

Альфонс Доде

ТАРТАРЕН
ТАРАСКОНСЬКИЙ

ЗАРУБІЖНА САТИРА І ГУМОР

№ 21

ALPHONSE DAUDET
TARTARIN DE TARASCON
1872
TARTARIN SUR LES ALPES
1885
PORT-TARASCON
1890

Альфонс Доде

ТАРТАРЕН
ТАРАСКОНСЬКИЙ

Романи

З французької переклала
ІРИНА СИДОРЕНКО

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1986

84.4 Фр-44
Д60

В книгу вошла трилогія видаючогося французского писателя (1840—1897) «Тартарен из Тараскона» — «Необычайные приключения Тартарена из Тараскона», «Тартарен на Альпах» и «Порт-Тараскон».

Біографічна довідка та примітки
ВАДИМА ПАЩЕНКА

Д $\frac{4703000000-120}{M205(04)-86}$ 181.85

© Український переклад, біографічна довідка, примітки, художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1986 р.

Незвичайні пригоди Тартарена Тарасконського

Мому другові
Гонзагу Пріва

У Франції всі трохи тарасконці

Епізод перший В ТАРАСКОНІ

І. САДОК ІЗ БАОБАБОМ

Відтоді, як я вперше завітав до Тартарена Тарасконського, минуло дванадцять-п'ятнадцять років, проте мені здається, що це сталось учора: в пам'яті моїй той день закарбувався на все життя. Безстрашний Тартарен жив тоді на околиці, в третьому будинку по лівий бік Авіньйонського шляху. Це була вілла із садком попереду і балконом позаду, із сліпучо-білими стінами й зеленими жалюзі; біля хвіртки — зграйка малих савоярів, які гралися в класи або дрімали на осонні, поклавши голови на свої скриньки з ваксою.

Вілла як вілла... Дивлячись на неї, ніхто й не подумав би, що це — оселя героя. Проте всередині... Боже милий! Скрізь — від підвалу до горища, ба навіть у садку! — витає дух героїзму. Атож!..

О Тартаренів садок! У всій Європі такого не побачиш! Жодного французького дерева, жодної французької квітки! Самі лиш екзотичні рослини: камедні й

калебасові дерева, бавовник, кокосові пальми, манго, банани, пальми, баобаб, індійські смоківниці, кактуси, берберійські фіги. Здавалося, що ви не в Тарасконі, а за десять тисяч миль від нього — в Центральній Африці. Щоправда, все було завбільшки не таке, яким створила його природа: кокосові пальми — не вищі за буряки, а баобаб (дерево-велетень, *arbos gigantea*) розкошував у горщику з-під резеди. Ну то й що? Для Тараскона й те було добре, і ті високошановні городяни, які в неділю в ласки Тартарена милувалися його баобабом, верталися додому широко захоплені.

Тож уявіть собі, як я хвилювався, коли вперше опинився в цьому чарівному садку! А коли мене запросили до кабінету героя, то почуття мої й змалювати годі!

Тартаренів кабінет — одна з міських пам'яток — виходив вікнами в садок, і баобаб ріс якраз перед його зашкленними дверима.

Це була простора кімната, геть уся — від стелі аж до підлоги — завішана зброєю. Тут була зібрана зброя всіх країн світу: карабіни, пищалі, мушкетони, корсіканські й каталонські ножі, ножі-револьвери, ножі-кинджали, малайські кріси, караїбські та кременні стріли, залізні рукавиці, кастети, готтентотські киї, мексіканські ласо — чого тут тільки не було...

На всіх цих крицевих лезах, на прикладах сліпучо вигравало сонце — мовби для того, щоб нагнати на вас іще більшого страху... Єдине, що трохи заспокоювало серед усіх цих знарядь убивства — це добрий вигляд і охайність. Все стояло, висіло й лежало на своїх місцях; усе сяяло, виблискувало і все мало ярлики, наче в аптеці. То тут, то там висіли коротенькі турботливі написи-попередження:

«Стріли отруєні, не торкатися!»

Або:

«Рушниці заряджені, обережно!»

Якби не ці написи, я б не наважився сюди зайти.

Посеред кабінету стояв круглий столик. На ньому — пляшка рому, турецький кисет, «Подорожі капітана Кука», романи Купера, Гюстава Емара, мисливські оповідання — про полювання на ведмедів, слонів, про соколині лови тощо. А за столиком сидів рум'яний присадкуватий товстун років сорока — сорока п'яти, у жилетці й фланелевих кальсонах, з густою коротенькою борідкою і блискучими очима. В одній руці він тримав книжку, а в другій — довжелезну люльку з залізною накривкою і вимахував нею. Читаючи якийсь жахливе оповідання про мисливців за скальпами, він випинав нижню губу й корчив страшні гримаси — його симпатичне обличчя дрібного тарасконського рантьє набирало виразу такої ж добродушної лютості, яка панувала в усій оселі.

Це й був Тартарен, Тартарен Тарасконський, безстрашний, великий, незрівнянний Тартарен Тарасконський.

II. КІЛЬКА СЛІВ ПРО СЛАНЕ МІСТО ТАРАСКОН. СТРІЛЬЦІ ПО КАШКЕТАХ

За часів, про які я розповідаю, Тартарен Тарасконський не був іще Тартареном, яким він є нині — великим Тартареном Тарасконським, відомим у всій південній Франції. Але вже й тоді він був королем Тараскона.

За віщо ж він удостоївся королівської шани?

Насамперед слід вам знати, що всі жителі того краю — і старі, й молоді, і дорослі, й діти — мисливці. Полювання — найпалкіша пристрасть тарасконців ще від часів непам'ятних, коли в навколишніх болотах лютувала Тараска і тарасконці влаштовували на неї облави. А це така давнина, що й не сказати!..

Щонеділі вранці геть усі тарасконці, обвішані зброєю, з торбами на спинах вирушають за місто під шалений гавкіт собак, виття тхорів, звуки сурм та мисливських рогів. Препишне видовище... Та, на лихо, дичини нема! Нема й сліду!

Звірина, дарма що вона звірина, кінець кінцем стала недовірлива й обережна.

Всі лігва порожні, всі гнізда покинуті на п'ять миль довкола Тараскона. Ні дрозда, ні перепілки; жодного бодай малесенького кроля, жодної бодай крихітної чикалки. А тим часом тарасконські пагорки, пропахлі миртом, лавандою та розмарином, такі мальовничі й принадні! І виноградники на похилих берегах Рони, які буяють гронами мускатного винограду — найдухмянішого, найсоковитішого, найсолодшого, — теж напрочуд манливі. Так-то воно так, проте далі лежить Тараскон, а в звірячому та пташиному царстві він зажив лихої слави. Перелітні птахи навіть позначили його великим хрестом на своїх маршрутах, і тільки-но дикі качки, що видовженими трикутниками спускаються до Камарги, забачать міські дзвіниці, проводар щосили кричє: «Ось Тараскон! Ось Тараскон!» І згряя щосили накидає круга.

Отож тільки і с дичини в тарасконських околицях, що один-єдиний старий зайчисько, який дивом урятувався від ловецьких потіх тарасконців і вперто не хоче перебиратися кудись-інде. Цього зайця в Тарасконі знають геть усі. Він навіть прізвисько має — Швидкий. Всі знають, що лігво його в маєтку Бомпара, — до речі, ціна на його землю через це вдвічі, коли не втричі побільшала, — та вполювати Швидкого так нікому й не пощастило.

За ним іще й досі ганяються кілька навіженців. А решта, втративши надію, збайдужіли, і Швидкого вже віддавна вважають за місцевого привида, хоч тарас-

конці зроду не вельми забобонні і, буває, ласують навіть рагу із ластівок.

«То що ж тоді роблять тарасконські мисливці щонеділі? - спитаєте ви. — Адже в Тарасконі немає дичини...»

Що роблять?

Ото клопіт! Вони вирушають у поле, милі за дві-три від Тараскона. Там збиваються в гурточки по п'ять-шість чоловік, вмощуються в холодку під цямриною якогось колодязя, муру чи розлогої маслини, виймають із ягдташів шмат тушкованої яловиччини, цибулю, ковбасу, анчоуси, добре ропське вино, яке веселить душу, — і починається довгий-предовгий сніданок.

Понаїдавшись, вони встають, заряджають рушниці, підкликають собак — і починається полювання. Це означає, що кожен бере свій кашкет, підкидає його вгору якнайвище і стріляє в нього шротом другого, п'ятого чи шостого номера (про це вони домовляються заздалегідь).

Того, кому вдалося поцілити кашкет найбільше разів, проголошують королем полювання. Він повертається до Тараскона як переможець, під звуки сурми та собачий гавкіт, і несе на цівці рушниці продірявлений кашкет.

Зайве й казати, що в місті йде жвава торгівля мисливськими кашкетами. Деякі спритні шапкарі продають навіть заздалегідь прострелені й подерті кашкети — для мисливців-невдах. Та їх купує тільки аптекар Безюке. Бо ж то ганьба!

Тартарен Тарасконський був першорядний, незрівнянний стрілець по кашкетах. Щонеділі вранці він вирушав на полювання в новому кашкеті і ввечері повертався в подірявленому. Горище будиночка з бабабом було завалене цими почесними трофеями. Тим-то тарасконці вважали Тартарена за свого ватажка; а що

він чудово знався на мисливському статуті й перечитав геть усі наукові праці та посібники з усіх видів полювання — від стрільби по кашкетах до ловів бірманського тигра, — то його вважали верховним суддею у всіх мисливських суперечках.

День у день від третьої до четвертої пополудні у зброяра Костекальда можна було бачити статечного товстуна з люлькою в зубах. Він сидів у зеленому кріслі, а навколо товпилися стрільці по кашкетах і час від часу кидали один одному сердите чи ущипливе слівце. То творив суд і розправу Тартарен Тарасконський — Німрод і Соломон в одній особі.

ІІІ. НЕ!.. НЕ!.. НЕ!..

ЩЕ ТРОХИ ПРО СЛАВНЕ МІСТО ТАРАСКОН

Полювання — не єдине захоплення могутнього тарасконського племені; воно кохається ще й в романах. Хоч і невеличке містечко Тараскон, а романсів співають у ньому силу-силенну. Різний сентиментальний мотлох скрізь у нас уже давно жовкне в старезних папках, а в Тарасконі він буяє, квітне й пахне. Він увесь тут, увесь. Кожна родина має свій улюблений романс, і всі тарасконці це знають. Відомо, приміром, що аптекар Безюке полюбляє романс «Сіяй, бліда моя зірнице...», зброяр Костекальд — романс «Чи прийдеш ти в той край хаток убогих?», податковий інспектор — жартівливу пісеньку «Якби ж я був незримий, не бачили б мене!»

І так у всіх. Двічі або тричі на тиждень тарасконці ходять одні до одних у гості і виспівують там романси. Завважте — одні й ті самі романси! Жодному тарасконцеві ніколи не спадало на думку, ніколи не кортіло заспівати щось нове. Це священна родинна спад-

щпна, яку батько заповідає синові. Навіть більше: ніхто ні в кого романсів не запозичує. Не дай боже Костекальдові заспівати романс Безюке, а Безюке.— романс Костекальда. І ви гадаєте, що за сорок років ті романси набридли? Анітрохи! Кожне тримається свого романсу, і всі вдоволені.

Тартарен і тут, як і в стрільбі по кашкетах, держав першість. І знаєте чому? Тому, що в нього не було свого романсу. Тому, що всі романси він уважав своїми.

Всі!

Проте й сам дідько не домігся б того, щоб Тартарен їх заспівав. Пересичений успіхами, тарасконський герой волів сидіти вдома за якоюсь книжкою на мисливський сюжет або проводити вечори в клубі, а не красуватися біля німського фортепіано при світлі двох тарасконських свічок. Брати участь у цих вечірніх концертах? Тартарен вважав, що це нижче його гідності. Однак траплялося, що він мовби випадком заходив до аптеки Безюке, коли там співали під фортепіано, і після невідступних благань згоджувався проспівати із старою пані Безюке відомий дует з «Роберта Диявола». О, хто цього не чув, той не чув нічого! Принаймні я, поки й віку мого — нехай навіть я проживу сто років! — не забуду, як великий Тартарен урочисто підступав до фортепіано, спирався на нього й корчив гримасу, силкуючись надати своєму добродушному обличчю, осяяному зеленавим світлом скляних куль аптечної вітрини, сатанинського, жорстокого виразу Роберта Диявола... Всі гості здригалися: зараз буде щось незвичайне...

На мить западала тиша, а потім стара пані Безюке, пригравучи сама собі, починала:

Я так тебе кохаю
І в тебе вірю я,
Та страх мене сповня (двічі),—

Себе не муч без краю
Й не муч мене щодня.¹

Проспівавши це, вона казала пошепки: «Тепер ви, Тартарене», — і Тартарен Тарасконський, простягнувши руку, стиснувши пальці в кулак і роздимаючи ніздрі, тричі промовляв своєю тарасконською говіркою, і голос його віддунював громом у надрах фортепіано:

He!.. He!.. He!..

Стара пані Безюке знову співала:

Себе не муч без краю
Й не муч мене щодня.

І Тартарен знову рикав:

He!.. He!.. He!..

На цьому все кінчалося.

Як бачите, дует був короткий, але в Тартарена це виходило так сильно, гарно, так по-диявольському, що всі слухачі здригалися від жаху, а тоді знову починали вмовляти Тартарена, і він нарешті іще кілька разів повторював:

He!.. He!.. He!..

Після цього він утирав змокріле чоло, всміхався до дам і підморгував чоловікам.

Насолодившись успіхом, він ішов у клуб і там, розмовляючи з кимось, недбало кидав:

— Співав оце в Безюке дует з «Роберта Диявола»...
І він сам у це вірив — ось що найдивніше!

IV. ВОНИ!

Завдяки своїм розмаїтим талантам Тартарен здобув у Тарасконі та його околицях глибоку повагу.

---

¹ Вірші переклав Михайло Литвинець.

Хоч вірте, хоч ні, але цей чолов'яга зумів зачарувати геть усіх.

Армія в Тарасконі була за Тартарена. Бравий командир Бравіда, відставний начальник полкової швальні, казав про нього: «Він у нас відчайдух!» А кому ж і знатися на відчайдухах, як не Бравіда — кого тільки він свого часу не обмундировавав!

Судовики теж горою стояли за Тартарена. Голова суду, старий Ладевез, не раз казав на засіданнях: «Оце то вдача!»

Любив Тартарена і народ. Його могутня статура, велична хода, повадка бойового коня, який не боїться найстрашнішої стрілянини, слава героя, що її він зажив не знати де й чому, те, що він повсякчас роздавав то штурхани, то дрібняки малим чистильникам взуття, які від рання до смеркання сиділи під його хвірткою, — все це зробило з Тартарена такого собі місцевого лорда Сеймура, улюбленця тарасконських ринків. Коли в неділю ввечері Тартарен повертався з полювання — у туго підперезаній фланелевій куртці, з подірявленим кашкетом на цівці рушниці, — вантажники на пристані шанобливо вклонялися і, моргаючи на його могутні біцепси, захоплено шепотіли:

— Оце силач! Він має подвійні м'язи!

«Подвійні м'язи!» Таке почуєш тільки в Тарасконі!

Та попри всі свої таланти, попри «подвійні м'язи», загальну любов і високу повагу бравого командира Бравіда, чи то пак відставного начальника полкової швальні, — повагу, яка звеселяла Тартаренове серце, — попри все те наш герой не був щасливий. Життя в маленькому містечку гнітило його, він задихався... Великий тарасконець нудив світом у Тарасконі. Бо й справді: що там та стрільба по кашкетах, що там те судочинство у зброяра Костекальда для такої героїчної натури?! Для відчайдуха, який марив битвами, грандіозними ловами, смерчами та ураганами, який

подумки гарцював у пампасах, мандрував безкрайніми пустелями?! Абищиця!.. Бідолашний великий муж! Так можна було геть ізвидіти, захиріти...

Задля того, щоб вирватися з цих тісних лабет, щоб хоч на якийсь час забути про клуб, про Ринковий майдан, він садив баобаби та інші африканські рослини, завішував кабінет зброєю, чіпляв один на один малайські кріси, зачитувався романами, силкувався, мов той безсмертний Дон Кіхот, з допомогою уяви та мрії вирватись із пазурів неблаганної дійсності... Марні зусилля! Хоч би що робив Тартарен, намагаючись вгамувати свою жадоху пригод,— усе тільки роздмухувало її. Коли він кидав погляд на свій багатючий арсенал, у ньому спалахували гнів та роздратування. Здавалося, стріли й ласо волали: «На бій! На бій!» У вітті баобаба шелестів, мовби дражнячи його, вітер мандрів... А тут іще й Гюстав Емар та Фенімор Купер...

Хіба раз бувало, що Тартарен, спекотного літнього дня сидючи самотою серед своїх мечів над романом, раптом схоплювався на ноги, жбурляв книжку, кидався до стіни й, рикаючи, хапав зброю, яка трапляла під руку?..

Бідолаха забував, що він у себе в Тарасконі, що на ньому фулярова хустка та кальсони. Все, чого він на читався, він обертав на дійсність... Він бігав по кімнаті, вимахуючи сокирою або томагавком, і репетував, чимраз дужче розпалюючись:

— Нехай лишень вони сюди поткнуться!..

Вони! Хто вони?

Тартарен і сам до пуття цього не знав. Вони — це все, що нападає, змагається, кусає, роздирає пазурами, знімає скальпи, виє, реве... Вони — це індіанець сіу, який витанцьовує навколо стовпа, до якого прив'язаний білий мисливець. Це сірий ведмідь Скелястих гір, який тупцяє на місці, облизуючись скривавленим язиком. Це туарег, який кочує пустелею; це

малайський пірат; це абруцький бандит... Одне слово, в о н и — це в о н и! В о н и — це війна, мандри, пригоди, слава.

Та ба! Хоч як прикликав їх безстрашний тарасконець, хоч як загрожував і нахвалявся — в о н и не приходили. Та й що б вони, горопахи, робили в Тарасконі?

І все одно Тартарен чекав їх і готувався до зустрічі з ними безнастанно, а надто ввечері, коли йшов до клубу.

V. ТАРТАРЕН ВИРУШАЄ ДО КЛУБУ

Рицар-тамплієр, що ладнається до вилазки в табір невірних, які обложили його, китайський солдат, що під прапором тигра готується до битви, войовничий команч, що ступив на воєнну стежку, — все це ніщо перед Тартареном Тарасконським, коли він о дев'ятій вечора, через годину по вечірній зорі, збираючись до клубу, обвішує себе зброєю з голови до ніг.

«До бою готуйсь!» — як кажуть моряки.

На ліву руку Тартарен надягав залізну рукавицю із шпичаками, в праву брав палицю-шпагу, в ліву кишеню клав кастет, у праву — револьвер. За пазуху, під жилетку, запихав малайський кріс. Що ж до отруєних стріл — боронь боже! Тартарен нехтував їх — це на його думку, була віроломна зброя.

Перш ніж вийти, він якийсь час вправлявся у при смерку свого тихого кабінету: фехтував, стріляв у стіну, грав м'язами, а потім брав ключ од хвіртки й повагом простував через сад. По-англійськи, панове, по-англійськи! Оце і є справжня мужність!

Проминувши сад, він одчиняв важку залізну хвіртку. Точніше, не одчиняв, а штовхав її так рвучко, що вона, розчахнувшись, вдарялася об огорожу... Якби під огорожею стояли в о н и, то від них лишилася б

хіба що мокра пляма!.. Та, на превеликий жаль, в о н и не стояли під огорожею.

Тартарен виходив за хвіртку, зиркав праворуч, ліворуч, озирався, швидко повертав двічі ключ — і гайда в дорогу!

На Авіньйонському шляху — ані душі живої. Всі двері замкнені, всі вікна темні. Навкруги — чорний морок. Тільки де-не-де у ронському тумані блимав ліхтар...

Величний і грізний, Тартарен Тарасконський ішов сягнистим кроком, викрешуючи іскри залізним вістрям палиці з кам'яної бруківки. Хоч би де простував, — вулицею, бульваром чи завулком, — він завжди тримався середини. Це підказувала йому мудра обачність: адже так можна наперед бачити небезпеку, а головне — уникнути того, що іноді вихлюпують тарасконці зі своїх вікоп. Не подумайте тільки, що Тартаренова обачність свідчила про страх... Ні, він лише стерігся!

Ось незаперечний доказ того, що Тартарен не боявся: він ішов до клубу не бульваром, а найдовшим і найтемнішим шляхом, через увесь Тараскон, без кінця петляючи паскудними, підозрілими закапелками, в кінці яких зловісно виблискувала Рона. Бідолаха усе сподівався, що на якомусь розі з мороку зненацька виринуть в о н и й кинуться на нього ззаду. Ото вже завдав би Тартарен їм гарту!.. Та примхлива доля мовби глузувала з нашого героя. Жодного, жоднісінького разу не пощастило йому наразитися на небезпечку зустрічі! Хоч би з собакою, хоч би з п'яницею! Ніколи!

Щоправда, сполох іноді бував, але завжди фальшивий. Кроки, тихі голоси... «Увага!» — казав собі Тартарен, завмирав на місці, вдивлявся в темряву, принохувався, прикладав вухо до землі, як то роблять індіанці... Кроки ближчали... Голоси гучнішали... О, безперечно, це в о н и ! В о н и підходять!

Тартаренові очі спалахували полум'ям, груди надималися, він увесь напружувався, наче ягуар перед стрибком, і вже намірявся з бойовим покликом кинути вперед,—аж ось із темряви лунало його ім'я.

— Ти диви! Це ж Тартарен! — чувся лагідний і привітний голос.— Добри вечір, Тартарене!

А бодай тобі! Це аптекар Безюке з родиною — вони вже проспівали свій романс у Костекальда.

— Добри вечір! Добри вечір! — цідив крізь зуби Тартарен, розлючений тим, що й на цей раз надія ошукала його, і, несамовито змахнувши палицею, зникав у темряві.

Підійшовши до клубу, безстрашний тарасконець якийсь час походжав туди й сюди біля дверей: він усе ще чогось чекав... Нарешті це йому набридало, і, пересвідчившись, що в о н и й цього разу не з'являться, Тартарен востаннє пронизував темряву грізним поглядом і гнівно шепотів:

— Нікого!.. Нікого!.. Ніколи — нікого!..

Після цього наш відчайдух сів за грати в безик з відставним начальником полкової швальні.

VI. ДВА ТАРТАРЕНИ

То як же в біса могло статися, що Тартарен, схибнутий на небезпечних пригодах, Тартарен, одержимий жаждою мандрів, Тартарен, що повсякчас мріяв стрімголов мчати верхи на гарячому коні,— усе своє життя сидьма просидів у Тарасконі? А таки просидів! Доживши до сорока п'яти років, безстрашний тарасконець жодного разу не ночував за межами міста. Він не відбув навіть знаменитої подорожі в Марсель, а цією подорожжю кожний порядний тарасконець відзначає

своє повноліття. Він їздив хіба що в Бокер — та від Тараскона до того Бокера палицею кинути: тільки міст перейти... Як на те, клятий міст раз у раз зривало вітром; до того ж він такий довженний, такий хисткий, а Рона така широка, що... ну, та що вам казати: Тартарен Тарасконський волів ходити по твердій землі.

Відкрию вам тасмницю: наш герой мав дві натури, анітрохи не схожі одна на одну. «Я відчуваю у собі дві душі», — сказав хтось із високих церковників. Отак і Тартарен. У ньому жила душа Дон Кіхота: такі самі шляхетні поривання, такий самий ідеал героїзму, така сама нестримна жадоба всього великого й незвичайного, та, на лихо, він не мав тіла достославного ідальго, — тіла худого й кощавого, власне, й не тіла, а лиш натяку на тіло, — який був байдужий до матеріального життя, міг по двадцять днів не скидати з себе обладунку, раз на два дні споживати жменьку рису... В Тартарена було зовсім інше тіло: вельми міцне, вельми дебеле, вельми важке, вельми сите, вельми випечене, вельми примхливе, одне слово, тіло обивателя, черевате й коротконоге тіло безсмертного Санчо Панси...

Дон Кіхот і Санчо Панса в одній особі! Уявіть собі, як важко було їм ужитися! День і ніч суперечки! День і ніч гризня! День і ніч розбрат!.. Ось один лиш діалог між двома Тартаренами — Тартареном — Дон Кіхотом і Тартареном — Санчо Пансою. Як на мене, цей діалог гідний пера Лукіана або ж Сент-Евремона...

Тартарен — Дон Кіхот, начитавшись Гюстава Емара, збуджено гукає:

— Іду!

Тартарен — Санчо, заклопотаний своїм ревматизмом і нічим більше, каже:

— А я лишаюся.

Тартарен — Дон Кіхот /у нестямному захваті/. Вкрий себе славою, Тартарене!

Тартарен — Санчо /спокійнісінько/. Тартарене, вкрийся фланеллю!

Тартарен — Дон Кіхот /усе дужче розпалюючись/. О двостволки!.. О кинджали, о ласо, о мокасяни!

Тартарен — Санчо /іще спокійніше/. О чудові вовняні жилети! О милі теплі наколінники! О любі шапки з навушниками!

Тартарен — Дон Кіхот /нестямно/. Сокиру! Мою сокиру!

Тартарен — Санчо /дзвонить покоївці/. Жаннетт, мій шоколад!

Жаннетт приносила пресмачний шоколад, гарячий, запашний, із піночкою, й пресмачні анісові сухарики. І Тартарен—Санчо, побачивши шоколад, заходився сміхом, стримуючи покрики Тартарена—Дон Кіхота...

Тому-то Тартарен Тарасконський і сидів у Тарасконі.

VII. ЄВРОПЕЙЦІ В ШАНХАІ. МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ. МОНГОЛИ. ЧИ БУВ БРЕХУНОМ ТАРТАРЕН ТАРАСКОНСЬКИЙ? САМОМАНА

І все одно Тартарен якось мало не вирушив у да-леку подорож.

Троє тарасконців, брати Гарсіо-Камюс, що перебралися в Шанхай, запросили Тартарена завідувати однією з їхніх торговельних контор. Саме про таке життя Тартарен і мріяв. Великі справи, ціла армія підлеглих, зносини з Росією, Персією, Туреччиною — одне слово, міжнародна торгівля. Почули б ви, як урочисто лунали в Тартаренових вустах ці слова: «Міжнародна торгівля!..»

До всього, торговельний дім Гарсіо-Камюс вабив іще й тим, що на нього час від часу нападали монголи. Всі двері тоді враз замикалися, службовці хапались за зброю, над конторою підіймався консульський прапор, і — пах-пах! — із вікон по монголах.

Зайве й казати, з якою радістю прийняв цю пропозицію Тартарен — Дон Кіхот. Та ба! В ту ж мить подав голос Тартарен — Санчо. А що він завжди брав гору, то нічого з того не вийшло.

Всі тарасконці без угаву судили-рядили: «Поїде?» — «Не поїде?» — «Закладаюся, що поїде!» — «Присягаюсь, що не поїде!» Це була для міста визначна подія... Тартарен так і не поїхав, але ця історія іще вище піднесла його славу. Мало не поїхати в Шанхай — для тарасконця однаково, що поїхати туди. Городяни стільки торочили про цю подорож, що зрештою й самі майже повірили, ніби Тартарен уже побував у Шанхаї й повернувся звідти. Вечорами в клубі всі розпитували його про шанхайське життя, про тамтешні звичаї, клімат, опіум та міжнародну торгівлю.

Наш великий муж, незрівнянний митець у таких справах, залюбки про все розповідав. А згодом уже й сам повірив, що побував у Шанхаї! І, вкотре вже розповідаючи про напад монголів, Тартарен хвалився:

— Тоді я роздаю зброю своїм службовцям, підіймаю консульський прапор і — пах-пах! — із вікон по напасниках!

Слухачі здригалися.

Ви скажете:

— Ну, то ваш Тартарен — несосвітений брехун!

А я на це заперечу:

— Ні! Аж ніяк ні! Тартарен — не брехун!..

— Але хто-хто, а він же знав, що не був у Шанхаї...

— Ясна річ, знав! Однак...

Ось послухайте, що я вам скажу. Я певен, цілком певен: коли півничани твердять, ніби всі південці —

брехуни, то вони помиляються. Не вірте їм! Їхня думка хибна. Нема на півдні брехунів — ні в Марселі, ні в Німі, ні в Тулузі, ні в Тарасконі. Південець не бреше — він помиляється. Так, він не завжди каже правду, але завжди вірить у те, що каже!.. Його брехня — це не брехня, це ніби якась самоомаиа.

Так, так, самоомана! Хочете переконатися? Поїдьте на південь — і самі побачите... Ви побачите дивовижний край, у якому сонце геть усе змінює і геть усе збільшує. Провансальські пагорки, не вищі від Монмартру, здадуться вам велетенськими; стародавній храм у Німі — цей іграшковий будиночок — Собором Паризької богоматері. О, ви там побачите... Присягаюся: один-єдиний брехун на півдні — це сонце!.. Хоч би чого воно торкнулося — все збільшується!.. Чим була Спарта за часів свого розквіту? Звичайнісіньким селищем. Що являли собою Афіни? Щонайбільше — провінційне містечко... Однак в історії вони ввижаються нам двома величезними містами. Ось як прислужилося їм сонце...

То чи ж дивно, що те саме сонце, обливаючи своїм промінням Тараскон, здужало обернути відставного начальника полкової швальні на бравого командира Бравіда, ріпу — на баобаб, людину, яка тільки збирається до Шанхая,— на людину, яка вже повернулася звідти!

VIII. ЗВІРИНЕЦЬ МІТЕН. АТЛАСЬКИЙ ЛЕВ У ТАРАСКОНІ. УРОЧИСТА Й ЖАХЛИВА ЗУСТРІЧ

Ми змалювали життя Тартарена Тарасконського до того, як слава торкнулася його чола й увінчала його вічними лаврами,— змалювали життя цього героя в звичайних обставинах, розповіли про його радощі та печалі, мрії та сподівання. А тепер перегорнімо кілька

найславетніших сторінок його життєпису. Зупинімося хоч би на тій, де розповідається про незвичайну подію — подію, яка дала привід чародійці долі вщедрити Тартарена своєю найвищою ласкою.

Якось увечері Тартарен Тарасконський, сидючи в зброяра Костекальда, заходився показувати охочим, як заряджати голчасту рушницю,— вона ще тільки входила в ужиток. Зненацька грюкають двері, і в крамницю вскакує один із стрільців по кашкетах, до смерті переляканий.

— Лев! Лев! — репетує він.

Всі вмить застигають, скуті розгубленістю й жахом, а потім починається шарварок. Тартарен бере рушницю напоготові, Костекальд біжить до дверей і замикає їх.

Всі обступають стрільця по кашкетах, напосідають на нього, один поперед одного сиплють запитаннями і врешті довідуються, що в Тарасконі на кілька днів спинився, повертаючись з Бокерського ярмарку, звіринець Мітеп. Оце щойно він розташувався на Замковому майдані — з усіма своїми удавами, тюленями, крокилами й чудовим атлаським левом...

Атласький лев у Тарасконі! Чи таке бачено, чи таке чувано?! О, яка пиха засвітилася в очах усіх стрільців по кашкетах, як засяяли їхні мужні обличчя, як міцно потиспули вони один одному руки! Від хвилювання їм усім відібрало мову...

Навіть Тартаренові. Він стояв біля прилавка, блідий і збуджений, з рушницею в руках, в голові у нього роїлися думки. Атласький лев тут, близьенько, за два кроки від крамниці Костекальда! Лев! Цар над звірами, найхоробріший з усіх, з усіх найлютіший... Вполювати лева — ось найзаповітніша Тартаренова мрія! Лев... прем'єр у тій фантастичній групі, яка розігрувала такі чудові спектаклі в його уяві!..

Лев!.. Боже милий!..

Та ще й атласький! Це вже було понад усе, що Тартарен міг витримати!..

Кров шибнула йому в голову.

Очі його спалахнули вогнем. Він рвучко скинув на плече рушницю й вигукнув, звертаючись до бравого командира, чи то пак відставного начальника полкової швальні Бравіда:

— Ходімо, командире!

— Та... та... Е... е... А моя рушниця!.. Ви ж узали мою рушницю! — боязко обізвався обачливий Костекальд.

Але Тартарен уже вийшов на вулицю. За ним урочисто крокували всі стрільці по кашкетах.

У звіринці, коли вони туди ввійшли, було вже повно люду. Тарасконці — героїчне плем'я — так скучили, так знудьгувалися за незвичайними видовищами, що взяли звіринець Мітен приступом. Тілиста пані Мітен була щиро цим утішена.

В кабільському вбранні, з голими по лікті руками, з залізними браслетами на ногах, ця статечна дама зустрічала тарасконців дуже чемно й шанобливо. В одній руці вона тримала батіг, в другій — живе, але вже обскубане курча. А ще вона мала «подвійні м'язи», і це викликало в тарасконців не менший захват, ніж її плеканці.

Аж ось до звіринця вступив Тартарен із своєю рушницею, і всі здригнулися. Воно й не дивно: коли наші героїчні тарасконці, які досі спокійнісінько стояли або походжали беззбройні біля кліток, не думаючи ні про яку небезпеку, коли вони побачили свого великого Тартарена із смертоносною зброєю в руках, їх охопив страх. Значить, є чого боятися, якщо навіть він, герой... Тарасконці враз сахнулися від кліток. Перелякані діти зняли крик, жінки поглядали на двері. Аптекарь Безюке чкурнув із звіринця, сказавши, що йде по свою рушницю...

Та за якусь хвилину сміливці, дивлячись на Тартарена, збадьорилися. Базстрашний тарасконець, високо підвівши голову, повагом обійшов увесь звіринець, проминув, не спинившись, басейн із тюленем, зневажливо зиркнув на довгу скриню з висівками, в якій удав перетравлював живе курча, і дійшов нарешті до клітки з левом. Тут він став, ніби врісши в землю.

Урочиста і жахлива зустріч! Лев тарасконський і лев атласький віч-на-віч... Тартарен, що обома руками сперся на рушницю, виставивши вперед ногу,— по один бік; величезний лев, що, розлігшись на соломі, поклав здоровенну жовтогарячу голову на лапи й осоловіло кліпає очима,— по другий!

Якусь мить вони спокійно дивилися один на одного.

А потім... Лев, який споглядав тарасконців з королівською погордою і позіхав їм просто в обличчя, раптом розлютився — може, його роздратувала Тартаренова рушниця, а може, він почув у пьому ворога всієї лев'ячої породи... Він пирхнув, глухо загарчав, випустив пазурі, потягнувся, тоді звівся на лапи, підвів голову, трусонув гривою, роззявив страхітливую пащеку і грізно рикнув на Тартарена.

У відповідь — багатоголосий лемент. Тарасконці, знетямлені, кинулися до дверей. Всі: жінки, діти, вантажники, стрільці по кашкетах, навіть бравий командир Бравіда... Не зрушив з місця один лише Тартарен... Він стояв перед кліткою, рішучий і несхитний. Очі його метали блискавки, на обличчі — такий знайомий усім тарасконцям лютий вираз...

Трохи згодом, коли стрільці по кашкетах, заспокоєні поведінкою свого проводиря, а також міцністю ґрат на клітці, підступились до Тартарена, вони почули, як той прошепотів, уп'явшись в лева очима:

— Оце-то полювання!

Того дня Тартарен Тарасконський не мовив більше жодного слова.

ІХ. НЕЗВИЧАЙНА САМОМАНА

Того дня Тартарен Тарасконський не мовив більше жодного слова; та, на свою біду, він сказав уже за багато...

Наступного дня увесь Тараскон гомонів про те, що Тартарен незабаром поїде до Алжіру полювати на левів. Ви, любі читачі, так само, як і я, можете засвідчити, що він і словом про це не прохопився, але ж — самоомана!..

Отож у Тарасконі тільки й було мови, що про його від'їзд.

На бульварах, у клубі, в Костекальда тарасконці підбігали одне до одного й схвильовано питали:

— Чи ви чули? Чи ви чули новину? Га?

— Про Тартаренів від'їзд? Ще б пак не чути!

До слова мовити, всі тарасконці починають свої фрази з «Чи ви», а закінчують їх «Га?» Уявіть собі, як чудово це звучить тарасконською говіркою...

Отже, того дня «Чи ви» та «Га?» лунало на вулицях так, що аж шибки дзвеніли.

Найбільше з усіх здивувався, почувши, що він вирушає до Алжіру, сам Тартарен. Однак що то значить марнославність! Бідолашний Тартарен, коли в нього вперше спитали про мандрівку, замість сказати: він не має наміру нікуди їхати, він і в голову такого не покладав,—загадково промимрив:

— Гм... Гм... Може... Поки що нічого певного не скажу...

Коли спитали про це вдруге, Тартарен відповів:

— Дуже можливо...

Либонь, уже трохи призвичаївся до цієї думки...

Коли ж спитали втретє, він відрубав:

— Так!

І незабаром у клубі, а потім у Костекальда Тартарен, зігрітий яєчним пуншем, натхнений оплесками, яскравим світлом, зачарований захватом, з яким сприйняли земляки звістку про його мандрівку, врочисто прорік: йому обридло стріляти по кашкетах, і ближчим часом він вирушає полювати на величезних атлаських левів...

Цю заяву зустріли гучним «ура!» А потім знову яскравий пунш, потиски рук, обійми — і до самісінької півночі серенади та палаючі смолоскипи під будиночком із баобабом.

Невдоволений був тільки Тартарен—Санчо! На саму лиш думку про мандрівку до Африки і про полювання на левів волосся ставало в нього дибом. Прийшовши додому, він зняв бучу, взивав Тартарена—Дон Кіхота недоумком, мрійником, шаленцем, тричі божевільним, якнайдокладніше змальовував усі лиха, які чигають на нього: корабельна аварія, ревматизм, тропічна пропасниця, різачка, чума, слонова недуга, проказа тощо. І все це — під звуки серенад на честь героя, що досі лунали знадвору...

Тартарен — Дон Кіхот присягався й закликався: він, мовляв, буде обачний і розсудливий, тепло вдягатиметься, візьме з собою все, що тільки може знадобитися в дорозі, — проте Тартарен — Санчо нічого не хотів слухати. Йому, сердезі, вже ввижалося, що леви розірвали його на шматки, що його засмоктали піски, мов Камбіза... Другому Тартаренові ледве вдалося його заспокоїти, сказавши, що поїде він ще не зараз, що квапитись нема чого, що кінець кінцем, вони ще й не вирушали...

І справді: хто б це виряджався в отаку мандрівку, не спорядившись як слід? Хіба ж він не знає, куди їде? То чого б це він зірвався отак, ні сіло ні впало?

Наш герой почав із того, що обклався книжками всіх славетних мандрівників по Африці: Мунго Парка, Кайє, доктора Лівінгстона та Анрі Дювер'є.

У цих книжках він вичитав, що відважні слідопити, перш ніж вирушати в тривалі мандри, довгий час привчали себе терпіти голод і спрагу, виснажливі переходи, всілякі злигодні. Тартарец, їх наслідуючи, й собі почав харчуватися самою «перевареною водичкою». «Перевареною водичкою» тарасконці називають юшку з води та скибочок хліба, голівки часнику, кмину й лаврового листу. Суворя діста, чи не так? Уявіть собі, як кривився над тарілкою бідолашний Санчо!..

Але Тартарен Тарасконський не обмежився «перевареною водичкою». Щоб привчити себе до тривалих переходів, він кожного ранку сім або й вісім разів обходив усе місто — то швидким кроком, то гімнастичним, притиснувши лікті до боків, і, за звичаєм стародавніх греків, з двома білими камінчиками в роті.

Щоб загартувати себе й не боятися нічної прохолоди, роси, туману, він щовечора — до десятої, а то й до одинадцятої години — чатував з рушницею в саду біля баобаба.

І нарешті, поки звірипець Мітен залишався в Тарасконі, стрільці по кашкетах, повертаючись пізно ввечері від Костекальда, бачили на Замковому майдані таємничу постать, що походжала туди й сюди за звіринцем.

То Тартарен Тарасконський гартував волю — привчався слухати рикання лева в нічній п'їтми.

Х. ПЕРЕД ВІД'ІЗДОМ

Поки Тартарен гартував себе для геройських вчинків, увесь Тараскон не спускав його з ока, з язика і з думки. Стрільці по кашкетах занедбали свої недільні

полювання, романси ледь животіли, фортепіано в аптеці Безюке нудилося під зеленим покривалом, на якому засихали, черевцем догори, шпанські мухи... Тартаренова мандрівка зупинила все.

О, якби ви бачили, як вітали нашого тарасконця в гостях! Його видирали одип в одного з рук, його позичали, за нього змагалися, його викрадали. Для дам не було більшого щастя, як прогулятися під руку з Тартареном до звіринця Мітен і, ставши перед кліткою з левом, слухати його розповіді про те, як треба полювати па цих хижаків: куди цілити, з якої відстані, як часто трапляються нещасливі випадки і т. д., і т. д...

Хоч би про що питали Тартарена — він на все давав відповіді. Прочитавши Жюля Жерара, він пречудово знався на лев'ячих ловах, так наче сам полював кілька років поспіль. Тож розповіді його захоплювали, заворожували.

Та особливо красномовним бував він увечері, в голови суду Ладевеза або в бравого командира, чи то пак відставного начальника полкової швальні Бравіда; коли після обіду подавали каву, всі гості присувались до Тартарена й просили розповісти, як він буде полювати на левів, і наш герой починав... Зіпершись ліктями на стіл, присунувши до себе чашку, він розповідав глухим од хвилювання голосом про небезпеки, що загрожують йому на чужині. Він говорив, як подовгу доводиться чатувати на звіра темними ночами, говорив про малярійні багнища, про річки, отруєні олеандровим листям, про сніги, про палюче сонце, про скорпіонів, про хмари сарани... Розповідав він також про атлаських левів, про те, які вони дужі, як нападають, які бувають люті, коли паруються...

Кінець кінцем, натхнений власною мовою, Тартарен схоплювався із стільця й, вибігши на середину їдальні, рикав, як лев, кричав: «Пах-пах!», удаючи постріл

з карабіна, свистів, як розривна куля, розмахував руками, перекидав стільці...

І господар, і гості сиділи бліді, мов полотно. Чоловіки презиралися й хитали головами, жінки заплющували очі й тихо повискували з жаху, старі діди воївниче потрясали своїми довгими ціпками, а в сусідній кімнаті хлоп'ята, яких давно вже повкладали спати, розбуджені риканням і пострілами, здіймали лемент і просили засвітити світло.

Проте час мишав, а Тартарен усе ніяк не рушав у дорогу.

ХІ. ШПАГАМИ КОЛІТЬ, ПАНОВЕ, ШПАГАМИ, А НЕ ШПИЛЬКАМИ!

Та чи й справді мав він намір їхати?.. Тартаренів біограф, мабуть, не спромігся б відповісти на це делікатне запитання.

Минуло вже понад три місяці, як звіринець Мітен поїхав з Тараскона, а наш винищувач левів і досі не рухався з місця... Може, простодушний тарасконець, засліплений самооманою, гадав, що він уже побував в Алжирі? Може, розводячись про майбутні лови, він сам себе переконав, що все це вже було, мабуть, уявляв це собі так само виразно, як і те, що піднімав у Шанхаї консульський прапор та стріляв — пах-пах! — по монголах.

Однак якщо Тартарен Тарасконський знову став жертвою самоомани, то тарасконці, па превеликий жаль, не стали. І коли по трьох місяцях чекання вони довідались, що винищувач левів не склав іще жодної валізи, то почали ремствувати й нарікати.

— Буде так само, як і з Шанхасм! — посміхаючись, казав Костекальд.

Тарасконці підхопили цю фразу, бо жодне вже не вірило в Тартарена.

Особливо безжальними були телепні й страхополохи на взірєць аптекаря Безюке — ті, що й від блохи сахаються, а стріляючи з рушниці, завжди заплющують очі. Хоч би куди пішов бідолашний Тартарен — чи в клуб, чи на еспланаду,— вони підходили до нього й глузливо питали:

— То ви їдете? Коли ж?..

У крамниці в Костекальда Тартарен уже не був найпочеснішим гостем і найвищим суддею. Стрільці по кашкетах зреклися свого ватажка!

Потім посипалися епіграми. Голова суду Ладевез, який, бувало, на дозвіллі залицявся до провансальської музи, склав пісеньку, що дуже припала всім до вподоби. В ній мовилось — місцевою говіркою — про одного славетного мисливця на ім'я метр Жерве, який своєю смертоносною збрєю мусив би вишищувати всіх африканських левів — до останнього! Однак клята рушниця мала дивовижну властивість: хоч скільки тисни на курок — а куля ані руш!

А куля — ані руш!

Додати нічого — все ясно, як білий день...

Незабаром пісеньку співали всі тарасконці, і досить було Тартареноні виткнути носа за хвіртку, як вацтажники на пристані й малі савояри-чистильники заводили хором:

Рушниця справна у Жерве,
Завжди заряджена вона.
Рушниця справна у Жерве,
Заряджена, але не б'є.

Щоправда, коли він підходив ближче, співунни замовкали — згадували про його «подвійні м'язи».

О тарасконська приязнь, яка ж бо ти зрадлива!..

Наш великий муж удавав, ніби нічого не чує й нічого не бачить, але насправді ця потайна війна, в якій

застосовували отруєну зброю, завдавала йому пекучого болю. Він відчував, що Тараскон відвертається від нього, що тарасконці віддають свою любов іншим людям,— і невимовно страждав...

Любо сидіти біля казана популярності, але, боронь боже, щоб він перекинувся! Так попечешся, що затишиш, поки й віку твого!..

Однак Тартарен таїв свій біль: поводився так, ніби нічого не сталося — лагідно й привітно, і завжди всміхався.

Проте іноді маска веселої безтурботності, якою він із гордості затуляв обличчя, зненацька спадала,— і тоді обурення й туга проганяли усмішку...

Якось уранці, коли паскудники савояри затигли під його вікнами «Рушниця справна у Жерве» і їхні голоси долинули до нашого великого безталанника, він розчахнув вікно, як був — у нічній сорочці і з наміленою щочкою (саме голився перед дзеркалом, бо в нього так швидко росла борода, що треба було невси-пуще її доглядати), висунувся з нього і, вимахуючи бритвою та мильницею, загукав:

— Шпагами коліть, панове, шпагами, а не шпильками!

І ці чудові слова, гідні того, щоб увійти в історію, з примхи долі звернені були до шмаркачів, не вищих, ніж їхні скриньки з ваксою та щітками, до рицарів, що не знали, як і приступитись до шпаги!

ХІІ. РОЗМОВА В БУДИНОЧКУ З БАОБАБОМ

І все ж таки від Тартарена відкинулись не всі: армія лишилася йому вірною.

Бравий командир Бравіда, чи то пак відставний начальник полкової швальні, виявляв до нього таку пошану, як і раніше. «Він у нас відчайдух!» — в одно

повторював Бравіда. І, як на мене, його думка про великого тарасконця важила куди більше, ніж слова аптекаря Безюке... Бравий командир і разу не натякнув Тартаренові про мандрівку до Африки. Однак, бачачи, що невдоволення дедалі зростає, він вирішив відверто поговорити з Тартареном.

Якось увечері, коли бідолаха думав свою сумну думу, до кабінету урочистою ходою ввійшов командир Бравіда — в застебнутому на всі гудзики сюртуку і в чорних рукавичках.

— Тартарене! — поважно мовив відставний начальник полкової швальні.— Тартарене, треба їхати!

Він стояв на порозі, величний і невблаганний, як сам обов'язок.

І Тартарен Тарасконський зрозумів, що означають ці слова: «Тартарене, треба їхати!»

Збліднувши, він устав, обвів зворушеним поглядом свій гарний, затишний, теплий, залитий м'яким світлом кабінет, подивився на своє крісло, глибоке й таке зручне, на книжки, килими, довгі білі завіси на вікнах, за якими коливалися тонкі віти дерев, а тоді підійшов до бравого командира й міцно потиснув йому руку.

— Я їду, Бравіда! — мовив він твердо, хоч у голосі його бриніли сльози.

І Тартарен додержав слова: поїхав. Та тільки не відразу... Треба було спорядитися.

Насамперед він замовив Бомпарові дві великі, окуті міддю дорожні скрині з двома пластинами, на яких було вигравірувано:

ТАРТАРЕН ТАРАСКОНСЬКИЙ. ЗБРОЯ

На окування й гравірування пішло чимало часу.

Він також замовив Таставенові розкішний альбом, щоб вести щоденник та робити подорожні нотатки.

Полювання — поважна справа, але ж у дорозі так гарно думається...

Потім він виписав із Марселя силу-силенну консервів, пемікан, похідний намет найновішого зразка, який можна було за хвилину напнути і згорнути, мисливські чоботи, два парасолі, непромокальний плащ та сині окуляри, щоб захистити очі від сонця, піску й курави. Подбав він і про похідну аптечку; цим поклопотався, звісно, аптекар Безюке, щедро забезпечивши Тартарена й арнікою, і камфорою, і пластиром, і оцтом для обтирання.

Бідолашний Тартарен!.. Не про себе він думав — цією завбачливістю і зворушливою увагою він сподівався вмилосердити Тартарена — Санчо, що відтоді, як від'їзд було вирішено, день і ніч допікав йому, шпетив його й гриз.

XIII. ВІД'ІЗД

Нарешті урочистий, великий день настав.

Усі тарасконці з раннього ранку товпились на Авіньйонському шляху та поблизу будиночка з бабабом.

Вони стояли під вікнами, повилазили на дахи, погидиралися на дерева. Тут було все місто: ронські човнярі, вантажники, чистильники, міщани, ткалі, прядильниці, завсідники клубу. З того берега поприходили бокерці, з околиць поз'їжджалися в своїх критих брезентом візках городники, пригарцювали верхи на ставних мулах винарі; мули були прикрашені стрічками, бантиками, китицями, дзвінками бубонцями. Приїхало навіть кілька гарненьких юних арлезіанок з пов'язаним блакитними стрічками волоссям, — дівчат попривозили на сірих камарзьких кониках їхні залицяльники.

Весь цей люд роївся біля садиби Тартарена — того знаменитого пана Тартарена, який виряджався винищувати левів до т е р к і в.

Для Тараскона Алжир, Африка, Греція, Персія, Туреччина, Месопотамія — це одна величезна, туманна, майже міфічна країна. І все те зветься т е р к и (тобто турки).

Невимовно горді з тріумфу свого ватажка, в юрбі сновигали стрільці по кашкетах, полишаючи за собою, так би мовити, борозни слави.

Перед будиночком із баобабом стоять два великих візки. Хвіртка раз у раз відчиняється, і тоді видно, як по садку поважно походжають кілька чоловік. Слуги виносять скрині, ящики, спальні мішки і складають їх на візки.

Щоразу, коли виносять якийсь новий тюк, юрба хвилюється. «Це намет... Консерви... Аптечка... Скрині із збросю...» — голосно кажуть люди. Стрільці по кашкетах і собі докидають слівце.

Близько десятої години хвіртка розчинилася навстіж.

Юрба сколихнулась.

— Він! Це він! — залунало звідусіль.

Так, то був він.

Побачивши його, всі здивовано загукали:

— Т е р о к!

— Він в окулярах!..

І справді, Тартарен Тарасконський, виряджаючись до Алжіру, вважав за потрібне вратися як алжірець. Широченні шаровари з білого полотна, куца куртка з металевими гудзиками, що щільно облягала стан, червоний пояс футів два завширшки. Шия відкрита, голова брита... На голові — височезна ш е ш ь я (червона феска) з блакитною китицею завдовжки... годі й сказати, яка вона була завдовжки! На кожному плечі важка рушниця, за поясом великий мисливський ніж,

на животі патронташ, при боці револьвер у шкіряній кобурі. Оце й усе...

А втім, даруйте! Я забув про окуляри, величезні сині окуляри, які, до речі, дуже личили нашому героєві: вони пом'якшували лютий вираз його обличчя...

— Хай живе Тартарен! Хай живе Тартарен! — знову заревіла юрба.

Великий муж усміхнувся, але не вклонився — йому заважали рушниці. До того ж він уже добре знав, чого варта людська любов; може, він подумки навіть проклинав своїх жорстоких земляків: хіба ж не через них він мусив вирушати в мандрівку, залишивши свій будиночок — гарний, затишний, білий будиночок із зеленими жалюзі?.. Проте ні словом, ані порухом він цього не виявив.

Гордий, величний, хоч і трохи блідий, вийшов Тартарен на шлях, пильно поглянув на свої візки і сьогністим кроком рушив до вокзалу, й разу не озирнувшись на будиночок із баобабом. Слідом за ним урочисто виступали бравий командир, чи то пак відставний начальник полкової швальні Бравіда, і голова суду Ладевез, за ними — зброяр Костекальд і всі стрільці по кашкетах; позаду їхали візки, а вже за ними сунула юрба.

На вокзалі Тартарена зустрів сам начальник станції, старий вояка, учасник африканської кампанії 1830 року. Він довго і гаряче тиснув руку нашому героєві.

Експрес Париж — Марсель іще не прибув. Тартарен, супроводжуваний своїм почтом, подався в зал для чекання. Начальник станції наказав зачинити гратчасті двері, які вели до залу, щоб не товпились цікаві.

Тартарен із почтом хвилин п'ятнадцять походжав по залу. Розмовляли про мандрівку, про лови. Тартарен присягнувся, що кожному стрільцеві по кашкетах

надішле в подарунок лев'ячу шкуру. Він записував на шкури, як на кадрийль.

Безстрашний тарасконець, спокійний і лагідний, мов Сократ, коли пив цикуту, до кожного всміхався й обзивавсь приятним словом. З усіма він поводився просто й привітно, так наче хотів, вирушаючи в далеку дорогу, залишити по собі найкращі спогади, а також щирий жаль. Слухаючи свого ватажка, стрільці по кашкетам утирали сльози, а декого — наприклад, голову суду Ладезеза й аштекаря Безюке — гризло каяття.

Позабивавшись в кутки, схлищували залізничні службовці. А знадвору до залу зазирали крізь ґрати тарасконці й вигукували:

— Хай живе Тартарен!

Нарешті вдарив дзвін. Під склепінням розлігся глухий гуркіт і пронизливе свистіння.

— У вагони! У вагони!

— Прощавайте, Тартарене! Прощавайте!

— Прощавайте всі!.. — пробурмотів великий муж і, підступившись до бравого командира Бравіда, в його особі розцілював свій любий Тараскон.

Потім він піднявся на приступку і ввійшов у вагон, повний парижанок. Побачивши цього дивного чоловіка, обвішаного карабінами та револьверами, дами отерпли від жаху.

XIV. МАРСЕЛЬСЬКИЙ ПОРТ. ВІДПЛИВАЄМО! ВІДПЛИВАЄМО!

Першого грудня 186... року, ясного, теплого полудня, зчудовані марсельці побачили, як на вулицю Канеб'єр, залиту зимовим провансальським сонцем, вийшов терок, та ще й який терок! У Марселі, далєбі, терок і в не бракує, але такого вони ще не бачили!

Ви, звичайно, вже здогадалися, що цей терок — не хто інший, як Тартарен, великий Тартарен Тарасконський! Разом із своїми скринями зі зброєю, з аптечкою, з консервами він сунув набережною до пристані пароплавної компанії «Туаш», де стояв пакетбот «Зуав», на якому наш герой мав плисти т у д и.

У Тартаренових вухах ще й досі лунали оплески тарасконців, його сліпило південне сонце, п'янили пахощі моря, і він ішов, гордо підвівши голову, із своїми рушницями за плечима, й замилувано дивився на марсельський порт — він бачив цей чудовий порт уперше. Нашому тарасконцеві здавалося, що він марить. Йому ввижалося, що він — Сіндбад Мореплавець, який блукає казковим містом із «Тисячі й однієї ночі».

Куди не глянь — скрізь густий ліс щогл і рей. Майорять прапори всіх держав: російські, грецькі, шведські, туніські, американські... Вдовж усієї набережної — кораблі із наставленими, наче багнети, бушпритами. Під бушпритами — наяди, богині, діви Марії та інші дерев'яні розмальовані статуї; кожен корабель названо іменем якоїсь із них. Все це поточене, поїдене морською водою, все мокре, все запліснявіле... Де-пе-де поміж кораблів видніє клапоть моря — наче широка муарова стрічка, закапана олією... Хмари чайок, що крізь плетиво рей здаються якимись химерними цятками на тлі блакитного неба... Всіма мовами перегукуються юнги.

На набережній, поміж ручаїв масної темно-зеленої води, насиченої содою, — вони текли від миловарень, — рояться митники, комісіонери, візники із своїми двоколками, в які запряжені корсіканські коники.

Крамниці найрізноманітнішого одягу, задимлені бараки, де матроси готують собі їжу, продавці люльок, мавпочок, папуг, канатів, полотна, чудернацького мотлоху, зваленого на куши, — в ньому можна знайти

і старі кулеврини, і величезні позолочені ліхтарі, і старі талі, і старі поламані якорі, і старі снасті, і старі блоки, і старі рупори, і підзорні труби часів Жана Барта та Дюге-Трюена. Продавшиці їстівних слимаків, які сидять навпочіпки й верещать, навперебій закликаючи покупців. Матроси, які несуть мазниці з дьогтем, паруючі казани, величезні коші, повні спрутів — їх миють у каламутній воді фонтанів.

Скрізь навалено купами різні товари: шовки, мінерали, деревину, сукна, свинцеві болванки, цукор, стручки, рапс, лакрицю, цукрову тростину. Мішанина Сходу із Заходом. Гори голландського сиру, який генуезці власноруч вифарбовують у червоний колір.

Далі — хлібна пристань; вантажники, стоячи на високих сходнях, висипають на берег зерно із лантухів. Золотим потоком тече воно в білій куряві. Чоловіки у червоних фесках розміреними рухами точать його на великих решетах із осяччої шкіри, а потім вантажать на хури; хури від'їздять, а за ними біжить юрба жінок та дітлахів із віничками й кошиками...

І ще — док. Величезні кораблі перекинуто набік — їх очищають від водоростей, обпалюючи вогнищами з хмизу. Занурені у воду реї, дух смоли, оглушливий стукіт — це теслярі обшальовують дерев'яні борти великими мідними листами.

Подекуди ліс щогл був не дуже густий, і тоді Тартарен бачив вхід у порт, безупинний рух кораблів: ось відчалює англійський фрегат, який попливе до Мальти, — чепурний, вишаруваний до блиску, всі офіцери в жовтих рукавичках; а ось під гучні крики та лайку відпливає великий марсельський бриг — на кормі стоїть огрядний капітан у сюртуку й шовковому капелюсі і віддає команди провансальською говіркою. Інші кораблі линуть у відкрите море, піднявши всі вітрила. А здалеку, мовби плывучи в повітрі, у сьйві сонця підходять до порту інші кораблі.

Повсюди — безугавний гамір: гуркіт візків, крики матросів «Став вітрила!», лайка, співи, свистіння пароплавів, гримотіння барабанів та звуки сурм із форту св. Іоанна, з форту св. Миколая, бамкання дзвонів кафедрального собору, бамкання дзвонів церкви св. Віктора. А над усім цим — містраль. Він підхоплює всі звуки, крутить ними, підкидає вгору, змішує із власним ревінням, і над портом лунає-розлягається дика, химерна, героїчна музика, схожа на звук величезної сурми — сурми, що вабить і кличе в далеку незнану далеч: зірватися, мчати, летіти на крилах!..

Під звуки цієї чудової сурми Тартарен Тарасконський поплив до країни левів...

Епізод другий

У ТЕРКІВ

І. ПЛАВАННЯ. П'ЯТЬ ПОЛОЖЕНЬ ШЕШЬ. НА ТРЕТІЙ ДЕНЬ. РЯТУЙТЕ!

Хотілося б мені, любі мої читачі, бути художником, і то не звичайним, а художником великим, щоб змалювати тут, яких положень прибирала ш е ш ь я Тартарена Тарасконського впродовж триденного плавання на «Зуаві» із Франції до Алжіру.

Спершу я змалював би її, коли пакетбот відчалював від пристані. Ось вона — велична, геройська — увінчує голову нашого тарасконця. Далі я змалював би її, коли «Зуав» виходив із порту і вже колихався на хвилях. Ось вона — тремтяча, приголомшена, начебто вже відчуває перші ознаки морської хвороби.

Потім я змалював би Тартаренову ш е ш ь ю в Ліонській затоці, коли «Зуав» усе більше віддалявся од берега, а море починало супитись. Ось вона змагається з вітром, ось, перелякана, стає сторчма на голові в нашого героя, а довга китиця з блакитної вовни настовбурчується від туману й буревію...

Четверте положення — о шостій пополудні, поблизу берегів Корсіки. Бідолашна ш е ш ь я нахплюється над бортом і з нимим запитанням та тугою озирає море...

І нарешті п'яте, останнє положення: в тісній каюті, у вузькому, схожому на висунуту шухляду комода ліжку безсило качається по подушці й розпачливо стогне щось зім'яте, безформне... Та це ж ш е ш ь я, та сама ш е ш ь я, що так хвацько сиділа на Тартареновій голові в годину відплиття. Тепер це вже не ш е ш ь я, а жалюгідний, насунений на самісіпкі вуха нічний ковпак, з-під якого визирає бліде, скривлене обличчя...

Якби лиш тарасконці бачили зараз свого великого Гартарена! Як він лежить у шухляді від комода, в темному, каламутному світлі, що сіється з ілюмінаторів, як він дихає смородом кухні та вогкого дерева — цим огидним духом пакетбота! Якби лиш вони чули, як Тартарен охкає при кожному поверті гвинта, як раз у раз просить подати йому чаю і тоненьким дитячим голоском докоряє стюардові!.. Тарасконців загризло б сумління — адже це вони присилювали Тартарена податися в мандри!.. Присягаюся словом біографа — жаль брав дивитися на нього! Зненацька повалений морською хворобою, бідолашний т е р о к не годен був ні розв'язати свій алжирський пояс, ні скинути з себе амуніцію. Груді йому муляв грубий держак мисливського ножа, в бік впивалася кобура револьвера. І до всього — бурчання Тартарена — Санчо, який без угаву квилів і ремствував:

— Ох і бевзь же з тебе!.. Чи ж я тобі не казав!.. Бач, Африки йому забаглося... Ось тобі твоя Африка... Що, гарна?..

І вже справжньою мукою для бідолашного Тартарена, прикутого до свого ліжка-шухляди, було чути, як пасажиря в кают-компанії їдять, сміються, грають у карти, співають. Товариство на «Зуаві» зібралось й велелюдне, і веселе. Офіцери, що поверталися до своїх полків, дами з марсельського «Алькаса», мандрівні актори, багатий мусульманин (він щороку вирушав на прощу до Мекки), чорногорський князь, жартун і витівник, який наслідував Равеля та Жіля Пере... Нікого з них не мучила морська хвороба, всі вони пили шампанське з капітаном «Зуава» — череватим марсельцем, який кохався у розвагах та бенкетах, мав дві сім'ї — одну в Марселі, другу в Алжірі — і веселе прізвище Барбасу.

Тартарен Тарасконський ненавидів усіх цих людців. Їхня гульня додавала йому мук...

Нарешті третього дня по обіді на пакетботі зчинився раптом страшений шарварок, який вивів нашого героя із заціпеніння. На носі «Зуава» забамкав дзвін. На палубі загупали важкі матроські чоботи.

— Передній хід!.. Задній хід!.. — хрипким голосом кричав капітан Барбасу.

А трохи згодом:

— Стоп машина!..

Зупинка, сильний поштовх... Тиша... «Зуав» поволі хитався, мовби прив'язаний аеростат.

Несподівана тиша вжахнула Тартарена.

— Рятуйте! Потопаємо! — зарепетував він на все горло і, надлюдським зусиллям зірвавшись на ноги, в усій своїй амуніції метнувся на палубу.

II. ДО ЗБРОЇ!.. ДО ЗБРОЇ!

Вони не потопали — вони просто причалювали.

«Зуав» став на рейді. Вода була глибока й чорна; рейд, гарний, але пустельний, — похмурий і мовчазний. На пагорбі білів Алжір; його тьмяно-білі будиночки, ліплячись один до одного, спускалися до моря. Достоту виставка білизни на Медонському узвишші! А над будиночками сяяло блакитне безкрає небо. О, яка блакить!..

Великий Тартарен, уже трохи оговтавшись, роззирався навколо й шанобливо слухав, як чорногорський князь, стоячи поряд, називав квартали міста: Касба, Горішнє місто, Бабассунська вулиця.

Цей чорногорський князь був дуже чемний і вихований, до того ж він чудово знав Алжір і вільно розмовляв арабською мовою. Тож Тартарен вирішив продовжити з ним знайомство... Він стояв, прихилившись до борту пакетбота, коли раптом побачив ряд здоровених чорних рук, які вчепилися в борт з того боку. За мить вигулькнула кучерява голова негра, і не встиг наш герой і оком змигнути, як на палубу сипнули корсари: чорні, жовті, напівголі, бридкі, страхітливі... Їх було не менше, ніж сто душ.

Тартарен упізнав їх... То були вони, ті самі горезвісні вони, зустрічі з якими він так довго чекав ночами на вулицях Тараскона! Нарешті! Нарешті вони наважились постати перед ним!..

Заскочений зненацька, наш герой уляк на місці. Та коли корсари підскачили до багажу, зірвали з нього брезент, а потім заходилися грабувати пакетбот, — у Тартарені пробудився герой: він вихопив мисливський ніж і, гукнувши пасажирам: «До зброї!.. До зброї!» — перший кинувся на харцизяк.

— Що це з вами? Що сталося? Що ви робите? — спитав капітан Барбасу, виходячи з рубки.

— А, це ви, капітане! Мерщій, мерщій озброюйте екіпаж!

— Схаменіться! Навіщо?

— Хіба ж ви не бачите?..

— Чого?

— Та ось же вони... пірати! Перед вами!..

Капітан Барбасу витріщив на Тартарена очі.

Тут повз них пробіг велетень-негр з аптечкою нашого героя на спині.

— Стій, розбійнику! — заволав тарасконець і, змахнувши кинджалом, помчав за негром.

Барбасу кинувся за ним і схопив за пояс. Тартарен зупинився.

— Спокійно, хай вам біс! — гаркнув капітан.— Це не пірати! Піратів давно вже нема й сліду... Це носії.

— Носії?!

— Авжеж, носії! Вони переносять багаж пасажирів на берег... Отож сховайте свій ніж, дайте мені ваш квиток і йдіть слідом он за тим негром... Він славний хлопець... І на берег вас доставить, і до готелю, коли схочете, проведе!..

Тартарен, зняковівши, віддав квиток і слідом за негром спустився по мотузяному трапу у великий човен, який витанцьовував на хвилях попід бортом «Зуава». Весь його багаж — скрині, ящики зі зброєю, консерви — лежав уже там. Багаж зайняв увесь човен, тож чекати інших пасажирів не було чого.

Негр, наче мавпа, видерся на купу речей і сів навпочіпки, обхопивши руками коліна. Другий негр узявся за весла. Вони дивилися на Тартарена і всміхалися, блискаючи своїми білими зубами.

Стоячи на кормі, великий тарасконець міцно стискав у руках руків'я ножа, і на обличчі його був той лютий вираз, якого так боялися тарасконці: хай там що каже Барбасу, а він, Тартарен, не дуже вірить у добромисність цих носіїв, чорних, як ебенове дерево, — адже

вони й трохи не скидаються на мирних тарасконських вантажників...

Через кілька хвилин човен пристав до берега, і Тартарен ступив на вузьку берберійську набережну, де триста років тому каторжник-іспанець на ім'я Мігель Сервантес під киями алжирських наглядців подумки писав прегарний роман, якому згодом дав назву «Дон Кіхот».

ІІІ. ЗВЕРНЕННЯ ДО СЕРВАНТЕСА. ВИСАДКА. ДЕ Ж ТЕРКИ? ТЕРКІВ НЕМА. РОЗЧАРУВАННЯ

О Мігелю Сервантесе Сааведра! Кажуть, що там, де жили колись великі люди, довіку лине й ширяє в повітрі часточка їхньої душі. В такому разі те, що лишилося від тебе на берберійському березі, певне, затретило від захвату, дивлячись, як висідає на берег Тартарен Тарасконський, цей чудовий тип француза-південця, Тартарен, у якому втілилися обидва герої твого роману — Дон Кіхот і Санчо Панса...

День видався жаркий. На залитій сонцем набережній — кілька митників, алжирці, що чекають повин із Франції, маври, що сидять навпочіпки й попахкують своїми довгими люльками, матроси-мальтійці, що тягнуть величезні сіті, в яких мерехтять і сяють, наче срібняки, тисячі сардинок...

Тільки-но на цю набережну ступив Тартарен, уся вона завирувала. З камнюк посхоплювалися дикуни (їх була ціла зграя), ще огидніші, ніж корсари на «Зуаві», і кинулись до прибульця. Довготелесі араби в білих вовняних бурнусах, надітих на голе тіло, низенькі маври в лахмітті, негри, тунісці, маонці, мзабіти, готельні слуги в білих фартухах — все це галасувало, репетувало, хапало Тартарена за поли, виривало одне в одного

з рук його багаж. Цей тяг кудись його консерви, той аптечку... І всі вигукували й джерготіли якісь химерні, ні на що не схожі назви готелів, так що в Тартарена аж очі лізли рогом.

Бідолашний тарасконець, очманілий від цього шарварку, метався то туди, то сюди, лаявся, сипав прокльонами, кидався навздогін за своїм багажем... Він звертався до варварів по-французькому й по-провансальському, навіть латиною — латиною Пурсоньяка: *rosa, bonus, bona, bonum*¹. Це були єдині слова, що застрягли в його пам'яті... Марні зусилля! Ніхто його не слухав... На щастя, якийсь низенький чоловічок у мундирі з жовтим коміром втрутився в суперечку, наче гомерівський бог, і палицею розігнав увесь цей набрід. То був алжирський поліцай. Віп дуже люб'язно порадив Тартаренові оселитися в готелі «Європа», підкликав слуг цього готелю, і ті, повантаживши пожитки нашого героя на кілька візків, повели його в готель.

Тартарен ішов і дивом дивувався. Він гадав, що Алжир — це казкове, дивовижне східне місто, щось середнє між Константинополем і Занзібаром... А опинився він у справжнісінькому Тарасконі!.. Кав'ярні, ресторани, широкі вулиці, чотириповерхові будинки, невеличкий майдан з макадамовою бруківкою, де духовий оркестр грав польки Оффенбаха, а за столиками сиділи чоловіки, пили пиво і їли пампушки, де гуляли дами, лоретки, офіцери, солдати, знову офіцери — леле, скільки їх тут! — і жодного тобі т е р к а... Єдиний т е р о к — це він, Тартарен... Проминаючи майдан, наш тарасконець навіть зніжковів — адже всі звернули на нього погляди. Оркестр замовк, і оффенбахівська полька зависла в повітрі.

З двома рушницями за плечима, з револьвером при боці, суворий і величний, як Робінзон Крузо, Тартарен

---

¹ Роза, гарний, гарна, гарне (лат.).

простував повз увесь цей люд; проте коли він увійшов у готель, сили покинули його. Голова йому запаморочилася; від'їзд із Тараскона, марсельський порт, плавання, чорногорський князь, пірати — все змішалося...

В номер його внесли на руках, зняли зброю, роздягли... Навіть хотіли послати по лікаря, та герой наш, ледве торкнувшись головою подушки, захропів так гучно й лунко, що господар готелю вирішив не вдаватися до послуг медицини, і всі тихенько вийшли з кімнати.

IV. ПЕРША ЗАСІДКА

Коли Тартарен прокинувся, годинник на міській ратуші вибив третю годину. Він проспав вечір, ніч, ранок і добру половину дня. Та що в тім дивного: за три доби ш е ш ь я його стільки натерпілася!..

«Я — в країні левів!» — ось яка думка сяйнула Тартаренові, коли він розплющив очі. І — ніде правди діти — згадавши, що леви так близько, буквально за кілька кроків, сказати б, під рукою, і що незабаром він зустрітеться з ними віч-на-віч, — брр! — тарасконець зацокотів зубами й сміливо пірнув під ковдру.

Проте незабаром веселий вуличний гомін, шовкова синява неба, сонячні промені, що пестили кімнату, смачне снідання, подане в ліжку, розчинене вікно, що виходило просто на море, — усе це, ще й скроплене пляшкою чудового крїтського вина, навернуло Тартарена на його звичайний героїчний дух.

Скинувши із себе ковдру, він вигукнув: «На левів! На левів!» — і хутко вдягнувся.

Він надумав ось що: тихцем податися з міста в пустелю, дочекатися ночі, сісти в засідку і — пах-пах! — в першого-ліпшого лева... А вранці повернутися в го-

тель, поснідати, прийняти привітання від алжирців і послати візок по вбитого звіра. Наш герой швиденько озброївся, завдав собі на спині похідний намет — довга жердина стриміла в нього над головою — і вийшов на вулицю, хоч-не-хоч випростаний, мовби проковтнувши кілок. Не питаючи, кудю йти, щоб нікого не втаємничувати в свій план, він повернув праворуч, дійшов до Бабассунських аркад, — алжирські свреї-крамарі, що, мов павуки, сиділи по кутках своїх брудних крамничок, так і вп'ялися в нього очима, — перетнув Театральний майдан і, проминувши передмістя, вийшов на Мустафський шлях.

На цьому шляху діялося щось неймовірне. Омнібуси, фіакри, двоколки, хури, величезні вози з сіном, запряжені волами, ескадрони африканських стрільців, табуни малесеньких осликів, негритяпки, які продавали коржі, повози з ельзаськими переселенцями, кіннотники в червоних плащах... Все це, галасуючи, горлаючи, співаючи, сурмлячи, сунуло в хмарах куряви поміж двома рядами халуп, біля яких стояли, розчісуючи коси, високі маонки, поміж шинками, повними солдатів, поміж м'ясеними крамницями й шкуродернями.

«Ото вже набалакали мені про той Схід! — подумав великий Тартарен. — Та тут терк і в іще менше, ніж у Марселі».

Раптом він побачив чудового верблюда — довгоногого, надутого, мов індик. Серце в Тартарена закалатало.

Ось і верблюди! Отже, й леви недалечко...

І справді — незабаром він побачив цілу юрбу мисливців на левів, які з рушницями за плечима крокували йому назустріч.

«Боягузи!» — розминаючися з ними, подумав наш герой. — Боягузи! Йти на левів отакою зграсю, та ще й з собаками!»

Він і в голові собі не покладав, що в Алжирі можна полювати на щось інше, крім левів...

Проте ці мисливці мали такий добродушний вигляд — вигляд торговців, ще вже відійшли від справ, — а в полюванні на левів із псами на шворках та з ягдташами, які висіли в мисливців на поясах, було щось таке патріархальне, аж Тартарен не витримав і спитав з великою цікавістю:

— Ну що, друже, добре пополювали?

— А чого ж, — відповів той, боязко позираючи на грізний обладунок нашого героя.

— Багато вполювали?

— Чималенько! Дивіться!

Алжирський мисливець показав на свії ягдташ, напханий кролями та бекасами.

— Як?! У ягдташі?.. Ви складаєте їх у ягдташі?!

— А куди ж їх іще складати?

— То, виходить, вони зовсім маленькі?

— Є малі, є й більші, — відповів мисливець.

Він квапився додому і, надавши ходи, наздогнав своїх товаришів.

Безстрашний Тартарен стояв посеред дороги, отетерівши з невимовного дива. Тоді сказав собі: «Таж вони мені баки забивають, та й годі! Нічого вони не вполювали!» — і знову рушив уперед.

Будинків на шляху чимдалі рідшало, людей ставало чимдалі менше. День хилився до вечора, сутінки густішали. Тартарен Тарасконський ішов ще з півгодини. Нарешті він зупинився. Була вже глуха ніч. Безмісячна ніч — тільки рясні зорі розсіювали пільму. На шляху — ані душі живої. Однак наш герой утішався думкою, що леви — це не диліжанси, отже, битими шляхами вони не ходять... Він звернув у поле... Леле! Куди не ступиш — рівчак, чагарі, будяки... Але Тартаренові було до того байдуже. Він простував далі й далі... Аж раптом... «Я чую лев'ячий дух!» — сказав собі наш герой і, повернувшись праворуч, а тоді ліворуч, з силою вдихнув у себе повітря.

V. ПАХ! ПАХ!

Довкола нього була пустеля — дика, поросла химерними рослинами, тими самими східними рослинами, що такі схожі на найжачених звірів. При тьмяному світлі зірок їхні тіла здавалися іще довшими. Праворуч бовваніло гресаддя гір — може, це Атлас?.. Ліворуч глухе гурчало невидиме море... Де ж і водитися хижакам, як не тут?

Тартарен став на коліно і, поклавши одну рушницю перед собою, а другу держачи в руках, застиг на місці. Він чекав годину, чекав другу... Нікогісінько! Аж тут він згадав, що знамениті винищувачі левів, вирушаючи на полювання, беруть із собою козеня — про це він читав у книжках. Вони прив'язують те козеня, а самі сідають у засідку. Тоді смикають за мотузку — і козеня мекає... Козеняти в нашого тарасконця не було, тож він замакав сам: «Ме-е-е! Ме-е-е!» Він замакав тихенько й жалібно, бо в глибині душі все ж таки побоювався, що його почує лев... Та згодом, пересвідчившись, що нікого нема, замакав голосніше: «Ме-е-е!.. Ме-е-е-е!..» Знову нікого! Знетерпеливлений Тартарен мекнув кілька разів підряд так гучно, що це вже було скоріше ревіння бика, ніж мекання козеняти...

Зненацька за кілька кроків перед собою він помітив при самісінькій землі щось велике й темне. Тартарен затамував дух... Воно нахилилося, обнюхало землю, стрибнуло, завмерло, пустилося чвалом, вернулося назад і стало... Це лев!.. Безперечно!.. Тепер Тартарен ясно бачив його куці лапи, могутню шия й двос очей — великих, блискучих... Цілься! Стріляй!..

Пах!.. Пах!..

Тартарен відскочив назад, вихопивши з-за пояса мисливський ніж. У ту ж мить розляглося страшне ревіння.

— Ага! — вигукнув безстрашний Тартарен і, міцно впершися своїми дужими ногами в землю, приготувався до двобою із звіром. Та лев явно не збирався нападати: він знову заревів і кинувся прожогом тікати.

Тартарен стояв так само непорушно. Він чекав на левицю... Точвісінько як у книжках...

На жаль, левиця не з'являлася... Тартарен чекав години зо три, аж поки зовсім знемігся. Було холодно, вогко, з гір віяв пронизливий вітер.

«А що, як я посплю тут до світанку?» — раптом сяйнуло Тартаренові. Він вирішив поставити намета: адже Тартарен — Санчо боявся ревматизму. Та де там у біса! Намет був сконструйований так хитромудро, що розкласти його ніяк не вдавалося. Таке часом трапляється і з парасолями: лине дощ — а вони, жартуни, не розгортаються... Кінець кінцем тарасконець швиргонув намета на землю й ліг на нього, лаючись, як справжній провансалець.

— Та, та! Ра, та! Та, ра, та!..

— Що це? — підскачавши, мов ужалений, вигукнув Тартарен.

То грали зорю африканські стрільці в мустафських казармах... Винищувач левів, не вірячи власним очам, протер їх... Він був певен, що скрізь навколо стелиться пустеля. А він спав — вгадайте де? На грядці артишоків, між грядками кучерявої капусти і буряків.

В його Сахарі росте городина! А зовсім близько зеленіє мальовничий схил горішнього Мустафи, на якому вилискують вранішньою рососою білі алжирські вілли — достоту як будиночки й хатини в околицях Марселя!..

Дивлячись на цей міщансько-городницький красвид, бідолашний Тартарен зчудувався, а потім розсердився.

«Вони зсунулися з глузду! — подумав тарасконець. — Вирощувати артишоки під самісіньким носом у левів!..

Адже мені не примарилося... Леви сюди забігають...Ось же доказ...»

Доказом були криваві плями, що їх лев, тікаючи, залишив за собою.

Безстрашний Тартарен рушив по сліду. Стискаючи в руці револьвер, він нахилився, роззирався навсідч і, переходячи від артишока до артишока, нарешті вибрався на невеличкий лан, засіяний вівсом. Потолочена трава, калюжа крові... а в цій калюжі лежав на боці з пробитою головою... вгадайте хто?

«Та хто ж у біса, як не лев?!»

Де там! Осел! Один із тих малесеньких осликів, яких так багато в Алжирі. Їх там називають віслючками.

VI. ПОЯВА ЛЕВИЦІ. СТРАШНА БАТАЛІЯ. «ЗБОРИСЬКО ВІДЧАЙДУХІВ»

Коли Тартарен побачив свою бідолашню жертву, його поїшляла пекуча досада. Ще б пак: адже віслючок — це зовсім не те, що лев!.. Потім йому стало дуже жаль віслючка. Він був такий гарненький, з такою лагідною мордочкою! Боки його, ще теплі, здіймалися й опадали, мов хвилі. Тартарен став навколішки і кінцем свого алжирського пояса спробував зупинити кров у нещасної тварини. Великий муж упадає біля малесенького віслючка... Що може бути зворушливіше за це видовище?

Почувши ніжний дотик пояса, віслючок, у якому ще жевріла іскорка життя, розплющив велике сіре око й поворушив довгими вухами, мовби хотів сказати: «Дякую! Дякую!» Потім здригнувся востаннє і застиг нерухомо...

— Чорнулю! Чорнулю! — раптом залунав схвильований голос.

Зашурхотіли куці... Тартарен скочив на ноги й приготувався до захисту... Левиця!

Грізна, ревуча, вона з'явилася в подобі старої ельзаски, у косинці, різки якої стирчали над чолом, з великим червоним парасолом. Вона кликала свого віслючка так гучно, що відлунювало аж у горах. Тартаренові, либонь, краще було зіткнутися з розлюченою левицею, а не з цією старою відьмою!.. Тарасконець намагався пояснити їй, як усе сталося: мовляв, він подумав на бідолашного Чорнуля, що то лев,— та все було марно. Стара гадала, що Тартарен глузує з неї. Несамовито гукнувши: «Ох ти ж триклятий негідник!» — вона розмахнулася своїм червоним парасолом та й ну лупцювати нашого героя!.. Тартарен, хоч і розгубився, боронивсь як міг: відбивався карабіном, сопів, відхекувався, підстрибував, кричав: «Ласкава пані, стривайте!.. Ласкава пані!..» Куди там! «Ласкава пані» мовби й не чула його благань, і сила її ударів якнайкраще це доводила.

На щастя, на бойовиську з'явилася третя дійова особа. Це був чоловік ельзаски, теж ельзасець, корчмар, який до того ж чудово вмів рахувати. Одразу побачивши, з ким має справу, він зметикував, що вбивця відшкодує йому всі збитки, вирвав зброю із рук дружини і вже за хвилину порозумівся з Тартареном.

Тартарен заплатив двісті франків, хоч віслючок коштував не дорожче десяти: це їхня звичайна ціна на арабських ринках. Потім безталанного Чорнуля поховали під фіговим деревом, і корчмар, звеселівши від блиску тарасконських дуру, закросив Тартарена до своєї корчми, яка стояла зовсім близько, край битого шляху. Алжирські мисливці щонеділі приходили туди снідати: вони полюбляли полювати в цій долині, за дві милі від міста,— тут водилася сила-силенна кролів.

— А леви? — спитав Тартарен.

Ельзасець глипнув на нього.

— Леви?

— Авжеж, леви... Ви їх тут бачили? — допитувався горопашний тарасконець, щоправда, вже не так упевнено.

— Таке скажете! — відповів корчмар, зайшовшися реготом.— Леви!.. Ти ба!.. З якого б то дива?!

— Хіба в Алжирі їх немає?

— Я двадцять років живу в цій провінції, а ще не бачив жодного... Грім мене побий, коли брешу! Щось таке я про них чув... Або в газетах читав... Та тільки це десь далі... Куди далі... На півдні...

Тим часом вони підійшли до корчми. Звичайнісінька собі корчма — таких чимало у Ванві або в Пантені; над дверима — засохла гілка, на стіні намальовані більярдні киї. А вивіска! «Зборисько відчайдухів»!

«Зборисько відчайдухів»! О Бравіда, які це пробуджує спогади!..

VII. ІСТОРІЯ З ОМНІБУСОМ, МАВРИТАНКОЮ ТА ЖАСМИНОВИМИ ЧОТКАМИ

Ця перша нещаслива пригода хоч кого б вибила з колії, але люди Тартаренового гарту не так-то легко складають зброю.

«Леви на півдні? — думав наш герой.— То поїду на південь!»

Він проковтнув останній шматок, устав, подякував корчмареві, поцілував, забувши про баталію, стару сльзаску і зронив сльозу над могилою нещасливця Чорнуля.

Не гаяти ані хвилини! Мерщій повернутись до Алжіра, спакуватися й ще сьогодні вирушити на південь!..

На лихо, Мустафський шлях від учора неначе іще подовшав: спека, курява! Намет давить на плечі!..

Тартарен ледве волік ноги, тож коли з ним порівнявся омнібус, тарасконець дав знак зупинитися й скочив на підніжку.

О бідолашний Тартарен Тарасконський! І падало ж йому залізти у цей злощасний ридван! Наскільки краще було б і для слави його, і для доброго імені, якби він плентався пішки, хай навіть і впав би, зморений спекою, звалений важеним наметом і двостволками!

Але Тартарен вліз у омнібус. Він був повний-повнісінський. У кутку, втупившись у молитовник, сидів алжирський мулла з густою чорною бородою. Навпроти нього — молодий мавр-купець із товстою цигаркою в зубах. Далі — матрос-мальтїєць і кілька маврітанок, по самі очі закутаних у білі чадри. Ці жінки їздили помолитися на кладовище Абд-ель-Кадер, проте сумні відвідини їх, видно, не засмутили. Кутаючись у чадри, вони теревенили, сміялися, хрумтіли печивом.

Тартаренові здалося, що вони поглядають на нього. Надто одна — вона сиділа якраз навпроти. — Просто-таки пасла його очима. Дарма що жінка була під чадрою, її підмальовані очі, чорні, вогнисті, бистрі, гарна тендітна рука, вся в золотих браслетах, що час від часу висувалася з-під чадри, граційний, майже дитинний поворот голівки — все це свідчило про те, що під покривалом ховається юне, гарне, звабливе тіло... Бідолашний Тартарен був уражений у самісіньке серце. Мовчазний поклик цих чудових східних очей бентежив його, хвилював, завдавав смертельних мук. Його то обливало жаром, то обсіпало морозом...

А тут іще він раптом відчув дотик жіночого черевичка! Цей малесенький черевичок, мов червона мишка, ковзав і бігав по його мисливських чоботиськах... Що робити? Відповісти на цей погляд, на цей доторк? А далі? Любовні пригоди на Сході — це щось жахливе!.. Нашому славному Тартаренові, з його палкою уявою південця, уже ввижалося, що він попадає до рук євнухів,

що йому стинають голову, тіло зашивають у шкіряний мішок і кидають у море із відтятою головою...

А черевичок тим часом бігав і бігав по його чоботях, а очі, що дивилися на нього, розкривалися усе ширше й ширше, мов дві чорні оксамитові квітки, і наче благали: «Зірви нас!..»

Омнібус зупинився на Театральному майдані — там, де починалася Бабассунська вулиця. Плуताючись у довгих шароварах і з вродженою грацією затуляючись чадрами, мавританки одна за одною повилазили з омнібуса. Тартаренова сусідка підвелася останньою і, високо підвівши голову, пройшла так близько, що він відчув на своєму обличчі її подих — букет юності, жасмину, мускусу та печива.

Останній опір тарасконця був зламанний. Сп'янілий від кохання, ладний на все, він кинувся слідом за мавританкою... Почувши за собою брязкіт його обладунку, жінка озирнулася, приклала палець до чадри, мовби кажучи: «Тсс!» — і кинула йому вільною рукою запашні чотки з квіток жасмину. Наш герой нахилився за ними й випростався не відразу — був, нівроку, тілестий, до того ж геть обвішаний зброєю.

Коли ж Тартарен розігнувся, притискаючи до серця жасминові чотки, мавританки вже не було й сліду.

VIII. СПІТЬ СОБІ, ЛЕВИ АТЛАСУ!

Спіть собі, леви Атласу! Спіть спокійно в своїх лігвах, серед алое та диких кактусів!.. Ще кілька днів Тартарен Тарасконський і не згадає про вас. Все його військове спорядження — скрині із зброєю, аптечка, похідний намет, консерви,— все це тим часом мирно спочиває у готелі «Європа», в кутку тридцять шостого номера.

Спіть собі й нічого не бійтеся, руді велетні леви! Тарасконець розшукує мавританку. Після зустрічі в омнібусі бідолаху переслідує невідступне відчуття, що по його возі, здоровенній нозі трапера, бігас червона мшшка, а морський вітер, що торкається його губів, пахне знадливим духом печива й анісу...

Йому потрібна його мавританка!

Та спробуй-но її знайти! В місті живе сто тисяч чоловік. Знайти серед них особу, про яку ти нічогосінько не знаєш,— тільки пахощі, колір черевичків та очей... Здатен на це лише тарасконець, та ще й нестямно закоханий.

Найгірше те, що геть усі мавританки, загорнені в свої довгі білі чадри, схожі одна на одну; окрім того, ці жінки рідко коли витикають носа з домівок, і, щоб їх побачити, треба піднятися в Горішнє місто — арабське місто, місто т е р к і в...

Це Горішнє місто — справжнє розбійницьке кяшло! Бруднючі кривулясті вулички круто деруться вгору; обабіч тісно туляться одна до одної підозрілі халупи, покрівлі яких сходяться, утворюючи тунель. Низенькі двері, загратовані віконечка — сліпі, німі, похмурі. І по ліву руку, і по праву руку — темні крамнички, в яких сидять страховидні т е р к и, схожі на корсарів, і, блискаючи очима й зубами, пахають довгими люльками та перешіптуються, наче змовляються про якесь лихо-дійство...

Я б покривив душею, якби сказав, що Тартарен Тарасконський простував цим страшним містом спокійно. Ні, він дуже хвилювався; наш хоробрий муж ішов вузенькими вуличками, у яких ледве вміщалося його товсте черево, вельми обережно: безперестанку роздивлявся навсібіч і не знімав пальця з револьверного курка. Точнісінько як у Тарасконі, по дорозі до клубу! Він щомиті чекав, що на нього нападуть євнухи чи яни-

чари, однак палке бажання побачити свою кохану давало йому просто-таки чудодійні сили й відвагу...

Безстрашний тарасконець тинявся по Горішньому місту цілий тиждень. Він годинами вистоював під мавританськими лазнями, дивлячись, як, мерзлякувато шулячись, звідти виходили й розліталися зграйками жінки, од яких віяло свіжістю й чистотою. Іншим разом, упрілий і захеканий, він сідав біля мечеті й стягав із себе чоботиська, а тоді заходив до храму...

Бувало, вже надвечір, коли тарасконець, знеможений до краю, не знайшовши своєї дами ні біля лазень, ні в мечеті, проминав мавританські будинки, він чув монотонні співи, тихий дзвін гітари, рокіт тамбурина, тихий жіночий сміх,— і серце його починало калатати.

«Може, вона там?» — думав він.

Якщо на вулиці не було людей, він підходив до будинку, брався за важкий молоток і несміло стукав у низенькі двері. Співи й сміх умить змовкали. За мурами чути було тільки шурхотіння, наче в пташнику, коли кури вмощуються на сон...

«Готуйсь! — казав собі наш герой.— Зараз щось станеться!»

Проте найчастіше ставалося ось що: на голову йому виливали горщик холодної води або ж висипали лущпайки від апельсинів чи кісточки від берберійських фіг... Тільки й усього!..

Спіть спокійно, леви Атласу!

ІХ. КНЯЗЬ ГРИГОРІЙ ЧОРНОГОРСЬКИЙ

Два тижні безталанний Тартарен марно шукав свою алжирську даму. Він, певне, шукав би її й досі, якби доля, ласкава до всіх закоханих, не прийшла йому

на допомогу в подібі чорногорського вельможі. Ось як це сталося.

Щосуботи взимку у найбільшому театрі Алжіра влаштовуються бали-маскаради — такі самі, як і в паризькій Опері. Це звичайні собі провінційні бали, малолюдні й нудні. В залі напівпорожньо; гості — покидьки з Бюльє та Казино, розгульні дівчата, що тягнуться слідом за армією, підтоптані арлекіни, якісь типи, схожі на волоцюг вантажників, кілька праль-маонок, які пустилися берега, але зберегли іще рештки колишнього добродесного життя — дух часнику та шафранової підливи... Проте найцікавіше видовище — це фойє, що зараз правлять за картярні. Біля довгих зелених столів роєм рояться люди. Кого тут тільки нема! Тюркеси-відпускники, які грають на позичені гроші, крамарі-маври із Горішнього міста, негри, мальтійці, колоністи з далеких закутків, що проїхали сорок миль задля того, щоб поставити на карту гроші, за які можна купити плуг або пару волів... Всі збуджені, бліді, у всіх зціплені зуби, безтямні очі, втуплені в одну й ту саму карту, а погляд косий, спідлоба — погляд запеклого картяра...

Трохи осторонь — алжирські євреї: вони приходять сюди цілими родинами. Чоловіки вбрані по-східному, але в синіх панчохах і оксамитових кашкетах — просто-таки огидний несмак... Жінки, огрядні, бліді, ледве можуть звести дух і ворухнутись у своїх тісних, жорстких корсетках, гаптованих золотом... Це плем'я товпиться біля столів, штовхається, галасує, репетує, радиться, рахує на пальцях і робить невеличкі ставки. Щоправда, часом старий патріарх з бородою, як у Саваофа, після довгих нарад і суперечок з родиною, зважується ризикнути сімейним дуро... І вже до кінця гри в іудейських очах, що вп'ялися в стіл, не згасає гарячковий блиск, і від погляду цих страшних, мовби

з чорного магніту, очей золоті монети, здається, самі собою крутяться по зеленому сукну й кінець кінцем притягаються одна до одної, наче хтось їх потихеньку смикає за мотузку...

Та ще сварки, бійки, лайки, зібрані з усіх країн світу, несамовиті вигуки всіма мовами, різанина, нестача грошей, поява поліції!..

Великий Тартарен якось забрів на цю вакханалію трохи розважитись і забутись, щоб заспокоїти душу.

Наш герой прощтовхався крізь юрбу, думаючи про свою маврітапку, коли раптом почув два збуджених голоси, що покривали і галас картьярів, і брязкіт золота:

— А я вам кажу, добродію, що в мене немає двадцяти франків!..

— Добродію!..

— Я вас слухаю, добродію...

— А ви знаєте, з ким розмовляєте, добродію?

— Коли ваша ласка, назвіть себе!..

— Щоб ви знали, добродію, я — князь Григорій Черногорський!

Почувши це ім'я, Тартарен схвилювався і став пробиватися вперед, радий та гордий із того, що зустрів нарешті свого князя — черногорського князя, з яким познайомився на «Зуаві».

На жаль, князівський титул, такий чарівливий для нашого простодушного тарасконця, не справив аніякісінького враження на офіцера стрілецького полку, який сперечався із князем.

— Я щасливий це чути! — глузливо кинув офіцер і повернувся до глядачів: — Григорій Черногорський... Чи хто-небудь з вас його знає?.. Ніхто!

Обурений Тартарен ступив крок уперед.

— Перепрошую! Я знаю князя! — твердо сказав він із сильним тарасконським акцентом.

Офіцер зміряв його поглядом і знизав плечима.

— Он як? Чудово! В такому разі поділіть між собою оті зниклі двадцять франків та й по всьому!

Він повернувся і зник у юрбі.

Запальний Тартарен хотів був кинутись слідом за ним, проте князь зупинив його.

— Облиште! Я сам із ним поквитаюсь...

Він узяв Тартарена під руку й майже силоміць витяг із зали.

Коли вони вийшли на майдан, князь Григорій Чорногорський зняв капелюха, простяг нашому героєві руку і, силкуючись пригадати його прізвище, затинаючись мовив:

— Пан... Пан Барбарен...

— Тартарен! — несміливо поправив тарасконець.

— Тартарен, Барбарен — хіба не однаково? Тепер ми з вами друзі довіку!

І вельможний чорногорець, схопивши Тартаренову руку, став несамовито трясти й потискувати її...

Зайве й казати, як запишався наш герой.

— Князю! Князю! — вигукував він у захваті.

За чверть години воєн вже сиділи у затишному нічному ресторанчику «Під платанами», на терасі, яка спускалася прямісінько до моря. Тут їхня дружба, присмачена цікантим салатом «по-російськи» й скроплена добрим кіпрським вином, остаточно зміцніла.

Годі собі уявити привабливішу особу, ніж цей чорногорський князь. Стрункий, тонкий, із завитим волоссям, з чисто виголеним обличчям, із бистрими очима, із м'якими рухами, з кількома дивовижними орденами на грудях, він говорив із ледь помітним італійським акцентом і був трохи схожий на Мазаріні, тільки без вусів. До того ж він раз у раз цитував — до речі й не до речі — Таціта, Горація й «Коментарі».

Князь сказав, що він із дуже знатного роду, але ще десятирічним хлопцем був покараний за свої ліберальні думки: рідні брати вигнали його з дому. Відтоді

він, шляхетний філософ, спонукуваний жадобою до знання, а також охотою до розваг і втіх, блукає світами... І — дивовижний збіг обставин: він три роки прожив у Тарасконі!..

Почувши це, здивований Тартарен спитав, чому він жодного разу не бачив князя ні в клубі, ні на еспланаді. Його світлість на це ухильно відповів: «Я рідко виходив із дому...» Делікатний тарасконець розпитувати далі не зважився. Адже в житті вельможних осіб стільки таємниць!..

Тартарен був у захваті від князя Григорія. Попиваючи рожеве крітське вино, той терпеливо слухав розповідь нашого героя про маврітанку. А що він знав усіх тутешніх дам, то запропонував Тартаренові свої послуги — сказав, що незабаром її розшукає.

Пили вони багато й довго. Пили за алжирських дам, за вільну Чорногорію...

А внизу, під самісінькою терасою, плюскотіло море; хвилі накочувались у щільні на берег з таким звуком, наче хтось струшував мокрі простирадла. Повітря було тепле, небо — всіяне зірками.

У вітті платанів співав соловейко...

Заплатив за вечерю Тартарен.

Х. СКАЖИ МЕНІ, ЯК ЗВУТЬ ТВОГО БАТЬКА, І Я СКАЖУ, ЯК ЗВЕТЬСЯ ЦЯ КВІТКА...

Ох і мастаки ж оці чорногорські князі ловити перепілок у сільце!

Рано-вранці Григорій вже стукав у двері до Тартарена.

— Одягайтеся, мерщій одягайтеся! Знайдено вашу маврітанку. Її звуть Байя... Двадцять років, гарна, як ангел, і вже вдова...

— Вдова?! Та це ж чудово! — радісно вигукнув Тартарен, який побоювався східних чоловіків.

— Вдова-то вдова, але її пильнує брат — ні вдень, ні вночі не спускає з неї ока...

— Отуди к лихий годині!

— Такий уже лютий мавр! Він торгує люльками на Орлеанському базарі...

Тартарен — ані пари з вуст.

— Ну, та байдуже! — провадив князь. — Ви не з полохливих; що там для вас той брат!.. Зрештою, купимо в цього корсара кілька люльок, і, я певен, він полагіднішає... Ну, любий мій плутяго, вдягайтеся! Мерщій!

Тарасконець, блідий, схвильований, палаючи коханням, скочив із ліжка і, квапливо застібаючи широкі фланелеві кальсони, спитав:

— Що ж я маю робити?

— Напишіть вашій дамі! Просіть побачення — що ж іще?

— То вона знає французьку мову? — розчаровано вигукнув простодушний Тартарен: він мріяв про Схід без ніяких домішок.

— Жодного слова не знає! — відповів князь, не змигнувши й оком. — Ви будете мені диктувати, а я перекладатиму.

— О князю, який ви добрий!

І Тартарен став мовчки міряти кімнату сягистими кроками — думав, що написати...

Ви, звісно, розумієте, що алжирській мавританці не напишеш так, як бокерській гризетці. Та наш герой, на превелике щастя, чудово пам'ятав геть усе, що колись вичитав у книжках; отже, він спромігся скласти листа не просто східного, а найсхіднішого з усіх східних листів, які будь-коли писалися на світі, — там змішалися пишномовність апачів Гюстава Емара й ламар-

тінівської «Мандрівки на Схід», ще й додался ремінісценції з «Пісні пісень».

Починався лист так:

«Наче страус у піщаній пустелі...»

А закінчувався:

«Скажи мені, як звать твого батька, і я скажу тобі, як зветься ця квітка...»

Романтичний Тартарен хотів був, за східним звичаєм, послати разом із листом букет квітів «зі значенням», та князь Григорій сказав, що краще купити в її брата кілька люльок: мовляв, цим вони до нього підобряться, та й дамі буде приємно — вона-бо вельми охоча до куріння...

— То ходімо купувати люльки! — із запалом вигукнув Тартарен.

— Ні, ні!.. Я піду сам... Я куплю дешевше.

— Як?! Ви хочете самі?! О князю, князю!..

І наш відважний муж, схвильований до краю, простяг люб'язному чорногорцеві свій гаманець і попросив, щоб той не шкодував грошей, аби лиш зробити приємність дамі...

На жаль, справа, що мала такий добрий початок, посувалася, всупереч сподіванням, дуже повільно. Мавританку неабияк зворушила красномовність Тартарена, і вона, заздалегідь майже на все згодна, залюбки з ним побачилася б, — але брат... брат стеріг її невсипуще. Тож щоб краще приспати його пильність, довелося купувати в нього десятки, сотні, тисячі люльок...

«І що ото в дідька робитиме Байя з усіма цими люльками?» — часом питав себе бідолашний Тартарен, але щоразу щедро за все розплачувався.

Кінець кінцем, накупивши гори люльок і виливши ріки східної поезії, наш герой був винагороджений — йому призначили побачення!

Не буду вам розповідати, як калатало серце в тарасконця, коли він збирався на це побачення, як хапливо

й водночас ретельно підстригав свою непокірну бороду стрільця по кашкетах, як завбачливо засунув у кишені кастет із залізними шпичаками та два-три револьвери.

Люб'язний князь теж прийшов на перше побачення — він був за товмача. Дама мешкала в Горішньому місті. Біля дверей її дому стояв, димлячи цигаркою, юний мавр років тринадцяти-чотирнадцяти. То й був Алі — грізний брат... Побачивши гостей, він двічі постукав у двері й делікатно зник.

Двері відчинилися. На порозі з'явилася негритянка. Вона мовчки провела гостей через внутрішнє підвір'ячко до невеличкої прохолодної кімнати, де на низькому дивані напівлежала, чекаючи їх, дама... В першу мить тарасконцеві здалося, що вона менша на зріст і повніша, ніж маврітанка з омнібусу... А що, як це не вона? Проте сумнів погас так само блискавично, як і спалахнув.

Дама була чарівна: босі ніжки, пухкенькі пальчики, внизані персями, рожеве личко, стрункий стан, а під корсеткою із золотої парчі, під яскравою візерунчастою сукнею вгадувалося тіло — квітуче, знадливе, розкішне... У вустах дами курився бурштиновий мундштук наргіле, оповиваючи її хмаркою білого диму.

Увійшовши, тарасконець притиснув руку до серця і, поводячи банькатими очима, повними жаги, якнайвишуканіше вклопився дамі на маврітанський манір.

Якусь мить Байя мовчки дивилася на нього, а потім упала навзнік, впустивши свій бурштиновий мундштук, і затулила обличчя долонями. Її сніжно-біла шия здригалася від нестямного реготу — мовби перекочувалися в торбинці перли.

ХІ. СІДІ ТАРТ'РІ БЕН ТАРТ'РІ

Якщо вам коли-небудь випадє зайти до якоїсь із алжирських кав'ярень у Горішньому місті, то ви почувате, як маври, підсміюючись і переморгуючись, згадують про Сіді Тарт'рі бен Тарт'рі:— шляхетного й багатого європейця, що кілька років тому жив із тутешньою жіночкою на ім'я Байя у Горішньому кварталі.

Ви, звичайно, здогадуєтесь, що Сіді Тарт'рі бен Тарт'рі, який залишив по собі такі веселі спомини у всій Касбахській окрузі,— не хто інший, як наш Тартарен...

Що тут удіспі! В житті святих і в житті героїв бувають хвилини засліплення, запаморочення, шалу, нестями. Наш тарасконець — не виняток... Тим-то, геть забувши й про левів, і про славу, він два місяці впивався східним коханням і, як Ганнібал у Капуї, тішився розкошами білого Алжіра.

Великий муж найняв у самісінькому серці арабського міста гарненький будиночок східної архітектури — з внутрішнім подвір'ячком, банановими деревами, прохолодними галереями й фонтанами. Він жив зі своєю мавританкою в тиші й затишку і сам обернувся на мавра — від ранця до смеркання курив наргіле і ласував варенням з мускусом.

Байя або лежала перед ним на дивані й мугикала якусь монотонну мелодію, приграючи собі на гітарі, або, щоб розважити свого володаря, танцювала танець живота, з люстерком у руці, милуючись на свої біленькі зубки, гримасуючи й маніжачись.

Тартарен не знав жодного арабського слова, а його дама — жодного французького, тому вони майже не розмовляли між собою; балакучого тарасконця, сказати б, спостигла кара за минулі теревені й патякання в аптеці Безюке та в крамниці зброяра Костекальда.

Проте навіть у цій карі був свій чар: Тартарен весь день мовчав, охоплений солодкою млостю, і слухав

булькотіння наргіле, бренькіт гітари та ледве чутний плюскіт фонтана у розцяцькованому мозаїкою подвір'ячку.

Наргіле, лазня та кохання вщерть заповнювали його життя. З дому Тартарен і його дама виходили дуже рідко. Іноді Сіді Тарт'рі бен Тарт'рі сідав на доброго мула, Байя вмощувалася позад нього, і вони їхали нарвати гранатів у садок, який Тартарен купив недалеко від будиночка... Але жодного, жоднісінького разу не спускався він у європейську частину міста! Алжір з його гульвісами зуавами, алькасарамі¹, де завжди товклися офіцери, з безугавним брязкотом шабель, що відлунював під аркадами, був йому осоружний, бридкий, мов кордергардія на Заході.

Тартарен почувався щасливим. Надто Тартарен — Санчо: йому страх як смакували турецькі ласощі; він був цілком задоволений своїм новим життям. Що ж до Тартарена — Дон Кіхота, той, коли згадував про Тараскон і обіцяні лев'ячі шкури, відчував легенькі докори сумління. Та один погляд Байї, одна ложка смачнючого варення, запашного й дурманного, мов напій Цірцеї,— і смуток та гризота розвіювалися.

Увечері їх навідував князь Григорій — поговорити про вільну Чорногорію... Цей люб'язний і послужливий вельможа був у них за товмача, а часом, коли була в тому потреба,— і за економа; і все це — безкорисляво, собі на втіху... Крім нього, до Тартарена заходили тільки т е р к и. При ближчому знайомстві виявилось, що всі ці розбійники, люті обличчя яких так лякали нашого героя, коли він проминав їхні темні крамнички, — мирні, добродушні крамарі: гаптувальники торговці прянощами, люлькарі; всі привітні, скромні, небалакучі, але хитрюги й першорядні жартярі. Вони

---

¹ Тут: ресторани (*исн.*).

бували в Сіді Тарт'рі чотири або й п'ять разів на тиждень, грали в буйот, виграючи чималі гроші, ласували варенням, а рівно о десятій, склавши дяку про рокові, тихенько йшли геть.

Сіді Тарт'рі та його вірна подруга кінчали вечір на терасі — широкій білій терасі, що правила за дах будиночка й височіла над містом. Довкола безліч інших терас, таких самих білих, залитих срібним сльвом місяця, уступами спускалися до моря. Вітер доносив звуки гітар.

...Зненацька у високості зринала чиста, мов букет зірок, ніжна, зграйна мелодія: на мінарет ближчої мечеті виходив красень муедзин. Постаць його біліла проти темної синяви ночі; він співав хвалу аллаху, і чудовий голос його розлягався далеко навкруги.

Байя кидала гітару і, втупивши свої великі очі в муедзина, здавалось, упивалася його молитвою. Він співав, а вона тремтіла від невимовного захвату, мов свята Тереса Сходу... Тартарен, зворушений до краю, дивився на неї й думав про те, що віра, яка викликає такий екстаз,— найміцніша й найпрекрасніша з усіх вір...

Тарасконе, затули обличчя! Твій Тартарен замишляє віровідступництво...

XII. НАМ ПИШУТЬ З ТАРАСКОНА

Одного чудового пообіддя Сіді Тарт'рі верхи на мулі — цим разом без своєї подруги — повертався із садочка; небо було ясне та чисте, з моря повівав теплий легіт. Великий муж, розчепірівши ноги над бокатими кошами з лимонами та кавунами, склавши руки на череві, погойдувався влад трюхиканню мула, заколисаний дзвоном величезних стремен, розімлілий від блаженства та спеки.

Він уже в'їхав у місто, коли зненацька його збудив гучний голос:

— Ти ба! Чи це не мара? Невже це ви, добродію Тартарене?

Почувши своє ім'я й веселу південну говірку, тарасконець підвів голову й побачив добродушне за-
смагле обличчя Барбасу, капітана «Зуава» — той пив абсент і палив люльку на порозі маленької кав'ярні.

— А, Барбасу, здорові були! — вигукнув Тартарен, зупинивши мула.

Барбасу мовчки витріщився на нього, а потім зайшовся таким реготом, що Сіді Тарт'рі, неабияк збен-
тежений, закликав на своїх кавунах.

— О, який на вас тюрбан, любий мій Тартарене!.. То ви таки й справді обернулись на терка!.. А як маленька Байя? І досі виспівує «Красуню Марко»?

— «Красуню Марко?» — обурено вигукнув Тартарен. — Щоб ви знали, капітане, особа, про яку ви оце говорите, — порядна мавританська дівчина; до того ж вона не знає жодного слова по-французькому.

— Байя? Жодного слова по-французькому?.. Та ви що, не при собі?

І добряга капітан зареготав іще гучніше.

Проте, помітивши, як змінився на виду бідолашний Сіді Тарт'рі, він ураз захопився:

— А втім, може, це й не вона... Мабуть, я череплу-
тав... Та все ж, добродію Тартарене, послухайте моєї поради: стережіться алжирських мавританок і чорно-
горських князів!

Тартарен звівся на стременах; обличчя його стало лютим.

— Князь — мій друг, капітане!

— Гаразд, гаразд, не сердьтеся!.. Хочете абсенту? Ні? Що переказати від вас землякам? Нічого? Тоді бувайте!.. До речі, відсипте собі мого тютюну — гарний французький тютюнець, з насолодою викурите кіль-

ка люльок... Та беріть-но, беріть! Він вам не завадить. Адже це клятий східний тютюн запаморочив вам голову!

Капітан сьорбнув абсенту, а Тартарен потрюхикав своєю дорогою, поринувши в глибоку задуму. Хоч шляхетна душа тарасконця й відмовлялася вірити Барбасу,— патяки капітана його засмутили; до того ж від південної говірки й провансальської лайки прокинулося його сумління.

Байї вдома не було — вона пішла до лазні... Негри-тянка видалася Тартаренові огидною, будиночок — сумним. Охоплений несподіваною тугою, він сів біля фонтана й заходився натоптувати люльку тютюном Барбасу. Тютюн був загорнений у клопоть «Семафора». Коли Тартарен розгорнув газету, йому впала в вічі назва рідного міста.

НАМ ПИШУТЬ З ТАРАСКОНА

Все місто стурбоване. Винищувач левів Тартарен, що поїхав полювати на великих африканських хижаків родини котячих, уже протягом кількох місяців не подає про себе звісток. Що ж сталося із нашим відважним земляком? Страшно задавати собі таке питання тому, хто знав цього відчайдуха, цього невгамовного шукача пригод! Невже його, як і багатьох інших, поглинули піски пустелі? Невже його роздерли смертоносні зуби якогось атласького страховища, чию шкуру він обіцяв подарувати місту?.. Жахлива невідомість! Однак негри-купці, що приїхали на Бокерський ярмарок, розказують, що вони здибали в пустелі європейця, схожого на Тартарена. Цей європець їхав у Тімбукту... Хай господь береже нашого Тартарена!

Прочитавши цей допис, наш герой почервонів, потім зблід і затремтів. Перед його очима постав рідний Тараскон: клуб, стрільці по кашкетах, зелене крісло в Костекальда, а над усім цим, наче розпростерті крила орла, маяли величезні вуса бравого командира Бравіда...

І на думку про те, що він, слабодухий, сидить отут на маті, підібгавши ноги, тимчасом як тарасконці певні, що він полює на левів,— на думку про це Тартарена Тарасконського обпік сором, і він заплакав...

Зненацька він зірвався на ноги, вигукнувши: «На левів! На левів!» — метнувся в комору, де лежали припалі пилом намет, аптечка, консерви, ящики зі зброєю, і вмить витяг їх на подвір'я.

Тартарена — Санчо не стало; лишився тільки Тартарен — Дон Кіхот.

Переглянути обладунок!.. Озброїтись!.. Вдягтись!.. Взутись у високі чоботи!.. Написати коротенького листа князеві, доручити Байю його турботам і покласти в конверт кілька блакитних банкнот, облитих слізьми!.. І ось уже безстрашний тарасконець сидить у диліжансі, і ось уже він котить по Блідахському шляху.. А негрятянка сторопіло дивиться на наргіле, на тюрбан, на капці — все це мусульманське причадалля Сіді Тарт'рі, як нікчемний мотлох, валяється під маленькими білими пальметами галереї...

Епізод третій

У ЛЕВІВ

І. ДИЛІЖАНС НА ЗАСЛАННІ

Це був старезний допотопний диліжанс, оббитий, за давньою модою, товстим синім вилялялим сукном з величезними вовняними помпонами, які за кілька годин дороги намулюють вам синці на спині. Тартаренове місце було позаду; він уместився якнайзручніше і, чекаючи тієї хвилини, коли на нього війне мускусом од великих африканських хижаків із родини котячих, тим часом з насолодою вдихав присмний дух

старого диліжанса, де змішалоя безліч запахів: чоловічих, жіночих, кінських, дух їжі, шкіри та прилої соломи.

Пасажири у задньому відділенні зібралися різні: чернець-траппіст, кілька купців-євреїв, дві повії, які наздоганяли свою військову частину — третій гусарський полк, фотограф з Орлеанвіля... Та, хоч товариство було приємне й розмаїте, Тартарен не мав охоти заходити з кимось у розмову: він сидів, замислений, поставивши карабін між колін, з ременем через плече... Його раптовий від'їзд, чорні очі Байї, небезпечні лови, на які він вирушав, — од усього цього голова в нього йшла обертом; до того ж європейський диліжанс, якого Тартарен аж ніяк не сподівався побачити в Африці, — цей патріархальний диліжанс збудив у нашого героя цілу плетеницю спогадів про молоді літа: поїздки в тарасконські околиці, сніданки на березі Рони...

Тим часом звечоріло. Кондуктор засвітив ліхтарі... Старезний диліжанс підсакував на своїх рипучих ресорах, коні бігли підтюпцем, бубонці дзвеніли... Вряди-годи зверху, з-під брезенту імперіала, долинав страхітливий скрегіт заліза... Це бряжчало військовоє спорядження тарасконця.

Тартарена змагав сон. Якусь хвилину він іще споглядав, як кумедно підстрибують пасажири, коли підкидає диліжанс, — достоту танок химерних тіней, — а потім повіки його склепилися, думки почали плутатись, і вже він тільки невиразно чув, як вищатъ колеса та жалібно крекче старий диліжанс...

Раптом тарасконець почув якийсь голос — хрипкий, надтріснутий, схожий на голос старої черниці:

— Пане Тартарене! Пане Тартарене!

— Хто це?

— Це я, папе Тартарене. Хіба ви не впізнасте мене?
Я — старий диліжанс, що їздив двадцять років тому

з Тараскона в Нім і назад... Я часто возив вас і ваших друзів, коли ви вирушали стріляти по кашкетах в Жонк'єр або в Бельгард... Спершу я вас не впізнав — розповніли, нівроку, та й шапка на вас як на теркові... Однак тільки-но ви захропли — ну й молодчага! — я вас відразу впізнав!..

— Гаразд, гаразд! — пробурмотів Тартарен, трохи ображений, але за мить уже лагідніше спитав: — А ви як тут опинилися, приятелю?

— Запевняю вас, я опинився тут не з власної волі, любий пане Тартарене!.. Тільки-но побудували Бокерську залізницю, як було вирішено, що я вже ні до чого непридатний, і мене заслали до Африки... І не тільки мене! Сюди заслано майже всі французькі дилжанси. Ми, мовляв, занадто реакційні... Отож і відбуваємо тут каторгу!.. У Франції нас називають «алжирські залізниці».

Старий дилжанс важко зітхнув і повів далі:

— Ах, пане Тартарене, як я сумую за моїм любим Тарасконом! Чудовий був час — час моєї молодості! Коли б ви бачили, як я вранці виряджався в дорогу: вимитий до блиску, колеса змащені і сяють, як новенькі, ліхтарі — наче два сонця, брезент добре просмолений! А як гарно ляскав батогом візничий — кілька разів підряд — і наспівував: «Цур тобі, Тараско, пек тобі, Тараско!» А кондуктор, з рижком на перев'язі, у форменому кашкеті набакир, кидав на імперіал свого завжди розлюченого песика, гукав: «Рушай! Рушай!» — і стрибав на козли. І мої конячки рушають, усі чотири враз... Дзвенять бубонці, сурмить рижок, валують собаки... Вікна всього Тараскона відчиняються, люди дивляться й милуються, як кочу я битим шляхом.

О, пане Тартарене, який це чудовий шлях — широкий, впорядкований! Придорожні стовпи, скрізь — купки щєбінки, справа і зліва — чудові оливкові гаї,

виноградники... Що десять кроків—заїзд, що п'ять хвилини — зупинка! А пасажири! Які всі статечні люди! Мери, кюре — хто їде в Нім до префекта, хто до єпископа, шовкопрядильники, що тихо-мирно повертаються додому із Мазе, школярі, що їдуть на літо до батьків, селяни у вишиваних сорочках, чисто поголені (видно, що голилися того ж таки ранку), а нагорі, на імперіалі,— всі ви, шановні стрільці по кашкетах, завжди в доброму гуморі, завжди веселі... Ввечері, повертаючись з полювання, кожен із вас дивиться на зорі й співає свій романс... Любо-мило слухати...

Ех, було й загуло, пане Тартарене... Кого вожу я тепер? Усіляких бусурманів, од яких я набираюсь бліх, усіляких негрів, бедуїнів, солдатів, авантюристів, що їх понаїхало сюди з усього світу, обідранців колоністів, які просмерділи мене своїм гидотним тютюном... І все це гелгоче такою мовою, що й сам господь бог нічого не розбере... А догляд за мною!.. Погляньте лишень! Ніколи не чистять мене, не миють. Навіть мастила — колеса змастити — шкодують. Запрягають у мене не гарних, сумирних коней, а тутешніх низькорослих конячок, у яких мовби чортяка сидить: хвицають, підстрибують на бігу, як кози, кусаються, розбивають копитами голоблі... Ой-ой-ой!.. А шлях! Тут іще так-сяк, бо начальство близько, а далі — бездоріжжя! Пługанишся навманя через гори й долини, крізь зарості карликових пальм та мастикових дерев... Кондуктор зупиняє мене там, де йому заманеться: біля цеї ферми, біля тої.

Буває, через цього шалапуту я накидаю круга зо дві милі — йому, бачте, закортіло навідати приятеля й хильнути з ним абсенту чи сидру... А потім — поганяй, візничий, надолужуй згаяне!.. Сонце палить, гаряча курява всього тебе запорошує... Та байдуже — поганяй! Зачепився, мало не перекинувся — поганяй! Через річку плавом — мокнеш, застуджуєшся, пото-

паєш... Поганяй! Батож! Стьобай! А пізно ввечері тебе, мокрісінького, ставлять біля караван-сарая, і ти, старий та немічний, — адже в мене ревматизм! — мусиш спати просто неба, під холодним вітром. Вночі шакали та гісни обнюхують мене, залазять усередину погрітися... Ось до чого я дожився, любий пане Тартарене!.. І на таке життя приречений аж доти, поки одного лихого дня, попалений сонцем, згнилий від вогкості, впаду, знесилений, на якомусь повороті цього триклятого шляху, і араби зварять на моїх старечих кістках собі кускус.

— Блідах! Блідах! — вигукнув форејтор, одчиняючи дверцята.

II. ЗАХОДИТЬ НИЗЕНЬКИЙ ЧОЛОВІЧОК

Крізь запотілі шибки Тартарен Тарасконський ледве розгледів гарну будівлю супрефектури, а перед нею — прямокутний майдан, обсаджений апельсиновими деревами та оточений аркадами; на майдані марширували солдати, які в рожевій ранковій імлі здавалися якимись несправжніми, олов'яними. У кав'ярнях відчинялися жалюзі. На розі — базарчик, де торгували городиною... Видовище чарівне, проте левами тут і не пахло.

— На південь! Далі на південь! — прошепотів відважний Тартарен і знову забився в куток.

Аж тут дверцята відчинилися. Війнув струмінь свіжого повітря і разом із пахощами апельсинового цвіту приїс на своїх крилах чоловічка в коричневому сюртуку і в чорній шовковій краватці довжиною у п'ять пальців — підстаркуватого, низенького, сухенького, статечного, із маленьким, мов кулачок, зморшкуватим личком; в руках — шкіряний портфель і парасолька; одне слово — типовий провінційний нотаріус.

Чоловічок сів навпроти Тартарена, почав здивовано розглядати грізну зброю, а тоді так пильно вступився в тарасконця, аж тому стало ніяково.

Тим часом перепрягли коней, і дилжанс покотив далі.

Низенький чоловічок не відривав погляду від Тартарена... Тарасконцеві нарешті урвався терпець.

— Це вас дивує? — спитав він, і собі вп'явшись очима в низенького чоловічка.

— Не дивує, а заважає, — незворушно відповів чоловічок.

Справді, похідний намет, револьвер, дві рушниці в чохлах, мисливський ніж — усе це, разом із огрядним Тартареном Тарасконським, займало надто багато місця.

Великий муж обурився.

— То що, мені полювати на левів із вашою парасолькою? — визивно спитав він.

Низенький чоловічок поглянув на свою парасольку, лагідно всміхнувся їй так само незворушно відповів:

— То ви, добродію...

— Тартарен Тарасконський, винищувач левів!

З цими словами безстрашний тарасконець струснув, наче гривою, китицею своєї шесьї.

Пасажири були видимо приголомшені.

Чернець-траппіст перехрестився, повії перелякано вереснули, а фотограф з Орлеанвіля присунувся ближче до винищувача левів, уже мріючи про високу честь — сфотографувати славетного мисливця.

Один тільки низенький чоловічок не збентежився і не схвилювався.

— І багато ви знищили левів, добродію Тартарене? — спокійно спитав він.

О, Тартарен чекав цього запитання!

— Так, добродію, я вбив багато левів!.. Бажаю, щоб у вас було стільки волосин у чуприні!

Пасажири зареготали — на голому черепі пизенького чоловічка стирчали три рудих волосини.

— Добродію Тартарене, ви обрали собі небезпечне ремесло! — втрутився в розмову фотограф. — Які жахливі пригоди трапляються! Приміром, отой бідолашний Бомбонель...

— А, отой мисливець на пантер! — досить-таки зневажливо кинув Тартарен.

— А ви хіба його знасте? — спитав низенький чоловічок.

— Ще б пак не знати!.. Полювали разом... Разів із двадцять, не менше.

Низенький чоловічок усміхнувся.

— То ви й на пантер полюєте, добродію Тартарене?

— Іноді... так собі... знічев'я... — сердито буркнув тарасконець і, гордо підвівши голову (тут серця обох повій запалали), додав: — Пантера — це вам не лев!

— Власне, пантера — це всього-на-всього велика кицька, — наважився сказати орлеанвільський фотограф.

— Атож, — кивнув головою Тартарен.

Чому б трішечки не принизити Бомбонеля, надто перед дамами?..

Тут диліжанс зупинився. Кондуктор одчинив дверцята й поштиво звернувся до низенького чоловічка:

— Ваша зупинка, добродію!

Низенький чоловічок підвівся. Та перш ніж зачинити за собою дверцята диліжанса, він сказав:

— Добродію Тартарене, з вашої ласки, я дам вам одну пораду.

— Яку саме, добродію?

— Ось послушайте... Ви мені сподобалися, тож хотів би вас попередити... Добродію Тартарене, мерщій вертайтеся до Тараскона!.. Тут вам нема чого робити! Десь у нетрях у нас іще лишилося кілька

пантер — та що то для вас? Хіба це дичина? Так, аби-щия... Що ж до левів — в Алжрі їх більше немає. Мій друг Шассен нещодавно вбив останнього. Отже, тут немає жодного лева!

Низенький чоловічок уклонився, зачинив за собою дверцята і, сміючись, пішов із своїм портфелем та парасолькою.

— Кондукторе! — гукнув Тартарен, надавши своєму обличчю звичної лютості. — Що він за один, оцей стариган?

— Як? Невже ви його не знаєте? Це — пан Бомбонель!

ІІІ. ЛЕВ'ЯЧИЙ МОНАСТИР

Тартарен Тарасконський зійшов у Міліанаху, а диліжанс поїхав далі на південь.

Дві ночі немилосердної тряски, дві ночі безсоння, очі, втуплені у вікно,— чи не промайне десь у полі або на узбіччі величезна тінь лева, — після такого напруження, ясна річ, треба відпочити бодай кілька годин. До того ж, сказати по правді, нашому чесному тарасконцеві, незважаючи на його амуніцію, люту міну та червону феску, після фатальної зустрічі з Бомбонелем було трохи ніяково перед орлеанвільським фотографом та двома повіями з третього гусарського полку.

Шукаючи підходящого готелю, Тартарен простував широкими міліанахськими вулицями, не помічаючи ні гарних дерев, ні фонтанів: бідолаха все думав про те, що сказав йому Бомбонель... Невже це правда? Невже в Алжрі таки немає левів? Навіщо ж тоді він вирушив у цю виснажливу мандрівку?..

Аж раптом на якомусь перехресті наш герой побачив... вгадайте, кого? Чудового лева! Він сидів

у величній позі біля дверей кав'ярні, і його руда грива вилискувала в променях сонця.

Сахнувшись, Тартарен вигукнув:

— А мені сказали, що їх тут більше нема!

Почувши його вигук, лев нахилив голову і, взявши в пащечку дерев'яну миску, що стояла перед ним на тротуарі, смиренно простяг її до Тартарена. Той так і прикипів на місці з великого дива. Повз них саме проходив араб; він кинув у миску два су. Лев закрутив хвостом... Тут тільки Тартарен усе зрозумів. Він побачив те, чого, схвильований, не помітив одразу: людей, що юрмилися біля прирученого лева-сліпця, і двох здорованів негрів з дубцями, що водили цього бідолашу по вулицях, як савояри водять бабаків.

Тарасконець ураз розшаленів.

— Негідники! — ревнув він.— Отак знущатися із шляхетної тварини!

Він метнувся до лева й видер з його царственої пащі ганебну миску... Негри, подумавши, що це злодій, змахнули своїми дубцями й кинулися на Тартарена... Зчинився несусвітний шарварок. Негри гатили дубцями, жінки верещали, дітлахи реготалися. Старий єврей-чоботар гукав із своєї крамнички: «До шуду його! До шуду!» Навіть лев, приречений на вічну пільму, чи то загарчав, чи то рикнув, і горопашний Тартарен, переможений у нерівному бою, гепнув просто на розкидані монети та сміття.

Аж тут якийсь чоловік, проштовхавшись крізь юрбу, гримнув на негрів так, що вони враз відступили, помахом руки відігнав жінок та дітлахів, підняв Тартарена, обтрусив, почистив і посадовив його, захеканого й упрілого, на тумбу.

— Чя вірити очам? Князю, це ви? — вигукнув наш герой, потираючи боки.

— Я, я, мій хоробрий друже!.. Коли я прочитав вашого листа, то покинув Байю на брата, сів у пош-

тову карету, пролетів п'ятдесят миль і, бачите, наспів саме вчасно, щоб урятувати вас од рук цих тварюк... Та, на бога, скажіть мені, як це ви вскочили в таку халепу?

— О князю, я не міг на це спокійно дивитися. Лев, бідолашний лев із мискою в зубах, зневажений, зганьблений, виставлений на посміх перед оцим мусульманським набродом...

— О мій шляхетний друже, ви помиляєтесь! Цього лева вони шанують, схиляються перед ним. Це священний лев; він живе у великому лев'ячому монастирі, який триста років тому заснував Мухаммед-бен-Ауд; монастир цей схожий на величезну обитель трапистів, тільки він не мирний, а грізний та ревучий, і там тхне хижаками. Ченці цього незвичайного ордену плакають і приручують сотні левів, а потім брати-збирачі водять їх по всій північній Африці... Пожертвування, які збирають брати, йдуть на утримання монастиря та його мечеті. Знаєте, чому ці негри так оскаженіли? Вони певні, що за кожне вкрадене чи загублене із зібраної милостині су лев їх розтерзає.

Тартарен Тарасковський слухав цю неймовірну, проте цілком правдиву розповідь із щирим захватом і аж сопив носом од надміру почуттів.

— Головне для мене те,— сказав він, коли князь замовк, — що леви в Алжирі таки не перевелися! І хай той шановний Бомбонель хоч що собі патякає!

— Звичайно, леви є! — радісно підтакнув князь Григорій. — Завтра ми з вами вирушаємо на полювання в Шеліфську долину, і ви на власні очі побачите!..

— О князю, невже ви теж збираєтесь полювати на левів?

— А ви як у біса думали? Що я відпущу вас самого в африканські нетрі, де живуть дикі племена, ні

мови, ні звичаїв яких ви не знаєте? Ні, ні, славетний Тартарене, я не покину вас! Куди ви — туди і я...

— О князю, князю!..

Тартарен, сяючи від щастя, пригорнув до своїх грудей відважного князя Григорія і з гордістю подумав про те, що і в нього, як і в Жюля Жерара, в Бомбонеля та в інших великих винищувачів левів, буде на ловах вірний товариш.

IV. КАРАВАН У ДОРОЗІ

Рано-вранці безстрашний Тартарен і не менш відважний князь Григорій у супроводі кількох носіїв-негрів вийшли з Міліанаха й почали сунути в Шеліфську долину мальовничою крутою стежкою, затіненою густими кущами жасмину й туї, ріжковими деревами й дикими маслинами; обабіч зеленіли оточені огорожами садки тубільців і весело дзюркотіли незліченні струмочки, стрибаючи з прискалка на прискалок. Чарівний ліванський краєвид!

Князь Григорій і собі, як великий Тартарен, обвішався зброєю; перевершуючи пишнотою тарасконця, він прикрасив свою голову розкішним кепі з золотим галуном і вигаптуваним сріблом дубовим листям,— у цьому кепі його світлість скидався чи то на мексиканського генерала, чи то на начальника станції з дунайських берегів.

Це хвацьке кепі розбурхало Тартаренову цікавість, і він зважився спитати князя, навіщо той його надів.

— О, без цього головного убора не можна вирушати в подорож по Африці! — поважно відповів князь Григорій.

І він, обтрушуючи з дашка кепі порох, повідав своєму довірливому супутникові, яку важливу роль віді-

грає кепі у наших зносинах з арабами: річ у тім, що жодна деталь військової уніформи не наганяє на них такого страху, як кепі з галуном. Тож цивільні власті визнали за потрібне вдягти всіх своїх службовців, від шляхового сторожа аж до податкового інспектора, у кепі з золотим галуном. Одне слово, щоб порядкувати в Алжирі, не потрібна ніяка мудра, ба навіть ніяка звичайнісінька голова. Потрібне саме лише кепі, гарне кепі з галуном, яке виблискувало б, мов капелюх Геслера на жердині.

Отак гомонячи й філософствуючи, наші мандрівники йшли вперед і вперед. Босі носії з мавпячим вереском стрибали по скелях. Брязкотіла зброя в ящиках. Сяяли рушниці. Тубільці, розмицаючись із ними, вклонялися до землі чародійному кепі... Начальник управління в справах арабів, що вийшов з дружиною на фортечний вал Міліанаха подихати свіжим повітрям, почувши незвичайний гамір і побачивши між дерев полиск рушничних дул, подумав, що на місто напали, і наказав опустити звідний міст, сурмити збір і оголосити став облоги...

Лев'ячі лови почалися чудово!

Проте далі справи повернули на гірше. Один із негрів-носіїв наївся липучого пластиру з Тартаренової аптечки, і його вхопило за живіт. Другий добряче хильнув камфорного спирту і, п'яний мов чіп, упав край дороги. Третій, який ніс дорожній альбом, спокусився блиском його визолочених застібок і, гадаючи, що це один із скарбів Мекки, прожогом побіг з альбомом у пустелю... Треба було вживати заходів... Мандрівники спинились у тремтливому затінку старої смокви й почали радити раду.

— Як на мене,— сказав князь, марно намагаючись розчинити м'ясну таблетку у вдосконаленій каструлі з потрійним дном,— нам слід якнайшвидше спекатися цих бевзів-негрів... Отут недалечко є арабський

ринок. Найкраще було б піти й купити кілька віслучків...

— Ні, ні! Ніяких віслучків!..— вигукнув великий Тартарен, і від згадки про Чорнуля обличчя його взялося червоними плямами.— Хіба такі маленькі тваринки здужають потягти весь наш вантаж? — додав він лицемірно.

Князь усміхнувся.

— Ви помиляєтесь, мій славетний друже! Алжирський осел тільки з вигляду хирлявий та кволий — спица в нього міцнюща... Бо як би він витримав те, що доводиться витримувати? Ось побалакайте з арабами! Вони уявляють собі систему нашого колоніального управління так: на самому верху сидить, як вони кажуть, мусью губернатор і здоровенним дубцем лупцює урядовців; урядовці, щоб зігнати серце, лупцюють солдатів; солдати — колоністів; колоністи — арабів; араби — євреїв; а євреї лупцюють ослів. Бідолашному ослеві вже нікого лупцювати, і він випростує спину й терпить усе. Тож він любесенько потягне ваші скрині, запевняю вас.

— Ні! — стояв на своєму Тартарен Тарасконський.— Гадаю, нашому караванові ослів не личать. Я волів би придбати щось... ну, більш східне... Приміром, верблюда...

— Про мене! Верблюда — то й верблюда,— сказав його світлість.

Караван посунув до арабського ринку.

До нього було кілька кілометрів ходу. На березі Шеліффа під палючим сонцем вирувало галасливе глумище — тисяч шість обідраних арабів. Глиняні глеки з чорними маслинами, горщики з медом, мішки з прянощами, в'язки сигар; вогнища, де смажаться цілі барани, з яких так і тече лій; різниці просто неба, де голі негри, стоячи по коліна в крові, заюшеними кров'ю

руками білюють кучими ножами козенят, що висять на жердинах.

Тут — намет, увесь розцяцькований барвистими латками; в кутку схилився над грубою книгою мавр-нотаріус в окулярах... Там — натовп, над яким розлягаються люті крики та зойки: кабіли грають у рулетку, рулетка — на мірці для зерна; гравці раз у раз хапаються за ножі. Ген далі — знову юрба, весела, галаслива: дивляться, як у річці борсається разом зі своїм мулом єврей-купець... А скільки скорпіонів, собак, вороння! А мушви, мушви!

Тільки верблюдів на ринку не було. Та все ж таки вони знайшли одного — мзабіти давно вже хотіли позбутися його. Це був справдешній верблюд, мешканець пустелі — верблюд класичний: шолудивий, сумний, з довгастою, мов у бедуїна, головою; горб його опав від тривалого посту й понуро звисав на один бік.

Проте Тартаренові верблюд так сподобався, що він зажадав тут же навантажити на нього весь караван.

Верблюд став навколішки; на нього нав'ючили скрині та ящики.

Князь всівся у нього на карку. А Тартарен виліз на самісінький горб і, вмостившись поміж двома ящиками, гордо підвів голову. Вклонившись арабам, що повитріщали очі, він хвацько змахнув рукою — мовляв, рушай!.. Сто чортів! Якби лишень його зараз бачили тарасконці!..

Верблюд випростав свої довгі вузлуваті ноги, звівся — і враз помчав чвалом.

Леле! Кілька стрибків — і Тартарен блідне, як мрець; ще кілька стрибків — і його героїчна шесья прибирає одне по одному всіх тих положень, яких прибирала під час плавної на «Зуаві». Клятий верблюд гойдався, мов фрегат на хвилях.

— Князю, князю! — вчепившись в сухе клоччя на верблюжому горбі, белькотів сполотнілий Тартарен.—

Князю, давайте зліземо!.. Я відчуваю... Я відчуваю...
Зараз я зганьблю Францію!..

Та де там! Верблюди мчав навскач; навіть чарами його годі було б зупинити. А навздогін бігли тисячі з чотири босих арабів, вимахуючи руками й регочучи; проти сонця блищали сотні тисяч білих зубів...

Великий тарасконський муж хоч-не-хоч скорпився долі. Він сумно хитався на верблюжому горбі, і шешь я гойдалася разом із своїм господарем... І Францію таки було зганьблено...

V. ПІЧНА ЗАСІДКА В ОЛЕАНДРОВОМУ ГАІ

Хоч яка гарна була ця верхова худобина, наші вищувачі левів з поваги до шешьї мусили з неї злізти. Отже, далі рушили пішки. Поволі, невеличкими переходами, караван посувався на південь: тарасконець — в авангарді, чорногорець — в ар'єргарді, верблюд із скринями зі зброєю — посередині.

Подорож тривала десь із місяць.

Грізний Тартарен, шукаючи неволених левів, простував неозорою Шеліффською долиною від дуара до дуара по страхітливому і водночас потішному французькому Алжіру, де пахощі стародавнього Сходу змішувались із міцним духом абсенту та казарми, по французькому Алжіру, що являв собою суміш Авраама й Зузу, посднання фесрії й бурлеску, так ніби якусь сторінку Старого завіту переклав сержант Ла Раме або бригадир Піту... Цікаве видовище для очей, які вміють не тільки дивитися, а й бачити... Дикий і вже зіпсутий народ, який ми цивілізуємо, прищеплюючи йому наші вадки... Жорстока, нічим не приборкана влада фантастичних бапага, які велично сякаються в широкі стрічки орденів Почесного легіону і ні за що ні про що наказують лупцювати тубільців палицями по п'ятах..

Неправедний суд кадіїв з окулярами на носі, цих тартюфів від Корану й від закону, які, сидючи під пальмами, тільки й думають про П'ятнадцяте серпня та високі посади і продають свої впроки, як Ісав — своє первородство, за сочевичну юшку чи, точніше, за солодкий кускус. Каїди, розпусники й п'яниці, колишні денщики якогось там генерала Юсуфа, жлуктять шампанське із маонськими пралами й набивають пельки баранячою печенею, а перед їхніми наметами тубільці видирають у хортів покидьки з панського бенкету і конають у голодних корчах.

А навколо, куди не глянь,— незасіяні поля, випалена сонцем трава, дикі кущі, зарості кактусів та мастикових дерев... Ось вона, комора Франції!.. Та немає в цій коморі зерна — в ній кишать шакали й блощиці. Занедбані, безлюдні дуари, зпетямлені тубільці тікають у безвість, рятуючись від голоду, і встеляють шляхи своїми тілами. Де-не-де розкидані французькі селища: ветхі будиночки, голі лани; сарана пожирає тут геть усе, навіть фіранки на вікнах; а колоністи сидять у кав'ярнях, попивають абсент і обговорюють проекти реформ та конституції.

Ось що побачив би Тартарен, якби був хоч трохи спостережливий, та наш тарасконець мріяв тільки про левів і йшов уперед, не дивлячись ні праворуч, ні ліворуч, втупивши застигли очі в примарних страховиськ, яких він досі так і не бачив увіч.

Похідний намет уперто не розгортався, м'ясні таблетки не розчинялися, тож караван мусив уранці та ввечері спинятися в тубільних селищах. Завдяки кепі князя Григорія наших мисливців скрізь зустрічали як найдорожчих гостей. Ага запрошували їх до своїх чудернацьких палаців — просторих білих будинків без вікоп, де наргіле мирно сусідили з комодами червоного дерева, смірнські килими — із найновітнішими лампами, скриньки кедрового дерева, повні турецьких

цехів, — з годинниками, оздобленими фігурками в стилі Луї-Філіппа. Ага влаштовували на честь Тартарена бучні свята — бенкети, джигітовки. На його вшанування цілі гуми, вилискуючи білими бурнусами, стріляли з рушниць. А потім люб'язний ага підходив до Тартарена і подавав рахунок... Отака арабська гостинність!

Однак левів — ні сліду, ні духу! Їх було тут не більше, ніж на Новому мосту!

Проте наш герой не втрачав надії. День у день просуваючись на південь, він залазив у найгустіші зарості, ворухив карабіном листя карликових пальм, кричав біля кожного куща: «Кш! Кш!» А ввечері, перед сном, просиджував дві-три години у засідці... Марна праця! Хоч би тобі один лев!

Аж ось якось близько шостої пополудні — караван саме продирався крізь хащі лілових мастикових дерев, і з-під ніг пурхали жирні, обважнілі від спеки перепілки — вітер доніс до Тартарена Тарасконського той чудовий звук, що його стільки разів, умліваючи, чув він у Тараскопі біля звіринця Мітен. Лев'яче рикання!.. Тільки ж далеке-далеке, тільки ж ледь-ледь чути, майже невловиме...

Наш герой подумав був, що це йому причулося... Він завмер, дослухаючись. Ні, рикання долинуло знову, хоч і віддалене, та вже гучніше, — і враз заваливали собаки в дуарах, а у верблюда затремтів од жаху горб, аж забряжчала зброя в скринях і загримотіли консерви...

Це лев! Безперечно, це лев!.. Мерщій, мерщій у засідку! Не гаяти ані хвилини!

Неподалік височів марабут — стара гробниця святого під білою банею; над дверима, в ніші, стояли величезні жовті капці небіжчика, а на стінах висіли найдивовижніші приносини: поли бурнусів, золоті нитки, пасма рудого волосся... Залишивши князя в верблюдом

біля марабута, Тартарен Тарасконський подався шукати місця для засідки. Князь Григорій хотів піти разом із ним, однак тарасконець не погодився: він збирався стати з левом на двобій. Тартарен попросив князя, щоб той нікуди не відлучався, і, обачний, як завжди, віддав йому свій гаман із цінними паперами та банкнотами: боявся, що лев роздере його своїми пазурами. Після цього наш герой вирушив на вивідки.

Кроків за сто від марабута, на березі майже висохлої річки, виднів у присмерковому серпанку олеандровий гайок. Отут і влаштував Тартарен засідку: став, як і належало, на коліно, устромив великий мисливський ніж у пісок, а карабін взяв у руки.

Западала ніч. Рожевий присмерк став ліловим, потім синім. На дні річки, поміж камінням, блищала, наче люстерко, ясна калюжа. Сюди приходили на водопій хижаки. На тому березі тьмяно біліла стежка, її протоптали поміж мастикових дерев леви своїми величезними лапами. Тільки глянеш на цю тасмичу стежку — і вже мимоволі тебе проймає дрож. А до всього — невидиме життя африканської ночі: хрускіт гілки, м'які скрадливі кроки звірів, пронизливе виття шакалів, а високо в небі — величезні ключі журавлів, їхнє курликання, схоже на плач побитої дитини. Як тут не схвилюєшся!

Хвилювався й Тартарен. Дуже хвилювався. У нього, бідолахи, навіть зуби цокотіли. Приклад карабіна стукотів об руків'я мисливського ножа, як кастаньєти... Що поробиш! Не завжди людина здатна опанувати себе; до того ж, якби героїв ніколи не охоплював страх, чого б ми вважали їх героями?..

Ніде правди діти — Тартарен боявся, боявся увесь час. Та все ж, долаючи страх, чекав — годину, дві; проте героїзм, на жаль, теж має межі... Раптом тарасконець чує кроки; по висхлому річищі котяться під чиймись ногами камінці. Охоплений жахом, Тарта-

рен зривається на ноги, двічі стріляє в нічну пітьму і стрімголов мчить до марабута, забувши про свій ціж; він стримить у піску, наче пам'ятник жахові, найсильнішому жахові, який будь-коли опановував душу винищувача страховищ...

— Князю, сюди!.. Лев!..

Ні звуку.

— Князю, князю, ви тут?!

Князя там не було. Під марабутом стояв один лише добрий верблюд. На білу, залиту місячним сяйвом стіну падала химерна тінь од його горба... Князь Григорій накивав п'ятами, прихопивши Тартаренів гаман із банкнотами... Його світлість уже цілий місяць чекав такої нагоди.

VI. НАРЕШТІ!..

Рано-вранці, коли наш герой, прокинувшись після щедрої на пригоди й трагічної ночі, остаточно переконався, що князь дременув з його калиткою — щез без вороття, а він, Тартарен, залишився сам-самісінький у цій маленькій білій гробниці, обдурений, обікрадений, покинутий у диких алжирських нетрях з верблюдом і кількома дрібняками в кишені,— він уперше зневірився. Зневірився в Чорногорії, зневірився в дружбі, зневірився в славі, зневірився навіть у левах... І, як Христос у Гефсиманському саду, великий муж залився гіркими сльозами.

Довго сидів Тартарен біля входу в марабут, поринувши в глибоку задуму, схиливши голову па руки, поставивши карабін між колін, а верблюд не відривав від нього очей... Аж раптом із заростів, кроків за десять од нього, вийшов величезний лев! Високо підвівши голову, лев підступав до Тартарена й рикав так страхітливо, що стіни марабута, завішані всякою вся-

чиною, двигтіли, а капці святого, що стояли в ніші, навіть підстрибували.

Проте наш тарасконець не здригнувся.

— Нарешті!..— вигукнув він, підскачовиши, і скинув карабін на плече.

Пах! Пах! Ф'ють! Ф'ють!.. Кінць!.. В голові у лева — дві розривні кулі... У африканське пломеніюче небо страхітливим фейрверком шугнули шматочки мозку, краплі димучої крові, пасма рудої шерсті. А потім... потім Тартарен побачив двох здоровенних розлючених негрів, які мчали до нього, вимахуючи піднятими дубцямп. Негрів з Міліанаха!

О лихо! Тарасконські кулі вразили прирученого лева, бідолаху сліпця з Мухаммедового монастиря!

Присягаюсь Магометом, на цей раз Тартарен відбувся дешево. Негри-збирачі, ці знавіснілі фанатики, безперечно, роздерли б його на шматки, та християнський бог вчасно послав йому на поміч ангела-охоронця в подобі сільського стражника Орлеанвільської общини, який прибіг на бойовисько по зарослій стежці з шаблюкою під пахвою.

Побачивши муніципальне кепі, негри вмиль при-смирніли. Стражник, величний і незворушний, склав протокол, звелів нав'ючити на верблюда лев'ячі останки і, наказавши позивачам та відповідачеві йти за ним, попрямував до Орлеанвіля. Там справу було передано в суд.

Розпочалося довге, марудне розслідування!

Після племінного Алжіру Тартарен Тарасконський хоч-не-хоч позпайомнвся з іншим Алжіром, не менш дивовижним і не менш страхітливим — Алжіром міським, Алжіром судовиків. Він спізнався з пройди-світами-стряпчими, що оборудують свої брудні справи в кав'ярнях, з розгульними судьями, білі краватки яких залиті дешевим шампанським, а папки з документами просякли духом абсенту, із судовими

виконавцями, повіреними, адвокатами — з усією тією ненажерливою сараною, що обліплює гербовий папір і пожирає колоніста з усіма тельбухами, обдирає його листок по листку, мовби кукурудзяний качан...

Насамперед належало з'ясувати, на чийй території було вбито лева: на цивільній чи на військовій. У першому випадку справа підлягала розглядові в цивільному суді; в другому Тартарен мав стати перед військовим трибуналом. Коли вразливий тарасконець почув слово «трибунал», він тут же із жахом уявив собі, як його розстрілюють під фортечним муром або кидають у темне підземелля...

Найгірше було те, що в Алжирі ці дві території не досить чітко розмежовані... Мишув цілий місяць біганини, метушні, клопотів, вистоювання під розпеченим небом біля дверей різних арабських установ, поки нарешті було встановлено, що, хоча з одного боку, лева було вбито на військовій території, проте, з другого боку, Тартарен у ту мить, коли стріляв, стояв на території цивільній. Отже, справа розглядалася в цивільному суді, і, за його вироком, наш герой мав сплатити збитки в розмірі двох з половиною тисяч франків, не рахуючи судових витрат.

Де взяти такі гроші? Кілька пістрів, які вціліли після грабунку, вчиненого князем, давним-давно пішли на сплату гербового збору і на абсент для судовиків.

Безталанний винищувач левів змушений був поспродати усю свою зброю: карабін за карабіном, рушницю за рушницею, револьвер за револьвером. Він продав кинджали, малайські кріси, кастети... Бакалійник купив у нього консерви, аптекар — залишки липучого пластиру... Навіть високі мисливські чоботи і ті перейшли до тандитника, який поставив їх поруч із усілякими кохінхінськими дивовижами... А коли Тар-

тарен сплатив усю суму, в нього залишилася тільки лев'яча шкура та верблюд. Шкуру він дбайливо запакував і послав до Тараскона бравому командирові Бравіда. (Про долю цього незвичайного трофея ви дізнаєтеся згодом). Що ж до верблюда, то великий муж хотів з його допомогою дістатися до Алжіра — проте не верхи, а продавши його й купивши квиток на диліжанс. Хіба це не найкращий спосіб подорожування на верблюдах? На жаль, продати верблюда ніяк не вдалося — ніхто не давав за нього ані ліара.

Однак Тартарен намірився будь-що добратися до Алжіра. Він жадав чимшвидше побачити блакитну корсетку Байї, свій будиночок, свої фонтани, відпочити під білими пальметами своєї галереї, поки з Франції надійдуть гроші. І наш герой, знесилений, але міцний духом, без жодного су в кишені, вирішив іти пішки, невеличкими переходами.

Верблюд не залишив його в скруті. Ця чудна тварина перейнялася невимовною ніжністю до свого хазяїна, і, коли він вирушив із Орлеанвіля, рушила слідом за ним, як прив'язана.

Спершу Тартарена розчулювала ця несхитна вірність, ця незрадлива відданість; до того ж верблюд був дуже невибагливий і харчувався абичим. Та вже по кількох днях тарасконцеві набрид понурий супутник, що йшов за ним назирці, щомиті нагадуючи про всі поневіряння, яких йому довелося зазнати; його дратувала сумна морда верблюда, горб, гусяча хода.

Кінець кінцем Тартарен майже зненавидів верблюда і тільки й думав про те, як би його здихатися, однак верблюд ніяк не відставав... Тарасконець спробував був загубити верблюда — верблюд знайшов його; пробував утекти — верблюд бігав швидше за нього... «Геть! Геть!» — кричав Тартарен і жбурляв у верблюда

камінням. Верблюд спинявся й сумно дивився на хазяїна, а за якусь мить знову рушав і швидко наздоганяв його. Тартарен мусив змиритися з цим.

Та коли після восьми днів виснажливої дороги перед запорошеним, вимореним тарасконцем заблищали поміж зелених дерев білі тераси будинків на околицях Алжіра, коли він вступив у передмістя й пішов по гамірній Мустафській вулиці серед зуавів, біскарійців, маонців, що збиралися юрмами й витріщалися на нього й на верблюда, Тартаренові урвався терпець. «Ні! Ні! — сказав він собі подумки. — Це неможливо. Я не можу показатися в Алжірі з верблюдом!» Скориставшись із скупчення візків, він звернув на узбіччя й сховався в рівчаку...

За якусь хвилину Тартарен побачив, як по шляху навскач промчав верблюд, тривожно витягаючи шию.

Тільки тоді наш герой, відітхнувши з полегкістю, вибрався із свого сховку й, накинувши круга, стежкою, що йшла вздовж його садочка, попростував у місто.

VII. КАТАСТРОФА ЗА КАТАСТРОФОЮ

Підійшовши до свого мавританського будиночка, Тартарен здивовано зупинився. Вже вечоріло, вулиця була безлюдна. З низеньких стрілчастих дверей, — певно, негрятянка забула їх зачинити, — долинали регіт, дзенькіт келихів, ляскання корків од шампанського, а увесь цей чарівний гамір покривав голос, веселий і дзвінкий; жінка співала:

Любиш ти, красуне Марко,
Серед квітів тапцювать...

— Сто чортів! — вигукував зблідлий тарасконець і метнувся в двір.

Бідолашний Тартарен! Що він побачив!.. На галереї, серед пляшок, нечива, барвистих подушок, люльок, тамбуринів та гітар стояла Байя — без сукні, без блакитної корсетки, в сорочці із сріблястого серпанку, в широких блідо-рожевих шароварах, в моряцькому кашкеті набакир і співала «Красуню Марко»... А біля її ніг сидів на маті капітан Барбасу, підступний капітан Барбасу, переповнений коханням та варенням, слухав пісню й заходився реготом.

Поява Тартарена — схудлого, змарнілого, запорошеного, з запалими очима, що палали вогнем, у шеш'ї, що ледь трималася на тім'ї, — враз увірвала цю чарівну турецько-марсельську оргію. Байя вискнула, мов перелякана левретка, і шаснула в будинок. Однак Барбасу анітрохи не збентежився, а тільки засміявся ще веселіше.

— Ну, пане Тартарене, що ви на це скажете? Самі бачите — вона таки знає французьку мову...

Розлючений Тартарен кинувся до нього:

— Капітане!

— Не хвилюйся, любій! — вигукнула мавританка, перехилившись через поруччя чарівливо-задержуватим рухом.

Наче громом уражений, бідолаха Тартарен повалився просто на тамбурин. Його мавританка вміла навіть говорити з марсельською вимовою!

— Я ж вам казав — стережіться алжірок! — почально мовив капітан Барбасу. — Так само, як і вашого чорногорського князя...

— Ви знаєте, де князь? — підвівши голову, спитав Тартарен.

— Авжеж! Він оселився на п'ять років у затишній Мустафській в'язниці. Цього шахрая спіймали на гарячому... А втім, сидіти за ґратами — йому не первина. Його світлість вже відсидів десь три роки...

Стривайте, стривайте... чи не в Тарасконі? Здається, саме там.

— В Тарасконі? — вигукнув Тартарен, якому наче полуда спала з очей. — Так ось чому він знає лише одну частину нашого міста...

— Авжеж!.. Він знає тільки те, що бачив з вікна в'язниці. Ах, любий пане Тартарене! У цій наскудній країні треба повсякчас пильнувати, а то вскочиш у таку халепу, що тобі й не снилося!.. От хоч би оця ваша приключка з муедзином...

— Яка приключка? З яким муедзином?

— Отакої!.. З отим муедзином, що навпроти... з отим, що залицявся до Байї... Про це недавно писалося в «Акбарі»; весь Алжір ще й досі сміється... Та і є з чого: муедзин, виспівуючи молитви на своєму мінареті, під самісіньким вашим носом освідчувався Байї в коханні й викликав її на побачення іменем аллаха...

— Невже в цій країні самі лиш пройдисвіти? — зойкнув сердешний тарасконець.

Барбасу по-філософськи розвів руками:

— Любий мій, ви ж розумієте, що нові країни... Та, зрештою, байдуже! Послухайтеся моєї ради: мерщій вертайтеся в Тараскон.

— «Вертайтеся!..» Легко сказати... А гроші? Хіба ви не знаєте, як мене обчистили в пустелі?

— Великий клопіт! — знову засміявся капітан. — «Зуав» завтра відпливає... Друзяко, хочете, я доведу вас додому? Згода? От і чудово! А тепер... Дивіться, в нас іще є шампанське, добрий шмат пирога... Прошу, сідайте! І забудьмо усе!

Тартарен для годиться трохи повагався, а тоді сів і почаркувався з капітаном. На дзенькіт келихів виїшла Байя і доспівала «Красуню Марко»; гулянка тривала далеко за північ.

Провівши свого приятеля-капітана, добряга Тартарен, з легкою головою і обважнілими ногами, вертався додому; проминаючи мечеть, він мимоволі згадав шалапуту муедзина. Це розвеселило його, і враз йому спав на думку чудовий план помсти. Двері мечеті були відчинені. Тартарен пройшов кількома довгими коридорами, встеленими матами, піднявся нагору, потім іще вище й нарешті опинився в невеличкій турецькій молільні; під стелею гойдався залізний ліхтар, і по білих стінах танцювали мерехтливі химерні тіні.

Муедзин сидів на дивані в своїй великій чалмі та білому бурнусі й курив мостаганемську люльку, а перед ним стояла велика склянка холодного абсенту. Чекаючи тієї години, коли йому належало закликати правовірних до молитви, муедзин побожно прикладався до склянки...

Побачивши Тартарена, він з переляку впустив свою люльку.

— Мовчи, священику! — мовив тарасконець. — Скидай свою чалму та бурнус!

Турецький священик, тремтячи всім тілом, покійно віддав Тартаренові свою одягу. Наш герой одягнувся і урочисто зійшов на мінарет.

Вдалині блищало море. Білі покрівлі поблискували в місячному сяйві. Морський вітер доносив тихі звуки гітар — не всі ще спали... Тарасконський муедзин звів догори руки й почав виспівувати верескливим голосом:

— Ла алла іл алла!.. Магомет — старий блазень!.. Схід, Коран, башага, леви, мавританки — все це не варте ламаного гроша!.. Всі терки перевелися!.. Лишилися самі шахраї... Хай живе Тараскон!..

На море, на місто, на долину, на гори — на всі чотири сторони сипав славетний Тартарен свої веселі тарасконські прокльони, перемішуючи арабські й про-

вансальські слова в якусь дику говірку, а муедзини, спершу з ближчих, а потім і з далеких мінаретів, відгукувалися дзвінкими та урочистими голосами, і правовірні, що мешкали на околиці Горішнього міста, побожно били себе в груди.

VIII. ТАРАСКОН! ТАРАСКОН!

Полудень. «Зуав» розводить пару, ось-ось відпливе. Офіцери наводять на нього підзорну трубу з балкона кав'ярні «Валентин», а потім, за старшинством, з полковником на чолі, підходять поглянути на щасливе суденце, яке попливе до Франції. Немає кращої розваги для всього тутешнього штабу... Внизу блискотить рейд. Сліпуче сяють на сонці старі турецькі гармати, вкопані в землю вздовж набережної. Метушаться пасажирки. Біскарійці та маонці вантажать у човни багаж.

А в Тартарена Тарасконського багажу немає. Ось він спускається зі своїм приятелем Барбасу Морською вулицею, повз базарчик, завалений бананами та кавунами. Наш невдачливий герой залишив на мавританському березі не тільки скрині зі зброєю, а й усі свої ілюзії — тож до Тараскона відпливає порожнем... Тільки-но він стрибнув у капітанську шлюпку, як згори, з майдану, на набережну стрімголов, відсапуючи, вибігла якась тварина і помчала до шлюпки. Це верблюд, вірний верблюд — він цілий день і цілу ніч шукав свого хазяїна по всьому Алжіру.

Тартарен міниться на виду й удає, що це зовсім не його верблюд, але верблюд рветься до нього. Він, як несамовитий, гасає по набережній. Він кличе свого друга, він дивиться на нього з благанням. «Візьми мене з собою! — мовби промовляють його сумні очі. — Візьми мене з собою в човен і відвези далеко-далеко

від цієї Аравії з розмальованого картону, від цього чудернацького Сходу з локомотивами та диліжансами, де мені, одnogорбому відщепенцю, немає життя. Ти — останній турок, я — останній верблюд... Чому ж ми маємо розлучатися, о мій Тартарене?..»

— Це не ваш верблюд? — питає капітан.

— Ні, ні! — кричить Тартарен і здригається на саму лиш думку про те, як би він з'явився в Тарасконі з таким сміховинним почтом. І він одпихає шлюпку від алжирського берега: отак наш герой, не змигнувши оком, відцурався товариша своїх злигоднів. Верблюд нюхає воду, витягає шию так, що суглоби хрускотять, з розгону кидається в море й пливе слідом за шлюпкою до «Зуава». Горб його гойдається на хвилях, як гарбуз, а довга шия стирчить із води, наче ніс триреми.

Шлюпка і верблюд підпливають до пакетбота разом.

— А мені жаль цього дромадера! — розчулено каже капітан Барбасу. — Знаєте що? Я візьму його з собою. Привезу в Марсель і подарую зоологічному саду.

Верблюда, обважнілого від морської води, з допомогою лив і блоків насилу підняли на палубу, і «Зуав» вийшов у відкрите море.

Пливли вони дві доби, і Тартарен усі дві доби просидів у каюті. Море було спокійне, і ш е ш ь ї не довелося зазнати страждань, але клятий верблюд, тількино тарасконець витикав на палубу носа, просто нетямився з радості й виказував її в дуже кумедний спосіб... Не верблюд, а справжнісінька причепа!..

Тартарен, час від часу виглядаючи в ілюмінатор, бачив, як блакитне алжирське небо стає чимраз блідішим. Нарешті — було це вранці — він, на превелику свою радість, почув, як у сріблястому тумані дзвонили марсельські дзвони... Приїхали! «Зуав» кинув якір.

Багажу в нашого героя, як ми знаємо, не було, тож він, нічого не сказавши капітанові, зійшов із «Зуава» і квапливо подався марсельськими вулицями, безперестану озираючись, чи не бреде слідом верблюд... І тільки у вагоні третього класу тарасконського поїзда він відітхнув з полегкістю. Та ба — то була примарна безпека! Не проїхав поїзд і двох миль, як усі пасажирів, здивовано галасуючи, попримлипали до вікон. Тартарен і собі підійшов — і що ж він побачив? Верблюда, невідчепного верблюда; він мчав по рейках услід за поїздом!.. Тартарен знеможено забився в куток і заплющив очі.

Наш герой сподівався, що приїде в Тараскон інкогніто, — адже такою мандрівкою не похвалишся... Та спробуй-но зберегти інкогніто, коли за тобою назирці плентає чотиринога почвара! Оце так повернення, боже милий! Без грошей, без левів, без нічого... І з верблюдом!

— Тараскон! Тараскон!

Треба виходити...

Сто чортів! Тільки-но у вагонних дверях показалася Тартаренова ше шь я, як під скляним склепінням вокзалу гучно розляглося:

— Слава Тартаренові! Хай живе Тартарен! Слава винищувачеві левів!

В наступну мить заграла музика, заспівав хор...

Тартарен ладен був провалитися крізь землю — він подумав, що тарасконці глузують з нього... Ні! Весь Тараскон вийшов його зустрічати, всі підкидають догори капелюхи, очі всіх проміняться радістю. Ось бравий командир Бравіда, зброяр Костекальд, голова суду, аптекар і, нарешті, весь безстрашний загін стрільців по кашкетах... Вони оточують свого ватажка і, піднявши його на руки, несуть по вокзальних сходах...

Самоомана!..

Шкура сліпого лева, яку Тартарен прислав командирові Бравіда, — ось причина цієї катавасії. Цей скромний дарунок повісили в клубі, і він вразив уяву всіх тарасконців, а потім і всієї південної Франції. Про Тартарена писали в «Семафорі». То була справжня епопея. Тартарен убив уже не одного, а десять, двадцять, хтозна-скільки левів! Тож наш герой, коли сходив на берег у Марселі, був уже славетним Тартареном, хоч і в гадці цього не мав. Захоплена телеграма прибула в рідний Тараскон за дві години до його приїзду.

І вже годі їй змалювати радість та захват тарасконців, коли вони побачили, що слідом за героєм по сходах, спотикаючись, спускається якась фантастична тварина, спитніла й запорошена. На мить їм здалося, що то знову з'явилася Тараска.

Проте Тартарен спустив своїх земляків із небес на землю.

— Це мій верблюд, — сказав він.

І, пригрітий тарасконським сонцем, чудодійним сонцем, що змушує брехати щиросердних людей, великий муж додав, погладжуючи дромадера по горбу:

— Шляхетна тварина! Всіх моїх левів я вбив на її очах.

Він по-дружньому взяв під руку командира Бравіда, розчервонілого від щастя, і в супроводі верблюда та стрільців по кашкетах, під привітальні крики тарасконців статечно попрямував до будиночка з баобабом і вже дорогою заходився розповідати про свої мисливські подвиги.

— Уявіть собі, — почав він, — якось увечері в Сахарі...

Тартарен на Альпах

Нові подвиги тарасконського героя

**І. ПОЯВА В «РІГІ-КУЛЬМ». ХТО ВІН?
РОЗМОВИ ЗА СТОЛОМ, НАКРИТИМ
НА ШІСТСОТ ПЕРСОН. РИС І ЧОРНОСЛИВ.
ІМПРОВІЗОВАНИЙ БАЛ.
НЕВІДОМИЙ РОЗПИСУЄТЬСЯ
В РЕЄСТРАЦІЙНІЙ КНИЗІ. П. К. А.**

10 серпня 1880 року, в годину казково прекрасного заходу сонця на Альпах, так красномовно описаних у путівниках Жоанна та Бедекера, непроглядний жовтий туман та густий сніг, що повільно вихорився білими спіралями, повивали вершину Piri (Regina montium¹) і величезний готель, чужий і дивний серед цих диких гірських пасом. То був славетний «Рігі-Кульм», схожий безліччю вікон на обсерваторію, збудований міцно, як фортеця, — сюди на одну добу звідусіль з'їжджаються туристи, щоб помилуватися сходом і заходом сонця.

Гості цього велетенського розкішного караван-сарая нудилися по своїх номерах, чекаючи другого дзвінка на обід, або, пригріті вогким теплом калориферів, вмовившись на канапах у бібліотеці, понуро дивилися, як, замість пишнот, кружляють за вікном білі мухи, як спалахують біля під'їзду величезні ліхтарі, порипуючи на вітрі подвійними дверцятами...

Заради цього їхати в таку далеч, вибиратися на височенну гору... О Бедекере!..

---

¹ Париця гір (лат.).

Зненацька з туману виплигло щось велике і, брязкаючи залізом, вайлуватою ходою, до чого спричинилося якесь химерне спорядження, посунуло до готелю.

Знудьговані туристи, всі ці англійські міс, кумедно підстрижені «під хлопчика», поприпадали до шибок і крізь віхолу розгледіли кроків за двадцять од входу якусь істоту; спершу вони подумали, що то заблукана корова, а потім — що то лудильник, обвішаний своїм причандаллям.

Пройшовши іще кроків десять, істота постала вже в іншій подобі: за плечима в неї був арбалет, на голові — шолом з опущеним заборолом. . . Як? Середньовічний лучник серед оцих верховин? Неймовірно! . . . Скоріше це корова чи лудильник. . .

Коли власник арбалета зупинився на ганку, щоб відхекатись і обтрусити сніг із жовтих сукняних наколінників, з кашкета такого самого кольору та з плетеного шолома, з-під якого видніли тільки пасма темної, сивуватої бороди й величезні зелені окуляри, схожі на стереоскоп, то всі побачили: це звичайнісінький собі чоловік, невисокий на зріст, кремезний, міцний. Льодоруб, альпеншток, скрутень линви через плече, мішок на спині та сталеві «кігті» при поясі, який стягував англійську куртку з широкими хлястиками, доповнювали спорядження цього альпініста.

На диких верховинах Монблану або Фінстерааргорну таке спорядження було б дуже доречним, але в «Рігі-Кульм», за кілька кроків од залізниці! . .

Щоправда, альпініст з'явився з протилежного боку, і наколінники його свідчили про те, що він довго брів по снігу та багнюці.

Якусь мить він зчудовано дивився на готель — певно, не сподівався побачити тут, на висоті двох тисяч метрів над рівнем моря, таку величезну, розкішну будівлю: сім поверхів, безліч широких вікон, скляні

галереї, колони, широкий ганок з двома рядами засвічених ліхтарів, завдяки яким ця гірська верховина скидалася на площу Опери зимового надвечір'я.

Та хоч як був незнайомець вражений — туристи були вражені ще дужче. Коли він вступив у просторий вестибюль, туди з усіх зал ринули цікаві: чоловіки з більярдними киями та розгорненими газетами, дами з книжками чи рукоділлям. На верхню площадку сходів теж повибігали люди й, перекившись через поручні, видивлялися на нього між тросів ліфту.

Невідомий заговорив гучним голосом, який гримів і рокотів, мов цимбали, — справжнісіньким «південним басилом».

— Дідько б узяв цю кляту погоду! ..

Він раптом замовк і скинув окуляри.

Йому перехопило дух.

Яскраві вогні, тепло, яким віяло від газових ріжків та калориферів, — і це після мороку й холоднечі! — розкішна обстава, високі стелі, швейцари в галунах і в адміральських капкетах, на яких сяяв золотом напис «Regina montium», білі краватки метрдотелів, цілий загін дівчат-швейцарок у національному вбранні, що збіглися на його дзвінок, — усе це ошелешило невідомого, правда, на одну лише мить.

Помітивши, що всі погляди звернені на нього, він підбадьорився, мов актор перед залом, повною глядачів.

— Я до ваших послуг, добродію, — недбало мовив чепуристий директор у смугастій візитці, з випещеними баками, із кучерями, мов у дамського кравця.

Альпініст сказав, що йому потрібен номер, «невеличкий, зручний і затишний», — сказав так невимушено й приязно, наче перед ним стояв не величний директор, а давній шкільний товариш.

Він ледве стримався, коли до нього підійшла із свічником у руді покоївка-бернка в золотій корсетці,

яка щільно облягала її стан, із збірчастими серпанковими рукавами, і спитала, чи не хоче мосьє скористатися ліфтом. Він був би менш обурений, якби вона запропонувала йому скоїти злочин.

— Я... Щоб я... ліфтом!.. — вигукнув він і так змахнув рукою, що забряжчав увесь його обладунок.

Та вже за мить злагіднівши, він додав:

— Ні, кицюню, я піду своїм ходом...

І подався слідом за швейцаркою, не відриваючи очей від її широкої спини й усіх розштовхуючи, тимчасом як туристи повторювали всіма мовами світу:

— Що це за проява?

Аж тут задзвонили до обіду, і всі вмить забули про незвичайного гостя.

Такої їдальні, як у «Рігі-Кульм», ніде більше не побачиш!

Величезний стіл, що вигинався підковою, був накритий на шістсот персон. На ньому в ряд, упереміш із квітучими рослинами, стояли компотниці, повні рису та чорносливу, і в світлій та темній підливі відбивалися застигли вогники люстр та позолота ліпної стелі.

Як і скрізь за швейцарськими табльдотами, рис та чорнослив розмежовували їдців на два ворожі табори; визначити, до якого саме табору ви належите, можна було з того, якими очима дивилися ви на десерт — ненависними чи пожадливими. Рисники були худі та бліді, чорносливники — цовні та рум'яні.

Того вечора чорносливників за табльдотом було більше, до того ж серед них були вельми поважні особи, європейські знаменитості: видатний історик, член Французької академії Астьє-Рею, старий австро-угорський дипломат барон фон Штольц, лорд Чіпіндейл (?) член Жокей-клубу зі своєю племінницею (гм-гм!), відомий професор Бониського університету Шванталер та перуанський генерал з вісьмома доньками.

А рисників представляли тільки такі світила, як бельгійський сенатор із родиною, дружина професора Шванталера та італійський тенор, що повертався з Росії, — він хизувався своїми запонками завбільшки з блюдечко.

Оскільки за столом зійшлися дві ворожі партії, всі почували себе напружено й ніяково. Бо чого б тоді всім шестистам персонам мовчати, бундючитись, сунитися і дивитися одна на одну з невимовним презирством? Випадковий спостерігач вирішив би, що до цього спричинилася безглузда англосаксонська чванькуватість, яку тепер так охоче демонструють ті, хто подорожує по світу.

Ні, ні! Істоти, які мають людську подобу, не переймуться одна до одної ненавистю з першого погляду, не будуть дерти носа, кощилити губу й кидати одна на одну зневажливі погляди тільки тому, що вони не знайомі між собою. Не в тім річ.

Кажу іще раз: рис і чорнослив! Тільки в цьому причина похмурої мовчанки, що зависла над обіднім столом у «Рігі-Кульм»; в іншому разі це величезне збіговисько гостей з усього світу гомоніло б так голосно й жваво, ніби воно сіло обідати під Вавілонською вежею.

Альпініст, увійшовши в їдальню й побачивши цю німотну трапезу під яскравим світлом люстр, трохи розгубився. Він кілька разів голосно кашлянув, та ніхто не повернув голови в його бік, — і він сів край столу, в кінці їдальні. Тепер, без свого спорядження, він видавався звичайнісіньким туристом; проте в зовнішності цього чоловіка — череватого, лисого, з густою клинцюватою борідкою, з великим носом і лагідними, мов у дитини, очима, що дивилися з-під пухнастих сердитих брів, — було щось надзвичайно принадне.

Хто він: рисник чи чорносливник? Поки що цього ніхто не знав.

Тільки-но сівши, він неспокійно засовався на місці, а потім схопився на ноги.

— А бодай тобі!.. Протяг!.. — вигукнув він і побіг до вільного стільця.

Служниця, родом із кантону Урі, в білому фартусі, вся обвішана срібними ланцюжками, зупинила його:

— Добродію, це місце зайняте.

Але молода дівчина, що сиділа поруч, з кучмою пухнастого білявого волосся й свіжно-білою шпекю, не повертаючи голови, сказала з відчутним акцентом:

— Ні, місце вільне... Мій брат заслаб і сьогодні до обіду не вийде.

— Заслаб? Заслаб? — співчутливо, майже стурбовано перепитав альпініст, сідаючи поруч із дівчиною. — Сподіваюсь, нічого небезпечного, га?

Він вимовив не «га», а «ге». Цю частку він вставляв у всі свої фрази, пересипаючи їх ще й іншими словами-паразитами: «Що, ану, отакої, ти диви, ви тільки гляньте, о-хо-хо, все-таки»; вони ще виразніше підкреслювали його південну вимову, яка, видно, не сподобалася молодій блондинці, бо вона не вшанувала його відповіддю, а тільки окинула крижаним поглядом глибоких темно-синіх очей.

Її сусід праворуч теж зустрів його непривітно; це був італійський тенор, низькочолий здоровань із масними очицями й войовничо настобурченими вусами, — він почав сердито їх підкручувати, коли альпініст втиснувся між ним і його гарненькою сусідкою. Але добрий наш альпініст любив за обідом потеревенити, гадаючи, що це корисно для здоров'я.

— Ти диви! Оце так запонки! — голосно мовив він сам до себе, кинувши оком на тенорові манжети. — На яшмі вирізьблено ноти — ах, як прегарно!

Його густий бас пролунав у мертвій тиші і не збудив апіякісінького відгомону.

— Ви, певно, співак? Г е ?

— Non capisco ¹,— буркнув італієць у вуса.

Альпініст посмутнів і заходився мовчки їсти, але шматки застрягали у нього в горлі. І коли австро-угорський дипломат, що сидів навпроти, простяг свою сухеньку, тремтячу від старості руку в мітенці до гірчичниці, альпініст послужливо присунув її, мовивши:

— Прошу, бароне...

Він чув, що туристи зверталися до дипломата саме так. Та лихо в тім, що бідолашний фон Штольц, хоч і справляв враження великого розумника й бувалого дипломата, даєно вже порозгублював усі слова й думки і мандрував тепер по горах, сподіваючись їх віднайти. Він зупинив свої тьмяні очі на незнайомому обличчі, а тоді мовчки заплющив їх. Щоб скласти одну-єдину фразу подяки, знадобився б щонайменше десяток дипломатів, таких самих гострих па розум.

Після цієї невдачі альпініст грізно насупився і так рвучко схопив пляшку, що, здавалося, він зараз жбурне її в старого дипломата й провалить йому тупу голову. Аж ні! Він просто запропонував вина своїй сусідці. Однак дівчина не почула, що він звертається до неї: вона впівголоса, але жваво гомоніла незнайомою альпіністові, м'якою й приємною на слух мовою з двома молодиками, які сиділи обабіч неї. Дівчина раз у раз нахилялася до своїх співрозмовників. Над її малесеньким прозорим рожевим вушком блищали в світлі люстр біляві кучерика... Хто ця дівчина: полька, росіянка, норвежка?.. Бо ж вона, безперечно, з північних країв... Тут йому мимоволі згадалася

---

¹ Не розумію (*it.*).

пісенька його рідного півдня, і він спокійнісінько за-співав:

Півночі зірнице,
Хай, графине, знов
Сніг сріблом ясниться,
Золотом — любов.

Всі повернулися до нього: чи він, бува, не зсунувся з глузду? Він почервонів і встроїв очі в свою тарілку, стрепенувшись лише на мить, щоб відштовхнути подану йому священну компотницю.

— Знову чорнослив!.. Та ні за що в світі!..

Це вже було занадто.

Всі засовали стільцями. Академік, лорд Чіпіндейл (?), боннський професор та інші знаменитості з табору чорносливників підвелися і на знак протесту вийшли з їдальні.

А за мить покинули їдальню й рисники, бо альпініст так само рішуче відсунув од себе компотницю з рисом.

Ні рис, ні чорнослив!.. Що ж тоді?..

Всі рушили до дверей, і було щось моторошне в цьому мовчазному поході задертих носів та погордливо стиснутих вуст, а бідолашний альпініст, який саме заходився краяти на скибочки хліб, щоб умочати його в страву (звичай його краю), залишився сам-самісінький у величезній, залитій світлом їдальні, придавлений тягарем загальної зневаги.

Друзі мої, не зневажайте нікого! Зневага — це козир у руках вискочнів, позерів, бридіїв і дурнів, личина, за якою ховається нікчемність, а часом і ницість, яка приховує відсутність розуму, власної думки й доброти. Всі горбані сповнені зневаги, всі кярлаті морщать і гнуть свою кирпу перед тими, хто має рівний ніс...

Добрий альпініст це знав. Йому вже перевалило за сорок, він уже переступив через «критичне роздоріжжя»

і був тепер у тій порі, коли людина підбирає і знаходить чарівний ключ, що відмикає двері життя до самісіньких його глибин, двері, за якими відслоняється довга оманлива анфілада; він знав собі ціну, знав поважність свого покликання, свого великого імені, тож анітрохи не турбувався тим, що думають про нього ці люди. Адже досить йому себе назвати, крикнути: «Це я!» — і всі ці зневажливо відкоплені губи враз розпливуться в шанобливих усмішках. Проте інкогніто тішило його.

Йому допікало лиш те, що він не міг розмовляти, галасувати, виливати душу, потискувати руки, попанібратському поплескувати співрозмовників по плечу, називати їх на ім'я.. Ось що гнітило його в «Рігі-Кульм».

Особливо гнітила його мовчанка.

«Так чого доброго і язик поприщить», — думав бідолаха, знічев'я тиняючись по готелю.

Він забрів у кав'ярню, простору й порожню, мов собор у будень, підкликав кельнера, назвавши його «друзяко», і замовив «каву, але без цукру. Г е?» І хоч кельнер не спитав його: «А чому без цукру?» — поквапився сказати: «Я при звичаївся пити каву без цукру, коли полював у Алжирі».

Як йому кортіло розповісти про свої чудові лови! Проте кельнер, нечутно, мов привид, ступаючи в своїх м'яких черевиках, помчав до лорда Чіпіндейла — той, розсівшись на канапі, мляво гукав: «Ч і м п а н с ь к о г о ! . . Ч і м п а н с ь к о г о ! . . » Бахнув корок, потім запала тиша, і було лише чути, як завиває вітер у велетенському каміні та шурхотить по шибках сніг.

В читальному залі теж панувала нудьга: всі повтуплювали очі в газети, схиливши голови над довгими зеленими столами, на яких стояли засвічені лампи. Вряди-годи хтось позіхне, кахикне, зашелестить сторінкою; і в тиші цієї класної кімнати височіли, обер-

нені спинами до груби, застигли постаті двох верховних жерців офіційної історії, Шванталера та Астьє-Рею, величних, однаково пропахлих цвіллю, — примхлива доля звела їх тут, на горі Рігі, після того, як тридцять років підряд вони виливали один на одного потоки лайки і в пояснювальних записках вдавалися до таких висловів, як «Цей дурноверхий Шванталер» та «Vir ineptissimus¹ Астьє-Рею».

Тож уявіть собі, як зустріли вони товариського альпініста, коли той підсів до них погомоніти біля вогню й набратися розуму! Від цих двох каріатид на нього враз війнуло холодом, а він цього страх як не любив! Підвівшись, він став походжати по бібліотеці — не тільки щоб приховати збентеженість, а й щоб зігрітися, — а потім відчинив книжкову шафу. Кілька англійських романів, грубезні Біблії та розрізнені томи «Записок Швейцарського клубу альпіністів» — усе впереміш. Він витяг першу-ліпшу книжку і хотів був узяти її з собою — почитати в ліжку, але мусив поставити на місце: брати книжки в номери не дозволялося.

Він знову почав тинятися по готелю і нарешті прочинив двері більярдної; там грав сам із собою італійський тенор, вихиляючись усім станом і виставляючи напоказ манжети, щоб привернути увагу свої гарненької сусідки по табльдоту: вона сиділа на канапі поміж двома молодиками й читала вголос якогось листа. Коли ввійшов альпініст, дівчина покинула читати, а один із молодиків, той, що був вищий на зріст, підвівся: справжнісінький мужлай, мужопес із волохатими ручиськами, з довгими чорними патлами, брудними й лискучими, із скуйовдженою бородою. Він ступив два кроки назустріч альпіністові і глипнув на

---

¹ Бовдур (лат.).

нього так зухвало й люто, що той, не мовивши ні слова, відвернувся й статечно одійшов.

— Ну й непривітні ж вони, ці півничани! — сказав він голосно й грюкнув дверима — мовляв, він авітрохи не злякався того дикуна.

Він покладав останні надії на салон. Увійшов туди... Хай йому чорт!.. Та це ж трупарня, люди добрі, справжнісінька трупарня! Достоту Сен-Бернарський монастир, де ченці виставляють замерзлих нещасливців, яких витягли з-під снігу, виставляють у тих самих позах, у яких ті закоцюбли... Ось що таке салон у «Рігі-Кульм»!

На канапах попід стінами, мовчазні, заціненілі, сиділи купками дами; деякі поодиночі вместилися в кріслах. Всі міс, неначе закрижанілі, позастигали за круглими столиками під лампами, тримаючи в руках хто альбом, хто журнал, хто гаптування. Серед них були доньки перуанського генерала — вісім маленьких перуанок, які вирізнялися своїми жвавими личками шафранового кольору й барвистими стрічками, що яскрили поміж сіро-зелених, мов ящірки, англійських суконь. Ці бідолашні тепложителяки! Так легко було уявити собі, як вони, сміючись і гримасуючи, стрибають по верхівках кокосових пальм, і так жаль було дивитись на них тут — застиглих, занімілих... А в глибині салону виднів зловісний силует старого дипломата — його маленькі безживні руки в мітенках лежали на клавішах, що кидали на його обличчя жовтуватий відблиск...

Бідолашного фон Штольца покинули сили і пам'ять— він ніяк не міг зіграти свою власну польку: раз за разом починав усе спочатку, коли доходив до коди, яку він забув, і врешті задрімав, поклавши руки на клавіші, а невдовзі закуняли й усі дами; сонно коливалися їхні пишні зачіски, їхні чепці, оздоблені цупким, як шкуринка на слоному пирозі, мереживом;

такі чепці дуже полюбляють англійські дам, вважаючи їх за ознаку шляхетності.

Коли в салон увійшов альпініст, жодна з дам не прокинулася; ураз зборений цією крижаною соннотою, він і собі впав на канапу.

Раптом у вестибюлі гучно заграла весела музика. Це прийшли троє музикантів з арфою, флейтою та скрипкою — з тих бідняків із сумним обличчям, у довгих, до коліщ, сюртуках, які ходять по всіх швейцарських готелях.

Почувши музику, альпініст підскочив, як опечений.

— Ти ба!.. Браво!.. Музику сюди!..

Він прожогом біжить по вестибюлю, він широко розчиняє перед музикантами всі двері, він частує їх шампанським і сам п'яніє — не від вина, а від музики, яка повернула його до життя. Він висвистує флейтою, виспіває-видзвонює арфою, ляскає пальцями в себе над головою, пускає очима бісики, пританцьовує, а туристи, які збіглися на гамір, отетеріло дивляться на нього. Аж тут альпініст, побачивши в дверях дружину професора Шванталера, товстуху віденку з такими пустотливими очима, що вона, хоч уже й сива, видавалася багато молодшою за свої літа, підскакує до неї і, розпалившись од звуків штраусівського вальсу, який музиканти грають із справжнім циганським шалом, обіймає за стан і кружляє, гукаючи до гурту:

— А ви? Чого стоїте? Танцюйте!

Мить — і все заворушилося, все ожило, все закружляло.

Танцюють скрізь: у вестибюлі, в салоні, в читальному залі навколо довгого зеленого столу. Ну й молодчага! Запалити всіх таким вогнем! Сам він, проте, вже не танцює — покружляв трохи й засапався. Але він самохіть переймає на себе обов'язки розпорядника балу: гукає музикантам, щоб швидше грали, парус танцюристів — кидає боннського професора в обійми

якоїсь старої англійки, па бундючного Астьє-Рею напускає одну з найжвавіших перуанок... Опиратися марно. Цей диявол-альпініст начебто випромінює якісь струми — і ваші ноги самі витанцьовують, і у вас ураз стає легко на душі... І — диво дивне! Де та зневага, де та ненависть! Немає більше ні рисників, ні чорносливників — всі кружляють у вальсі. Запал охоплює весь готель; в широкому прогоні сходів видно, як на сьомому поверсі кружляють, паче заведені ляльки, служниці-швейцарки в своїх рясних барвистих спідницях.

І хай собі надворі завпає вітер, хай хилитаються ліхтарі, хай гудуть телеграфні дроти, хай собі вихориться снігова завія на пустельній верховині! Тут тепло й затишно; тепла й затишку вистачить на всю ніч...

«А піду-но я вже спати», — каже сам до себе добрий альпініст, бо він чоловік розважливий, до того ж він із того краю, де вмить запалюються і вмить гаснуть... Всміхаючись у свою сивувату бороду, він тихом-нишком пробирається до сходів — так, щоб його не помітила матуся Шванталер, яка після туру вальсу скрізь його шукає, хоче знову з ним «кружлярен... танцюрен»...

Він бере ключ, свічник; на площадці другого поверху він спиняється помилуватися на справу рук своїх, подивитися на цих сиднів, яких він розбуркав, розвеселив...

До нього підходить служниця-швейцарка — вона ледве зводить дух після перерваного вальсу — і подає реєстраційну книгу та перо.

— Будь ласка, добродію, розпишіться...

Якусь мить він вагається. Чи варто відкривати інкогніто?

А втім, це вже байдуже! Хай навіть усі дізнаються, хто сюди завітав, ніхто нізащо не здогадається, навіщо він приїхав у Швейцарію. А цікаво буде завтра подивитися на всіх цих англоманів, які вони поскор-

чують міни, коли дізнаються... Дівчпсько напевно про-
бовкається... Ото буде несподіванка, ото буде диво!..

«Як?! Це він?! Він! . . .»

Ці думки зароїлися в нього у голові, стрімкі й легкі,
мов удари смичка. Він узяв перо і під іменами Астье-
Рею, Шванталера та інших світочів недбало написав
ім'я, поруч з яким ураз потьмарилися вони всі, — своє
власне ім'я. . .

Він піднявся в помер, навіть не помилювавшись
тим враженням, яке це ім'я справило на служницю, —
він наперед знав, яке це буде враження.

Швейцарка глянула в книгу. . .

ТАРТАРЕН ТАРАСКОНСЬКИЙ.

А нижче:

П. К. А.

Прочитавши це, дівчина з Берна не була апітрохи
приголомшена.

Вона й гадки не мала, що означають літери П. К. А.
Вона ніколи не чула про «Дардарена».

У-у, дикунка!

**II. «ТАРАСКОН.
ПОЇЗД СТОІТЬ П'ЯТЬ ХВИЛИН».
КЛУБ АЛЬПІНЦІВ,
ЩО ТАКЕ «П. К. А.». КРОЛИКИ САЖОВІ
Й КРОЛИКИ КАПУСТЯНІ,
«ОСЬ МОЯ ДУХІВНИЦЯ».
КАНАРСЬКИЙ СИРОП. ПЕРШЕ СХОДЖЕННЯ.
ТАРТАРЕН ВИЙМАЄ ОКУЛЯРИ**

Коли назва «Тараскон» лунає, як фанфара, в поїзді
Париж—Ліон—Середземне море під чистим, тремтли-
вим провансальським небом, з усіх вікон визирають
цікаві пасажири, і від вагона до вагона розходиться
луною:

— А ось і Тараскон! Погляньмо на Тараскон!..

А проте це звичайнісіньке собі тихе, охайне містечко: вежі, покрівлі, міст через Рону. Славляться ці місця насамперед своїм сонцем і чудодійними міражами, що породжують безліч несподіванок, безліч химерій, безліч кумедних приключок, а крім того, своїм народцем, дрібним, мов макове зернятко, народцем, у якому відбилися і втілилися нахили всього французького півдня, — жвавим, непосидючим, балакучим, запальним, потішним, вразливим. Ось чому пасажиря, проїжджаючи Тараскон, ніколи не обминають його своєю увагою.

Літописець Тараскона на пам'ятних сторінках своєї історії (сказати точніше йому не дозволяє скромність) намагався змалювати щасливі дні цього містечка, коли городяни ходили в клуб, співали романси — кожне свій власний — і, за браком дичини, полювали на кашкети. Потім почалася війна, і для Тараскона настала чорна, та zarazом і героїчна година його оборони: еспланаду обстрілювали, до клубу й Театральної кав'ярні не можна було добутися, і геть усі тарасконці вступили до ополчення, почепили нашивки із черепом та схрещеними кістками, відростили бороди й з ніг до голови обвішалися сокирами, шаблями та американськими револьверами — бідолахи навіть боялися підходити один до одного на вулицях.

Чимало літ сплигло відтоді, як закінчилася війна, чимало календарів згоріло в грубах, проте Тараскон нічого не забув; знехтувавши свої колишні нікчемні розваги, він дбав тепер тільки про те, щоб зміцнити й загартувати себе для майбутнього реваншу. Пішли в забуття стрілянина по кашкетах і платонічні теревені про полювання в крамниці зброяра Костекальда; натомість виникли стрілецькі та гімнастичні товариства, кожне зі своєю уніформою, своїм спорядженням, своїм оркестром і своїм прапором; члени їх вправля-

лися в фехтуванні, боксі, бігу, боротьбі — всім цим захопилися навіть добродії з вищого світу.

Врешті і клуб, старий тарасконський клуб, покинув грати в буйот та безик і перетворивсь у Клуб альпінців на взірць славнозвісного лондонського Ельпайн-клубу, слава про який докотилася аж до Індії. Та різниця між цими клубами все ж існувала: тарасконці не вирушали з рідного краю штурмувати чужоземні верховини, а вдовольнялися тим, що було в них під рукою, чи, точніше, під ногою, недалеко від рідних околиць.

Альпи в Тарасконі? Ні, Альп немає, та зате є Альпіни — пасмо не дуже крутих і не дуже високих пагорбів (сто п'ятдесят — двісті метрів над рівнем моря), що духмяніють кмином та лавандою і блакитними хвилями здіймаються на обрії перед очима мандрівців; і кожен такий пагорб буйна уява тарасконців прикрасила химерною й водночас виразистою назвою: Жахлива гора, Край світу, Шпиль велетнів тощо.

Любо дивитися, як у неділю вранці тарасконці, геть усі в гетрах, з альпенштоками в руках і з мішками та наметами за плечима, на чолі з сурмачем вирушають на штурм якогось пагорба — про це, не шкодуючи ні слів, ані барв: «страхітливі урвища, безодні, прірви», так начебто йдеться про сходження на Гімалаї, неодмінно розповість місцева газета «Форум». Зрозуміло, що завдяки таким забавам тарасконці набралися сили і надбали «подвійні м'язи», якими раніше хизувався один лише Тартарен — добрий, безстрашний, героїчний Тартарен.

Якщо Тараскон — втілення півдня, то Тартарен — втілення Тараскона. Він не тільки перший його громадянин, він — його душа, його геній, уособлення всіх його шаленств. Усі знають про його минулі подвиги, про його співочі тріумфи (прекрасний дуєт із «Роберта Диявола» в аптекаря Безюке!) і про диво-

вижну одіссею полювання на левів в Алжирі, звідки він привіз чудового верблюда, останнього алжирського верблюда, який давно вже сконав під тягарем літ і почестей, — кістяк його красується в міському музеї серед інших тарасконських дивовиж.

Що ж до Тартарена, то він майже не змінився: такі самі міцні, білі зуби, таке саме влучне око, хоч йому давно вже перейшло за сорок, і така сама палка уява, яка наближує й збільшує предмети не гірше за телескоп. Бравий командир Бравіда й досі каже про нього: «Він у нас відчайдух. . .»

Що відчайдух, то відчайдух — тільки вельми незвичайний! В Тартарені, як і в будь-якому тарасконцеві, мирно уживаються дві протилежні породи: кролика сажового і кролика капустяного. Кролик сажовий — побігайко, сміливець, шибайголова; кролик капустяний — домосида, любить лікуватися і страшенно боїться перевтоми, протягу та всіляких згубних випадковостей.

Усім відомо, що розважливість не заважала Тартаренові в разі потреби діяти безстрашно, навіть погеройському. Проте дозволимо собі запитати: навіщо він подерся на Рірі (Regina montium) в свої літа й після того, як такою дорогою ціною здобув собі право на спочинок і затишок?

Відповідь на це запитання міг би дати тільки підступний Костекальд.

Костекальд, за фахом зброяр, був одним із тих людей, яких рідко зустрінеш у Тарасконі. Заздрість, ница чорна заздрість залягла в злісному вигині його тонких губів, мовби бурхала з його печінки клубами жовтої пари й закурювала його широке, чисто виголене, з правильними рисами лице, пооране якимись ямками, наче від ударів молотка, схоже на обличчя Тіберія або Каракалли на старовинних медалях. Заздрість точила його, як хвороба, і він цього навіть

не приховував; часто, не в силі стриматись, він говорив про свою недугу із властивим усім тарасконцям запалом:

— Ви й уявити собі не можете, яка це мука!

А муки йому завдавав, певна річ, Тартарен. Така шана одній людині! Скрізь і завжди він! І Костекальд ось уже двадцять років повільно, непомітно, як червиця, що залізла в позолоченого ідола, підточує ізсередини гучну славу великого мужа, з'їдає її, підриває. Коли вечорами в клубі Тартарен розповідав про полювання на левів, про блукання по безкрайї Сахарі, Костекальд тільки мовчки посміхався і недовіриливо хитав головою.

— Костекальде, ну, а шкури? — казали тарасконці. — Адже він прислав нам лев'ячі шкури, вони висять тут, у залі. . .

— Шкури!.. Та хіба в Алжирі немає кушніврів?

— А сліди від куль, ці круглі дірки в головах?

— Ну то й що?.. Коли ми стріляли по кашкетах, то хіба невірні стрільці не купували в шапкарів продірявлених шротом кашкетів?

Ці підкопи, безперечно, не могли похитнути славу Тартарена — винищувача хижаків, однак під Тартарена-альпінця підкопатися було куди легше; тож Костекальд вергав громами й блискавками, обурюючись із того, що президентом Клубу альпінців обрали чоловіка літнього, «обважлилого», та ще й звиклого в Алжирі до м'яких капців і широкого одягу, які ще більше схиляють до лінощів.

Тартарен і справді рідко вибирався в гори; він з більшою охотою напучував альпінців, а потім на урочистих зборах читав звіти про страхітливі сходження, так шалено поводячи очима і з таким запалом, що дами блідли.

А Костекальд, сухорлявий, жилавий, Півняча нога (так його прозивали), поперед усіх видирався на па-

горби; він облазив Альпіни і на неприступних вершинах піднімав клубний прапор, де на зірчастому полі була зображена Тараска. Незважаючи на це, він був усього-на-всього віце-президентом — В. П. К. А. Але він розвинув таку бурхливу діяльність, що на наступних виборах Тартарен міг провалитися.

Вірні друзі Тартаренові — аптекар Безюке, Екскурбаньєс та бравий командир Бравіда — попередили його, і наш герой розшаленів від гніву й знетямився від обурення, яке в людей шляхетної душі завжди викликають невдячність і несправедливість. Він уже ладен був зректися всього й покинути батьківщину, тобто перейти міст і оселитися в Бокері, у вольсків, але швидко заспокоївся.

Покинути свій будиночок, садок, зламати свої улюблені звички, відмовитись від крісла президента в Клубі альпінців, який він сам же й заснував, від пишних ініціалів П. К. А., що красувалися на його візитних картках, поштовому папері й навіть на підкладці капелюха?! Ні, це неможливо, не, не, не!.. І тут йому сяйнула чудова думка.

Власне, подвиги Костекальда — це всього лиш прогулянка по Альпінах. До виборів лишалося ще три місяці, то чом би Тартаренові за цей час не звершити якогось грандіозного подвигу? Наприклад, підняти клубний прапор на шпилі однієї з найвищих гір у Європі — на Юнгфрау чи на Монблані?..

З яким тріумфом він повернеться! А який буде ляпас Костекальдові, коли той прочитає у «Форумі» замітку про це сходження! Отоді хай спробує зазіхнути на президентське крісло!

І Тартарен не гаючись узявся за здійснення свого задуму. Потай від усіх він виписав з Парижа цілу купу спеціальних праць: «Сходження» Вімпера, «Льодовики» Тіндаля, «Монблан» Стефана д'Арва, записки Англійського та Швейцарського клубів альпіністів —

і нахапався усіляких альпіністських термінів, таких, як «каміни, кулуари, фірни, сераки, морени, тріщини», хоч і не розумів до пуття, що вони означають.

Вночі йому снилися жахливі сні: то він без кінця ковзає по кризі, то стрімголов летить у прірву; то його засипає град каміння, то груди йому пробивають гострі крижини... Він прокидався, пив, своїм звичаєм, у ліжку шоколад, та нічний кошмар гнітив його. І все ж, уставши з постелі, він цілий ранок старанно вправлявся.

Весь Тараскон огинає бульвар — тарасконці називають його Міським кільцем. Заскнілі в своїх звичках, дарма що мають буйну уяву, вони щонеділі гуляють по цьому бульвару — завжди в тому самому напрямку. Тартарен став обходити бульвар уранці по вісімдев'ять разів — часто в зворотному напрямку. Він ішов, заклавши руки за спину, неквапною, впевненою, рішучою ходою, так, як ходять по горах, і крамарі, збентежені такою зневагою до місцевих звичаїв, не знали, що й думати.

У своєму екзотичному садочку наш герой учився перестрибувати розколини — плигав через басейн, у якому серед водоростей плавали коропи; він двічі шубовенув у воду і мусив перевдягатися. Проте ці невдачі тільки додавали йому снаги, і він навіть ходив по вузькій цямрині колодязя, хоч від цього йому паморочилось у голові, і стара служниця жахалася, не годна збагнути, навіщо її господар утинає такі штуки.

Крім того, Тартарен замовив авіньйонському слюсареві «кігті» системи Вімпера та льодоруб системи Кеннеді; роздобув спиртівку, два непромокальні плащі і двісті фунтів ливни власного винаходу, сплетеної з дроту.

Поява всього цього спорядження, а також таємничі поїздки, потрібні для того, щоб його придбати, збуджували в тарасконців неймовірну цікавість. В місті

подейкували: «Президент щось затіває!» Але що саме? Безперечно, щось надзвичайне, бо, як чудово висловився бравий командир Бравіда, чи то пак відставний начальник полкової швальні: «Орел на мух не полює». Бравіда любляв усіх повчати і часто говорив прислів'ями.

Тартарен не звірив своїм таємниці навіть близьким друзям. Однак на засіданнях члени клубу помічали, що голос президента тремтів, а очі метали блискавки, коли він звертався до Костекальда, власне, призвідника задуманої експедиції, складність і небезпеку якої він усвідомлював з кожним днем усе ясніше. Бідолаха не заплющував на це очей: він був певен, що на нього чекають страхітливі злигодні, тож навіть визнав за потрібне впорядкувати свої справи і скласти духівницю. Для таких життєлюбців, як тарасконці, висловити останню волю — це ніж у серце; більшість із них помирає, не залишивши духівниці.

Отож уявіть собі погідний червневий ранок, пише і ясне склепіння неба, двері Тартаренового кабінету, прочинені в садочок із посипаними піском стежками, садочок, у якому екзотичні рослини відкидають на землю нерухомі лілові тіні й де відлунюють веселі голоси малих савоярів, що граються біля хвіртки в класи, де дзвінко дзюркоче струмок, і, нарешті, самого Тартарена в капцях, в просторій фланелевій одежі, задоволеного, щасливого, з люлькою в зубах. Він пише і вголос перечитує:

ОСЬ МОЯ ДУХІВНИЦЯ

О, можна приборкати своє серце, можна опанувати себе, та все ж це болючі хвилини. Проте ні голос, ні рука в Тартарена не затремтіли, коли він заповідав землякам ті скарби з усього світу, які він зібрав, так

дбайливо доглядав і які зберігалися в його господі в такому разковому порядку.

Клубові альпінців — баобаб (*arbos gigantea*): хай він стоїть на каміні в залі засідань.

Бравіда — карабіни, револьвери, мисливські ножі, малайські кріси, томагавки й іншу зброю.

Екскурбаньєсові — всі чубуки, індіанські люльки, наргіле, маленькі люльки для куріння гашишу та опіуму.

Костекальдові — так, Тартарен не забув, у духівниці й Костекальда! — знамениті отруєні стріли («Не торкатися!»).

Можливо, Тартарен, пишучи це, в глибині душі й сподівався, що зрадник уколеться стрілою й сконає, проте в духівниці не було на це й натяку, і закінчувалася вона словами, од яких віяло просто-таки неземною лагідністю:

«Прошу моїх любих альпінців не забувати свого президента. Хай вони простять моєму ворогові, як прощаю йому я, дарма що саме через нього пішов я на смерть...»

Тут Тартарен мимоволі спинився — з очей у нього полилися сльози. Наш герой уявив собі: ось він зірвався з високої гори, ось його кладуть на візок, а потім його понівечені останки везуть у Тараскон... О буйна провансальська уява! Тартарен уже бачив себе на власному похороні, чув заупокійні співи, слухав промови, що їх виголошували над його могилою: «Безталанний Тартарен, хай господь відпустисть йому гріхи!...» І, стоячи в юрбі друзів, він гірко оплакував сам себе.

Та вже за хвилю, обвівши поглядом свій кабінет, залитий сонцем, промені якого вигравали на зброї та на люльках, почувши дзюркотіння фонтана в садку, Тартарен опам'ятався й звеселів. Нащо йому помирати? Нащо взагалі вирушати з дому? Хто його жене?

Тільки дурна шанолюбність! Важити життям задля президентського крісла та трьох ішіціалів...

Але ця миттєва слабкодухість минула так само швидко, як і попередня. За п'ять хвилин духівниця була закінчена, підписана, запечатана величезною чорною печаткою, і великий муж знову заходився готуватися до від'їзду.

Тартарен сажовий іще раз узяв гору над Тартареном капустяним. Про нашого тарасконця можна було б сказати те ж саме, що й про Тюренна: «Плоть його не завжди була готова на бій, але дух вів його незалежно від плоті».

Того самого вечора, коли годинник на ратуші вже видзвонив десяту, коли вулиці спорожніли й неначе поширшали і лише вряди-годи десь стукотів запізнілий дверний молоток та в п'їтьмі лунали глухі, хрипкі від страху голоси: «Ну, то на добраніч вам!..» — а потім грюкали двері, хтось пробирався по темному місту, де фасади будинків були освітлені тільки ліхтарями, а на маленьку площу падали відблиски двох скляних куль — рожевої та зеленої, що світилися у вікнах аптеки; там виднів силует Безюке, який куняв за конторкою над фармакологічним довідником. Цей скромний аванс аптекар щовечора брав у себе, від дев'ятої до десятої години, для того, казав він, щоб бути бадьорішим, якщо уночі комусь знадоблять-ся його послуги. Як по правді, це була чистісінька тарасконада, бо його ніколи ніхто не будив уночі, і щоб спати спокійно, він власноручно відв'язував на ніч дріт дзвінка.

Зненацька на порозі аптеки з'явився Тартарен з дорожнім мішком у руках, з плащами на спині, такий блідий та знервований, що аптекар не на жарт злякався: його тарасконська уява вмить намалювала кілька жахливих картин.

— Сердепний! Що з вами? Ви отруїлися?.. Швидше, швидше блювотного!

Безюке заметався по аптеці, перекидаючи слоїки. Щоб угамувати аптекаря, Тартарен мусив схопити його на оберемок.

— Та послухайте ж мене, хай вам чорт!

В голосі його бриніла досада — мов у актора, якого затримали перед ефектним виходом. Посадивши аптекаря назад за конторку і тримаючи його залізною рукою, Тартарен пошепки спитав:

— Безюке, ми тут самі?

— Авжеж! — відповів аптекар, перелякано озираячись навколо. — Паскалон спить (Паскалон був його учень), матуся також... А що сталося?

— Зачиніть віконниці!—звелів Тартарен, пустивши повз вуха аптекареве запитання. — Нас можуть побачити з вулиці.

Безюке, тремтячи всім тілом, послухався. Він був нежонатий, все своє життя жив із матір'ю і на вдачу був тихий та сором'язливий, мов дівчина, що ніяк не в'язалося з його грубою шкірою, товстими губами, великим гачкуватим носом та довгими вусами — достоту пірат з іще не підкореного Алжіру. Такі різкі контрасти для Тараскона не дивина: голови тарасконців самі просяться на полотно — так виразно проявилися в них типові риси римлян і сарацинів, а тим часом люди ці живуть собі в тихому містечку й займаються мирними ремеслами.

От хоч би отой Екскурбаньєс, схожий на конкістадора, споборника Пісарро,— він звичайний собі галантерейник, а як поводить він своїми вогненними очима, продаючи на два су ниток! Безюке — викапаний пірат із берберійських берегів — наклеює етикетки на коробочки з лакрицею та на пляшечки з *siropus gummi*¹.

¹ Камедним сиропом (лат.).

Тільки-но віконниці з допомогою прогоничів та за-сувів були міцно зачинені, Тартарен, який полюбляв називати співрозмовників просто на ім'я, почав:

— Послухайте-но, Фердіданде...

І він розповів аптекареві все, що накипіло в нього на серці, вилив перед ним усю свою образу на невдячних земляків, сказав, що Півняча нога копає йому яму, задумавши провалити на виборах, і пояснив, яку відсіч має намір дати підступникові.

Головне — це тримати його план у таємниці і відкрити тільки тоді, коли виникне нагальна потреба, коли від цього залежатиме успіх справи або коли станеться якась лиха пригода чи страшна катастрофа. .

— Хай вам біс, Безюке, не свистить, коли з вами розмовляють!..

Безюке узяв собі це за звичку. На вдачу він був небалакучий — таких людей у Тарасконі із свічкою треба шукати, і саме тому президент удостоїв його довірою, але його товсті губи завжди були складені у формі літери «О» і дихав він з присвистом, неначе сміявся вам просто в обличчя, навіть коли розмова була якнайсерйозніша.

Ось і тепер: Тартарен натякав на те, що невдовзі може загинути, і, кладучи на конторку чималий запечатаний конверт, казав: «Це моя духівниця, Безюке; своїм душоприказником я обираю вас!» — а Безюке знай насвистував: «Фью! Фью! Фью!..» Однак у глибині душі він дуже хвилювався й усвідомлював поважність місії, яку покладав на нього Тартарен...

Хвилина розлуки невблаганно наближалась, і Безюке запропонував випити за успіх справи «чого-небудь смачненького. Ге? По чарочці еліксиру Гарюса». Відчинивши її обнишпоривши кілька шафок, він урешті згадав, що ключі від Гарюса у матері. Якщо розбудити її, доведеться пояснювати, в чім річ. Тож вони вирішили замінити еліксир «Канарським сиропом» — про-

холодним напоєм, скромним і цілком невинним; винайшов його сам аптекар і змістив у «Форумі» таке оголошення: «Канарський сироп, десять су із посудом, корисно і смачно».

Заздрісний Костекальд, якого дратували чужі успіхи, переінакшив оголошення так: «Трупарський сироп, хробаки даром». Проте завдяки цьому жахливому Костекальдовому каламбуру попит на сироп значно збільшився, і всім тарасконцям він дуже припав до смаку.

Приятелі хильнули сиропу, погомоніли ще трохи, а потім обійнялися, і Безюке засвистів собі у вуса, по яких котилися ясні сльози.

— Ну, прощайте! — промурмотів Тартарен, боячись і собі розплакатися, і став рачки вибиратися з аптеки, бо залізна завіса над дверима була спущена.

З цього почалися придорожні злигодні нашого героя.

Через три дні він зійшов із поїзда у Фіцнау, біля підніжжя Рігі. Він вибрав для початку, сказати б для розгону, Рігі тому, що, по-перше, ця гора була не дуже висока (тисяча вісімсот метрів, усього лиш разів у десять вища, ніж Жахлива гора — найвища з Альпінських гір), а по-друге, тому, що з неї відкривалася казкова панорама Бернських Альп: білі й рожеві, вони туляться навколо озер і мовби чекають, щоб альпініст обрав якусь із них та рушив на приступ.

Тартарен був певен, що всі, кого він зустріне дорогою, впізнають його і, може, навіть почнуть за ним стежити, бо простодушно гадав, що відомий і славетний не тільки в Тарасконі, а й у всій Франції, тож поїхав до Швейцарії околясом і вбрався в альпіністський обладунок аж на кордоні. І добре зробив: у французький вагон усе його причандалля не влізло б.

Проте і в просторах швейцарських купе наш альпініст, не звиклий до своєї амуніції, ставив альпеншток

на ноги пасажирам і чіпляв їх «кігтями»; хоч би де він з'являвся — на вокзалі, в готелі чи на пакетботі, — скрізь його супроводили зчудовані вигуки, сердиті погляди, лайка та штурхани; він не міг збагнути, чим завинив, і, вельми вразливий та товариський на вдачу, неабияк цим смутився. А до всього — небо у сірих, непроглядних хмарах і заливний дощ...

У Базелі дощ поливав маленькі білі будиночки, і без того вишарувані руками служниць та вимиті дощовою водою. В Люцерні дощ поливав звалені на пристані тюки та валізи, і здавалося, ніби їх щойно витягли з води після корабельної аварії. А коли Тартарен добрався до Фіцнау, на березі озера чотирьох кантонів, то тут дощ періщив по зелених схилах Рігі, по яких повзли чорні хмари, потоками ринув зі скель, скапував з кожного каменя, з кожної ялинової голки, все запорошував водяним пилом. Наш тарасконець зроду ще не бачив стільки води.

Він зайшов у корчму і замовив собі каву з молоком, медом та маслом — єдине, чим він насолоджувався в мандрівці. Попоївши й витерши ріжком серветки липку від меду бороду, він вирішив одразу розпочати своє перше сходження.

— Чи довго підніматися на вершину Рігі? — спитав він, завдаючи собі на спину мішок.

— Годину, може, годину із чвертю, пане, — відповів корчмар. — Проте поквартесь: поїзд відходить через п'ять хвилин.

— Поїзд на Рігі?.. Та ви жартуєте, чи що?

Йому показали в запітніле вікно на поїзд, що саме рушав. Локомотив із куцою бокатою трубою, що скидалася на казан, тягнув два великих критих вагони — достоту химерна комаха, що вп'ялася в гору і, відсапуючи, дереться крутими схилами...

Думка про те, щоб піднятися на Рігі в цій паскудній машині, обурила обох Тартаренів — і сажового,

і капустияного. Першому здалося безглуздя підійматися на Альпи з допомогою машини. Що ж до другого, то завислі в повітрі мости, через які пролягала залізнична колія, і перспектива падіння з тисячометрової висоти, якщо поїзд бодай трішечки зійде з рейок, збудили в ньому вельми сумні роздуми. А що біля підніжжя Рігі у Фіцнау біліло могилами маленьке кладовище, надгробки якого тулилися один до одного, наче білизна, розвішана на подвір'ї пральні, то побоювання його були не даремні.

«Піду-но я краще пішки! — сказав сам до себе безстрашний тарасконець. — Це буде для мене добряче тренування. Вперед!»

І він рушив, упевнено орудуючи альпенштоком, щоб не осоромитись перед корчмарем та слугами, які товпилися на порозі й гуртом давали йому поради, яких він, щоправда, не слухав. Спершу він піднімався вгору дорогою, вимощеною великими рівними кругляками, що чимдалі вужчала, наче вуличка в південному містечку; обабіч тяглися ялинові жолоби, якими стікала дощова вода.

Праворуч і ліворуч — нескінченні фруктові сади, буйні та соковиті луки, теж поорані риштаками — видовбаними колодами. Від цього повітря над горою повнилося безугавним плюскотом, а коли наш альпініст зачіпав на ходу своїм льодорубом віття дуба або ліщини, краплини води лопотіли по його кашкеті так, наче його поливали із лійки.

— Ти ба! Стільки води! — зітхав південець.

І вже зовсім кепсько довелося Тартаренові, коли брукована дорога враз скінчилася і йому довелося чалапати по воді й стрибати з каменя на камінь, щоб не замочити гетрів. А тут іще полив затяжний дощ. Він просочувався крізь одяг і немовби ставав дедалі холодніший. Коли Тартарен на хвилинку зупинявся перепочити, йому здавалося, ніби він потонує у без-

крайому шумі води, який поглинав усі інші звуки; озираючись назад, він бачив хмари, що тяглися до озера, мов довгі скляні палички; крізь них поблискували будиночки Фіцнау, схожі на свіжополаковані іграшки.

Назустріч Тартаренові траплялися чоловіки, діти — всі вони йшли, нахиливши голови, згорбившись під вагою кошелів з провізією для якої-небудь вілли чи пансіону, балкони яких видніли на схилі гори.

— «Рігі-Кульм»? — питав Тартарен, щоб перевірити, чи не збочив він з дороги.

Та перехожих лякало його химерне вбрання, а надто плетений шолом, що затуляв обличчя, — і вони, витріщившись на нього, мовчки надавали ходи.

Проте людей чимдалі меншало. Останньою живою істотою на Тартареновім шляху була стара жінка — вона полоскала в ріштаку білизну, стоячи під величезним червоним парасолом, устромленим у землю.

— «Рігі-Кульм»? — спитав альпініст.

Стара підвела на нього тупе, землисте обличчя, випнувши здоровенне воло, схоже на дзвінок, що його підвішують на шню швейцарським коровам. Роздивившись Тартарена, вона вибухнула реготом: рот розтягнувся до самих вух, очі сховалися за зморшкуватими повіками; коли ж вона розплющувала їх і глипала на Тартарена, що стояв перед нею, як у землю вритий, з льодорубом на плечі, то знову заходилась веселим сміхом.

— Грім би її побив! — пробурчав Тартарен.— Щастя її, що вона жінка!..— Він подався далі, та в гніві й досаді не помітив, як забрів у ялинник. Черевики його ковзали по мокрому моху.

Що вище піднімався Тартарен, то більше змінювався краєвид. Не було вже ні стежок, ні дерев, ні пасовиськ. Самі тільки похмурі голі схили, стрімкі обриви,

по яких, щоб не зірватися, треба було повзти навкарачки, рівчаки, повні жовтої багноки, які Тартарен переходив повільно, обмацуючи дно альпенштоком і високо, як точильник, піднімаючи ноги. Він раз у раз поглядав на маленький компас, що, наче брелок, висів у нього на довгому ланцюжку від годинника, проте чи то від висоти, чи то від різких коливань температури стрілка його, здавалося, знавісніла. А орієнтуватися самому, без компаса, було неможливо: за десять кроків нічого не було видно через густий жовтий туман, сіялася крижана мжичка, тож підійматися на гору було усе важче й важче.

Раптом Тартарен зупинився: попереду щось біліло...
Бережи очі!

Він досяг смуги вічних снігів...

Відразу ж він вийняв з футляра окуляри й міцно насадив їх на перенісся. Урочиста мить! Тартарен був трохи схвильований і водночас гордий: адже він за один перехід наблизився на тисячу метрів до вершини і до великих небезпек!

Він рушив далі, ступаючи дуже обережно, щоб не провалитися в тріщину чи розколину, і подумки кляв корчмаря, який порадив йому йти без провідника — просто вперед, пікуди не звертаючи. А що, як це зовсім не Рігі? Він у дорозі вже понад шість годин, а піднятися на Рігі можна години за три... Віяв вітер, холодний вітер, у похмурих сутінках вихорився сніг.

Насувалася ніч. Де знайти прихисток — якусь халупу чи хоч би кам'яну брилу? І раптом він помітив просто перед собою на дикому голому плоскогір'ї якусь дерев'яну будівлю з вивіскою. Хоч літери були чималі, Тартарен насилу розібрав: «Фо... то... гра... фія Рі... гі... Кульм...» А ще за мить показався величезний готель з трьома сотнями вікон, що по-святковому сяяв у тумані світлом своїх ліхтарів.

ІІІ. ТРИВОГА НА РІГІ. СПОКІЙНО!

СПОКІЙНО! АЛЬПІЙСЬКИЙ РІГ.

ЩО ПОБАЧИВ ТАРТАРЕН НА ДЗЕРКАЛІ,
КОЛИ ПРОКИНУВСЯ. РОЗГУБЛЕНІСТЬ.

ПРОВІДНИКА ВИКЛИКАЮТЬ ПО ТЕЛЕФОНУ

— Що?.. Хто?.. Що таке?..— напружено вдивляючись у темряву й прислухаючись, вигукував Тартарен.

По всьому готелю тупотіли ноги, грюкали двері, чулися глухі голоси: «Мерщій!.. Мерщій!.. Мерщій!..» А знадвору долинали звуки, схожі на звуки сурми, на шибках та завісах миготіли відблиски полум'я.

— Пожежа!..

Тартарен схопився з ліжка, вдягнувся, взувся й помчав униз по сходах; там ще горіли газові ріжки і галасливою юрбою бігли міс, похапцем зачесані, у зелених пледах, у червоних вовняних хустках — одне слово, в тому, що трапилось їм під руку, коли вони прокинулись.

Щоб підбадьорити себе й заспокоїти панночок, Тартарен, енергійно проштовхуючись уперед, кричав: «Спокійно! Спокійно!» Голос його був пронизливий, як у морської чайки, здушений, розпачливий — так іноді кричать уві сні, і від цього крику навіть у хоробрих людей мороз іде поза шкірою. А юні міс сміялися, дивлячись на Тартарена: певно, він здавався їм дуже кумедним. І нічого дивного: хіба ж у такому віці думають про безпеку?

На щастя, слідом за міс плентав старий дипломат, одягнений вельми недбало: з-під пальта в нього визірала білі кальсони й кінчики тасьомок.

Мужчина! Нарешті!..

Тартарен замахав руками й підбіг до дипломата.

— Бароне! Яке лихо! Ви що-небудь знаєте? Де це? З чого почалося?..

— Що? Хто?..— пробелькотів барон, опелешено дивлячись на тарасконця.

— Та пожежа ж!..

— Яка пожежа?..

У бідолашного дипломата був такий приголомшений і дурнуватий вигляд, що Тартарен, махнувши рукою, метнувся до дверей «подати допомогу»...

— Рятуйте!..— кричав барон, і йому вторували кілька слуг, які досі спали навстоячки в передпокої і тепер отетеріло презиралися.— Рятуйте!..

Та, вибігши на ганок, Тартарен побачив, що помилився. Ніякої пожежі. Страшенна холоднеча, непроглядна темрява, яку тільки ледь розріджує тремтливе полум'я смолоскипів, що відкидають на сніг довгі смуги кривавих відблисків...

На нижній сходинці сидів літній чоловік і награвав на альпійському розі жалібну монотонну пастушу мелодію всього на три ноти. Цією мелодією у «Рігі-Кульм» звичайно будили тих, хто хотів помилуватися сходом сонця, сповіщаючи, що денне світло незабаром зійде.

Запевняють, ніби перший його промінь загоряється на самісінькій вершині гори, за готелем. Щоб не збитися з дороги, Тартаренові слід було триматися того напрямку, звідки долинав безугавний сміх міс. Але він ледве тягся: ще не пробуркався від сну, а ноги після шестигодинного сходження були наче ватяні.

— Це ви, Манілов? — зненацька пролунав у півтімі дзвінкий жіночий голос. — Допоможіть мені... Я загубила черевик.

Тартарен упізнав чужоземне щебетання своєї юної сусідки по табльдоту, впізнав її струнку постать на тьмяно освітленому снігу.

— Я не Манілов, мадемуазель, але я радий вам прислужитися...

Скрикнувши з несподіванки й переляку, дівчина відсахнулася, проте Тартарен цього не помітив, — він уже пахилився й мацав руками по скошеній, хрусткій від морозу траві.

— Ось він! — радісно вигукнув тарасконець.

Він обтрусив маленький черевичок од снігу, а потім став на коліно і якнайчемніше попросив, щоб йому ласкаво дозволили взути Попелюшку.

Попелюшка, куди суворіша, ніж у казці, дуже сухо кинула: «Ні!» — й застрибала на одній нозі, силкуючись натягти на другу, обтягнену шовковою панчохою, коричневий черевичок. Та це б їй не вдалося без допомоги нашого героя, а того враз обсыпало жаром, коли маленька ручка торкнулася його плеча.

— У вас гострі очі, — сказала дівчина замість подяки, коли вони вже вдвох навпомацки пробиралися далі.

— Я звик вистежувати звіра, мадемуазель.

— О! То ви мисливець?..

В її словах бриніла насмішка й недовіра. Досить було великому тарасконцеві назвати своє ім'я — і вона повірила б; але він, як і всі, хто носить славетні імена, був дуже скромний, йому захотілося трохи поінтригувати дівчину.

— А в ж ж е ж, я мисливець, — сказав він.

— А на яку дичину ви волієте полювати?

— На диких звірів, великих хижаків... — відповів Тартарен, гадаючи, що це її приголомшить.

— І багато їх ви побачили на Рігі?

Люб'язний тарасконець хотів був відповісти, що на Рігі він побачив самих лиш газелей, але не встиг: до них наближались дві постаті:

— Соню! Соню! — гукали вони.

— Я мушу вас залишити, — сказала дівчина, повернувшись до Тартарена, гострі очі якого розгледіли в темряві її гарне бліде личко, обрамлене мадрід-

ською мантильєю, і додала вже серйозно: — Любий мій, ви задумали небезпечні лови... Дивіться, щоб вас самих не вполювали!..

Мить — і вона розтанула в темряві разом зі своїми супутниками.

Тартарен був украй спантеличений оцим «любий мій», що аж ніяк не пасувало ні до його сивини, ні до його огрядної постаті, і раптовим зникненням дівчини саме в ту хвилину, коли він хотів назвати себе й помилуватися враженням, — тож не звернув уваги на загрозливі нотки, що пролунали в її голосі, і згадав про це лише згодом.

Він подався слідом за дівчиною та її супутниками і, пройшовши кілька кроків, почув невизначний гамір, покашлювання, чхання туристів, що, збившись юрбою, нетерпляче дожидалися сходу сонця; найсміливіші повилазили на невисоку вишку, засніжені стовпи якої білили в передранішніх сутінках.

На сході з'явилася смуга світла; її привітали звуки альпійського рога й полегшене зітхання туристів, таке, яким глядачі в театрі зустрічають третій дзвінок. Ясна смуга, вузька, мов шпарина в ляді, мало-помалу ширшала й розпливалася по обрїю. Але знизу клубами піднімався жовтий туман, і чим ясніше рожевіла зоря, тим густішим і непрогляднішим він ставав. Мовби завїса, що відділяла сцену від глядачів.

Чарівливого видава, що його обіцяли путівники, туристи не побачили. Натомість вони самі, ці химерні фігури вчорашніх танцюристів — невиспані, в пледах, у ковдрах, навіть у знятих із ліжок запонах — бовваніли у світанковому присмерку химерними й кумедними китайськими тінями. З-під найрізноманітніших головних уборів: шовкових та бавовняних ковпаків, капорів, капелюшків, кашкетів з навушниками, — виглядали опухлі від сну, отетерілі обличчя; такі

обличчя бувають у тих, кого після корабельної аварії викинуло на острів серед моря: вони напружено вдивляються в далечінь — чи не покажеться вдалині вітрило! А вітрила не видно, не видно...

Щоправда, дехто все-таки не втрачав надії побачити вершини Бернських Альп. З вишки чулося кудкудакання перуанської родини, яка обступила якогось здорованя в картатому ульстері до п'ят, а той із незворушним виглядом описував невидиму панораму Бернських Альп, показуючи рукою на повіті туманом вершини:

— Ліворуч ви бачите Фінстерааргорн, висота — чотири тисячі двісті сімдесят п'ять метрів... Ген там — Шрекгорн, Веттергорн, Чернець, Юнгфрау; зверніть увагу, шановні дами, на її витончені обриси...

«Оце так нахаба! — сам до себе мовив Тартарен, а за якусь мить додав:—Однак голос його мені знайомий!»

Надто знайомою була вимова — та південна вимова, що її, мов дух часнику, чути здалеку; проте заклопотаний пошуками невідомої красуні, Тартарен не зупинився. Він переходив від гурту до гурту, але дівчини ніде не було видно. Певно, вона повернулася до готелю: всім, урешті, набридло мерзнути й тупати ногами, щоб зігрітись.

Згорблені спини під картатими пледами, торочки яких волочились по снігу, даленіли й зникали в тумані, що чимраз густішав. Незабаром на всьому холодному голому плоскогір'ї, яке вкутував сірий світанок, лишилися тільки Тартарен та сурмач, який і далі сумно сурмив у свій величезний ріг, мов пес, що гавкає на місяць.

Цей низенький дідок із довгою бородою носив тірольський капелюх із зеленими китицями, що звисали йому на спину; на капелюсі, як і на кашкетах готельної обслуги, виблискували золотом літери

«Regina montium». Тартарен підійшов і тицьнув йому в руку кілька дрібняків — він бачив, що так робили інші туристи.

— Ходімо спати, друже, — мовив він і додав, з тарасконською невимушеністю поплескавши сурмача по плечу: — Ну й брешуть же про схід сонця на Pigi Ge?

Старий вигравав собі рітурнель на три ноги й сміявся безгучним сміхом, од якого в кутиках його очей збиралися зморшки й трусилися зелені китиці на капелюсі.

Та все ж Тартарен не ремствував, що змарнував ніч. Зустріч із гарненькою блондинкою була винагородою за те, що йому не дали поспати, бо, хоч нашому герою давно минуло сорок, він зберіг жар серця й романтичну уяву — це вогнище життя. Коли Тартарен, піднявшись до себе в номер, ліг у ліжко й заплющив очі, йому здалося, що він стискає в руці малесенький легенький черевичок і чує уривчастий голос дівчини: «Це ви, Манілов?..»

Соня... Яке гарне ім'я!.. Безперечно, росіянка, а молодики, що подорожують разом із нею, — друзі її брата... Потім усе змішалось, чарівна голівка з золотими кучерями потонула в сонному мареві — схили Pigi, пінисті водоспади в сляві райдужних бризок... І за якусь хвилину героїчне хропіння великого мужа, гучне й рівномірне, розляглося по всій невеличкій кімнаті; чути його було і в коридорі...

Коли пролунав перший дзвінок до сніданку, Тартарен, перш ніж спуститися вниз, підійшов до дзеркала — подивитися, чи добре розчесав бороду та чи гарно сидить на ньому альпіністський костюм, — і здригнувся. На дзеркало була наліплена двома облатками незапечатана записка без підпису:

Клятий француз! Марно ти ховаєшся під личиною. Цього разу ми над тобою змилювалися. Але якщо ти знову перейдеш нам дорогу — начувайся!

Приголомшений Тартарен кілька разів перечитав записку, але так нічого й не зрозумів. Чого йому загрожують? Хто загрожує? Як опинилася записка в його кімнаті? Очевидно, її приклеїли, коли він спав, — адже коли він повернувся зі своєї світанкової прогулянки, записки ще не було...

На його дзвінок прийшла покоївка із широким, плескатиєм, блідим, поритим вісною обличчям, схожим на круг швейцарського сиру, але від неї годі було чогось добитися, крім того, що вона «чесний тівчина» і ніколи не дозволить собі зайти в кімнату до сплячого чоловіка.

— Оце так штука! — приказував украй схвилюваний Тартарен, крутячи записку в руках.

Спершу в нього промайнула думка про Костекальда. Це Костекальд залякує його, робить капості... Дізнавшись про його намір зійти на Рігі, він надумав цьому перешкодити... Та добре все обміркувавши, наш герой дійшов висновку, що такого бути не може... Кінець кінцем Тартарен вирішив, що записка — просто собі жарт... Може, її написали оті юні міс, які так весело сміялися йому в обличчя... Ці молоденькі англійки та американки такі безцеремонні..

Пролунав другий дзвінок. Тартарен сховав анонімну записку в кишеню. «Там видно буде!..» Обличчя його прибрало лютого виразу — це свідчило про те, яка в нього героїчна натура...

За столом на Тартарена чекала нова несподіванка. Замість гарненької сусідки, яку обсипала «золотом любов», поруч із ним сиділа стара англійка із шиєю, як у грифа, і з буклями, що підмітали скатертину. Хтось сказав, що дівчина та її супутники поїхали ранковим поїздом.

— Сто чортів!.. Мене обвели круг пальця! — вигукнув італійський тенор, той самий, що вчора сказав Тартаренові, ніби не знає французької мови. Либонь, за ніч навчився!.. Тенор схопився, жбурнув серветку і вибіг з їдальні, а південець приголомшено дивився йому вслід.

З учорашнього товариства за табльдотом сидів тільки Тартарен. В «Рігі-Кульм» так буває завжди: рідко хто гостює тут більше, ніж добу. Проте обстановка не змінюється: шеренги компотниць завжди ділять гостей на два ворожих табори. Сьогодні кількісна перевага була на боці рисників, чия партія була зміцнена ще й кількома знаменитостями, — тож чорнослиєники почувалися, як то кажуть, ні в спх ні в тих.

Тартарен не приєднався ні до того, ні до того табору і встав з-за столу перед десертом. Піднявшись у свій номер, він швидко спакувався і зажадав рахунок. Йому вже остобісіла Regina montium з її табльдотом глухонімих.

Тільки-но Тартарен торкнувся льодоруба, «кігтів» та ливни, як запалився альпіністською жагою, і йому закортіло подолати гору, досягти вершини, на якій немає ні підйомних механізмів, ні фотографій на відкритому повітрі. Він вагався тільки, яку ж вибрати гору: Фінстерааргорн — вищу, чи Юнгфрау — славнозвіснішу; до того ж її гарна назва своєю чистотою нагадувала тарасконцеві про молоду росіянку.

Міркуючи над цим і чекаючи, поки йому подадуть рахунок, він роздивлявся в величезному, похмурому й безлюдному вестибюлі розвішані на стінах великі кольорові фотографії льодовиків, засніжених гірських схилів, відомих своєю небезпечністю перевалів. Ось альпіністи повзуть один за одним, мов мурашки, по гострому пругу блакитної льодової брили, он величезна розколина із сіро-зеленими краями — через неї

перекрито мотузяний місток, по якому лізе навколішках дама, а за нею, підібравши сутану, абат.

Тарасконець обома руками міцно стиснув свій льодоруб. Адже він і в голові собі не покладав, які на нього чекають труднощі... Та все одно він піде на приступ!..

Раптом він зблід як полотно.

Просто перед ним висіла в чорній рамці гравюра з відомого малюнка Гюстава Доре, який зображував катастрофу на горі Сервен: четверо альпіністів зірвалися з майже прямовисного крижаного схилу; вони котяться, хто долілиць, хто навзнак, розкинувши руки й намагаючись щось намацати, за щось ухопитися, вчепитися в порвану мотузку, на якій щойно трималося намісто з людських життів і яка навально тягне в безодню, назустріч смерті купу тіл разом з льодорубами, зеленими вуалями, з усім причапдаллям, яке ще так недавно тишило альпіністів і яке враз довело їх до згуби.

— Лишенько! — мимоволі вихопилось у переляканого Тартарена.

Цей вигук почув гречний метрдотель і вирішив заспокоїти тарасконця. Такі лихі пригоди, сказав він, трапляються дедалі рідше. Проте обачність, певна річ, необхідна; головне ж — це знайти хорошого провідника.

Тартарен спитав метрдотеля, чи не порадить той йому кого-небудь. Він, звичайно, не боїться, та все ж краще мати біля себе надійного супутника.

Метрдотель замислився, поважно крутячи свої бакенбарди.

— Надійного?.. Ет, шкода, що ви не сказали раніше... Вранці був тут у нас один такий... посильний перуанської родини...

— А гори він знає? — спитав Тартарен тоном бувалого альпініста.

— Він всі гори знає: і швейцарські, і савойські, і тірольські, і індійські, усі на світі, він усі їх облязив, усі знає, як свої п'ять пальців, про будь-яку може розповісти... Для вас це буде справжня знахідка!.. Гадаю, він охоче погодиться піти з вами... А з таким провідником малу дитину можна відпускати куди завгодно й не боятися...

— А де він? Де мені його шукати?

— У Кальтбаді, пане, він наймає там помешкання для своїх мандрівників... Ми йому зателефонуємо.

Телефон на Рігі!

Цього тільки ще бракувало... Проте Тартарен уже ні з чого не дивувався.

Метрдотель повернувся за п'ять хвилин і переказав йому відповідь.

Посильний перуанців поїхав у Телльсплатте і, мабуть, там і заночує.

Телльсплатте — це каплиця, збудована на честь Вільгельма Телля, одна із багатьох швейцарських святинь. Туди сходилися юрми туристів — подивитися на фрески, що їх саме домальовував відомий базельський художник.

Пароплавом туди можна дістатися за годину-півтори.

Тартарен не вагався ні хвилини. Іхати! На це піде цілий день, але ж він ушанує пам'ять Вільгельма Телля, перед яким він скиляється; крім того, можливо, йому пощастить розшукати чудового провідника і вмовити його вирушити разом на Юнгфрау!

Швидше, швидше в дорогу!..

Він квапливо сплатив рахунок, де захід і схід сонця були вписані в спеціальну графу, поруч із свічкою та покоївкою, і під жахливий скрегіт заліза, що сіяв жах і подив на його шляху, подався до вокзалу: адже марнувати час на піший спуск із такої несправжньої

гори, як Рігі — завелика для неї честь!.. Досить і того, що він зійшов на неї...

**IV. НА ПАРОПЛАВІ. ЙДЕ ДОЩ.
ТАРАСКОНСЬКИЙ ГЕРОЙ УШАНОВУЄ
ТІНІ ГЕРОЇВ ПОМЕРЛИХ.
ПРАВДА ПРО ВІЛЬГЕЛЬМА ТЕЛЛЯ.
РОЗЧАРУВАННЯ.
ТАРТАРЕНА ТАРАСКОНСЬКОГО
НІКОЛИ НЕ БУЛО НА СВІТІ.
«ТИ БА! ТА ЦЕ Ж БОМПАР!»**

Сніг Тартарен залишив на Рігі, а внизу, на озері, знову йшов дощ — дрібний, майже невидимий, як водяний пил; у ньому ледь бовваніли далекі уступчасті гори, схожі на хмари.

Повівав фен, закручуючи на озері баранці; чайки літали так низько над водою, що, здавалося, їх несли хвили. Пароплав плив мовби по морю.

І Тартаренові згадалося, як п'ятнадцять років тому він відпливав з Марселя в Алжір полювати на левів: безхмарне, сліпуче, аж біле небо; синє — кольору синьки, а не просто синє! — море, яке брижив містраль і яке миготіло лелітками, блискучими, мов дрібочки солі; лункі звуки сурм у фортах, бамкання дзвонів; сонце, п'янка радість, феєрія першої мандрівки!..

А тепер уже зовсім інше: почорніла від вогкості, майже безлюдна палуба; крізь туман, мов крізь промащений папір, ледь видніють постаті пасажирів в ульстерах та в гумових плащах, а за ними — непорушний стерновий, урочистий і зловісний, з ніг до голови закутаний у дощовик; він стоїть під оголошенням, написаним трьома мовами:

**ЗАВОДИТИ РОЗМОВИ
ІЗ СТЕРНОВИМ ЗАБОРОНЕНО!**

Оголошення повісили даремно: на «Вінкельріді» ніхто ні з ким не розмовляв — ні на палубі, ні в салонах першого та другого класів, де було повно похмурих пасажирів, що спали, читали, позіхали серед ручного багажу, наваленого на лавах. Так, напевне, виглядає гурт вигнанців на другий день після державного перевороту.

Час від часу пароплав хрипко завивав, сповіщаючи, що підходить до пристані. На палубі човгали ноги, порипували саквояжі та валізи. З туману випливав і повільно наближався берег, темно-зелені схили гір, вілли, що мерзлякувато ховалися в мокрих заростях, брудні, обсажені тополями дороги, розкішні готелі, що стояли понад дорогами, — на їхніх вивісках сяяли золотом назви: «Готель Мейєра», «Готель Мюллера», «Озерний», а за заплаканими шибками виднілися збуджені обличчя туристів.

Пароплав причалував, люди сходили на берег, на палубу піднімалися інші, і ті, і ті, і ті заляпані болотом, мокрі, мовчазні. На набережній — круговерть парасольок та омнібусів, що від'їздили один за одним. Потім колеса пароплава починали бити по воді, спінуючи її своїми пліцями, берег відступав і зникав у тумані разом з готелями Мейєра, Мюллера та «Озерним», і вікна на всіх поверхах на мить відчинялися, із них вистромлялися руки з хусточками, які маяли на вітрі, мовби примовляючи: «Змилюйтеся, згляньтеся, візьміть нас із собою!.. Якби ви тільки знали!..»

Іноді «Вінкельрід» розминався з якимсь іншим пароплавом, на білому кожусі чорніла його назва: «Німеччина», «Вільгельм Телль». Така сама мокра палуба, такі самі мокрі, блискучі, як дзеркало, плащі, така сама невесела прогулянка — хоч би в який бік пливли пароплави-привиди, — такі самі тужливі погляди туристів.

І всі ці люди подорожували задля власної втіхи!

Задля власної втіхи ув'язнили себе пожилці готелів «Озерного», Мейєра та Мюллера!

І тут, як і в «Рігі-Кульм», Тартарена гнітило, сковувало, мучило те, що він не мав з ким побалакати, — це було куди дошкульніше, ніж холодний дощ і похмуре небо. Щоправда, в салоні він побачив знайомі обличчя: члена Жокей-клубу з племінницею (гм-гм!..), академіка Астьє-Рею та професора Шванталера — цих двох зацеклих ворогів, приречених цілий місяць жити один біля одного, прикутих Компанією Кука до одного й того самого кругового маршруту, — і ще декого; проте жоден із цих достославних чорносливників не бажав впізнавати тарасконця, дарма що той вирізнявся поміж усіх пасажирів своїм шоломом, залізним причандаллям і перекинутим через плече скрутнем ливви. Так наче їм було соромно за вчорашні танці, за ту незбагненну веселість, якою запалив їх цей завзятий товстун...

Одна тільки пані Шванталер, ця маленька пухкенька фея з рожевим усміхненим личком, підійшла до свого вчорашнього кавалера й легенько, двома пальчиками, підняла спідницю, ніби збираючись танцювати менует.

— Танцюрен... кружлярен... туше топре... — белькотила мила дама.

Чи був це тільки спогад, чи їй знов закортіло покружляти у вальсі? Бог його знає, та вона не відступалася від Тартарена, і йому довелося піднятися на палубу: краще вже змокнути до рубця, аніж опинитися в смішному становищі.

А дощ усе лив і лив, і небо було усе таке саме, брудно-сіре!

Як на те, в Беккенріді на борт узяли цілий загін «армії спасіння»: десять тілистих дівчат з тупими обличчями, в сукнях кольору морської води і в капелюшках «Грінвей». Вони тулилися одна до одної, при-

криваючись трьома величезними червоними парасолями, і виспівували псалми під гармонію, на якій грав чоловік, схожий на Давіда Ла Гумма, довготелесий, кощавий, із божевільними очима. Незграйні голоси дівчат, пронизливі, мов квиління чайок, пробивалися, проривалися крізь дощ, вітер та клуби чорного диму, що стелилися по палубі. Нічого сумнішого за ці звуки Тартарен іще ніколи не чув у своєму житті.

Загін зійшов у Бруннені, напхавши кишені туристів спасенно-повчальними брошурками. І — диво дивне! — тільки-но ці бідолашні войовниці стулили роти, тільки-но замовкли звуки гармонії, небо де-не-де проясніло й усміхнулося голубінню.

Пароплав уже плив озером Урі, затіненим, затисненим між двома неприступними горами; праворуч, під Зеелісбергом, перед очима туристів з'явилося те саме поле Рютлі, де Мельхталь, Фюрст та Штауффахер запряглися визволити свою вітчизну.

Тартарен, украй схвильований, незважаючи на здивовані погляди, зняв кашкет і тричі змахнув ним, вшановуючи померлих героїв. Деякі пасажирки, хибно зрозумівши його рухи, чемно йому вклонилися.

Нарешті пароплав хрипко завив, і це виття розляглося багатоголосою луною поміж гір. Напис на таблиці, яку вивішували на палубі перед кожною зупинкою, мов на міських балах перед кожною новою фігурою кадрили, сповістив: «Телльсплатте».

Приїхали.

До капиці від пристані йти хвилин п'ять; вона стоїть біля самісінького озера, на тій скелі, на яку стрибнув у бурю з Геслерового човна Вільгельм Телль. Тартарен ішов понад берегом разом з іншими туристами (круговим маршрутом Кука — «по історичних місцях»), і душа його була сповнена блаженства: в пам'яті зринали й оживали головні епізоди великої драми, що її він знав, як власний життєпис.

Вільгельм Телль завжди був його ідеалом. Коли гості аптекаря Безюке грали в «Хто що найдужче полюбляє» і кожен писав на папірці, який поет, яке дерево, який запах, який герой, який жіночий тип подобається йому найбільше, то на одному папірці завжди було написано:

Улюблене дерево? — Баобаб.
Улюблений запах? — Запах пороху.
Улюблений письменник? — Фенімор Купер.
Ким би я хотів бути? — Вільгельмом Теллем...

І всі гості вигукували хором:

— Це Тартарен!

Тож уявіть собі, яким щасливим почувався тепер Тартарен, як калатало в нього серце, коли він підходив до капиці, збудованої на честь Вільгельма Телля вдячним народом! Йому здавалося, що сам Вільгельм Телль, — з арбалетом і стрілами, весь просякнутий озерною водою, — зараз відчинить перед ним двері.

— Не заходьте! Я працюю!.. Сьогодні зачинею! — долинув із капиці голос, який розлігся під лунким склепінням.

— Член Французької академії Астье-Рею!..

— Професор Шванталер!..

— Тартарен Тарасконський!..

Із стрілчастого вікна над порталом визирнув художник у робочій блузі, з палітрою в руці. Він, певно, стояв на риштуванні: його було видно майже до пояса.

— Мій *famulus*¹ зараз відчинить вам, панове, — шанобливо мовив він.

«А я й не сумнівався, — промайнуло в голові у Тартарена. — Досить мені було себе назвати...»

Однак він скромно пропустив усіх поперед себе і ввійшов до капиці останнім.

---

¹ Служник (лат.).

Художник, вродливий чоловік із буйною кучмою золотистого волосся, схожий на маляра епохи Відродження, зустрів відвідувачів, стоячи на драбині, яка вела на ринтування, споруджене для того, щоб розписувати верх каплиці. Фрески, що зображували головні епізоди життя Вільгельма Телля, були вже готові, крім однієї — сцени з яблуком на майдані в Альтдорфі. Художник саме домальовував цю фреску, а його юний *famulus*, як він його називав, з кучерями архангела, з голими руками й ногами, в середньовічному вбранні, позував йому для сина Вільгельма Телля.

Всі ці історичні особи в червоному, зеленому, жовтому й синьому вбранні, зображені на вузьких вулицях або під склепінням стародавніх веж, були вищими за звичайних людей, щоб їх можна було добре розглядіти знизу, зблизька справляли не дуже гарне враження, проте туристи приїхали сюди захоплюватися — тож вони павперебій вихваляли фрески. До того ж ніхто з них анічогісінько не тямив у малярстві.

— Як на мене, це дуже сильно! — прорік Астьє-Рею, стоячи перед фрескою із спальним мішком у руках.

Шванталер теж не пас задніх. Із складаним стільцем під пахвою, він продекламував два рядки із Шіллера; щоправда, майже половина слів застрягла в його густій бороді. Всі дами захоплено заойкали. Тільки й чути було:

- Schön! Oh! Schön!..¹
- Yes... lovely...²
- Чудово!.. Яка розкіш!..

Так наче вони були в кондитерській...

---

¹ Чудово!.. О! Чудово!.. (Нім.)

² Так... чудово... (англ.)

Зненацька святоблиту типу порушив чийсь голос — гучний, дзвінкий і лункий, мов звук сурми:

— А я кажу вам, що так не ціляться. Він у вас неправильно тримає арбалет!..

Можете собі уявити, як здивувався художник, коли побачив чудернацького альпініста: той, з альпенштоком у руці і з льодорубом на плечі, ризкуючи когось пристукнути, крутився на всі боки, наочно доводив художникові, що постріл Вільгельма Телла зображено неправильно.

— Кому вже кому, а мені це діло знайоме! Можете мені повірити!..

— Та хто ви такий?

— Як?! Ви не знаєте мене?! — вигукнув Тартарен, уражений в самісіньке серце.

Виходить, то не перед ним одчинилися двері каплиці?

— Хто я такий, спитайте у пантер Сахари та в левів Атласу! — відповів він з гідністю. — Може, вони вам дадуть відповідь.

Всі злякано сахнулися.

— Та все-таки, чому постріл зображено неправильно? — спитав художник.

— Ось дивіться-но на мене!

Тартарен двічі тупнув ногою так, аж знялася хмарою курява, і, прицілившись із льодоруба, наче з арбалета, прибрав належної постави.

— Так, так! Він правду каже!.. — мовив художник. — Постійте отак!.. — І він гукнув до «фамулуса»: — Картон, вугіль! Мерщій!

І справді, міцний, кремезний тарасконець, що, нахиливши голову в плетеному шоломі з підборідником і блискаючи своїм маленьким оком, цілився в переляканого «фамулуса», являв собою чудову модель.

О чародійна сила уяви! Великому мужеві здавалося, що перед ним на Альтдорфському майдані стоїть його

син, а сина в Тартарена ніколи не було! Ось зараз він пустить з арбалета стрілу; а друга в нього за поясом — нею він проб'є серце тирана. Він уявив це собі так яскраво, що всі глядачі були заворожені.

— Це Вільгельм Телль!—приказував художник, сидячи на табуретці й покванливо накидаючи ескіз.— О добродію, чому я не знав вас раніше! Ви були б моєю моделлю...

— Справді? Ви гадаєте, що я схожий? — боячись ворухнутися, спитав потішений Тартарен.

Художник відповів, що уявляє свого героя саме таким...

— І обличчя схоже?

— О, це байдуже!..— Відступивши, художник поглянув на ескіз.— Сміливий, завзятий вираз—ось що головне. Адже про Вільгельма Телля нічого не відомо — може, він узагалі ніколи не існував.

Вражений Тартарен впустив свого «арбалета».

— А бодай вам!¹ «Ніколи не існував»... Казна-що говорите...

— А ви спитайте в цих добродіїв...

Аст'є-Рею, впершись трьома своїми підборіддями в білу краватку, урочисто прорік:

— Це датська легенда...

— Isländische...² — не менш урочисто заперечив Шванталер.

— Саксон Граматик розповідає, що один відважний лучник, на ім'я Тоб чи Пальтанокє...

— Es ist in der Vilkinasaga geschrieben...³

Обидва разом:

¹ «А бодай вам!..», «А хай вам!..»—дуже популярна в Тарасконі лайка; що вона означає, ніхто до пуття не знає. Іноді її вживають навіть дами, хоч завжди пом'якшують: «А бодай вам!.. даруйте на слові...» (Прим. автора).

² Ісландська... (нім.).

³ У Вількіна-сазі написано... (нім.).

— ...був засуджений
датським королем
Гарольдом Голубі Зуби...

...dass der Isländische
König Needing...¹

Вступившись очима в одну точку, простягнувши вперед руки, не дивлячись один на одного і не слухаючи один одного, вони говорили разом, повчальним, категоричним тоном, тоном професора, який проголошує з кафедри незаперечні істини. Вони розпалювалися усе дужче, вигукували дати, імена: «Юстінгер Бернський!», «Іоанн Вінтертурський!..»

В цю запеклу суперечку потроху втяглися всі туристи. Всі вимахували складаними стільцями, парасольками, саквосями, а бідолашний художник, побоюючись за риштування, кидався від одного туриста до іншого і благав заспокоїтись. Тільки-но буря вщухла, він згадав про свій ескіз і став шукати незвичайного альпініста, про ім'я якого він міг довідатись тільки від пантер Сахари та від левів Атласу; але альпініста уже й слід прохолов.

Тартарен тим часом ішов сягнистим кроком угору по вузькій дорозі, прокладеній у заростях берез та буків, до готелю «Тельсплатте», де мав перебути ніч посильний перуанців. Охоплений гірким розчаруванням, він розмовляв сам із собою, розлючено стромляючи альпеншток у розмиту дощем землю.

Вільгельма Телля ніколи не було на світі! Вільгельм Телль — легенда! І це спокійнісінько каже йому художник, якому доручено розписати каплицю в Тельсплатте! Тартарен звинувачував його у блюзнірстві, проклинав наш вік, вік заперечення, руйнування, нечестя, вік, який — а бодай йому! — не шанує нічого: ні слави, ні величі! А через двісті-триста років, коли мова зайде про нього, Тартарена, знайдуться нові Астье-Рею та Шванталери й почнуть доводити, що

---

¹ ...що ісландський король Некдінг... (нім.).

Його ніколи не було на світі, що це — провансальська чи берберійська легенда!..

Йому аж дух забило від обурення та від крутого підйому, і він зупинився й сів на лаву.

Поміж дерев видніло озеро та білили стіни каплиці, схожої на новітній мавзолей. Гудіння пароплава й плюскіт кинутого у воду причалу сповіщали про прибуття нових туристів. Вони з'юрилились на березі з путівниками у руках, а потім, простягаючи вперед руки, переказуючи одне одному легенду про Вільгельма Телля й супроводжуючи свою оповідь скупими жестами, подалися до каплиці. І враз Тартаренові спало на думку таке, від чого недавня пригода здалася вельми кумедною.

Він подумав про те, що вся історія Швейцарії ґрунтується на цьому вигаданому героєві: на його честь у містечках прикрашають каплицями й скульптурами площі, а в містах — музеї, влаштовують патріотичні свята, на які сходяться із знаменами посланці всіх кантонів. А потім бенкети, тости, промови, вигуки «ура!», співи, сльози, що підступають до горла, — і все задля великого патріота, якого — всі це добре знають — ніколи не було на світі.

Куди там тому Тарасконові! Така тарасконада там нікому й уві сні не присниться...

Звеселівши, Тартарен рушив далі швидкою ходою і незабаром вийшов на Флюеленський шлях, край якого стояла довга будівля з зеленими жалюзі: готель «Телльсплатте». Пожилці, чекаючи дзвінка до обіду, походжали туди й сюди вибоїстим шляхом повз фонтан, викладений мушлями, повз низку карет з опущеними голоблями, обходили калюжі, в яких виблискувало міддю призахідне сонце.

Тартарен спитав, чи тут провідник. Йому відповіли, що той обідає.

— Ану, ведіть мене до нього!

Ці слова пролунали так владно, що, незважаючи на небачений трепет, з яким тут зважувалися потурбувати таку високу особу, служниця повела альпініста через увесь готель, де при його появі всі аж завмирили з подиву, до неоціненного провідника, який обідав на самоті у маленькій кімнатці вікнами на подвір'я.

— Добродію! — сказав Тартарен, входячи із своїм льодорубом на плечі.— Я перепрошую...

Він раптом урвав на півслові, а провідник, худий, довготелесий, із зав'язаною під бородою серветкою, оповитий хмаркою запашної пари, що здіймалася від тарілки з гарячим супом, кинув ложку:

— Ти диви! Та це ж пан Тартарен!

— Ти ба! Та це ж Бомпар!

Так, це був Бомпар, колишній буфетник Тарасконського клубу, славний чолов'яга, який мав, проте, один гандж: найбуйнішу, просто-таки страхітливу уяву, тож не сказав за своє життя ані єдиного слова правди і заробив у Тарасконі прізвисько Дурисвіт. Зажити в Тарасконі слави дурисвіта — це вам не абищо! Розважте-бо самі, що він був за людина!.. Так ось хто він, той незрівнянний провідник, який облазив Альпи, Гімалаї й навіть Місячні гори!

— Еге! Тепер я розумію...— мовив Тартарен, трохи розчарований, та водночас радий із того, що бачить земляка і чує милу, рідну тарасконську говірку.

— Пане Тартарене, прошу, пообідайте зі мною! Ге?

Тартарен охоче погодився: так любо посидіти за маленьким затишним столиком, накритим на дві персони, без отих компотниць, що сіють розбрат; так любо чаркуватися, гомоніти, їсти смачні страви — свіжі, чудово зготовлені, бо корчмарі чудово обслуговують шановних посильних: годують окремо, пригощають найтоншими винами й найсмачнішими наїдками...

І враз посищалися всі оті «ге», «все-таки», «отакої», «ти ба»...

— То вночі. отам, на горі, на вишці, я чув ваш голос?

— Авжеж! Я запрошував панночок помилуватись... Який гарний схід в Альпах! Хіба ж ні?

— Чудовий! — відповів Тартарен для годиться, аби лиш не суперечити Бомпарові, та вже за мить він запалився, і, присягаюся, ви не повірили б власним вухам, почувши, як двоє тарасконців захоплено змальовують чарівне видовище, яке нібито побачили на Рігі... Здавалося, що вони сипали цитатами з Жоанна та Бедекера.

Розмова чимдалі ставала щирішою, сердечнішою, вони присягалися один одному в дружбі, виливали один перед одним душу — і вже непрохані сльози бриніли на жвавих блискучих очах зворушених провансальців, в яких все ж ні на мить не згасали веселі й лукаві іскорки. До речі, тільки цим вони й були подібні, бо всім іншим Бомпар — сухорлявий, підсушений, обвітрений, вкритий зморшками — різуче різнився від присадкуватого, крсьмезного, повного й рум'яного Тартарена.

Чого тільки не натерпівся бідолашний Бомпар відтоді, як пішов із клубу! Невтоленна уява гнала його з місця на місце, в чужі краї, назустріч усіляким випадковостям. Він розповідав про свої пригоди, про те, як не раз траплялась йому нагода розбагатіти і як він щоразу втрачав цю нагоду; як, наприклад, придумав спосіб зменшити воєнний бюджет країни за рахунок скасування витрат на солдатське взуття...

— І знаєте який? Це дуже, дуже просто! Я запропонував підкувати солдатів!

— А бодай вам! — жахнувся Тартарен.

Однак Бомпар, з його виглядом тихого божевільного, незворушно провадив:

— Чудова ідея, авжеж? А міністерство, уявіть собі, навіть не визнало за потрібне надіслати мені відпо-

відь... Коли б ви знали, пане Тартарене, як я бідував, мало з голоду не вмер, поки мені пощастило стати на службу в Компанію...

— В яку Компанію?

— Тс-с! — таємниче прошепотів Бомпар.— Потім... Не тут... Ну, а як там у нашому Тарасконі? — спитав він за мить уже звичайним голосом.— Ви мені ще й досі не сказали, що привело вас до нас у гори...

Тартарен і собі заходився оповідати про свої знегоди. Без гніву, але з тим безмірним сумом, який на схилі віку відчувають великі художники, красупі, підкорювачі народів та завойовники сердець. Розповів він про те, як його відцуралися земляки, як уклали змову, щоб скинути його з поста президента, тож він і надумав звершити героїчний подвиг — зійти на таку гору, на яку досі ніхто ще не сходив, і підняти на ній тарасконський прапор, вирішив довести тарасконським альпіністам, що він завжди був гідний... завжди був гідний... Тут голос його затремтів, і він мусив замовкнути, але трохи згодом повів далі:

— Ви ж мене знаєте, Гонзагу...

Немає слів змалювати, яка сердечність, ніжність і щирість бриніли в Тартареновому голосі, коли він вимовляв трубадурське прізвисько Бомпара. Так, наче він потис йому руку й приклав до свого серця...

— Ви ж мене знаєте! Авжеж? Ви знаєте, що я не побоявся піти на левів, а під час війни... пригадуйте, як ми з вами організували оборону клубу?..

Бомпар кивнув головою, обличчя його прибрало поважного виразу: він усе, усе пам'ятав...

— І ось що я вам скажу, друже. Те, чого не змогли зробити ні леви, ні гармати Круппа,— вдалося Альпам... Я боюся!

— Тартарене, я не хочу цього чути!

— Чому? — з безмежною лагідністю спитав наш герой.— Я кажу правду...

І він розповів, щиро й відверто, як уразила його гра-
вюра Доре: катастрофа на Сервені так і стоїть у нього
перед очима. І йому страшно... Тож почувши про чу-
дового провідника, який може запобігти небезпекам,
він вирішив доручити йому свою долю...

— Але ж ви ніколи не були провідником, Гонза-
гу? — запитав спокійно Тартарен.

— Чому ж не був? — всміхнувшись, відповів Бом-
пар.— Тільки я роблю далеко не все, про що розпо-
відаю...

— Ну звичайно! — підхопив Тартарен.

— Вийдімо на шлях! — пошепки мовив Бомпар.—
Там нас ніхто не підслухає...

Западала ніч. Теплий вологий вітер гнав чорні хма-
ри по небу, на якому ледь жеврів сірий присок заходу.
Приятелі простували поруч у бік Флюелена, мовчазні,
наче тіні, вряди-годи зустрічаючись із такими самими
німими тінями — зголоднілими туристами, що поверта-
лися до готелю, — аж поки шлях перетворився на дов-
гий тунель, що тягся понад берегом і де-не-де відкри-
вався з боку озера на зразок тераси.

— Зупинімося тут!..

Бомпарів голос пролунав під склепінням тунелю,
мов гарматний постріл.

Вони посідали на парапет і задивилися на чудовий
красвид: озеро, до нього збігали гіллясті чорні ялини
та буки, вдалині — гори, вершини яких тонули в мо-
році, ще далі — теж гори і ген-ген далі — знову гори,
які ледве мріли й були схожі на блякло-блакитні хма-
ри. У розколинах зміїлися ледве помітні білі смуги
льодовиків. Ці льодовики раптом заяскріли райдуж-
ними зблисками — жовтими, зеленими, червоними. Го-
ру освітлювали бенгальськими вогнями.

У Флюелені злітали в небо ракети й розсипалися
барвистими зірками, венеціанські ліхтарі миготіли на

невидимих човнах, які снували по озеру,— звідти долинала музика і веселий сміх.

Справжнісінька декорація до фєєрії у рамці геометрично правильних, холодних гранітних стін тунелю.

— Ну й кумедна ж країна ця Швейцарія! — вигукнув Тартарен.

Бомпар засміявся.

— Та яка там Швейцарія! Таж ніякої Швейцарії насправді немає!

V. ВІДВЕРТА РОЗМОВА В ТУНЕЛІ

— Щоб ви знали, пане Тартарене, нинішня Швейцарія — це просто великий курзал, відкритий із червня по вересень! Це казино, куди звідусіль приїздять розважатися люди; утримує це казино багатюща Компанія, в якій мільйонами хоч греблю гати; правління її міститься в Женеві та в Лондоні. Можете собі уявити, скільки знадобилося грошей, щоб орендувати, причесати й опорядити увесь цей край з його озерами, лісами, горами та водоспадами, щоб утримувати цілу армію службовців та служників, щоб побудувати на гірських вершинах готелі з газом, з телеграфом, з телефоном!..

— Безперечно,— згадавши Рігі, підтакує Тартарен.

— Отож-то й є! Та ви іще нічого не бачили... Заберіться далі, вглиб країни — і ви не знайдете жодного закутка без ефектів та бутафорії, мов за лапштунками в Опері: водоспади, освітлені а *giugno*¹, турнікети там, де починаються льодовики, а для підйому — безліч гідравлічних двигунів та фунікулерів. Тільки заради своїх англійських та американських клієнтів Компанія дбає про те, щоб деякі найвідоміші гори — Юнг-

---

¹ Штучно (*it.*).

фрау, Чернець. Фінстерааргорн — здавалися дикими й небезпечними. Хоч насправді вони не більш неприємні, ніж інші.

— Хай так, друже! Але ж розколини, ці страхітливі розколини... Впасти туди...

— Ви впадете на сніг, пане Тартарене, і навіть не заб'єтеся. А внизу, на дні розколини, неодмінно знайдете носіїв, мисливців чи ще когось; вони зведуть вас на ноги, обтрусять, почистять та ще й чемно спитують: «Добродію, чи не треба вам донести багаж?»

— Не забувайте мені баки, Гонзагу!

Та Бомпар, прибравши ще поважнішого вигляду, провадить:

— Утримання розколин — одна з найбільших витрат Компанії.

В тунелі на якусь хвилинку западає мовчанка, та й навколо все затихає. Гаснуть барвисті вогні, вже не здійснюються в небо ракети, не линуть по озеру човни. Зате сходить місяць, і в його примарному голубуватому сляві, яке перетинають пасма непроглядного мороку, все здається якимсь нереальним.

Тартарен не знає, чи вірити, чи не вірити Бомпарові. Він згадує усі ті дивні речі, з якими довелося зіткнутися за чотири дні,—схід сонця на Рігі, фаре із Вільгельмом Теллем,—і йому починає здаватися, що в Бомпарових словах є дециця правди: адже кожен тарасконець такою ж мірою хвалькуватий, як і просто-сердий.

— Ну гаразд, друже, а як ви поясните страхітливі катастрофи? От хоч би сервенську...

— Вона сталася шістнадцять років тому, пане Тартарене; тоді ще не було Компанії.

— А випадок на Веттергорні минулого року, коли загинуло двоє провідників разом із мандрівниками?

— Отуди к лихій годині!.. Треба ж чимось привабити альпіністів!.. Жоден англієць не полізе на гору.

де ніхто не зламав собі карку... Веттергорн на той час занепав, а після тієї невеличкої пригоди знову потекли грошики...

— Ну, а ті двос провідників?

— Цілісінькі! Та й мандрівники живі й здорові... Провідників вирядили на півроку із Швейцарії — тільки й того... Недешева реклама, проте Компанія така багата, що може собі це дозволити...

— Послухайте, Гонзагу...

Тартарен підводиться й кладе руку на плече колишнього буфетника.

— Ви не бажаєте мені лиха? Ге? То прошу, скажіть по щирості... Самі знаєте — альпініст із мене поганенький!

— Ніде правди діти — поганенький!

— То чи можу я спробувати зійти на Юнгфрау, не вагаючи життям?

— Голову собі даю відрубати, що зійдете, пане Тартарене!.. Звіртеся на провідника — і все буде гаразд.

— А якщо в мене запаморочиться голова?

— Заплюште очі.

— А якщо я посковзнуся?

— Велике діло!.. Тут як у театрі... Геть усе передбачено. Анінайменшого ризику...

— О, якби ви були весь час біля мене й нагадували про це... Любий мій, зробіть добру справу: ходімо зі мною!..

О, він, Бомпар, кращого нічого й не бажав би! Та, на жаль, його найняли на весь сезон перуанці.

Тартарен був здивований, що Бомпар узяв на себе обов'язки посильного, прислужника.

— Що поробиш, пане Тартарене? Ми — люди маленькі... Компанія має право попихати нами, як сама схоче.

І Бомпар перелічує на пальцях усі свої поневіряння за останні три роки: провідник у Оберланді, гравець

на альпійському розі, мисливець на сарн, ветеран часів Карла X, протестантський пастор у горах...

— А це що таке? — вражено питає Тартарен.

— Так, так! — незворушно відповідає Бомпар.— Коли б ви мандрували по німецькій Швейцарії, то не раз побачили б пастора, який стовбичить десь високо в горах на скелі або на грубій колоді, що править йому за кафедру, і просто неба виголошує проповідь. Його слухають пастухи, сировари із шкіряними кашкетами в руках, жінки, вбрані за звичаєм їхнього кантону... Мальовниче видовище на тлі прегарного красвиду: лужки з буйною або щойно скошеною травою, потоки, що збігають з гір на дорогу, корови, що подзвонюють важкими дзвониками на кожному уступі... Та ба! Все це — усього лиш декорація, все це — фігуранти. Однак це знають тільки службовці Компанії: провідники, пастори, посильні, готельна обслуга,— а вони тримають язика на припоні, інакше в них не буде клієнтів.

Альпініст мовчить, а це означає, що він ошелешений, приголомшений. Він іще не до кінця вірить Бомпарові, та все ж йому відлягає від серця, сходження на Альпи вже не здається таким небезпечним... Приятелі знову весело гомонять, згадують Тараскон, свої витівки й штуки замолоду...

— До речі, про штуки! — раптом каже Тартарен.— Сьогодні вранці мені утнули птуку в «Рігі-Кульм»! Уявіть собі...

І він розповідає про листа, приліпленого до дзеркала. Особливо запам'ятався йому початок: «Клятий французе!..»

— Я певен, що це містифікація... Ге?

— Хто його знає. Можливо...

На думку Бомпара, це може бути і щось серйозніше. Він питає, чи не заходив Тартарен у «Рігі-Кульм» з кимось у суперечку, чи не образив кого-небудь ненароком?

— Образив?! Схаменіться! Ні з англійцями, ні з німцями я й словом не перемовився — вони німі, наче риби. Це в них називається гарним вихованням.

Проте за мить Тартарен згадує, що він посперечався — і то не на жарт! — з одним козаком... як його... Мі... Мілановим...

— Маніловим,— поправляє Бомпар.

— А ви його знаєте? По-моєму, цей Манілов розгнівався на мене через одну дівчину-росіянку...

— Авжеж, авжеж, через Соню,— заклопотано мурмоче Бомпар.

— То ви і її знаєте? О, друже, це перлина, це чарівна сіренька куріпочка...

— Соня Васильєва... Вона пострілом із револьвера вбила на вулиці голову воєнно-польового суду генерала Феляніна, який засудив її брата на довічну каторгу.

Соня — вбивця! Це біляве дівчатко... Тартарен не хоче вірити. Та Бомпар наводить незаперечні докази, найменші подробиці — адже ця історія набула широкого розголосу. Соня вже два роки живе в Цюріху; недавно туди приїхав і її брат Борис, хворий на сухоти, — він утік із Сибіру. Щоліта вона вивозить його у гори, на чисте повітря. Бомпар часто бачив їх у супроводі приятелів — таких самих, як вони, змовників-емігрантів. Брат і сестра Васильєви, люди дуже розумні, дуже енергійні й ще досить заможні, очолюють партію нігілістів разом із Болібіним, — тим, що вбив шефа жандармів, — та Маніловим, який торік зробив спробу висадити в повітря Зимовий палац.

— А хай їм! — вигукує Тартарен.— Та й гарних же я мав сусідів у «Рігі»!

Еге, це ще дрібниці... Бомпар певен, що оту клятву записку написав хтось із них. Хіба він не знає, на що здатні ці нігілісти? Цар щоранку знаходить отакі погрози у себе в кабінеті, в ідальні під серветкою...

— Але чого вони погрожують мені? — питає зблідлий Тартарен.— Що я їм зробив?

Напевно, вони гадають, що Тартарен — шпигун.

— Я? Шпигун?!

— Авжеж!

У всіх нігілістських центрах — у Цюріху, Лозанні, Женеві — російський уряд тримає численну агентуру, витрачаючи на неї великі гроші. Недавно він підмовив колишнього начальника французької поліції і десяток корсіканців, щоб ті наглядали за російськими емігрантами і в разі чого заарештували їх. Агенти всі перевдягнені. А тарасконського альпініста з його окулярами, з його південною вимовою легко сплутати з кимось із них..

— Сто чортів! Тепер я розумію...— бурмоче Тартарен— Біля них крутився отой паскудний італійський тенор... Оце вже напевне поліцейська нишпорка... Ну, а що мені робити?

— Головне — не навертатися їм на очі; вони ж вас попередили...

— Начхати мені на їх попередження!.. Першому, хто до мене підступить, я розвалю голову оцим льодорубом.

У тарасконця очі блиснули в сутіні тунелю. Та Бомпара це не заспокоює: він знає, яка жахлива ненависть нігілістів — підступна, вигадлива, нещадна... Хоч який відчайдух їхній президент, цього ще замало: конче треба завжди бути насторожі. У готелі, перш ніж лягати, обдивися ліжко, перш ніж сідати — оглянь стілець, на пакетботі — обмацай борт, біля якого стоїш: адже він може зламатися, і ти шубовснеш на дно... А страви, склянки, вимазані невидимою отрутою!

— Не пийте кіршвасеру, якого вам наллють у баклажку, не пийте молока з-під корови, якого вам принесе скотар, взутий у дерев'яні черевки. Повірте, вони ні перед чим не зупиняться!

— О, я пропав!— розпачливо каже Тартарен, а тоді хапає свого приятеля за руку й благає: — Що мені робити, Гонзагу? Порадьте!..

Бомпар на якусь хвилину замислюється, а тоді пропонує такий план. Завтра рано-вранці пароплавом переїхати на той бік озера, потім перебратися через Брюнізький перевал і переночувати в Інтерлакені. Наступного дня — Гріндельвальд і Мала Шейдек. Ще через день — Юнгфрау! А потім, не гаючи ні хвилини,— в Тараскон!

— Завтра ж поїду, Гонзагу! — рішуче каже наш герой, звернувши повні жаху очі до таємничого обр'ю, що тоне в чорному мороці, і до холодної, блискучої озерної гладіні, під якою йому ввижаються усілякі небезпеки...

VI. БРЮНІЗЬКИЙ ПЕРЕВАЛ. ТАРТАРЕН ПОПАДАЄ В ЛАБЕТИ ДО НІГІЛІСТІВ. ЗНИКНЕННЯ ІТАЛІЙСЬКОГО ТЕНОРА ТА АВІНЬЙОНСЬКОЇ ЛИНВИ. НОВІ ПОДВИГИ СТРІЛЬЦЯ ПО КАШКЕТАХ. ПАХ! ПАХ!

— Прошу, сітайте! Прошу, сітайте!

— Куди ж я, в біса, сяду! Всі місця зайняті! Мене нікуди не пускають!..

Ця сцена відбувалася край озера Чотирьох Кантонів, на сирому й грузькому, мов дельта, Альпнахському березі: тут збираються валками поштові дилижанси, беруть пасажирів, які сходять з пароплава, і перевозять їх через Брюніг.

Зранку сіявся дрібний дощ: кожна краплина не більша за вістря голки. Бідолашний Тартарен, громіздкий, нековирний, вайлуватий у своєму альпіністському

спорядженні, кидався від диліжанса до диліжанса; він деренчав, брязкотів, гуркотів, як музичний клоун на святкових ярмарках, на кожний рух якого озивається то трикутник, то барабан, то бубон, то цимбали. Його штовхали поштові й митні службовці; біля кожних дверцят його зустрічали злякані крики й сердите бурчання різними мовами: «Повно!» Кожен пасажир якнайширше розсував лікті, щоб зайняти якнайбільше місця й не дати сісти такому небезпечному й гримотливому пасажирові.

Бідолаха прів, відсапував, кричав: «А бодай вам!» — і відчайдушно розмахував руками під нетерплячі вигуки, які лунали з усіх диліжансів: «Рушай!», «All right!», «Andiamol!», «Vorwärtz!»¹ Коні шарпалися, кучери лаялись. Нарешті втрутився поштар, червонопикий здоровань у мундирі й плескатуму кашкеті: він розчинив дверцята напівзакритого ландо, увіпхнув туди Тартарена, наче тюк, а тоді став біля крила й, велично випроставшись, простяг руку по Trinkgeld².

Тартарен, обурений тим, що всі пасажирів зустріли його ману militari³, сів, ні на кого не дивлячись, засунув глибше в кишеню гаманець і поставив біля себе льодоруб; все це він робив спересердя, підкреслено грубо, — здавалося, він тільки-но зійшов із пакетбота, що курсував між Дувром і Кале.

— Добридень! — раптом почув він знайомий ніжний голос.

Тартарен підвів очі й похолов із жаху: він побачив перед собою гарненьке рожеве личко Соні; вона сиділа навпроти, під піднятим верхом, біля високого молодика, так щільно закутаного в пледи та ковдри, що було видно тільки його блідий, мов у мерця, лоб, на який спадали пасемця волосся, такі самі тоненькі

¹ Чудово! (Англ.) Ідьмо! (Іт.) Вперед! (Нім.)

² Чайові (нім.).

³ Із зброєю в руках (лат.).

й золотисті, як дужки його окулярів; це, напевно, був її брат. З ними їхав ще один чоловік; Тартарен одразу його впізнав — Манілов, той самий, що влаштував вибух у Зимовому палаці...

Соня, Манілов! Він у пастці!

На Брюнізькому перевалі — ось де вони виконають свою погрозу! Там така крутизна!.. Обабіч безодні!.. Аж тепер наш герой збагнув у раптовому осяянні, яка страшна небезпека йому загрожує, і враз уявив собі, як він лежить розпростершись на кам'янистому дні провалля, як, вчепившись за гілку, висить на вершечку дуба. Тікати? Куди, як? Диліжанси вже рушили, вони вже котяться вервечкою під звуки ріжка, табунці хлопчаків простягають до дверцят букетики едельвейсів. Знетямлений Тартарен хотів був, не чекаючи нападу, напасти самому і розвалити альпенштоком череп козакові, який сидів поруч нього, але трохи подумав і вирішив поки що цього не робити. Ці люди, найпевніше, нападуть на нього згодом, десь у глухому місці. Він встигне раніше наквати п'ятами. Та й не схоже було, що вони замишляють щось недобре. Соня лагідно усміхалася до нього своїми гарними бірюзовими очима, високий блідий молодик дивився на нього з цікавістю, а Манілов навіть посунувся, щоб Тартаренові було куди покласти свій мішок. Може, вони прочитали в реєстраційній книзі готелю його славетне ім'я й зрозуміли, що помиляються? І, щоб переконатися в цьому, тарасконець невимушено й приязно мовив:

— Як приємно знову бачити вас, молоді люди! З вашої ласки, я нарешті відрекомендуюся... Адже ви не знаєте, хто я, хоч я знаю, хто ви...

— Тсс! — притуливши до вуст пальчика, обтягнутого шведською рукавичкою, прошепотіла усміхнена Соня й показала на передок: поруч із кучером сиділи під одним парасолем тенор у манжетах і ще якийсь

юнак, з вигляду росіянин. Вони гомоніли між собою по-італійському й сміялися.

Тартарен не вагався, кого обрати — агента поліції чи нігіліста.

— А ви хоч знаєте, хто він такий? — спитав він пошепки, наблизивши обличчя до рожевого личка Соні, а вона у відповідь моргнула йому, і її ясні очі враз стали холодними й суворими.

Наш герой здригнувся, але так, як здригаються в театрі, дивлячись виставу з дуже заплутаною інтригою: по спині у вас бігають мурашки, вам і гарно, і страшно водночас, і ви зручніше уможуєте у кріслі й не відриваєте очей від сцени. З душі у нього спав важений тягар: можна вже не боятися вночі — адже сьогодні він од страху навіть не відчував смаку своєї улюбленої кави, кави по-швейцарськи, з маслом і медом, а на пакетботі не підходив близько до борту. Тепер же він дихав на повні груди, і життя знову здавалося йому прекрасним, і ця молода росіянка в дорожньому капелюшку, у джемпері майже по самісіньке підборіддя, який облягав її тонесеньку, але напрочуд зграбну фігурку, — невимовно чарівною. До того ж вона ще зовсім дитина! Все в ній дитяче: і чистий дзвінкий сміх, і пушок на щоках, і та мила грація, з якою вона вкриває пледом братові ноги, питаючи: «Як ти себе почуваш? Ти не змерз?» Хто б повірив, що цій тендітній ручці в замшевій рукавичці стало сили й духу вбити людину!

Сонини супутники теж уже не здаються тарасконцеві зловмисниками. Вони сміються так щиро, тільки у хворого кривить безкровні губи страдницька усмішка, а найгучніше регоче Манілов: ще зовсім молодий, незважаючи на свою кошлату бороду, він веселиться, наче школяр на канікулах — шумно й безтурботно.

Третій супутник, па прізвище Болібін, який сидів на передку поруч з італійцем, теж був дуже веселий:

він знай обертався до гурту й перекладав те, що розповідав йому вдаваний співак про свої успіхи в петербурзькій опері, про те, як упадали біля нього жінки, як закохані дами піднесли йому після гастролей запонки з вигравіюваними на них трьома нотами — la, do, re, тобто l'adoré¹. Цей каламбур дуже сподобався всім у ландо, його безперестану повторювали, а тенор записався ще дужче і все підкручував свої вуса, зиркаючи на Сою з таким дурнувато-переможним виглядом, що Тартарена мимоволі узяв сумнів: а може, це таки звичайнісінькі собі туристи й найсправжнісінький тенор?

Диліжанси тим часом мчали по мостах, понад берегами невеличких озер, повз квітучі луки й розкішні, омиті дощем і безлюдні садки; була неділя, і назустріч їм траплялися святково вбрані селяни; всі жінки були з довгими косами і всі поначіплювали на себе срібні ланцюжки. Дорога піднімалася вгору, звиваючись поміж буковим та дубовим гаєм. З кожним поворотом ліворуч відкривався чимраз чарівніший краєвид: річки й долини, високі дзвіниці церков, а вдалині — снігова вершина Фінстерааргорну, що сяяла під невидимими променями сонця.

Та незабаром краєвид змінився — став диким і сумним. З одного боку — темний спадистий схил, де густо ростуть химерно покручені дерева й гуркоче спієний потік. Праворуч над дорогою нависає величезна скеля, наїжачена галузками, що стримлять із розколин.

В ландо вже не чути було сміху. Замилувані пасажири, закинувши назад голови, намагалися розгледіти, де ж кінчається цей грапітний тунель.

— Як же це схоже на ліси Атласу!.. Годі відрізнити!.. — з притиском мовив Тартарен, та, побачивши,

---

¹ Обожнюваний (фр.).

що ніхто не звернув уваги на його слова, докинув: — Бракує тільки рикання левів.

— А ви чули, як рикають леви? — спитала Соня.

Ще б пак він не чув!

— Мадемуазель, я — Тартарен Тарасконський, — мовив він, лагідно і водночас поблажливо посміхаючись.

Ну й варвари! Якби Тартарен сказав: «Я — Дюпон», — враження було б таке саме!.. Вони навіть імені його ніколи не чули.

Проте тарасконець не образився, і коли Соня спитала, чи він не лякався, почувши рикання левів, відповів:

— Ні, мадемуазель... Верблюда мого мов трясця трусила, а я спокійнісінько оглядав курки на карабінах, наче переді мною була череда корів... Тим паче, що з відстані коров'яче мукання трохи схоже на рикання левів. Ось послушайте...

І Тартарен гукнув своїм густим лунким басом: «Му-у-у!..», і, відбившись від скелі, воно розкотилося гучною луною. Коні поставали дибки. Пасажири в усіх диліжансах злякано посхоплювалися з лавок, не розуміючи, чому стався цей переполох. А що верх ландо був трохи піднятий, то вони відразу впізнали альпініста — адже такого шолома і такого спорядження не було ні в кого.

— Боже, що це за тварюка! — навперейми вигукували вони.

А Тартарен спокійнісінько розповідав собі далі, як треба нападати на лева, як треба добивати й здирати з нього шкуру, як він прилаштував до свого карабіна діамантову мушку, щоб було зручніше цілитись уночі. Соня нахилилася до нього; ніздрі її злегка тремтіли.

— Кажуть, Бомбонель ще й досі їздить на лови. Ви з ним знайомі? — спитав її брат.

— Аякже, — стримано відповів Тартарен. — Він непоганий мисливець. Однак у нас є й кращі...

Самі, мовляв, здогадайтесь, про кого йдеться!

— Звичайно, коли полюєш на великих хижаків, то дуже хвилюєшся, — меланхолійно вів далі Тартарен. — А без таких ловів життя видається тобі порожнім, і ти не знаєш, чим його заповнити.

Манілов, хоч і не розмовляв по-французькому, проте усе розумів; він слухав тарасконця із щирою цікавістю, аж його мужицький лоб прорізала глибока, мов шрам, зморшка; потім він засміявся й щось сказав своїм друзям.

— Манілов каже, що ви — наш споборник, — пояснила Соня. — Ми, так само, як і ви, полюємо на великих хижаків!

— Розумію, розумію... На вовків, на білих ведмедів...

— Атож, на вовків, на білих ведмедів і на інших шкідливих тварин...

І знову вибухнув сміх, цього разу злісний і дошкульний сміх, що відкривав зуби і нагадував Тартаренові, у якому непевному й небезпечному товаристві він їде.

Раптом ландо зупинилося. Гора чимдалі крутішала, дорога зміїлася чимдалі ширшими поворотами — аж до Брюнізького перевалу; та коли йти навпрошки схилом, через мальовничий буковий гай, туди можна дістатися хвилин за двадцять.

Після вранішнього дощу скрізь було мокро й слизько, проте пасажири, раді з того, що вияснилося, майже всі повиходили з диліжансів і рушили вервечкою вгору по вузькій стежці для санчат.

З ландо, в якому сидів Тартарен, — воно їхало останнім, — повиходили всі чоловіки. Соня, сказавши, що надто вже грязько, залишилася в екіпажі; коли наш альпініст, переждавши, поки всі вийдуть, і собі почав незграбно — заважало спорядження — вилазити з ландо, вона тихо сказала:

— Залиштеся зі мною — мені буде веселіше...

Її личко було таке лукаве, що бідолашний Тартарен,

схвильований до глибини душі, враз уявив собі чарівний, хоч і неймовірний роман, і його старе серце шалено закалатало.

Та нашого героя спіткало гірке розчарування: дівчина, висунувшись із ландо, стурбовано стежила очима за Болібіним та італійцем, які, стоячи край стежки, жваво гомоніли. Манілов та Борис уже піднімалися нею вгору.

Вдаваний тенор, видно, вагався. Він інстинктивно відчував, що йому небезпечно залишатися на самоті з цими двома чоловіками. Нарешті він рушив стежкою вгору. Соня довго дивилася йому вслід, гладячи себе по пухкенькій щічці букетом лілових цикламенів, цих гірських фіалок, що здавалися такими яскравими серед темного листя.

Коні йшли ступою, кучер зліз із передка й простував попереду разом з іншими кучерами й форејторами: всі п'ятнадцять диліжансів їхали порожні.

Тартарен, дуже схвильований, передчуваючи щось лихе, не зважувався підвести очей на свою сусідку: він боявся, що, зронивши бодай одне слово чи кинувши бодай один погляд, стане якщо не головною, то принаймні другорядною дійовою особою драми, яка — він був цього певен — ось-ось розіграється. Але Соня не звертала на нього уваги: вона втупила очі в простір поперед себе і все гладила квітами свою вкриту ніжним пушком щічку.

— Ну, тепер ви знаєте, хто ми такі, я й мої друзі, — мовила вона нарешті. — Що ж ви думаєте про нас? Що думають про нас французи?

Наш герой то блід, то червонів. Адже кинутим необачно словом можна розлютити цих мстивих людей. Але, з іншого боку, як можна водити компанію з убивцями? І він удався до алегорії.

— Ви щойно сказали, мадемуазель, що, мовляв, мисливці на гідр і на страховиськ, на деспотів і на

хижаків — споборники. А я відповім вам так, як відповів би член братства святого Губерта... Як на мене, то й хижих звірів слід нищити тільки узаконеною збрєєю... Жюль Жерар, наш славетний мисливець, стріляв у левів розривними кулями. Мені це не до душі, я цього ніколи не робив... На лева й на пантеру я завжди йшов із добрим двоствольним карабіном, ставав проти звіра і — пах! пах! — у кожному оці — по кулі...

— В кожному оці! — вигукнула Соня.

— Я не схибив жодного разу...

Тарасконець свято вірив у те, що казав.

Дівчина глянула на нього із щирим захватом і подумала вголос:

— Діяти напевне — ось що найкраще!

Аж ось затріщало гілля, нагорі заворушилися куці — хтось розсував їх так швидко й спритно, що Тартарен, який думав про мисливські пригоди, вмить уявив собі, що він у засідці чатує на лева. Із кручі безгучно стрибнув Манілов. Він опинився біля самого ландо. Обличчя його було подряпане колючками, маленькі очі, від кутиків яких розбігалися зморшки, блищали, з бороди й скуйовдженого волосся стікала вода — адже куці, крізь які він продирався, були мокрі. Важко дихаючи, вхопившись товстими, короткими волохатими руками за дверцята, він сказав щось Соні по-російському, а та гукнула до Тартарена:

— Линву!.. Мерщій!..

— Ли-линву?.. — пробелькотів наш герой.

— Мерщій! Мерщій! Її вам віддадуть назад.

Нічого більше не сказавши, вона своїми тендітними пальчиками в рукавичках допомогла Тартаренові відчепити знамениту линву, зсукану в Авіньйоні. Радісно скрикнувши, Манілов схопив скрутень, спритно, мов дика кицька, стрибнув у чагарі й зник з очей.

— В чім річ?.. Що вони збираються робити? В нього таке люте обличчя... — промурмотів Тартарен, не наважуючись висловитись відвертіше.

Манілов — і лютість! О, Тартарен зовсім його не знає! Та кращої, лагіднішої, чуйнішої людини немає в цілому світі! І Соня, дивлячись на Тартарена своїми ясними синіми очима, розповіла про випадок, що, на її думку, якнайяскравіше характеризував цю виняткову натуру: якось її друг, виконуючи небезпечне завдання Революційного комітету, вскочив у сани, щоб тікати від погоні, і перш за все пригрозив візникові, що вистрибне, якщо той шмагатиме батогом коня. А порятунок його залежав тільки від того, як швидко бігтиме кінь.

Тартарен сказав, що це риса, гідна античності. Поміркувавши хвилю, він дійшов висновку, що Манілов, який не може стерпіти, щоб при ньому били тварину, і який, проте, був призвідцем стількох людських жертв, винен не більше, ніж винні в загибелі сотень і тисяч людей землетруси або вулкани, і простодушно спитав у дівчини:

— А що, багатьох убило при вибуху у Зимовому палаці?

— Багатьох, — сумно відказала Соня.— Але той, хто повинен був загинути, лишився живий.

І вона замовкла й зажурилася, схиливши голову; її довгі золотисті вії лягли на ніжно-рожеві щоки. Яка гарна була вона в цю мить! Тартарен, зачарований юною вродою й свіжістю, якою віяло від цього дивного створіння, подумки вилаяв себе за те, що навернув її на сумні спогади.

— Наша боротьба, певно, здасться вам несправедливою й жорстокою?

Вона сказала це, нахилившись до нашого героя, пестячи його своїм диханням і поглядом. І він відчув, що його непримиренність слабне.

— Будь-яка зброя годиться, будь-яка зброя законна, коли йдеться про звільнення народу, що його гноблять і душать. Хіба ви з цим не згодні?

— Безперечно, безперечно...

Що більше Тартарен вагався, то рішучіше вела Соня наступ.

— Ви сказали, що порожнечу треба чимось заповнювати. А вам не здається, що важити життям задля великої справи куди цікавіше й благородніше, ніж убити лева чи видертися на льодовик?

— Авжеж...— пробелькотів запаморочений Тартарен; голова в нього йшла обертом, він палав непереборним бажанням поцілувати маленьку гарячу руку, яку Соня для більшої переконливості поклала йому на плече — точнісінько так, як уночі на «Рігі-Кульм», коли він шукав її черевичок. І тарасконець таки не витримав і стиснув цю обтягнену рукавичкою руку в своїх.

— Послухайте, Соню, — лагідно, по-батьківському сказав він своїм добродушним басом, — Соню, послухайте...

Він не встиг докінчити фрази — ландо зупинилося. Це була вершина Брюнізького перевалу. Пасажири й кучери поспішали до диліжансів — усім хотілося надолужити згаяний час і швидше дістатися до ближчого села, поснідати й перепрягти коней. Троє росіян посідали на свої місця; італієць не повертався.

— Він сів в один із передніх диліжансів, — відповів Борис на запитання кучера й повернувся до видимо стурбованого Тартарена:— Треба буде забрати в нього вашу линву, він прихопив її з собою...

І знову в ландо вибухнув сміх, а безстрашного Тартарена й далі мучили тяжкі сумніви; він не знав, чи вірити всьому цьому й що думати про цих убивць, які так весело сміялися й мали такий невинний вигляд... Вкутуючи хворого брата плащами та пледами, бо від швидкої їзди стало ще холодніше, Соня перекладала

йому на російську свою розмову з Тартареном; особливо чарівно в її устах звучало оте «Пах! Пах!», яке її друзі повторювали слідом за нею, захоплюючись героєм, і тільки Манілов недовіжливо похитував головою.

Зупинка!

Посеред великого села на майдані стоїть старий заїзд із трухлявою дерев'яною верандою та поржавілою вивіскою. Сюди під'їздить валка диліжансів, і доки перепрягають коней, зголоднілі пасажири мчать один поперед одного до заїзду і товпляться на другому поверсі в залі — вогкій, пофарбованій у зелений колір, із столом, накритим не більше як на двадцять персон. А приїхало не менше як шістдесят, тож хвилин із п'ять усі тиснуться, штовхаються, галасують; рисники й чорносливники заводять свою люту гризню над компотницями, — і хазяїп, усе це бачачи й чуючи, жахається, хоч поштові диліжанси завжди прибувають у певний час і пора вже до цього звикнути; він безладно метушиться й гримає на служниць, які теж гасають мов навіжені; їм уся ця веремія до вподоби — можна подавати тільки половину із тих страв, що зазначені в меню, можна давати яку завгодно здачу, приміром, біленькі швейцарські су замість п'ятдесяти сантиметів...

— А що, як ми поснідаємо в ландо? — каже Соня, якій набрид цей безлад.

Друзі самі йдуть по страви, бо нема кому прийняти замовлення. Манілов повертається, вимахуючи холодною баранячою ніжкою, Болібін несе довгасту хлібину й сосиски. Проте пайудатнішим постачальником виявився Тартарен. Як по правді, для нього це була чудова нагода втекти від росіян, скориставшись з шарварку, або принаймні довідатись, куди зник італієць; однак зараз він думав тільки про те, як буде спідати з «дівчинкою», і про те, як покаже Манілову й усім, на що здатен тямковитий тарасконець.

Коли він, поважний, зосереджений, спускається з ганку, тримаючи в своїх дужих руках велику тацю з тарілками, серветками, вишуканими стравами і швейцарським шампанським із золотою головкою, Соня плеще в долоні й захоплено вигукує:

— Як же це вам удалося?

— Сам не знаю... Вдалося, та й годі! Ми, тарасконці, неабиякі спритники...

О щасливі хвилини! Все життя буде згадувати наш герой цей чарівний сніданок із Сонею, майже на її колінах, — сніданок серед опереткової декорації: сільський майдан, посаджені у шаховому порядку зелені дерева, під якими походжають парами вичепурені, мов лялечки, швейцарки, виблискуючи позолоченими оздобами й шелестячи муслінами...

Який добрий хліб, які смачні сосиски! Небо і те мовби всміхається до них: воно таке привітне, лагідне, повите такими легенькими хмарками... Щоправда, йде дощ, але він тільки ледь-ледь накрапає, здається, лише для того, щоб розбавити швейцарське шампанське, небезпечно для голови південця.

Під верандою розташувався тірольський квартет: два велетні й два карлики у важкому барвистому лахмітті, яке ніби лишилося в них після розпродажу прогорілого ярмаркового балагана; вони щосили горляють «Ау! Ау!», і їхні голоси зливаються з брязкотом тарілок та дзенькотом склянок. Вони бридкі, тупі, вайлуваті, на їхніх худих шиях від напруження понанипалися жили. Але Тартаренові вони страх як подобаються, і він пригорщами кидає їм дрібняки — на превеликий подив селян, що обступили розпряжене ландо.

— Хай жифе Вранція! — зненацька лунає тремтячий голос. Із юрби виходить високий стариган у якомусь чудернацькому блакитному мундирі зі срібними гудзиками й фалдами аж до п'ят, у величезному ківері, схожому на діжку з-під квашеної капусти; під тягарем

цього ківера з високим султаном він хитається й вимахує руками, мов танцюрист на канаті.

— Старий зольдат... королівської квартиї... Карль Десятий...

Тарасконець, ураз згадавши Бомпарові розповіді, заходить сміхом, підморгує старому й тихенько каже: — Ми вже це чували, чоловіче!

Проте він дає «зольдатові» срібну монету й наливає повну склянку вина; старий бере склянку і теж підморгує та сміється, хоч і не знає чому. А потім, вийнявши з рота здоровенну порцелянову люльку, вихиляє склянку «за успіхи Компанії», — і в Тартарена вже не залишається найменшого сумніву, що він має справу з Бомпаровим колегою.

Та хіба не однаково, за що пити?

Стоячи в ландо, Тартарен із слізьми на очах виголошує тост спершу «за Францію, за вітчизну...», тоді за гостинну Швейцарію, мовляв, він щасливий, що може віддати їй належне і прилюдно подякувати за шляхетність, з якою вона прихищає всіх вигнанців, усіх знедолених. Потім він обертається до своїх супутників і, стишивши голос, бажає їм швидше повернутися додому, зустрітися з любими батьками й вірними друзями, уславити себе на почесній ниві, висловлює побажання, щоб швидше настав кінець розбратові в їхній країні, бо не можна ж отак мучитися ціле життя!

Поки він виголошує тост, Сонин брат холодно й глузливо посміхається, дивлячись на нього крізь димчасті окуляри; Манілов витяг шию, насупив густі брови й начебто питає сам себе, чи довго ще цей гладкий добродій буде правити теревені; а Болібін, сидячи на передку, — здається, що на плечі тарасконцеві видерлась маленька бридка мавпочка, — корчить гримаси, від яких його пом'яте, жовте, мов у татарина, обличчя стає ще кумеднішим.

Одна тільки Соня слухає Тартарена дуже серйозно, силкуючись збагнути, що ж це за дивний чоловік. Чи розуміє він, що говорить? Чи правда все те, що він розповідає про себе? Чи він божевільний, чи комедіант, чи просто базіка, як каже Манілов, у якого слово ніколи не розходиться з ділом і в устах якого слово «базіка» набуває особливо зневажливого змісту?

Довго гадати їй не довелося. Виголосивши тост, Тартарен сідає, і відразу ж лунає постріл, потім другий, третій... Стріляють десь зовсім близько, і наш герой зривається з місця, нашорошує вуха і схвильовано нюхає повітря.

— Хто стріляв? Де? Що сталося?..

Його буйна увага вмить намалювала цілу драму: збройний напад на ландо, йому випала нагода оборонити честь і життя чарівної дівчини. Та ні, це стріляють у Stand'i¹ — сільські хлопці щонеділі приходять туди стріляти по мішенях. Коней іще не запрягли, і Тартарен байдужим тоном каже своїм супутникам, що треба б піти подивитися, як там стріляють. У нього свої плани, а в Соні, яка прийняла його запрошення, — свої. Вони простують майданом, на чолі із старим королівським гвардійцем, що йде, коливаючись з боку на бік, під своїм величезним ківером; слідом за ним суне юрба цікавих.

Цей критий соломою «штанд» на чотирикутних стовпах із свіжоструганих ялинових стовбурів схожий на наш сільський ярмарковий тир, тільки сюди стрільці приходять із своєю зброєю — старими шомпольними рушницями — і стріляють вони вельми влучно. Тартарен, склавши на грудях руки, спостерігає за стрільцями, робить зауваження, дає поради, але за рушницю не береться. Росіяни дивляться на нього й подають одне одному знаки.

---

¹ Балагані (нім.).

— Пах!.. Пах!.. — передражняє його манери і його тарасконську вимову Болібін.

Тартарен обертається весь червоний; він аж кипить од гніву.

— А в ж ж е ж, молодий чоловіче, пах-пах!.. Хоч би й зараз... І стільки разів, скільки самі захочете...

Він умить заряджає старезну дубельтівку, яка, певно, служила не одному поколінню мисливців на сарн. Пах!.. Пах!.. Готово!.. Обидві кулі — у яблучко! Звідусіль лунають захоплені вигуки, Соня тріумфус. Болібін уже не сміється.

— Ну, це абишиця, — каже Тартарен. — Ось зараз ви побачите...

«Штанда» йому вже замало, він шукає ціль, він повинен що-небудь звалити; юрба злякано сахається від цього дивовижного альпініста, кремезного, розлюченого, з дубельтівкою в руці, який заявив королівському гвардійцю, що він з п'ятдесяти метрів розстрожить у нього в зубах люльку. Стариган, відчайдушно зойкнувши, пірнає в юрбу; над головами селян коливається тільки його тремтячий султан. А Тартарен просто не тямиться від бажання вліпити в щось кулю!

— Ану, хай йому всячина, по-тарасконськи!.. — вигукує наш бувалий стрілець по кашкетах і, щосили напруживши «подвійні м'язи», підкидає вгору свій альпіністський кашкет, стріляє на льоту — і пробиває його!

— Браво! — кричить Соня і стромляє в дірочку, пробиту кулею в суконному кашкеті, букетик гірських фіалок, якими недавно гладила себе по щоці.

Із цим чарівним трофеєм Тартарен сідає в ландо. Сурмить ріжок, і диліжанси рушають; коні мчать їх по Брієнцькому узвозу — по чудовій дорозі-карнизові, вибитій у скелях; від провалля понад тисячу футів завглибшки їх відгороджують тільки стовпчики, що

стоять на відстані двох метрів один від одного. Проте Тартареш уже не помічає небезпеки, не милується краєвидом, не дивиться на Мейрінгенську долину, над якою стелиться прозора пара, на річку з рівними берегами, на озеро, на села, що туляться одне до одного вдалині, на гори, за якими не видно обрїю, на льодовики, які подекуди зливаються з хмарами і на кожному закруті дороги то з'являються, то щезають — наче декорація, що її пересувають у кожній дії.

Наш герой, танучи від ніжності, милується чарівною дівчиною, яка сидить навпроти нього, і думає, що слава — це тільки привид щастя, що сумно доживати віку в самотній величі, як Мойсей, і про те, що ця тендітна північна квітка, пересаджена в тарасконський садочок, оживила б його одноманітність, бо вона куди гарніша й запашиша, ніж вічнозелений баобаб, *arbos gigantea*, в горщику...

Соня й собі дивиться на Тартарена своїми дитячими очима, хмурить високе, задумливе й уперте чоло і про щось думає. Та хто б то міг угадати, про що думають молоді дівчата?

**VII. ТАРАСКОНСЬКІ ВЕЧОРИ. ДЕ ВІН?
ЦИКАДИ НА МІСЬКОМУ КІЛЬЦІ
КЛИЧУТЬ ТАРТАРЕНА ДОДОМУ.
МУКИ ТАРАСКОНСЬКОГО СТРАДНИКА.
КЛУБ АЛЬПІНЦІВ.
ЩО ВІДБУВАЛОСЯ В АПТЕЦІ
НА МАЛОМУ МАЙДАНІ.
«СЮДИ, БЕЗЮКЕ!..»**

— Пане Безюке! Пане Безюке! Вам лист! Із Швейцарії! Авжеж, із Швейцарії..— весело гукав одного надвечір'я поштар, біжучи до аптекаря через Малий майдан і вимахуючи чимось у повітрі.

Безюке, що сидів біля дверей аптеки в самій жилетці й дихав свіжим повітрям, зірвався на ноги, вихопив із поштаревих рук листа і поніс у своє лігво, просяккле еліксирами та сухим зіллям, але не розкривав конверта доти, поки не випровадив поштаря, перед тим пригостивши його скляночкою цілющого трупарського сиропу в подяку за звістку.

Вже два тижні чекав Безюке листа із Швейцарії, вже два тижні гризла його нетерплячка. І нарешті дочекався! Тож коли він побачив на конверті дрібне, густе та чітке письмо, назву поштової контори «Інтерлакен» і великий фіолетовий штампель «Готель «Юнгфрау», власник Мейер», очі в нього налилися слізьми, а вуса, величезні вуса берберійського корсара затремтіли, і з-під них пролунав добродушно-хлоп'ячий посвист.

«Конфіденційно. Прочитавши, знищити».

Ці слова, написані великими літерами на початку сторінки, цей телеграфно-аптекарський стиль — щось на взірць: «Зовнішнє. Перед уживанням перебовтати», — все це так стурбувало Безюке, що він почав читати листа вголос, так, ніби марив:

— «Зі мною сталася жахлива пригода...»

Але поруч, у вітальні, куняла після вечері матінка Безюке, а в лабораторії щось товк у мармуровій ступці учень — звідти долинали рівномірні удари товкачика. Його могли почути. Стишивши голос, Безюке прочитав листа раз, вдруге, втретє — і зблід, як мрець, і волосся стало в нього дибом. Він озирнувся довкола і — трісь! трісь! — порвав листа на дрібні клаптики й кинув у кошик для паперів. Але ж ці клаптики можуть знайти і скласти докупи. Безюке схиляється над клаптиками, та в цю мить із вітальні озивається тремтячий голос:

— Це ти, Фердінанде?

— Я, матусю, — жажнувшись, пробелькотів горопашний корсар, і його могутнє тіло залякло навпочіпки під столом.

— Що ти там робиш, мій ангеле?

— Я... Е-е-е... Готую краплі для очей, які замовила мадемуазель Турнатуар.

Матінка Безюке знову закуняла, а товкачик учня, що на хвильку замовк, знову застукотів.

Наче той маятник, цей товкачик заколисує і дім, і Малий майдан, що дримають у спекотній тиші літнього надвечір'я. Безюке міряє широкими кроками тротуар перед аптекою, і обличчя його то рожевіє, то зеленіє — його освітлюють по черзі скляні кулі у вітрині. Він розмахує руками й бурмоче: «Пропав, бідолаха... фатальне кохання... Як його визволити?..» Проте, хоч який стурбований аптекар, він усе ж весело свистить услід драгунам, які, просурмивши вечірню зорю, зникають під платанами Міського кільця.

— Гей, Безюке, добривечір!.. — зненацька окликає його якась постать, що виринула з попелястої сутіні.

— Куди це ви, Пегуладе?

— До клубу, хай йому всячина!.. На вечірнє засідання... Мова йтиме про Тартарена й про вибори президента... Треба йти!

— А звичайно ж, звичайно... Я прийду! — вигукує аптекар, якому враз сяйнула геніальна думка.

Він біжить до аптеки, надягає сюртук, обмацує кишені — чи на місці ключ та американський кастет, без якого жоден тарасконець ніколи не вийде на вулицю після того, як вибили вечірню зорю. Потім тихенько, щоб не розбудити стару матір, кличе:

— Паскалоне! Паскалоне!

Учень Паскалон, уже лисий, хоч і зовсім юний, так наче все його волосся пішло на кучеряву русяву бороду, з низьким лобом, з очима, як у скаженої кози, з пухленькими щічками, які завжди пашіли ніжним золо-

тавим рум'янцем, мов підпечені бокерські булочки, мав пристрасну душу фанатика. В дні великих альпінських свят клуб доручав йому нести прапор, тож хлопчаина просто-таки палав любов'ю до П. К. А., схилився перед ним із безмовною святобливістю — так палав перед віттарем на великдень свічка.

— Паскалоне! — пошепки мовив аптекар, кіпчиком вуса лоскочучи учневі вухо.— Я одержав звістку від Тартарена. Тривожну звістку...

Паскалон пополотнів.

— Не хвилюйся, хлопче, може, все ще якось владнається... Так от, аптеку я полишаю на тебе... Якщо проситимуть миш'яку — не давай, опіуму — ні в якому разі, ревеню — боронь боже... Нічого не давай. Якщо я не повернуся до десятої, зачиняй віконниці й лягай. Зрозумів?

Безюке рушив твердим кроком і, ні разу не обернувшись, розтанув у п'їтмі, що оповивала Міське кільце, а Паскалон одразу ж метнувся до кошика — подивитися, чи немає там клаптиків тасмничого послання, яке приніс поштар, тремтячими руками заходився гарячково порпатися в ньому й нарешті вивернув кошик на стіл.

Той, хто знає, які запальні всі тарасконці, легко уявить собі ту бучу, що здійнялася в містечку після несподіваного зникнення Тартарена. Та що там казати: тарасконці просто очманіли, тим більше, що сталося це в серпні, і від сонця в них мало не лускалися голови й не виприскував мозок! З ранку до вечора в Тарасконі тільки про це й говорили, тільки й чулося: «Тартарен...» Це ім'я було на вустах і в статечних дам у чепцях, і на фарбованих губенятах гризеток з оксамитовими стрічками в косах. «Тартарен... Тартарен...» А на Міському кільці, під білими від куряви платанами, в тремтливому розпеченому повітрі сюрчали ошалілі

цикади й мовби давилися дзвінкими складами: «Тар... тар...тар ... тар... тар...»

А що ніхто нічого не знав напевне, то кожен, ясна річ, знав усе і кожен дуже докладно пояснював, куди й навіщо поїхав президент. Чутки поширювалися найнеймовірніші. Одні твердили, що він вступив у монастир до трапїстів, другі — що він викрав Дюгазон, за версією третіх, він переселився на безлюдний острів, щоб заснувати там колонію Порт-Тараскон, на думку четвертих, він мандрував по Центральній Африці, розшукуючи Лівінгстона.

— Лівінгстона?.. Отакої! Таж Лівінгстон помер два роки тому!..

Однак тарасконська уява нехтує і час, і простір. І ось що цікаво: балачки про трапїстів, про колонізацію, про далекі мандрівки — то були ідеї самого Тартарена, мрії цього дрїмайла, який завжди снів наяву; свого часу він звірив їх своїм друзям — і тепер друзі розгубилися. Ображені тим, що Тартарен цього разу не втаємничив їх у свої плани, вони при сторонніх не прохоплювались про це й словом, тільки багатозначно, мов змовники, презиралися. Екскурбаньєс мав підозру, що про все знає Бравіда, а Бравіда казав:

— Безюке — ось хто напевне посвячений у таємницю! Недарма ж він ховає очі, наче пес, що поцупив кістку.

Сказати правду, ця таємниця була для аптекаря мукою мученицькою, справжнісінькою волосяницею — він знемагав від нестерпної сверблячки, то червонів, то блід і безперестану косив очі. Згадайте, що цей страдник був тарасконцем, і скажіть, чи є у всьому мартирологу тортури, жакливіші за тортури святого Безюке, який щось знав, але не міг сказати нічого.

Тим-то, хоч він і дістав страхітливу звістку, на засідання клубу він ішов бадьорою ходою, як людина, коли їй полегшає на душі. Нарешті! Тепер він може

говорити, може відкритися, може розповісти про те, що його так гнітило! І, щоб швидше звільнитися від тягара, він кидав туманні натяки. День видався спекотний, і тепер, незважаючи на пізню годину,— годинник на ратуші показував за чверть восьму, й темрява навівала страх,— люди повисипали на вулицю; городяни, поки їхні оселі провітрювались, цілими родинами сиділи на лавочках і дихали свіжим повітрям; ткалі, взявшись за руки по п'ятеро чи по шестеро, немов котилися хвилями гомону й сміху. І всі, геть усі гомоніли про Тартарена.

— Ну що, добродію Безюке, листів і досі немає? — раз у раз запитували аптекаря, зупиняючи його по дорозі.

— Є, друзі, є... Читайте завтрашній «Форум»...

Безюке надавав ходи, але тарасконці йшли за ним слідом, знову його зупиняли, все Міське кільце гуло від голосів та тупотіння ніг, — аж поки людська череда докотилася до клубу й зупинилась перед його відчиненими вікнами, що світилися великими квадратами.

Альпінці засідали в тій самій залі, де колись грали в буйот; довгий стіл, застелений тим самим зеленим сукном, правив тепер за канцелярський. В центрі зали височіло президентське крісло з вигаптуваними на бильці літерами — П. К. А., а збоку стояв стілець секретаря. Ззаду висів розгорнений прапор клубу, а під ним — широка блискуча карта Альпів: на ній були позначені назви пагорків і висота кожного з них. Кутки прикрашали оздоблені слоновою кісткою альпенштоки, схожі на більярдні киї, а у вітрині були виставлені усілякі цікаві знахідки: кристали, кремені, окаменілості, два морських їжаки й саламандра.

Через відсутність Тартарена в кріслі сидів щасливий Костекальд. Стілець був призначений для Еккурбаньєса, що виконував обов'язки секретаря; проте цей кучерявий, волосатий, бородатий чолов'яга без

упину галасував, метушився і ніяк не міг усидіти на місці. З найменшої причини він вимахував руками, тупотів ногами, грізно рикав; дику, нестямну радість, що переповнювала його, він вихлюпував, горлаючи: «Го-го-го!» За мить цей крик переходив у страхітливий бойовий поклик: «Го-го-го! Нумо галасувати!» Горлянка у нього була луджена, і від цього крику у всіх аж у вухах ляцало,— недарма тарасконці прозвали його Гонгом.

Під стінами сиділи на волосяних диванах члени президії.

На почесному місці — відставний начальник полкової швальні Бравіда, якого всі тарасконці називали командиром. Цей чепурунчик був такий низенький на зріст, що скидався б на хлопчика, якби не страхітливі, як у Верцінгеторікса, вуса, які надавали його обличчю похмурого і грізного виразу.

Поруч — вузьке, худе, виснажене обличчя податкового інспектора Пегулада, останнього, хто врятувався під час загибелі «Медузи». У Тарасконі спокоєвіку був останній потерпілий з «Медузи». Якийсь час їх було навіть троє, але вони звинувачували один одного у самозванстві і разом ніде не показувалися. З цих трьох один лише Пегулад був справжнім потерпілим. Він таки плив на «Медузі» зі своїми батьками; йому минуло тоді півроку, але він *de visu*¹, з усіма подробицями розповідав про голод, про шлюпки, про плоти, про те, як схопив за горло капітана, що хотів утекти, й крикнув: «До рубки, негіднику!» Оце так піврічне немовля!.. Щоправда, його історія давно вже набила всім оскому, за п'ятдесят років тарасконці вивчили її напам'ять, але для Пегулада це був чудовий привід завжди вдавати із себе байдужого й поногого. «Після того, що довелося мені витерпіти...» —

---

¹ Як очевидець (*лат.*).

казав він, і казав даремно: адже саме цій приклячці він завдячував те, що за всіх режимів незмінно залишався податковим інспектором.

Далі сиділи брати Роньйонас, шістдесятирічні близнюки; вони ніколи не розлучалися, але безперестану сварилися, гризлися й шпетили один одного на всі заставки. Їхні старечі плішиві голови неправильної форми, завжди роздратовано відвернені одна від одної, були такі схожі, що їх можна було викарбувати на медалі у вигляді Януса.

Ще далі — голова суду Бедарід, адвокат Баржавель, нотаріус Камбалалет і жахливий лікар Турнатуар. Бравіда казав про нього, що він ладен пустити кров навіть ріпі.

В залі, де горіли газові ріжки, було дуже жарко, тож усі високоповажні добродії сиділи в самих жилетах; через це вся сцена здавалася не такою урочистою. А втім, засідання відбувалося при зачинених дверях, і віроломний Костекальд вирішив з цього скористатися, щоб якнайшвидше, не чекаючи, поки вернеться Тартарен, призначити день виборів. Він був певен, що переможе, і вже тішився заздалегідь; тільки-но Екскурбаньєс оголосив порядок депний, цей інтриган підвівся, і уста його скривила сатанинська посмішка.

— Не вір тому, хто всміхається, перш ніж заговорити,— пробурмотів бравий командир.

Костекальд мовби й не чув; він підморгнув до свого однодумця Турнатуара й мовив дражливо:

— Шановні добродії! Поведінка нашого президента дуже дивна: він не подає про себе звістки...

— Неправда! Президент написав!..

Безюке, тремтячи, рушив був до столу, але похопився, що ламає заведений порядок, і вмить змінив тон: підвівши, як і належало, руку, він попросив слова для термінового оголошення.

— Кажіть! Кажіть!

Костекальд умить пожовк і кивнув головою: йому перехопило в горлі. І тоді, тільки тоді Безюке заговорив:

— Тартарен біля підніжжя Юнгфрау... Він збирається зійти на вершину і просить прапор!

Запала мертва тиша, яку порушувало тільки уривчасте дихання присутніх та потріскування газу; потім у залі вибухнуло оглушливе «ура», всі загукали: «Браво!», затупотіли ногами, але найголосніше гримів «гонг» Екскурбаньєса, який репетував: «Го-го-го! Нумо галасувати!» Юрба на вулиці й собі загаласувала.

Костекальд чимраз більше жовкнув і відчайдушно дзвонив у президентський дзвіночок.

Нарешті Безюке, втираючи мокре чоло й відсапуєючи, наче щойно збіг на п'ятий поверх, повів далі:

— То невже ж прапор клубу, що його президент хоче підняти на незайманих вершинах, ми отак собі згорнемо, запакуємо і відправимо поштою, як звичайнісіньку посилку?

— Ніколи в світі!... Го-го-го!..— ревнув Екскурбаньєс.

— Чи не краще буде, коли ми відрядимо до президента делегацію? Кинемо жеребок на трьох... — провадив Безюке.

Аптекареві не дали скінчити. Всі дружно вигукнули: «Хай йому всячина!» Таким чином, пропозиція Безюке була прийнята й схвалена; папірці з іменами витягнули в такому порядку: 1) Бравіда; 2) Пегулад; 3) аптекар.

Другий номер відмовився. Він боявся вирушити в далеку подорож. Що поробиш: він і досі не вичуняв після загибелі «Медузи», він почувується зле...

— Я поїду замість вас, Пегуладе! — замахавши руками й затупотівши ногами, гаркнув Екскурбаньєс.

Що ж до Безюке, то він не може покинути аптеку. Адже він відповідає за здоров'я всього міста. Найменша похибка учня — і тарасконці мертимуть, як мухи...

— А бодай вам!.. — вигукнули члени президії і всі, як один, посхоплювалися з місць.

Безперечно, аптекареві їхати не можна, але хай пошле замість себе Паскалона. Паскалонові можна довірити прапор, адже він не раз носив його! У відповідь знову злива захоплених вигуків, знову гримотіння «гонга», а на Міському кільці юрба зчинила таке ревище, що Екскурбаньєс мусив вихилитися з вікна й щосили гукнути своїм незрівнянним голосом:

— Друзі, Тартарен знайшовся! Незабаром він улавиться!..

Він ще встиг прокричати: «Хай живе Тартарен!» і ревнути свій бойовий поклик, а тоді з насолодою почув нестямний галас людського стовпища: ледь видиме в хмарах куряви, воно шаленіло під платанами на Міському кільці, у вітті яких, наче ясного дня, оглушливо торохтіли своїми малесенькими тріскачками цикади.

Костекальд разом з усіма стояв біля вікна і все чув; раптом він захитався і рушив назад до крісла.

— Гляньте-но на Костекальда! — сказав хтось. — Що це з ним? Який він жовтий...

Всі кинулись до Костекальда. Жахливий лікар Турнатуар витяг свій медичний саквоаж з інструментами, але зброяр, по-страдницькому скривившись, щиро признався:

— Нічого!.. Нічого!.. Не чіпайте мене... Це заздрість!..

Бідолашний Костекальд! Мабуть, він тяжко страждав.

Тим часом на другому кінці Міського кільця в аптеці на Малому майдані учень Безюке, сидячи за аптекарським столом, терпляче складав і склеював клап-

тики листа, які Безюке забув витрусити з кошика. Багатьох клаптиків бракувало, тож дивовижне послання, тасмниче й зловісне, що нагадувало карту Центральної Африки з білими плямами, з написами *terra incognita*¹, породило страхітливі здогади у простодушного учня. Воно мало такий вигляд:

кохаю шалено
спиртів   чикагські консерви
не можу вирв   пігіліст
на смерть   умови жахл задля
її   Ви мене знаєте, Ферді
знаєте мої ліберальні погляди
але звідси   до царевбивства
   хливі наслідки
Сибір   шибениця   обожнюю
Ах! тисну Вам ру   Тар   Тар

VIII. ВІКОПОМНА РОЗМОВА МІЖ ЮНГФРАУ І ТАРТАРЕНОМ.

У САЛОНІ НІГІЛІСТІВ.

ДУЕЛЬ НА МИСЛИВСЬКИХ НОЖАХ.

СТРАШНИЙ СОН. «ВИ ДО МЕНЕ, ПАНОВЕ?»

ГОСПОДАР ГОТЕЛЮ МЕЙЄР ВЕЛЬМИ ДИВНО

ВІТАЄ ТАРАСКОНСЬКУ ДЕЛЕГАЦІЮ

Як і всі розкішні готелі Інтерлакена, готель Мейєра «Юнгфрау» стоїть на Хеевег — широкому проспекті, обсаженому горіховими деревами. Цей проспект нагадував Тартаренові його любе Міське кільце, тільки тут не було ні сонця, ні куряви, ні цикад, бо цілий тиждень безперестану лив дощ.

Тартарен мешкав на другому поверсі, в гарній кім-

---

¹ Невідома земля (лат.).

наті з балконом. Щоранку, коли він, своїм незмінним у мандрах звичаєм, голився перед люстерком, прилаштувавши його до віконної рами, очі його перш за все звертались до Юнгфрау, яка підносила над ланами і луками, над ялинами, над півколом похмурих, порослих лісом гір, над хмарами свою сліпучо-білу роговидну вершину, де лежав миготливий відблиск невидимого світанку. Потім між біло-рожевою альпійською вершиною й тарасконським альпіністом відбувалася коротка, але важлива розмова:

— Тартарене, чи скоро ми зустрінемося? — суворо питала Юнгфрау.

— Зараз, зараз... — відповідав наш герой, піднявши великим пальцем кінчик носа й квапливо доголюючись.

Потім він похапцем надягав картатий альпіністський костюм, який уже кілька днів висів на вішалці.

— А побила б мене лиха година! — лаявся він. — Оце вже просто казна-що...

Аж тут знизу, крізь миртове гілля, що затуляло вікна першого поверху, долинав тихий, але виразний голос.

— Доброго ранку, — побачивши його на балконі, казала Соня. — Ландо чекає нас... Та мерщій-бо, мерщій, лінтюху!

— Йду, йду!..

Замість грубої шерстяної сорочки вмиць надягалася тонка накрохмалена, замість альпіністського костюма — куртка сталєво-зеленого кольору, від якої, бувало, паморочилися голови тарасконських дам, коли Тартарен з'являвся на недільних концертах.

Коні нетерпляче били копитами землю, в ландо вже сиділа Соня поруч зі своїм хворим братом, який день від дня худнув і марнів, незважаючи на цілющий клімат Інтерлакена. Та коли ландо вже рушало, з лави на бульварі підводилися і, важко перевалюючись, мов гірські ведмеді, прямували до ландо двоє знаменитих гріндельвальдських провідників — Рудольф Кауфман

та Хрiстiан Iнебнiт; Тартарен домовився з ними, що вони поведуть його на Юнгфрау, тож вони щоранку приходили спитати, чи не потрібнi сьогоднi їхнi послуги.

Поява цих двох провiдникiв у грубих черевиках з пiдковами, у фланелевих куртках, потертих на спинi й на плечах вiд мiшкiв та мотузок, їхнi простодушнi й поважнi обличчя, кiлька французьких слiв, якi вони насилу вимовляли, мнучи в руках свої крилатi повстянi капелюхи,— все це було справжньою мукою для Тартарена. Він щоразу казав їм:

— Не турбуйтеся, я вас повiдомлю...

Та вони все одно щоранку приходили на те саме мiсце, i наш герой вiдкупався вiд них грiшми, тим щедрiше, чим дужче гризло його каяття. Провiдники, яким дуже подобався такий спiсiб «брати Юнгфрау», поважно ховали Trinkgeld до кишень i неквапливою ходою простували пiд дрiбним дощиком до свого села, а Тартарен знiчено дивився їм услiд, гiрко картаючи себе за слабодухiсть. А потiм — духмяне повітря, квітучі долини, що вiддзеркалюються у вологих зiницях Сонi, доторк маленької нiжки до його черевика... Ет, пiд три чорти ту Юнгфрау! Наш герой думав тепер тiльки про своє кохання, точнiше, про мету, якою запалився: навести на праведний шлях маленьку бiдолашну Соню, цю зловмисницю мимоволi, що поставила себе поза законом i поза природою з любовi до свого брата.

Ось чому Тартарен сидiв у Iнтерлакенi, мов припнутий, у тому самому готелi, що й Васильєви. Він i мрiяти не наважувався про те, щоб Соня його покохала, — був надто старий для цiєї дiвчини, годився їй у батьки; але Соня була така мила, така хоробра, така чуйна до всiх її знедолених соратникiв, така вiддана своєму братовi, що повернувся до неї з сибiрських копалень весь у виразках, отруєний мiдянкою, прире-

чений на смерть від сухот,— а цей вирок жорстокіший, ніж вирoki всіх воєнно-польових судів разом узятих! Як тут не зворушитися?

Тартарен запропонував Васильєвим поїхати з ним до Тараскона: мовляв, там вони житимуть у залитому сонцем будиночку на околиці містечка, чудового містечка, де ніколи не буває дощу, де всі люди завжди співають і веселяться. І, враз захопившись, він завопив на мотив фарандоли приспів веселої народної пісеньки, пристукуючи влад пальцями по капелюху:

Не біжи — впадеш,
Гей, Тараско, гей, Тараско,
Так не мчи, бо теж
В грізний тартар упадеш.

Але хворий кривив уста в іронічній посмішці, від якої вони ставали ще тоншими, а Соня заперечливо хитала головою. Поки російський народ стогне під п'ятою тирана, для неї не існує ні сонця, ні свят. Коли брат одужає,— її затуманені очі говорили інше,— вони одразу ж повернуться на батьківщину, щоб боротися й померти за святу справу.

— Але ж ви кинете бомбу в одного тирана, а на його місце прийде інший, хай би йому біс!.. — кричав у відповідь Тартарен. — І тоді починай усе спочатку!.. А роки збігають, еге ж! Минає молодість, найщасливіша пора, пора кохання!..

Він вимовляв слово «пора» по-тарасконському — через три «р» — і так витріщав очі, що Соня не могла втриматись від сміху. Потім вона поважніла й казала, що змогла б покохати тільки такого чоловіка, який звільнив би її батьківщину. Хай він буде негарний, як Болібін, грубий і неотесаний, як Манілов, з таким чоловіком вона зійдеться й житиме з ним у вільному коханні доти, поки буде йому люба, поки він до неї збайдужіє.

«Вільним коханням» нігілісти називали позашлюбний зв'язок між чоловіком і жінкою за обоюсторонньою згодою. І про цей примітивний шлюб Соня говорила спокійнісінько, з найпевнішим виглядом, говорила тарасконцеві, статечному буржуа, мирному обивателю, який, щоправда, залюбки погодився б прожити останні свої роки біля цієї юної чарівниці навіть у вільному коханні, якби вона не ставила інших страхітливих, неподобних умов...

Отак вони гомоніли про всі ці надзвичайно делікатні речі, а повз них пробігали поля, ліси, озера, гори, і за кожним поворотом дороги, крізь густу холодну мжичку, яка ненастанно переслідувала нашого героя відтоді, як він вирушив у мандрівку, очам його, мовби навмисне, щоб зіпсувати чудову прогулянку, відкривалася засніжена вершина Юнгфрау. Вони поверталися до готелю, сідали снідати за величезний табльдот, рисники й чорносливники знову починали свою мовчазну війну, проте Тартаренові було тепер до цього байдужісінько: він сидів поруч із Сонею й по-батьківському піклувався, щоб Бориса, бува, не протягло з відчиненого вікна; він виявляв чарівливу люб'язність світської людини і господарський хист капустияного кролика.

Потім Тартарен пив чай у росіян, у маленькій вітальні на першому поверсі, вікна якої виходили на бульвар, на край квітника. Поки Борис дрімав на канапі, для Тартарена знову наставали щасливі хвилини: починалася тиха і задушевна розмова з Сонею. Шумів самовар; у прочинені двері, оббиті гліциніями, разом із голубими відблисками линули пахощі вологих квітів. Трохи більше сонця, трохи більше тепла — і Тартаренові могло б здатися, що здійснилася його мрія: юна росіянка пораяється разом із ним у садочку з баобабом...

Раптом Соня здриглася:

— Вже друга пополудні! А пошта?

— Я піду! — зголошувався добряга Тартарен і таким рішучим та театральним жестом застібав куртку й брав палицю, що ставало ясно: місія, яку він бере на себе, дуже поважна, хоч треба було тільки сходити на пошту і взяти кореспонденцію для Васильєвих.

За нігілістами, особливо за їхніми ватажками, пильно наглядали місцеві власті й російська таємна поліція; тож ті вдавалися до всіляких застережних заходів: листи й газети їм надсилали до запитання, на конвертах писали лише ініціали.

В Інтерлакені Борис весь час нездужав, і Тартарен, щоб Соня не вистоювала подовгу біля поштового віконечка під поглядами цікавих, щодня сам вирушав у цей небезпечний, ризикований похід. До пошти йти було хвилини десять, не більше; вона містилася на широкій гамірній вулиці — це, власне, було продовження бульвару, — з кав'ярнями, пивними, крамницями для іноземних туристів, заваленими альпенштоками, гетрами, ременями, біноклями, димчастими окулярами, баклажками й дорожніми мішками; все це красувалося на вітринах ніби для того, щоб завдати сорому альпіністу-відступникові.

Вулицею сунули вервечки туристів, йшли коні, провідники, мули; маяли голубі й зелені вуалі, подзенькували погрібці влад трюхиканню тварин, влад крокам погойдувалися сталеві «кігті», та наш герой мовби й не помічав цього нескінченного свята. Він навіть не відчував холодного рвучкого вітру, що повівав з гір і дихав снігом, він був заклопотаний тільки тим, як би збити зі сліду шпигунів, що, здавалося йому, йдуть за ним назирці.

Ні перший солдат авангарду, ні стрілець, що скрадається попід мурами ворожого міста, не просувається вперед так обережно, як тарасконець на короткому шляху від готелю до пошти. Якщо йому вчувався

позаду брязкіт шпор, то він, щоб пропустити наперед поліцаю, раптом зупинявся біля фотографії й розглядав вітрину, гортав англійську чи німецьку книжку або несподівано обертався і стикався ніс у ніс з товстою трактирною служницею, яка поспішала на базар, і та обпікала його лютим поглядом, або з яким-небудь туристом, затягим чорносливником, і той, прийнявши Тартарена за божевільного, злякано сахався від нього.

Перш ніж підійти до одного з поштових віконць, які чомусь виходили просто на вулицю, Тартарен довго тупцявся на тротуарі, вдивляючись в обличчя перехожих, а тоді кидався до віконця, пропихав у нього голову й плечі, щось белькотів, тож його завжди перепитували, від чого він лякався ще дужче,— і ось нарешті тасмнича річ в його руках. До готелю він повертався манівцями, накидаючи величезного круга, і судорожно стискав у кишені пачку листів та газет, яку, коли б виникла небезпека, ладен був умить розірвати, вмить проковтнути.

Манілов і Болібін майже завжди чекали на пошту в своїх друзів. З обачності, а також щоб не витратити зайвих грошей, вони жили не в готелі. Болібін став на роботу в друкарні, а Манілов, чудовий столяр-краснодеревець, працював на замовлення. Тарасконець не любив ні того, ні того. Його бентежили гримаси та глузливі погляди Болібіна, відлякував похмурий вигляд Манілова. До того ж надто багато місця займали вони в Сониному серці.

— Це герой! — казала вона про Болібіна й розповідала, як він у центрі Петербурга, один, без будь-якої допомоги, три роки підряд випускав революційний листок. Протягом трьох років він нікуди не виходив, навіть не визирав у вікно, спав у коморі, де стояв друкарський верстат, — хазяйка квартири щовечора замикала його там.

А Манілов півроку просидів у підвалі Зимового палацу і спав на динаміті, вичікуючи нагоди для здійснення свого заміру! Це призвело до жахливих мігрень, неврастенії та манії переслідування, яка розвинулась у нього внаслідок того, що палац кілька разів з горища до підвалу обшукувала поліція, яка дістала непевні відомості, що терористи щось готують, і намагалася заскочити зненацька робітників, які обслуговували палац.

Манілов дуже рідко виходив з палацу; він зустрічався на Адміралтейській площі з посланцем Революційного комітету, і той, проминаючи Манілова, пошепки питав:

— Готово?

— Ще ні... — не ворущачи губами, відповідав Манілов.

Нарешті одного лютого вечора у відповідь на це незмінне запитання він спокійно мовив:

— Готово...

За якусь мить, мовби підтверджуючи його слова, пролунав страшний вибух, світло в усьому палаці враз погасло, площа поринула в темряву, і в цій непроглядній пітьмі розітнувся стогін, потім засурмили сурми, затупотіли копита — то мчали кіннотники й пожежна команда із ношами.

Тут Соня урвала свою розповідь вигуком:

— Хіба ж це не жахливо? Стільки людських жертв, такі зусилля, така відвага, така винахідливість — і все надаремне!.. Ні, ні, масові вбивства — це поганій спосіб... Тому, кого вистежують, завжди щастить урятуватися. Найпевніший спосіб — і найгуманніший — це піти на царя так, як ви йдете на лева: приготуватися, добре озброїтись і стати на чати біля вікна десь там, кудю проїздитиме царська карета. А потім...

— А в ж ж е ж, звичайно... — розгублено белькотів Тартарен, удаючи, що не розуміє натяку, і відразу заво-

див якусь абстрактну або філософську суперечку з ким-небудь із гостей, а гості у Васильєвих не переводилися. Навідували їх не тільки Болібін та Манілов. Щодня з'являлися нові люди: юнаки й дівчата, з вигляду — бідні студенти й екзальтовані вчительки, біляві, рум'яні, з таким же по-дитячому сердитим обличчям і таким же впертим чолом, як і в Соні. Геть усі — «нелегальні», всі — емігранти; деякі з них свого часу навіть були засуджені до страти, проте їхній юний запал анітрохи не охолов.

Вони сміялися, голосно розмовляли, найчастіше по-французькому, і Тартарен швидко оббувся з ними. Вони полюбили тарасконця за простодушність та дитинність й називали його «дядечком». Щоправда, він трохи набридав їм своїми теревеннями про полювання, тим, що раз у раз заковчував рукави до біцепсів, показуючи слід од кігтів пантери, або давав помацати на шиї заглибину, куди вгородив свої ікла атласький лев, та ще тим, що надто швидко починав поводитися з ними за панібрата: обіймав за стан, плескав по плечу й через п'ять хвилин уже називав на ім'я: «Ви мене знаєте, Дмитре... Послухайте, Федоре Івановичу...» Так, надто вже швидко він з усіма сходився. Та все ж їм подобалася його огрядність, привітність, довірливість, честолюбність. Вони читали при Тартаренові листи, склали плани, придумували паролі, щоб збити зі сліду поліцію, і ця конспіративність просто-таки зачаровувала нашого героя. Хоч він і був ворогом насильства, однак іноді не витримував і брав участь у обговоренні їхніх терористичних замислів, схвалював, заперечував, давав поради, — адже він був великим проводирем, він пройшов шляхи війни, він володів будь-якою зброєю, він ставав на двобій із великими хижакками...

Коли при ньому заходила мова про вбивство одного поліцає, якого нігіліст заколов кинджалом у театрі, Тартарен починав доводити, що удар було завдано

неправильно, і показував, як треба колоти кинджалом.

— Дивіться! Отак: знизу вгору!.. Так ніколи себе не пораниш...

Запалившись, він вів далі:

— Ну, скажімо, ми зійшлися з вашим деспотом вічна-віч десь на ведмежих ловах. Він стоїть там, де ви, Федоре, а я отут, біля цього столика, і в кожного з нас мисливський ніж... «Ваша величність! Зараз ми з вами схопимося врукопаш!..»

Тартарен виходив на середину вітальні, міцно впирався своїми куцими ногами в підлогу, готуючись до стрибка, і, відсапуючи, мов дроворуб чи пекар, влаштував справжній бій, в кінці якого лунав його переможний вигук, коли він завдавав ворогові смертельного удару знизу вгору і — сто чортів! — вгороджував йому в черево ніж по самісіньке руків'я.

— Ось як це робиться, голуб'ята!..

Проте як він страждав, як катувався щовечора, коли, натягнувши нічний ковпак, залишався сам на сам зі своїми думками перед склянкою солодкої води, яку звик пити на ніч, коли його вже не чарували сині Сонині очі і коли минав той хміль, яким п'янили його ці юні шибайголови.

Боже милий! З ким він злигався! Це ж не його цар!.. Що йому до всіх їхніх замірів?.. Ану ж як одного чудового дня його схоплять, запроторять до в'язниці й видадуть московським властям?! Всі ці козаки — а бодай їм! — жартувати не люблять... І коли він лежав, простягшись на ліжку, в темряві готельного номера, буйна уява малювала перед ним, мов у книжках-картинках, які показували йому в дитинстві, страхітливі видовища: ось його піддають нелюдським мукам, ось він, як Борис, працює в копальні, добуває мідянку, стоячи по пояс у воді, хворий, отруєний... Він тікає, переходиться в засніжених лісах, за ним женуться татари

із псами, яких навчено цькувати людей... Охлялого від голоду й холоду, його хапають, тягнуть на шибеницю і вішають поміж двома каторжанами, а перед стратою його сповідає патлатий піп, від якого тхне горілкою й тюленийчим лоєм. Тим часом у Тарасконі, сонячної недільної днини, юрба, невдячна, зрадлива юрба під грім фанфар підводить щасливого Костекальда до крісла П. К. А.

Пробудившись від одного з таких кошмарів, Тартарен розпачливо заволав: «До мене, Безюке!..» — і не гаючись написав аптекареві конфіденційного листа, зрошеного потом, що заливав нашого переляканого героя. Але досить було Соні гукнути у вікно своє вранішнє вітання — і тарасконець зачаровувався знову, і від його твердості та рішучості не лишалося й сліду.

Якось увечері, повертаючись з курзалу, де він дві години слухав музику з Васильєвими та Болібніним, бідолаха, схвильований і зворушений, забув про всяку обачність, і слова: «Я вас кохаю, Соню!» — які так часто повторював він подумки, зірвалися в нього з язика, і він стиснув Сонину руку. Дівчина не здивувалася, тільки зблідла, — це видно було при світлі газових ліхтарів, які осявали ганок готелю.

— Ну що ж, виборіть мене!.. — сказала вона з милою таємничою усмішкою, блиснувши білими зубками.

Тартарен розкрив був рота, щоб відповісти, поклястися, що вчинить яке-небудь злочинне безумство... Аж тут до нього підійшов посильний з готелю.

— Вас нагорі чекають, — сказав він. — Якись добродії...

— Мене? Чекають? А бодай йому!.. Чого їм треба?

І враз в Тартареновій уяві постала картина помер один: його хапають і видають... Певна річ, він злякався, але повівся по-геройському. Відскочивши від Соні, він прошепотів:

— Тікайте, рятуйтеся!..

Високо підвівши голову, дивлячись перед себе рішучими очима, Тартарен став підніматися сходами, ніби на ешафот; але він так хвилювався, що мусив триматися за поручні.

Зійшовши нагору, він побачив у коридорі, біля свого номера, якихось людей; вони зазирали в замкову шпарину, стукали й кликали: «Гей, Тартарене!»

Тартарен ступив уперед; в роті у нього пересохло, і він ледве вимовив:

— Ви до мене, панове?

— А до кого ж іще, любий президенте!..

Маленький дідок, метушливий і сухенький, в сірому вбранні — здавалося, він зібрав на свою куртку, на капелюх, на гетри, на довгі обвислі вуса всю куряву Міського кільця, — кинувся нашому героєві на шию і потерся об його гладенькі випещені щоки своїм грубим обличчям колишнього начальника полкової швальні.

— Бравіда?! Яким вітром вас сюди занесло?.. Екскурбаньєсе, і ви?.. А це хто?..

У відповідь пролунало мекекання:

— Любий учи-и-телю-ю!..

І, грюкнувши об стіну чимось схожим на довгу вудку, верх якої був загорнений у сірий папір і в церату та перев'язаний мотузкою, наперед виступив учень аптекаря.

— Ти диви — це ж Паскалон!.. Ну, хлопче, поцілуймося!.. А що це ти тримаєш у руках? Постав його куди-небудь...

— Папір... розгорни папір! — прошепотів командир.

Паскалон поквапливо зірвав папір, і перед враженим Тартареном розгорнувся тарасконський прапор.

Делегати поскидали капелюхи.

— Любий президенте! — урочисто мовив Бравіда, хоч голос у нього все-таки тремтів. — Ви просили прапор — ми привезли його вам. Ось він!..

Банькаті очі президента стали круглі, мов яблука.

— Я? Просив прапор?..

— Як? Хіба ви не просили?..

— А!.. А в ж ж е ж, а в ж ж е ж!.. — мовив Тартарен, ураз згадавши про Безюке. Він усе зрозумів, про все здогадався.

Зворушений невинною брехнею аптекаря, з допомогою якої той хотів збудити в ньому почуття обов'язку й честі, він пробурмотів, відсапуючи, собі в бороду:

— О друзі, як це чудово! Яку послугу ви мені зробили!..

— Слава п р е з и д е н т о в і!.. — вереснув Паскалон, змахнувши орифламою.

Йому вторував «гонг» Екскурбаньєса; його бойовий поклик: «Го-го-го! Нумо галасувати!» докотився аж до підвалу готелю. Всі двері вмить повідчинялися, з них повистромлювалися голови цікавих, та, побачивши прапор й смаглявих волосатих людей, що розмахували руками й вигукували якісь незрозумілі слова, усі перелякано поховалися. Ніколи ще в мирному готелі «Юнгфрау» не було такого содому.

— Ходімо до мепе, — запропонував трохи збентежений Тартарен.

Вони тупцялися в темній кімнаті, навпомацки шукаючи сірники, коли раптом хтось щосили грюкнув у двері, двері розчахнулися і до кімнати зазирнуло жовте, пихате, надуте обличчя господаря готелю Мейєра.

Мейєр хотів був увійти, але зупинився на порозі, злякавшись страшних очей, що блискали з темряви, і процідив крізь зуби з різким німецьким акцентом:

— Тихше!.. А то мені всі насидитесь у поліції!..

У відповідь на грубе слово «насидитесь» залунали звуки, схожі на буйволяче ревіння. Мейєр позадкував, та все ж наважився додати:

— Знаємо ми вас! Ви під наглядом поліції! Таким, як ви, не місце в моєму готелі!..

— Пане Мейєре! — ввічливо, не підвищуючи голосу, але твердо мовив Тартарен. — Накажіть принести мені рахунок... Завтра вранці я разом із цими добродіями вирушаю на Юнгфрау...

О рідна земле, о мала батьківщино— часточка великої! Досить було Тартаренові почути тарасконську говірку, досить було відчути подих рідного краю, яким війнуло на нього із згорток блакитного прапора, і він одразу ж вирвався з тенет кохання й повернувся до своїх обов'язків, до слави.

Тепер — уперед!..

ІХ. В «ПРИРУЧЕНІЙ САРНІ»

Як гарно було вранці йти з Інтерлакена в Гріндельвальд, де вони мали найняти провідників для сходження на Малу Шейдек! Чудовим був урочистий похід П. К. А., який, знову вдягнений у краги й туристський костюм, спирався з одного боку на кістляве плече командира Бравіда, а з другого — на міцну руку Екскурбаньєса; обидва дуже пишалися тим, що ведуть і підтримують свого любого президента, несуть його льодоруб, мішок, альпеншток; а біля них, то наздоганяючи, то забігаючи праворуч і ліворуч, вистрибував, мов молодий пес, фанатик Паскалон; прапор він ніс туго згорнений і міцно перев'язаний, щоб, бува, не повторився вчорашній скандал.

Веселий настрій супутників, свідомість виконаного обов'язку, сліпучо-біла Юнгфрау, що здіймалася в небо, наче стовп диму, — усе це примусило нашого героя забути те, що він тут залишав, можливо, навіки, навіть не попрощавшись. Коли ж вони проминули останні будиночки Інтерлакена, Тартарен почав на ходу жалітися спершу Екскурбаньєсові: «Послухайте, Спирідіоне...», потім Бравіда: «Ви мене знаєте, Пласіде...»

Хіба ж не іронія долі: бравого вояку звали Пласідом, а Спірідіоном — товстошкірого буйвола з тваринними інстинктами.

На жаль, представники тарасконського племені не стільки сентиментальні, скільки галантні, не надають великої ваги амурним справам. «Хто втрачає жінку і п'ятнадцять су, той втрачає тільки гроші», — відповів Пласід, який любив пересипати свою мову прислів'ями. Спірідіон був із ним цілком згоден. Що ж до невинного Паскалона, то він страшенно боявся жінок і червонів по самі вуха, коли при ньому казали: «Мала Шейдек», — гадаючи, що йдеться про якусь шльондру. Тож закоханий бідолаха перестав виливати свої жалі й заходився втішати себе сам — найкращий спосіб розради.

Та й чи могла б не розвіяти суму ця прегарна дорога, що звивалася понад білою від шумовиння річкою, рокотіння якої гучно розлягалось в густому ялиннику на її крутих берегах, і збігала у вузьку, глибоку й темну улоговину!

Тарасконські посланці крутили головами на всі боки і йшли вперед з якоюсь побожністю, з якимсь священним страхом. Такі самі почуття оволоділи супутниками Сіндбада Мореплавця, коли вони вперше побачили пальми, мангові дерева і всю розкішну тропічну рослинність Індійського узбережжя. Адже досі тарасконці знали тільки свої голі кам'янисті пагорки і навіть гадки не мали, що на таких високих горах може рости стільки дерев.

— Це ще так собі!.. Ось ви побачите Юнгфрау! — казав П. К. А., насолоджуючись їхнім захватом і свідомістю того, що він виростає у їхніх очах.

Наче для того, щоб пом'якшити суворий красвид, пожвавити його, дорогою мчали кавалькади, котилися великі ландо, у віконцях яких маяли на вітрі вуалі й видніли обличчя пасажирів, що з цікавістю роздивля-

лися делегацію з її проводирем посередині. Вряди-годи траплялися ятки, де продавались дерев'яні цяцьки; дівчатка в солом'яних капелюшках з довгими стрічками і в барвистих спідничках, стоячи край дороги, співали в три голоси й продавали малину та букетики едельвейсів. Час від часу над горами лунала сумна ритурнель альпійського рогу; вона гриміла в ущелинах — спершу гучно, далі тихше й тихше, і врешті звуки завмирили; так тане, розсіваючись парою, хмарка.

— Як гарно!.. Начебто орган!.. — в нестямному захваті, із слізьми на очах белькотів Паскалон, схожий у ту мить на святого з вітража.

Екскурбаньєс ревів, мов несамовитий, і його тара-сконська говірка розлягалась далеко навкруги гримотливою луною:

— Го-го-го! Нумо галасувати!

Проте після двогодинного переходу по одноманітній місцевості — хай навіть і зелено-блакитній, хай навіть і з льодовиками вдалині, хай навіть і дзвінкотливій, як годинник з музикою, — наші друзі втомилися. Їм набридло і гуркотіння потоків, і триголосні хори, і продавці дерев'яних цяцьок, і маленькі квіткарки, а найбільше — вогкість, пара на дні цієї воронки, куди не просотувався жоден промінчик сонця, ця просякла вологою земля, що буяла водяними рослинами.

— Тут і незчуєшся, як плеврит схопиш,— бурчав Бравіда, підіймаючи комір куртки.

Потім до втоми долучилися голод і пригніченість. Ніде не було видно жодного заїзду. Екскурбаньєс і Бравіда понаїдалися малиною і їх схопило за живіт. Навіть Паскалон, цей ангел, на якого безсоромні супутники нав'ючили не тільки прапор, а й мішок, і льодоруб, і альпеншток,— і той принишк і перестав вистрибувати.

Коли вони на одному з поворотів переходили Лючінен по критому мосту, яких багато в цьому краї сніговіїв, їх оглушило відчайдушне завивання рогу.

— Ну годі, годі вже! — жажнувшись, вигукнули делегати.

Височенний чолов'яга — він сидів у засідці на узбіччі — виїняв з рота довжелезну, до землі, ялинову сурму з резонатором на кінці, завдяки якому звук у цього допотопного інструмента був гучний, мов у гармати.

— Спитайте його, чи нема десь поблизу заїзду, — сказав президент Екскурбаньєсові; той, будиши вельми самовпевненим і маючи кишеньковий словник, вважав, що в німецькій Швейцарії він може бути за товмача. Він розгорнув свій словник, але гравець на розі випередив його, відповівши чудовою французькою мовою:

— Заїзд, панове? Авжеж, заїзд є... «Приручена сарна»... Це зовсім близенько... З вашої ласки, я вас туди проведу.

Дорогою він розповів, що кілька років жив у Парижі — служив комісіонером, на розі вулиці Вів'єн.

«І оцей, хай йому біс, служить у Компанії!» — подумав Тартарен, але вирішив не казати про це своїм друзям. Бомпарів колега неабияк їм прислужився, бо хоч над дверима «Прирученої сарни» висіла французька вівіска, говорили тут каліченою німецькою мовою.

Трохи згодом тарасконці, ум'явши величезну яєчню з картоплею, збадьорились і повеселішали, а це південцям потрібно не менше, ніж сонце їхньому краю. Хильнули добряче, попоїли всмак. Після численних тостів за президента і за його щасливе сходження, Тартарен, зацікавлений вівіскою, спитав у альпійського музиканта, який підживлявся, сидячи за столиком у кутку:

— То у вас тут є сарни? А я гадав, що в Швейцарії вони вже перевелися.

Музикант примружився:

— Не те, щоб їх було багато, та все-таки ми вам покажемо...

— О, президентові хочеться постріляти! — в щирому захваті вигукнув Паскалон. — Він б'є без промаху!

Тартарен пошкодував, що не взяв із собою карабіна.

— Заждіть, зараз я поговорю з господарем...

Виявилося, що господар раніше полював на сарн. Він запропонував свою рушницю, порох, шріт і навіть сказав, що знає, де водяться сарни, і проведе туди гостей.

— Ну, то вперед! — мовив Тартарен; нехай альпінці потішаться тим, як чудово стріляє їхній проводир. Щоправда, це трохи їх затримає. Та дарма, Юнгфрау нікуди не дінеться!..

Вони вийшли із заїзду чорним ходом, проминули садочок, не більший за квітник при будиночку начальника вокзалу, відчинили хвіртку й опинилися в глибокому міжгір'ї, зарослому ялинами та колючими чагарями.

Господар заїзду йшов попереду, і незабаром мандрівники побачили, що він стоїть на високій кручі, розмахує руками й жбурляє камінці, певно, для того, щоб сполохати сарну. Наші добрі тарасконські альпінці насилу добралися до нього по стрімких кам'янистих схилах — адже вони не звикли видиратися на гори, до того ж тільки-но встали з-за столу. А тут іще спека, подих грози, що гнав над самісінькими головами мандрівників важкі хмари.

— А хай йому! — кречтав Бравіда.

— А бодай йому!.. — бурчав Екскурбаньєс.

— Дару-у-уйте на сло-о-о-ві! — мекекав сумирний Паскалон.

Але провідник махав на них руками: мовляв, мовчіть і не ворухіться.

— Зі зброєю в руках не розмовляють! — суворо сказав Тартарен Тарасконський, і всі одразу змовкли, хоч

зброю мав один лише президент. Всі позастигали на місці й затамували дух.

Раптом Паскалон вигукнув:

— Он там!.. Сарна!.. Там!..

Метрів на сто вище, на краю кручі, міцно впершися в землю всіма чотирма ногами, стояла, мовби вирізьблена з дерева, прегарна тварина ясно-рудої масті, з рівними рогами, і безстрашно дивилася на них. Тартарен, як завжди, неквапливо підняв рушницю й хотів був прицілитись, та сарна несподівано зникла.

— Це ти винен, — мовив командир до Паскалона. — Ти свиснув.

— Я свиснув?..

— Значить, це Спірідіон.

— Схаменіться! Та я і в гадці такого не мав!..

Проте всі чули різкий, протяжний свист. Президент заспокоїв їх, сказавши, що сарна, коли чує близько ворога, із свистом випускає з ніздрів повітря. Цей молодчага Тартарен знався на сарнячих ловах так само добре, як і на будь-яких інших! Господар заїзду дав знак рушати, і вони подерлися далі. Однак іти ставало чимраз важче — гора вищала, скелі крутішали, обриваючись праворуч і ліворуч глибокими проваллями. Тартарен, який ішов попереду, щомиті обертався й простягав делегатам руку або карабін.

— Руку!.. Будь ласка, руку!.. — благав бравий командир, який страшенно боявся зарядженої зброї.

Тут їхній провідник знову подав знак, і делегати знову спинилися й позакидали голови.

— На мене капнуло!.. — стурбовано пробурмотів командир.

В ту ж мить загримотів грім, але його покрив голос Екскурбаньєса:

— Тартарене! Дивіться!..

Перестрибнувши западину, сарна промайнула повз них золотавим променем так швидко, що Тартарен не

встиг прицілитись; але пронизливий свист вони все-таки почули.

— Зараз я її вцілю, щоб я пропав!.. — вигукнув президент.

Однак делегати вчинили опір. Екскурбаньєс, сплахнувши, сказав, що президент, видно, хоче їх погубити.

— Лю-юбий учи-и-телю! — боязко мекекнув Паскалон. — Я чував, що, коли сарну загнати на край урвища, вона стає небезпечною й може напасти на мисливця.

— Ну, то не будемо заганяти її на край урвища! — грізно зсунувши набакир кашкета, вигукнув Бравіда.

Тартарен обізвав їх мокрими курками. Аж тут їхня суперечка урвалася: густа й тепла пелена дощу, що тхнув сіркою, впала на них і заховала один від одного. Невидимі, вони тільки перегукувалися:

- Гей, Тартарене!
- Пласіде, де ви?
- Учи-и-ите-лю!
- Спокійно! Спокійно!

Зчинилася справжня паніка. Потім сильний порив вітру розірвав, мов серпанок, хмару; клапті її тріпотіли, чіпляючись за чагарі. З хмари зигзагом вилетіла сліпуча блискавка, і оглушливо вдарив грім, здавалося, просто під ноги тарасконцям.

— Мій кашкет!.. — вигукнув Спірідіон.

Вітер зірвав у нього з голови кашкета, волосся його стало руба і в ньому затріскотіли електричні іскри. Мандрівники потрапили в центр грози, в самісіньку кузню Вулкана. Бравіда перший кинувся бігти, інші делегати рвонули слідом за ним, але їх зупинив крик П. К. А., який думав за всіх:

— Нещасні!.. У вас вдарить блискавка!..

Проте їм загрожувала не тільки ця, цілком реальна

небезпека— спробуйте-но бігти по крутих потреска-них схилах, що їх злива перетворила на суцільні потоки й водоспади...

Повернення було жахливе: вони насилу пленталися під шаленою зливою, засліплені спалахами блискавиць, оглушені розкатами грому, раз у раз ковзалися, падали, зупинялися. Паскалон хрестився й голосно прикликав, за тарасконським звичаєм, святу Марту, святу Єлену, святу Марію Магдалину. Екскурбаньєс поминав усіх чортів, а Бравіда, що йшов останнім, злякано озирався й питав:

— Що це за біс позаду нас? Свистить, скаче, а тоді враз зупиняється.

Цей бувалий вояка ніяк не міг забути оскраженілу сарну, що кидається на мисливців. Він тихенько, щоб не налякати друзів, сказав про це Тартаренові; той сміливо пішов замість нього в ар'єргарді і, мокрий до рубця, крокував, гордо підвівши голову, з тією мовчазною рішучістю, яку дає усвідомлення небезпеки. Але в заїзді, коли його любі альпінці, живі та цілі, вже розтиралися, грілися, сушилися біля величезної кахляної груби в кімнаті на другому поверсі, вдихаючи пахощі грогу, який готували внизу, президента затрусила лихоманка; він зблід, як стіна, і сказав:

— Щось мені погано!..

«Щось мені погано!..»—цей страшний своєю лако-нічністю й непевністю вислів у тарасконців означає будь-яку недугу: холеру, чуму, vomito negro¹, чорну віспу, малярію, апоплексичний удар, — бо всі ці недуги ввижаються тарасконцеві, тільки-но він відчує бодай невеличку слабкість.

Тартаренові погано! Отже, й мови бути не могло про те, щоб вирушати далі; та й уся делегація мріяла про відпочинок. Тартаренові швиденько нагріли

---

¹ Жовту пропасницю (*it.*).

постіль, принесли гарячого вина, і після другої склянки по випещеному тілі президента розлилося тепло і забігали мурашки, а це була добра прикмета. Підмостивши під сппну дві подушки, вкривши ноги периною, надівши на голову свій плетений шолом, наш герой раював, прислухаючись до завивання бурі надворі, з насолодою вдихав приємний запах ялинового дерева, який ішов від стін сільської кімнати з каламутними віконечками, і дивився на своїх любих альпінців, які сиділи біля його постелі зі склянками в руках, загорнені в запони, завіси, килими, поки їхня одіж іще сушилася біля грубки, — галльські, сарацинські, римські обличчя тарасконців здавалися зараз іще химернішими. Забувши про свою недугу, Тартарен співчутливо питав:

— Ну, Пласіде, як ви?.. А ви, Спїрїдіоне? Здається, вам недавно було погано...

Нї, Спїрїдіонові вже не було погано. Слабїсть ураз минулася, коли він почув, що президент тяжко занедужав. Бравїда, який завжди пересипав свою мову тарасконськими прислів'ями, цинїчно зауважив:

— Суїдова хвороба — найкращі ліки...

Потїм розмова перейшла на недавнє полювання. Згадавши кїлька небезпечних епізодів — примїром, той, коли на них кипулась розлючена сарна, — тарасконці враз піднеслися духом. А тоді, своїм звичаєм, почали вигадувати небилїці, в які, проте, щиро вірили; згодом вони переповїдатимуть їх у рїдному Тарасконї.

Аж тут до кімнати сором'язливо, мов Полїєвкт, запинаючи на собі голою рукою завісу, вишиту блакитними квітами, вскочив переляканий Паскалон; він бігав униз, на кухню, по нову порцію грогу. Якусь мить він відсапувався, а потїм ледве чутно пробелькотїв:

— Сарна!.. Боже милїй!..

- Що сарна?..
- Вона там, унизу... Гріється!..
- Отакої!..
- Верзеш казна-що...
- Підіть погляньте, Пласіде...

Бравіда розгублено затупцявся на місці. Тоді до кухні навшпиньках прокрався Екскурбаньєс. За мить він прибіг назад приголомшений. Подумайте лишень: сарна пила підігріте вино!..

Як по правді, бідолашна тварина заслужила це частування: адже вона стільки вибігала, мов навіжена, по горах! Цим разом хазяїн зовсім її заганяв; звичайно він тільки примушував її виробляти всякі штуки, щоб гості бачили, як легко піддається сарна дресируванню.

— Незбагненно! — вигукнув приголомшений Бравіда.

А Тартареп мовчки насунув на очі шолом, щоб делегати не помітили добродушно-насмішкуватого виразу його обличчя; таким воно ставало щоразу, коли безпечна Швейцарія Бомпара, з усіма її трюками, з усіма статистами, нагадувала про себе.

**Х. СХОДЖЕННЯ НА ЮНГФРАУ. ТИ БА — БИКИ!
«КІГТІ» КЕННЕДІ НІКУДИ НЕ ГОДЯТЬСЯ,
СПИРТІВКА — ТАКОЖ. В ХАТИНІ КЛУБУ
АЛЬПІНІСТІВ З'ЯВЛЯЮТЬСЯ ЛЮДИ
В МАСКАХ. ПРЕЗИДЕНТ ПАДАЄ В РОЗКОЛИНУ.
ТАМ ЖЕ ВІН ГУБИТЬ СВОЇ ОКУЛЯРИ.
НА ВЕРШИНІ!
ТАРТАРЕН ОБЕРТАЄТЬСЯ НА БОГА**

В готелі «Чарівний краєвид» на Малій Шейдек із самого ранку повно туристів. Хоч було вітряно і йшов дощ, столи накрили на веранді з піддашшям, завале-

ній альпештоками, баклажками, підзорними трубами, різьбленими годинниками з зозулями, і туристи могли милуватися чудовою Гріндельвальдською долиною, яка лежала ліворуч тисяч на дві метрів нижче веранди, праворуч — Лаутенбрунненською долиною, а просто — на відстані, здавалося, рушничного пострілу — величними незайманими схилами Юнгфрау з її фірновими полями й льодовиками; сліпуча її білість осявала все навкруги, навіть склянки здавалися прозорішими, а скатертини — білішими.

Однак погляди всіх були звернені на гурт галасливих бороданів, які щойно прибули, — один верхи на коні, другий — на мулі, третій — на ослі, а четвертий — навіть на ношах. Вони посідали до ситного сніданку — певно, хотіли як слід підготуватися до сходження. Їхня жвавність і галасливість різуче відрізнялися від урочистої нудьги, що панувала серед знаменитих рисників і чорносливників: тут, на Малій Шейдек знову зійшлися лорд Чіпіндейл, бельгійський сенатор з родиною, австро-угорський дипломат та інші.

Здавалося, веселі бородані збираються сходити на гору всі разом — такі вони були заклопотані приготуваннями: щомиті схоплювалися, віддавали квапливі розпорядження провідникам, оглядали харчі й через усю веранду перегукувалися дикими голосами:

— Гей, Пласіде! Погляньте-но, чи миска в мішку?

— Не забудьте спиртівку! Г е ?

Та згодом з'ясувалося, що сходитиме на Юнгфрау тільки один, а решта його проводжають. Але ж який був цей один!..

— Ну що, друзі, все готове? — спитав добрий Тартарен, і в його радісному, урочистому голосі не бриніла жодна нотка, яка свідчила б про те, що він хвилюється перед небезпечною мандрівкою; його сумніви щодо швейцарських трюків остаточно розвіялися

сьогодні, коли він побачив перед двома гріндельвальдськими льодовиками касу, турнікет і вивіску: «Вхід на льодовик — один франк п'ятдесят сантиметрів».

Отже, наш герой міг спокійно тішитися урочистими проводами й тим, що всі на нього дивляться, всі йому заздять, що юні безцеремонні міс, підстрижені «під хлопчика», які так мило підсмівалися з нього в «Рігі-Кульм», тепер захоплюються наміром такого невеличкого чоловічка штурмувати таку величезну гору. Одна з міс малювала його в своєму альбомі, друга шанобливо торкнулася його альпенштока, сказавши, що для неї це неабияка честь...

— Чімпанського! Чімпанського! — зненацька вигукнув довготелесий, червонопикий, насуплений англісець, підійшовши до Тартарена із пляшкою та склянкою. Він почаркувався з гостем і назвав себе: — Лорд Чіпіндейл, сер... А ви?

— Тартарен Тарасконський.

— O! Yes!.. Тартарін... Дуже гарне ім'я для коня,— сказав лорд, який у себе на батьківщині був, певно, завзятим спортсменом.

Австро-угорський дипломат теж підійшов потиснути руку альпіністові своїми мітенками і все намагався пригадати, де він його бачив.

— Дуже радий!.. Дуже радий!.. — шамкотів він, не знаючи, що казати далі, й нарешті додав: — Моє щире вітання вашій дружині...

Цією світською фразою він звичайно закінчував церемонію знайомства.

Провідники видимо нетерпеливились — треба було завидна дістатися до хатини Клубу альпіністів, де альпіністи завжди відпочивали після першого переходу; не можна було марнувати ані хвилини. Тож Тартарен уклонився всьому товариству, по-батьківському всміхнувся до пустотливих міс і вигукнув громовим голосом:

— Паскалоне, прапор!

Прапор розгорнувся, тарасконці поскидали капелюхи — адже в Тарасконі полюбляють театральність, — разів двадцять крикнули: «Хай живе президент!.. Слава Тартаренові!.. Го-го-го! Нумо галасувати!..» — і колона рушила. Попереду простували два провідники з мішком та в'язанками дров, слідом за ними Паскалон із орифламою і, нарешті, П. К. А. та делегати, які мали супроводити його до льодовика Гуггі. Цей похід із прапором, що лопотів на вітрі, по вологій підшві льодовика, по його голих або засніжених гребенях трохи скидався на сільську процесію в день поминання померлих.

Раптом командир злякано вигукнув:

— Ви гляньте: бики!

І справді, в улоговинах де-не-де паслися бики, скубли травичку. Бувалий вояка нестямно боявся биків, тож делегати, не наважуючись його покинути, musiли зупинитися. Паскалон віддав прапор одному з провідників. Почалося прощання — обійми, короткі напучування, застереження: «Що ж, прощайте!..», «Будьте все-таки обачні!..» Делегати і в голові собі не покладали, що можуть піти з Тартареном: адже ця гора, бодай їй, така страшенно висока!.. Чим ближче до неї підходиш, тим вищою вона здається; скрізь зяють провалля, з білого хаосу, через який, кажуть, годі пробратися, стримлять гострі шпилі. Ні, куди краще спостерігати за сходженням із Малої Шейдек!

Зайве й казати, що нога президента Клубу альпінців ніколи досі не ступала на льодовик. Все, що оточувало його тут, на шляху до Гуггі, й трохи не скидалося на тарасконські пагорки, сухі й запашні, як торбинка з ветиверією. Проте Тартаренові здавалося, ніби він десь бачив щось подібне. Згадалось полювання в Провансі, на Камарзі, поблизу моря. І там трава така сама низенька, вигоріла, мовби обпалена

вогнем. Подекуди блищать калюжки, болітця, зарослі миршавим очеретом; ген там — морена, схожа на рухливу піщану гору, на купу розбитих скоюк чи дрібного вугілля, і, нарешті, льодовик з його блакитно-зеленими кучерявими хвилями, увінчаними білими гребенями — застиглими, німими. Вітер, що повіває звідти, пронизливий і дошкульний, дихає такою самою живлющою свіжістю, як і морський бриз.

— Ні, дякую... В мене є «кігті»,— сказав Тартарен провідникові, коли той запропонував йому надіти поверх черевиків вовняні панчохи.— «Кігті» системи Кеннеді... вдосконалені... дуже зручні...

Він горлав, наче розмовляючи з глухим, щоб Христіанові Інебніту, який знав французьку мову не краще за свого товариша Кауфмана, було легше розуміти його; сидячи на морені, він прив'язував до ніг ремнями, які йому дали провідники, залізні підшви з трьома великими міцніючими зубцями. Безліч разів він випробовував ці «кігті» системи Кеннеді в садочку з баобабом, проте наслідки перевершили всі сподівання. Коли наш герой звівся на ноги, «кігті» під його вагою встромилися в кригу так глибоко, що витягти їх було несила. Прип'ятий до криги, Тартарен прів, лаявся, відчайдушно розмахував руками та альпенштоком і зрештою мусив покликати провідників, які відійшли вже далеченько, певні, що мають справу з бувалим альпіністом.

Провідники намагалися вирвати Тартарена разом із «кігтями», та марно, тож вони відв'язали ремені, залишивши «кігті» в крижаному полоні; президент надів вовняні панчохи і міг тепер іти далі. Важкий то був шлях! Тартарен не звик ходити з палицею, вона плуталась у нього під ногами; коли ж він надто сильно спирався на неї, сталевий наконечник ковзав по кризі, і наш альпініст ледве втримував рівновагу. Він спробував замінити її льодорубом, але так просуватися вперед

було іще важче: крижані хвилі, гнані якоюсь несамо-
витою скам'янілою бурею, чимдалі крутішали, нако-
чуючи одна на одну застигли буруни. Проте застиглість
ця була оманлива: сухий, глухий тріск, гучне гурчання,
посування величезних крижаних брил, які рухалися
повільно, наче декорації, що їх переставляють на сце-
ні,— все свідчило про те, що всередині застиглої маси
йде своє життя, нуртує підступна стихія. Просто на
очах у нашого альпініста, зовсім близьенько — як аль-
пенштоком докинути! — утворювалися розколини, роз-
верзалися бездонні колодязі, куди безперестану сипа-
лися уламки криги. Тартарен щохвилини падав, один
раз навіть провалився по пояс у зелену вирву, однак
усе ж таки не пірнув з головою: врятували широкі
плечі.

Провідники, бачачи, який він незграбний і водночас
спокійний та самовпевнений,— він сміявся, співав, ви-
махував руками, як уранці за сніданком,— подумали,
що альпініст упився швейцарським шампанським. Та
й чи могло їм спасти на думку щось інше: адже пе-
ред ними був президент Клубу альпінців, який усла-
вився своїми сходженнями, президент, говорячи про
якого, його друзі не могли стримати захоплених вигу-
ків і промовистих жестів?.. І провідники брали його
попід руки — шанобливо, але міцно, як поліцаї, що са-
довлять у карету підпилого сінка заможних батьків;
на мигах і з допомогою уривчастих вигуків намагали-
ся звернути його увагу на небезпеку, пояснити, що
конче треба завидна дістатися до Клубу альпіністів;
страхали його розколинами, холодом, обвалами. Під-
нявши льодоруби, вони показували йому не на вели-
чезні крижані гори, а на височезний, аж до неба,
фірновий схил, що сліпуче виблискував проти
сонця.

Та добрий Тартарен тільки посміхався у вуса:

— Чи ти ба — розколини... де ж пак — обвали...

Він пирскав сміхом, підморгував до провідників, штовхав їх під боки — мовляв, його не обдуриш, він утаємничений у секрети цієї комедії...

Нарешті веселість тарасконця, його задьористі пісеньки захопили й провідників. І коли вони зупинялися на якійсь міцній, надійній брилі, щоб альпініст трохи віддихався, то щоразу починали «йодлювати»¹ на швейцарський манір — тільки не голосно, щоб не сталося обвалу, і не довго, бо треба було поспішати. День хилився до вечора, помітно похолоднішало і, головне, потемніли всі ці сніги, всі ці навислі, нагромаджені одна на одну крижини: навіть коли буває хмарно, вони виблискують і міняються веселкою, але щойно згаслий день відлетить до далеких невидимих вершин, вони починають відсвічувати блідим, мертвим, примарним сяйвом, схожим на сяйво місяця. Блякле світло, застиглість, тиша, в усьому — смерть. Добрий наш Тартарен, хоч який він був веселий на вдачу і палкий серцем, все ж занепав духом. Аж раптом у цій пустелі десь далеко розітнувся пташиний крик, поклик «куріпки снігів», і перед Тартареновими очима враз постало випалене сонцем поле, вогненний захід сонця і тарасконські стрільці по кашкетах, що сидять на порожніх ягдташах у прозорому затінку оливи й утирають мокрі чола. Цей спогад підбадьорив нашого героя.

В цю мить Кауфман показав нагору — там на снігу чорніло щось схоже на стіс дров.

— Die Hütte².

Здавалося, до хатини зовсім близько, але піднімається довелося ще з півгодини. Один із провідників пішов уперед, щоб розпалити вогонь. Вже запала ніч, пронизливий крижаний вітер віяв над задубілою зем-

---

¹ Від нім. jodeln — виспівувати з трелями, як це заведено в Тіролі.

² Хатина (нім.).

лею. Тартарен, якого тримав за руку провідник, рухався вже майже несвідомо: він плував ногами, підстрибував і, хоч стало дуже холодно, весь обливався потом. Нарешті за кілька кроків попереду блиснув вогник; приємно запахло цибульною юшкою.

Прийшли.

Годі собі уявити щось примітивніше за ці хатини, споруджені на кошти Швейцарського клубу альпіністів. Єдину кімнату майже всю займають похилі дерев'яні нари; є ще вогнище та довгий стіл і лави, прибиті до підлоги. Стіл був уже накритий: три миски, олов'яні ложки, спиртівка варити каву, дві відкриті бляшанки чікагських консервів. Тартаренові дуже смакував обід, дарма що цибульна юшка відгонила димом, а знамениту патентовану спиртівку, на якій літр кави мав зваритися за три хвилини, не вдалося розпалити.

За десертом Тартарен заспівав— тільки в такий спосіб він міг спілкуватися з провідниками. Він заспівав пісеньки свого рідного краю — «Тараска» та «Дівчата-авінійонки». Провідники й собі затягли каліченою німецькою мовою: «Mi Vater isch en Appenzeller... aou... aou...»¹ Ці два чоловіки із грубими обличчями були мовби витесані зі скелі; бороди, якими заросли їхні запалі щоки, скидалися на мох, їхні ясні очі звикли вдивлятися в далекі простори, як очі моряків. І тут, у цій маленькій, низькій, задимленій, схожій на каюту хатині, де зі стелі безперестану капала вода — то від тепла танув сніг на даху, — Тартаренові, коли він дивився на двох льодових моряків і дослухався до шуму вітру, який раз у раз шарпав хатину, від якого все стрясалося, рипали нари, миготів вогонь і який зненацька завмирав, після чого залягала така безмірна,

---

¹ Мій батько — альпійський відлюдник... у-у-у... у-у-у...

така моторошна тиша, ніби наставав кінець світу,— тут Тартаренові знову здалося, що десь від них близько безкрає море й небесна височінь над ним.

Вони вже доїдали вечерю, коли надворі зненацька почулися важкі кроки й голоси, що чимраз ближчали. За якусь хвилину в двері загрюкали так, що вони аж застугоніли. Тартарен, не на жарт стурбувавшись, глянув на провідників. Напад? Уночі? На такій висоті? У двері знову застукали — ще гучніше.

— Хто там? — схопивши льодоруб, вигукнув наш герой.

Та до хатини вже ввійшли двоє здоровенних янкі в білих полотняних масках, мокрі від снігу й поту, а слідом за ними — провідники та носії. Цей караван повертався з вершини Юнгфрау.

— Ласкаво просимо, мілорди,— мовив тарасконець, вітаючи їх гостинним жестом, та мілордів не треба було запрошувати — вони почувалися в хатині як у себе вдома.

Кілька хвилин — і вони за столом; прибори прибрано, помито, як заведено в цих альпійських хатинах, гарячою водою й знову поставлено на стіл; черевики мілордів парують, присунуті до вогню, а самі мілорди, роззуті, обгорнувши ноги соломою, із смаком наминають свіжу цибульну юшку.

Американці, батько й син,— руді велетні з грубими вольовими обличчями,— з вигляду були типові піопери. У батька на одутлому, засмаглому, пошерхлому й облунленому обличчі — широко розплющені зовсім білі очі. З того, як цепсвно мацав він руками по столу біля своєї миски, шукаючи ложку, і з того, як опікувався ним син, Тартарен незабаром здогадався, що це славнозвісний сліпий альпініст, про якого йому розповідали в готелі «Чарівний краєвид», а він цій розповіді не повірив,— альпініст, що уславився своїми сходженнями ще замолоду, а тепер, хоч йому вже шістдесят ро-

ків і він сліпий, знову штурмує вершини разом із своїм сином. Уже сліпим він зійшов на Веттергорн та на Юнгфрау і мав намір узяти Сервен та Монблан: він був переконаний, що гірське повітря, холодне, напоєне сніговим духом, поверне йому міць і снагу; він не дихав цим повітрям — він упивався ним.

— А все-таки,— спитав Тартарен в одного з носіїв, бо янкі виявились небалакучими і на всі спроби зав'язати розмову відповідали тільки «уес» та «по»¹,— все-таки як йому, сліпому, вдасться брати небезпечні підйоми?

— О, в нього нога справжнього горянина! Крім того, син пильнує кожен його крок, ставить йому ноги куди слід... Жодного разу з ним не трапилося нещасливого випадку...

— Тим паче, що нещасливі випадки тут не такі вже й небезпечні... Ге?

Тартарен по-змовницькому всміхнувся до спантеличеного носія, ще раз переконавшись, що «все це — не-світінна брехня», після чого ліг на нари, загорнувся в ковдру, насунув на очі плетений шолом і міцно заснув; ні світло, ні гамір, ні тютюновий дим, ні цибульний дух йому не заважали...

— Пане!.. Пане!..

Один з провідників розштовхував нашого героя, а другий наливав у чашки гарячу каву.

Тартарен пішов спершу до дверей, потім до столу, наступаючи на сонних альпіністів, а ті, сколошкані, бурчали та лаялись. Коли він вибрався з хатини, його обгорнув льодяними обценьками холод і засліпило фесрично прескрасне місячне сяйво, що заливало біле снігове покривало й крижані водоспади, а проти цього сяйва чорніли шпилі, стрімкі верховини, брили. Це був

---

¹ Так, ні (англ.).

уже не полуденний хаос, сліпучо-осяйний, і не мертве поєднання сірих барв надвечір'я, а розкидане по схилах місто з похмурими вулицями, з тасмнічими завулками, з підозрілими закапелками поміж мармурових пам'ятників і руїн, мертве місто з широкими пустельними майданами.

Друга година по півночі! Якщо йти швидкою ходою, до вершини можна добратися десь під полудень.

— Ану! — вигукнув П. К. А. так, ніби йшов на штурм фортеці.

Але провідники сказали, що підйом буде небезпечний, тож треба всім зв'язатися.

— Ти ба! Навіщо зв'язуватися? А втім, про мене...

Христіан Інебніт обперезав Тартарена мотузкою, пройшов зо три метри вперед і обперезався сам. Кауфман, так само обперезаний, ішов позаду, на такій самій відстані; він ніс мішок із харчами та прапор. Тарасконець почував себе бадьорішим, ніж напередодні: тепер він остаточно пересвідчився, що всі перепони — облудні й вигадані, і не зважав на труднощі шляху, якщо тільки можна назвати шляхом жахливий крижаний гребінь, по якому вони обережно ступали: гребінь був усього кілька сантиметрів завширшки і такий слизький, що Христіан мусив вирубувати на ньому східці.

Блискучий пруг гребеня здіймався поміж двох глибоких урвищ. Та не подумайте, що Тартарен боявся. Він не боявся анітрохи! Хіба що легенькі мурашки бігали в нього по тілу, як у новачка-масона, що готується до першого випробування. Він ставив ноги у виїмки, вирубувані провідником, який ішов попереду, наслідував усі його рухи і робив усе це так само спокійно, як у своєму садочку з баобабом, коли ходив по краю басейна, полохаючи червоних рибок. В одному місці гребінь був такий вузький, що довелося на нього сісти. Вони повільно просувалися вперед навси-

дячки, допомагаючи собі руками. Зненацька внизу, праворуч, пролунав оглушливий вибух.

— Обвал! — мовив Інебніт; він не зрушив з місця до-ти, доки гриміла луна, що озивалася безліччю голосів, заповонивши все небесне склепіння, і врешті перейшла у протяжне гримотіння, яке чи то даленіло, чи то по-ступово затихало. А за мить усе довкола вже знову огорнув саван безгоміння.

Нарешті альпіністи подолали гребінь і рушили по фірновому полю, спадистому, але, здавалося, неосяж-ному. Вони піднімалися понад годину, а потім побачи-ли високо-високо вгорі вузьку рожеву смужку — там була вершина. Займався світанок. Тартарен, як щирий південець, ворог сутіні, привітав його піснею радості:

Сонце теплого Провансу!
Твій веселий друг містраль...

Раптом мотузку спереду та ззаду сильно труснуло, і Тартарен затнувся якраз на середині куплету.

— Ш-ш!.. Ш-ш!..— зашипів на нього Інебніт, пока-зуючи льодорубом на грізну шеренгу велетенських скель, що громадились одна на одну і майже висіли без опори; найменший струс повітря — і вони обва-ляться.

Проте тарасконця, стріляного горобця, неможливо було обдурити, і він знову голосно заспівав:

Хвилить, спіює Дюрансу
І, хмільний, летить удаль.

Провідники, збагнувши, що їм не втихомирити такого завзятого співуна, що він не на жарт розійшовся, руши-ли далі, обминаючи ці крижані брили, та незабаром зу-пинилися перед широченною розколиною — на її зеле-навих стінах уже мерехтів перший легенький промінь вранішньої зорі. Краї розколини з'єднував «сніговий

міст», такий тонкий та тендітний, що тільки-но на нього ступили, він розвіявся білим вихором, і провідник, що йшов попереду, а з ним і Тартарен зависли на мотузці, яку тепер утримував тільки Рудольф Кауфман, що йшов позаду. Він щосили, — а сили цьому горянинові не бракувало, — вчепився в льодоруб, глибоко встромлений в кригу. Втримати двох чоловік над безоднею він міг, але витягти їх не подужав; зціпивши зуби, напруживши м'язи, провідник сидів навпочіпки досить далеко від розколини, тож не бачив, що там робиться.

Тартарен, приголомшений падінням, засліплений снігом, якусь хвилину теліпав руками й ногами, мов іграшковий паяц; потім мотузка натяглася, він хоч-нехоч випростався й завис над безоднею, обличчям до льодової стіни, поліруючи її своїм диханням, у позі покрівельника, що лагодить ринву. Він бачив, як над його головою яснішало небо, як гасли останні зорі, а під ним зяяла безодня, що тонула в непроглядному мороці й дихала моторошним холодом.

Та незабаром наш герой оговтався, до нього повернулися його звичайна бадьорість і добрий настрій.

— Дядьку Кауфмане, глядіть не заморозьте нас!.. Ге? Тут протяг, а клята мотузка ріже в боки.

Кауфман не міг відповісти — розціпити зуби означало ослабнути. А Інебніт гукав знизу:

— Пане!.. Пане!.. Льодоруб!..

Падаючи, він упустив свій льодоруб.

Інебніт і Тартарен висіли на чималій відстані один від одного, тож передати провідникові важкий льодоруб було нелегко. Інебніт хотів видовбати льодорубом заглибини у кризі, у які він міг би впиратися руками й ногами.

Коли тягар, що висів на мотузці, вдвічі полегшав, Рудольф Кауфман заходився якомога обережніше, пильнуючи кожен свій рух, підтягувати до себе пре-

зидента, аж поки нарешті тарасконський капкет показався над краєм розколини. Слідом за ним вибрався Інебніт, і обидва горянини перекинулись короткими фразами — так перемовляються між собою стримані небалакучі люди, коли минає грізна небезпека, яка їм загрожувала. Вони були схвильовані, руки й ноги в них тремтіли від напруження, і Тартарен передав їм свою баклажку, щоб вони підкріпилися кіршвасером. Що ж до нього самого, то він, веселий і бадьорний, спокійно обтрушувався й мугикав якусь пісеньку, притупуючи влад ногами, — на превеликий подив своїх провідників.

— Брафо, брафо, францоз!.. — повторював Кауфман, поплескуючи його по плечу.

Лагідно всміхнувшись, Тартарен відповів:

— Ну й жартун же ви! Адже я знав, що ніякої небезпеки немає...

Йй-право, провідники ніколи ще не бачили такого альпініста!

Вони почали видиратися на височезний — метрів шістсот чи вісімсот, — майже прямовисний мур, у якому доводилося вирубувати один по одному східці, а це була нелегка й забарна праця. Під вранішнім сонцем все навкруги яскріло білістю, яка сліпила очі, а Тартаренові окуляри впали в безодню. Незабаром його охопила страшна кволість — це був напад гірської недуги, а наслідки її такі самі, як наслідки морської хвороби. Він ледве волік ноги, голова йшла йому обертом, у вухах дзвеніло, тож провідники мусили взяти його попідручки, як напередодні. Нарешті вони витягли тарасконця на самісінький верх крижаного муру. До вершини Юнгфрау лишалося якихось сто метрів; проте хоч сніг був тепер твердий, міцний, і йти стало легше, цей останній перехід забрав дуже багато часу, бо П. К. А. почувався чимраз гірше й знемагав від втоми.

Раптом провідники відпустили Тартарена і, вимахуючи льодорубами, почали захоплено йодлювати. Вони вже на вершині! Ось вона, їхня мета — цей білий, трохи заокруглений гребінь серед незайманої пустелі!.. А для доброго Тартарена це кінець сомнамбулічного правця, в якому він перебував уже цілу годину.

— Шейдек! Шейдек! — вигукували провідники, показуючи вниз, де на зеленому плоскогір'ї, далеко-далеко, бовванів у тумані готель «Чарівний краєвид» — звідси він здавався не більшим за гральну бабку.

Понад ними відслонялася прегарна панорама: уступи снігових полів, золотавих і жовтогарячих у сонячному сяйві або ж повитих густою холодною синявою, нагромадження крижин найхімернішої форми — веж, стріл, голок, пругів, велетенських горбів; здавалося, внизу лежав доісторичний мастодонт чи мегатерій. Райдужні промені вигравали, схрещувалися на величезних льодовиках, що збігали вниз застиглими водоспадами, зливаючись з дрібними закрижанілими потоками, гладенька, сліпуча поверхня яких мало-помалу танула на сонці. Але на великій висоті блиск був не такий гострий, світло було тьмяне, миготливе й холодне, і від цього світла, від німоти й безлюддя неозорої білої пустелі з її таємничими западинами Тартарена проймав дроз.

Над готелем здійнявся димок і почулися глухі постріли. Звідти побачили наших альпіністів і на їхню честь кілька разів вистрелили з гармати. Зараз усі альпіністи, міс та знамениті рисники й чорносливники наводять на нього біноклі! Тартарен згадав про свою велику місію. О тарасконський прапоре! Тартарен вихопив тебе з рук провідника і кілька разів змахнув тобою! Потім, не випускаючи прапора з рук, він встроїв у сніг свій льодоруб і велично всівся на нього, обличчям до глядачів. Сонце обливало його своїм про-

мінням, проте низу підіймався туман, і, внаслідок переломлення сонячних променів (на гірських вершинах це явище звичайне), на тлі неба вималювався величезний Тартарен — кремезний, плечистий, з бородою, що стирчала з-під шолома, схожий на одного із скандинавських богів, що, як повідають легенди, сидять на троні з хмар.

**XI. НАЗАД, ДО ТАРАСКОНА!
ЖЕНЕВСЬКЕ ОЗЕРО.
ТАРТАРЕН ПРОПОНУЄ ОГЛЯНУТИ
БОНІВАРОВУ ТЕМНИЦЮ.
КОРОТКА РОЗМОВА СЕРЕД ТРОЯНД.
ВСЮ ЗГРАЮ УВ'ЯЗНЕНО.
БІДОЛАШНИЙ БОНІВАР.
ДЕ ЗНАЙШЛАСЯ АВІНЬЙОНСЬКА ЛИНВА**

Після сходження в Тартарена набряк і облупився ніс, шкіра на щоках порепалася. П'ять днів він не виходив із свого номера в готелі «Чарівний красвид». П'ять днів він ставив собі компреси, мастився усілякими мазями і, рятуючись від липкої, прісної нудьги, грав із делегатами у хрестяки або диктував їм якнай докладніший, якнайдетальніший звіт про свою експедицію, щоб згодом його прочитали на засіданні Клубу альпінців і надрукували у «Форумі». Коли П. К. А. оклигав і на його шляхетному обличчі, що й досі зберігало колір етрусської амфори, зосталося лише кілька пухирів, струпів та подряпин, делегація із ним на чолі вирушила назад до Тараскона через Женеву.

Ми не будемо змальовувати тут їхні дорожні пригоди, те замішання і подив, з якими зустрічали гурт південців у тісних вагонах, на пакетботах і за табльдотами, коли вони співали, галасували, шалено жестикулювали, хизувалися своїм прапором та альпеншто-

ками: після того, як П. К. А. штурмував Юнгфрау, всі делегати озброїлися альпенштоками, де були випалені нанизані під риму назви вершин, на які сходили знамениті альпіністи.

Монтре!

Тут делегати, на пропозицію свого проводиря, вирішили зупинитися днів на два, щоб оглянути славнозвісні береги Лемана, а головне — щоб побувати в Шільйонському замку з його легендарною в'язницею, в якій колись мучився великий патріот Бонівар і яку уславили Байрон та Делакруа.

Сказати правду, Тартарена не вельми цікавив Бонівар, — після пригоди з Вільгельмом Теллем він не дуже-то вірив у швейцарські легенди, але в Інтерлакені він довідався, що Соня виїхала до Монтре разом із братом, якому погіршало, тож паломництво в історичні місця, задумане ним, було приводом для зустрічі з дівчиною; хто знає, може, йому пощастить умовити її поїхати з ним до Тараскона.

Тартаренові друзі, звісно, були певні, що їдуть ушановувати пам'ять великого швейцарського громадянина, історію якого їм розповів П. К. А. Навіть більше: їм, дуже охочим до ефектних видовищ, сяйнула думка рушити до замку урочистим походом із розгорненим прапором і вигуками: «Слава Боніварові!» Президент грохи пригасив їхній запал.

— Спершу поснідаємо, а там видно буде... — сказав він.

І вони посідали в омнібус, що належав пансіонові ще якогось Мейєра, — він стояв серед інших омнібусів біля плавучої пристані.

— Ви гляньте! Поліцай! Він дивиться на нас! — мовив Паскалон, залазючи в омнібус останнім: він ніс прапор, який завдавав йому в дорозі багато морока.

— Так, так... — стурбовано підхопив Бравіда. — Чого йому треба? Чого він на нас витріщився?

— Він упізнав мене, тільки й усього! — скромно мовив добрий Тартарен і усміхнувся здаля до ваадського поліцая в довгому синьому плащі; той, не відводячи очей, дивився вслід омнібусові, що котився поміж прибережних тополь.

В Монтре саме був базарний день. Понад берегом озера струнками рядами стояли ятки, де торгували городиною, садовою, дешевим мереживом, ланцюжками, бляшками, пряжками,— всіми цими блискучими, мовби виліпленими зі снігу або виточеними з криги дрібничками, які так полюбляють чіпляти на себе швейцарки. А поруч — веремія маленької гавані: безугавне снування яскраво розмальованих човнів для прогулянок, великих бригантин із вітрилами, з яких зносили на берег лантухи й скочували бочки, пакетботів, звідки долинали дзвінки й хрипкі гудки; людське тлумище на набережній — біля кав'ярень та пивничок, біля лотків квіткарок та крамничок тандитників. Якби на все це світило сонце, то можна було б подумати, що це якась гавань у Середземному морі, деь між Ментоною та Бордігерою. Та сонця не було, і наші мандрівники дивилися на це гарне містечко крізь завісу туману, який стелився над озерною блакиттю, повз по сходах, дерся вгору по забрукованих вуличках та по будинках, які височіли один над одним, і нарешті зливався з чорними хмарами, що клубочились поміж темної зелені, якою поросла гора, і, здавалося, ось-ось проллються дощем.

— А бодай їм, тим озерам! — мовив Спірідіон Екскурбаньєс, протираючи шийку, щоб помилуватися на далекі льодовики й на широкі смуги білої пари.

— Я теж їх не люблю,— зітхнув Паскалон.— Туман, стояча вода... Хоч плач!

Бравіда й собі щось буркнув: він боявся підчепити запалення сідничного нерва.

Тартарен суворо урвав їх. Невже, коли вони вернуться додому, їм не захочеться розповісти про те, що вони бачили в'язницю Бонівара й написали свої імена на історичних мурах поруч з іменами Руссо, Байрона, Віктора Гюго, Жорж Санд, Ежена Сю? Аж раптом президент замовк на півслові й змінився на виду. У віконці омнібуса майнув знайомий капелюшок, з-під якого вибивалися біляві кучері... І, навіть не зупинивши екіпажа, який саме сповільнив хід на підйомі, Тартарен стрибнув на брук, гукнувши враженим альпінцям: «Зустрінемося у готелі!..»

— Соню!.. Соню!..

Він боявся, що не наздожене дівчини,— так швидко вона йшла, таку стрімку тінь відкидав на стіни будиноків її стрункий силует.

Соня обернулася, зупинилась.

— А, це ви!..— мовила вона і, потиснувши Тартаренові руку, знову рушила вперед.

Тартарен, відсапуючись, ішов поруч і вибачався за те, що так несподівано зник: мовляв, приїхали друзі, і він мусив будь-що зійти на Юнгфрау... Сліди цього сходження і досі в нього на обличчі... Соня слухала мовчки, не повертаючись до нього, чимраз пришвидшуючи ходу і дивлячись поперед себе застиглим, напруженим поглядом. Тартарен скося поглядав на її профіль: яка вона бліда! І вираз обличчя вже не лагідний і не дитячий, а рішучий і жорсткий — тепер обличчя її виражає ту непохитну волю, що раніше бриніла тільки в голосі; стрункий дівочий стан і золотаві кучері — оце й усе, що лишилося від колишньої Соні.

— Як почуває себе Борис? — несміливо спитав Тартарен, трохи спантеличений її мовчанкою і холодом, яким віяло від неї.

— Борис?..— Вона здригнулася.— А, таж ви нічого не знаєте! Ну, то ходімо зі мною, ходімо!..

Через якийсь час вони вийшли за місто й попряму-

вали широкою вулицею, обабіч якої тяглися виноградники, що спускалися до озера, і вілли з прегарними садочками — стежки там були посипані піском, тераси оббиті плющем, троянди й петунії буяли цвітом, в горщиках та ящиках зеленіли мирти.

Назустріч повільною, млявою ходою йшли іноземці із змарнілими обличчями й тоскним поглядом — такі погляди можна часто бачити в Ментоні та в Монако, тільки там усе маскує, все прикрашає сонячне сяйво, а тут, під свинцевим небом, обличчя здавались більш страдницькими, а квіти — свіжішими.

— Заходьте,— сказала Соня, штовхаючи ґратчасті дверцята під білим кам'яним фронтоном, на якому було щось написано по-російському золотими літерами.

Тартарен не відразу збагнув, де він опився... Невеличкий садок, з акуратними, рівними алеями, посипаними жорствою доріжками, з виткими трояндами, що плетуться між зелених дерев,— їхні пишні жовті й білі китиці чарують красою барв і розливають солодкі пахощі. Під цими гірляндами, серед цього буяння квітів — кілька плит іobelісків з іменами й датами; на одній із плит, зовсім новій, викарбуваний напис:

БОРИС ВАСИЛЬЄВ, 22 РОКИ

Борис помер кілька днів тому, майже відразу після приїзду в Монтре. Кладовище для іноземців, де спочивають під квітами росіяни, поляки, шведи, ті хворі на сухоти, що їх виряджають з північних країн у цю південну Ніццу, бо південне сонце для них надто гаряче й перехід надто різкий,— це кладовище стало для Бориса мовби куточком його батьківщини.

Соня й Тартарен, мовчазні й непорупні, стояли якийсь час перед цією новою плитою, що біліла на тлі пухкої розкопаної землі. Похиливши голову, дівчина вдихала пахощі розкішних троянд; на її почервонілих очах тремтіли сльози.

— Бідолашний хлопець! — зворушено мовив Тартарен і, взявши в свої міцні, шорсткі руки кінчики Сониних пальців, спитав: — Що ж ви тепер збираєтесь робити?

Соня глянула йому просто в вічі сухими блискучими очима — сліз у них уже не було.

— За годину я від'їжджаю.

— Від'їжджаєте?

— Болібін уже в Петербурзі... Манілов чекає мене на кордоні... Я знову кидаюся в пекло. Ви ще почувєте про нас.

Потім, ледь помітно всміхнувшись і не відводячи від Тартарена своїх синіх очей, — під цим поглядом герої наш знічено похнюпився, — вона тихо сказала:

— Хто мене кохає, той поїде слідом за мною!

Леле! Поїхати слідом!.. Збудженість дівчини просто-таки вжахнула Тартарена. До того ж кладовищенська обстановка пригасила його любовний шал. Проте ні в якому разі не можна показувати, що він злякався. І наш герой, абенсерагівським жестом приклавши руку до серця, почав:

— Ви мене знаєте, Соню...

Соня не дала йому скінчити.

— Базіка! — кинула вона, здвигнувши плечима.

І, гордо випроставшись, рушила поміж трояндових кущів до хвіртки. Не озирнулася жодного разу...

«Базіка!..» Вона промовила одне тільки слово, але в голосі її звучала така зневага, що добрий Тартарен почервонів по саме волосся й подивився, чи нема ще когось у садку, чи не чув хтось їхньої розмови.

На щастя, наш тарасконець не вмів довго мучитись і каратися. Через кілька хвилин він уже швидко крокував крутими вулицями Монтре, шукаючи пансіон Мюллера, — там альпінці мали чекати його до світанку, — і відчував невимовну полегкість, нестямну радість від того, що з цим небезпечним зв'язком покінчено. Він

енергійно стріпував на ходу голсою, мовби зміцнюючі ті переконливі докази, яких не схотіла вислухати Соня і які він оце подумки наводив. Авжеж, деспотизм є деспотизм, тут нема чого заперечувати... Але перейти від слів до діла — а хай йому всячина!.. Та й що це за заняття — вбивати деспотів? А якби всі гноблені народи покликали його, як араби Бомбонеля, коли докола їхнього селища блукала пантера? То що — він би мав розірватися? Ет, до біса все це!..

Раптом Тартарен урвав свій внутрішній монолог — повз нього з шаленою швидкістю промчала наймана карета. Він ледве встиг відскочити на тротуар.

— Тобі що, повилазило, бовдуре?

Та його гнівний окрик відразу ж перейшов у вражений вигук:

— Що це? Господи!.. Не може бути!..

Б'юся об заклад, що ви ні за що не здогадаєтесь, кого побачив Тартарен у старому ландо... Делегацію! Делегацію в повному складі: Бравіда, Паскалона, Еккурбаньєса. Притулившись один до одного, вони сиділи на задній лаві, бліді, стурбовані, розгублені, пригнічені, впокорені; а навпроти них — двоє поліцаїв з рушницями. Всі ці застигли німі профілі промайнули у віконечку карети, наче в кошмарному сні. Тартарен прикипів на місці, як недавно, коли «кігті» системи Кеннеді приштрикнули його до криги, і дивився вслід фантастичній кареті, за якою бігла зграйка хлопчаків із ранцями на спинах — видно, щойно випурхнули зі школи. Аж тут хтось крикнув над самісіньким його вухом:

— А ось і четвертий!..

В ту ж мить нашого героя схопили, скрутили, зв'язали й упхнули в найману карету до поліцаїв, один з яких, офіцер, сидів, затиснувши між колін палаш, такий величезний, що ефес його сягав верха карети.

Тартарен заговорив, почав пояснювати: мовляв, це, безперечно, помилка... Він назвав себе, сказав, звідкіля приїхав, згадав про їхнього консула, що торгував швейцарським медом; з консулом цим, на прізвище Іхенер, Тартарен зустрічався на Бокерських ярмарках. Та стражники як води в рот набрали; Тартаренові раптом сійнуло, що це якийсь новий трюк із Бомпарової фесрії, і він лукаво мовив, звертаючись до офіцера:

— То це ви для сміху, авжеж! Жартун!.. Я ж знаю, що це для сміху...

— Мовчіть! А то я вам заткну пельку! — відповів офіцер, страхітливо поводячи очима, наче мав намір проштрикнути арештанта палашем.

Тартарен зацікавився і вступив очі у вікно, за яким пропливали озера, високі гори, вкриті вологою зеленню, готелі з вигадливими дахами й позолоченими вивісками, що здалеку впадали в око; на схилах — точнісінько як на Рігі — мигтіння кошів і корзин і — теж як на Рігі — кумедна залізниця-вузькоколія, а на ній небезпечна механічна іграшка, яка дерлася стрімким схилом до Гліона; на довершення схожості з *Regina montium* і тут ішов дощ, небо без упину віддавало вологу туманному Леманові, а туманний Леман — небу; хмари та хвилі змішалися, поєдналися між собою.

Карета прогуркотіла по звідному мосту, повз крамнички, де торгували виробами із заміші, складаними ножицями, гачками для черевиків, гребінцями, і, проїхавши під низьким склепінням брами, зупинилася на зарослому травою подвір'ї старовинного замку; по кутках височіли круглі вежі з вартівнями; вартівні трималися на дерев'яних балках і були обгороджені почорнілими дерев'яними ґратами. Куди їх привезли? Тартарен зрозумів це, почувши суперечку між офіцером і воротарем, гладким чолов'ягою у фесці, який подзенькував в'язкою іржавих ключів.

— В секретну, в секретну!..— бурчав воротар.— Але в мене вже немає місць, скрізь повно. Нема ради — замкну його в темницю Бонівара.

— Про мене, хоч і в темницю Бонівара! — мовив офіцер.— Це місце якраз для нього...

Так і зробили.

Шільйонський замок, про який П. К. А. два дні підряд розповідав своїм любим альпінцям і куди, з незбагненої примхи долі, ні сіло ні впало запроторили його самого,— найвідоміша в усій Швейцарії історична пам'ятка. Колись це була літня резиденція графів Савойських, потім — в'язниця для державних злочинців, далі— склад зброї та бойового припасу, а тепер — це всього лише місце, куди водять екскурсії, таке саме, як «Рігі-Кульм» або Телльсплатте. Однак тут залишилися поліцейський пост і буцегарня для п'янюг та бешкетників. Але в мирному Ваадському кантоні обмаль і тих, і тих, тож буцегарня завжди порожня і воротар складає там дрова на зиму. Тим-то поява цих в'язнів украй зіпсувала йому настрої; особливо він був невдоволений тим, що не зможе показувати туристам знамениту темницю — найзначніше для нього джерело прибутку о цій порі року.

Розлючений воротар повів Тартарена до темниці; той ішов слідом за ним, не думаючи ні про який опір. Кілька хистких східців, вогкий коридор, де тхнуло льодом, двері завтовшки в цілу стіну на величезних завісах — і вони вступили в просторе підземелля із долівкою та склепінчастою стелею, яку підтримували грубі романські колони із залізними кільцями, що збереглися з давніх-давен: до них приковували державних злочинців. У вузькі продухвини, крізь які було видно тільки клаптик неба, просочувалося тьмяне світло й долинали плюскотіння озерної води.

— Ось ви і вдома,— обізвався тюремник. — Глядіть не заходьте далеко — там кам'яні мішки.

Тартарен злякано відсахнувся.

— Кам'яні мішки?.. О господи!

— А чого ж ви хочете, чоловіче? Мені наказано замкнути вас у Боніваровій темниці, то я вас у темниці Бонівара й замкну... Ну, а тепер, якщо в гамані не порожньо, можна буде влаштувати вас із вигодами, дати на ніч сінник і ковдру.

— Перш за все попоїсти! — вигукнув Тартарен; на щастя, гаманця в нього не забрали.

Тюремник приніс свіжого хліба, пива, ковбаси, і новітній шільйонський в'язень, який з учорашнього дня ріски в роті не мав і геть охляв від втоми та хвилювання, допався до їжі. Поки він їв, сидячи на кам'яній лаві, тюремник приязно дивився на нього.

— Не уявляю собі, що ви таке скоїли, за що вас так суворо покарали,— сказав він за якусь хвилину.

— Бодай би я луснув, коли я й сам щось розумію! Анічогісінько!..— пробурчав Тартарен із повним ротом.

— Та в одному я певен,— провадив тюремник,— ви, як видно, славний чолов'яга, тож, звісно, не захочете позбавити бідолашного батька родини його прибутку, правда ж?.. Річ у тім, що там, нагорі, чекають туристи: вони приїхали подивитися на Боніварову темницю. Якщо ви пообіцяєте, що будете сидіти тихо і не спробуєте звідси чкурнути...

Добрий Тартарен урочисто запрягся, і через п'ять хвилин до темниці натовпилося повно його недавніх знайомих по «Рігі-Кульм» та Телльсплатте: були тут і дурноверхий бевзь Шванталер, і несосвітений бовдур Астьс-Рею, і член Жокей-клубу із своєю племінницею (гм-гм!..) — одне слово, всі ті, хто мандрував по кільцевому маршруту Кука. Бідолашний Тартарен, потерпаючи від сорому, сховався за колонами, щоб його не побачили; чим ближче підступали туристи, тим далі він відступав. А на чолі гурту йшов тюремник і бубнів жалісним голосом завчені фрази:

— Отут нещасний Бонівар...

Туристи посувалися повільно: двос вчених-ворогів, як завжди, завели суперечку і були вже ладні схопитися врукопашну; один вимахував складаним стільцем, другий — саквояжем; їхні тіні, химерно збільшені, танцювали в напівтемряві на склепінні.

Неухильно відступаючи, Тартарен урешті опинився перед одним із кам'яних мішків; то був темний, нічим не обгороджений колодязь, з якого віяло гнилим, крижаним подихом минулих століть. Жажнувши, наш герой відскочив, забився в куток, насунув на очі кашкета, але не витримав вогкого духу, яким були просякнуті мури, і гучно чхнув. Туристи злякано подалися назад.

— О, це Бонівар!..— жваво вигукнула юна парижанка в капелюшку часів Директорії, та сама, яку член Жокей-клубу називав своєю племінницею.

Тартарен не розгубився.

— Які вони затишні, ці кам'яні мішки, правда ж? — мовив він найзвичайнісіньким тоном, наче й справді прийшов сюди помилуватися темницею, і приєднався до гурту. Туристи відразу впізнали альпініста з «Рігі-Кульм», який влаштував незабутній бал, і привітно заусміхалися.

— О, мосьє!.. Кружлярен... танцюрен...

Тартарен угледів незграбну постать маленької феї Шванталер: вона стояла перед ним, ладна цю ж мить протанцювати з ним кадриль. Бракувало тільки, щоб він пішов у танець! Не знаючи, як спекатися цієї завзятої курдупельки, наш герой запропонував фрау Шванталер руку й вельми люб'язно взявся показувати свою темницю: кільце, до якого приковували в'язня, і заглибини на кам'яних плитах, вичовгані його ногами навколо однієї і тієї ж самої колони; милій дамі, що слухала його невимушену мову, й на думку не

спадало, що водять її по темниці теж в'язень, державний злочинець, жертва людської несправедливості й жорстокості.

Яку пекельну муку відчув безталанний Бонівар, коли, провівши танцюристку до дверей, попрощався з нею із світською усмішкою:

— Перепрошую... Я побуду тут іще трохи... Ге?

Він чемпо вклонився, і тюремник, який не зводив з нього очей, на превеликий подив туристів, замкнув за ним двері.

Яка ганьба! Коли бідолаха почув уражені вигуки туристів, його зросив рясний холодний піт.

На щастя, цього дня йому більше не довелося терпіти такі тортури. Через негоду відвідувачів не було. В темниці гуляв вітер, а Тартаренові ввижалося, що це стогнуть ті, кого колись поховали живцем у цих кам'яних мішках. По озерній гладіні без упицу лопотіли краплини дощу; в мури замку хлюпали хвилі, докочуючись аж до продухвин, і на в'язня летіли бризки. Час від часу долинали удари дзвона з якогось пароплава та хлюпотіння води під колесами. Надходив похмурий, тоскний вечір, у сутінках темниця мовби побільшала, і бідолашного Тартарена обсідали тяжкі, чорні думи.

Чому його заарештували, чому кинули в цю страхітливу в'язницю? А що, як це Костекальд... Останній передвиборний виверт... А може, російській поліції донесли про його необережні висловлювання, про його знайомство з Сонею, і поліція зажадала його арешту?.. То чого ж тоді схопили делегатів?.. В чому можна звинувачувати цих бідолах? Легко собі уявити їхній жах, їхній розпач... Щоправда, вони все ж таки перебувають не в цій кам'яній могилі, не в темниці Бонівара, де, тільки-но споночіло, забігали здоровенні щури, тартгани, безгучні павуки з огидними м'якими лапами...

Та що то значить чисте сумління! Замкнений у жах-

ливій в'язниці для державних злочинців, де витали тіні замордованих, великий Тартарен, незважаючи на щурів, павуків і холод, заснув так само міцно, відкривши рота й стиснувши кулаки, захропів так само гучно, як у хатині Клубу альпіністів, між небесами й безоднями. І коли вранці наш герой почув голос тюремника, йому здалося, що він марить.

— Вставайте, приїхав префект!.. Буде вас допитувати! Ну, якщо вже сам префект потурбував себе задля вас, то ясно: ви — злодіяка, яких іще й світ не бачив,— додав тюремник майже поштиво.

Це він, Тартарен — злочинець?..

Однак коли ти перебув ніч у вогкій та брудній в'язниці й не маєш змоги хоч сяк-так причепуритися, то ти й справді скидаєшся на злочинця... І Тартаренові, приведеному до замкової стайні, яка тепер правила за жандармську казарму, де під потинькованими стінами стояли поставлені в козли рушниці, стає соромно за свій неохайний вигляд перед префектом з випеченою борідкою, вбраним у чорний костюм, що сидить на ньому, як улитий... Тут же поміж поліцаїв — його альпінці. Тартарен намагається підбадьорити їх швидким поглядом.

А префект одразу починає суворий допит:

— Ви — Манілов? Так? Російський підданий... В Петербурзі ви влаштували вибух... потім утекли до Швейцарії й тут вчинили вбивство.

— Ні, я нічого такого ніколи не робив... Це помилка... мене прийняли за когось іншого...

— Мовчіть, а то я заткну вам пельку!..— уриває Тартарена капітан.

— Заперечувати — марна справа, — провадить вичепурений префект.— Вам знайома ця линва?

Сто чортів — та це ж його линва! Дротяна линва, яку зсукали на його замовлення в Авін'йоні! І Тартарен, на щирій подив делегатів, опускає очі й каже:

— Знайома.

— На цій ливні повісили людину в Унтервальденському кантоні...

Тартарен, тремтячи, присягається, що він до цього непричетний.

— Побачимо!

До казарми заводять італійського тенора. Нігілісти повісили цього шпига на дубі, на Брюнізькому перевалі, та він дивом урятувався: його зняли дроворуби.

Шпиг дивиться на Тартарена.

— Ні, це не він!

Потім переводить очі на делегатів.

— А це тим паче не вони!.. Сталася помилка.

Розлючений префект повертається до Тартарена:

— То чого ж тоді ви тут?

— А це вже я мушу спитати у вас!..— з апломбом невинності відповідає президент.

Тарасконські альпінці коротко пояснюють, хто вони такі, після чого їх звільняють, і вони квапляться забратися з Шільйонського замку, гнітючу романтичну похмурість якого вони тепер відчувають краще, ніж будь-хто. Вони їдуть у пансіон Мюллера, забирають свої речі й прапор, платять за вчорашній сніданок, хоч його їм так і не вдалося з'їсти, а тоді мчать на вокзал і сідають у женевський поїзд. Йде дощ. В слъозавих вікнах вагона мигтять назви аристократичних дачних місць — Кларан, Веве, Лозанна; червонясті будиночки, садки, де з гілок рідкісних рослин скапує вода, шпилясті дахи, тераси готелів.

Альпінці, сумні й пригнічені, примостилися в кутку довгого швейцарського вагона на протилежних лавах. Бравіда кривиться, скаржиться на біль і раз у раз питає в Тартарена з убивчою іронією:

— Ну, то ви оглянули Боніварову темницю?.. Вам так кортіло її оглянути... Ну, то тепер надивилися?.. Ге?..

Екскурбаньєс сумно й мовчки — вперше в житті мовчки! — дивиться на озеро, яке невідступно супроводить їх у вагонному вікні.

— О господи, скільки тієї води! Відтепер я ніколи вже не купатимусь...

Паскалон іще й досі не оговтався: мов зацькований заєць, він визирає з-за прапора, затиснутого у нього між колін... Ну, а Тартарен? Тартарен, величний і незворушний, як завжди, з утіхою гортає південні газети — цілу пачку газет, доставлених у пансіон Мюллера; всі вони передрукували з «Форуму» допис про те, як він сходив на Юнгфрау, — його власну оповідь, але неймовірно перебільшену й прикрашену пишномовними похвалами. Раптом із грудей нашого героя вихоплюється крик, який чути на другому кінці вагона. Пасажирки зриваються з місць. Що це — катастрофа?! Ні, всього-на-всього замітка у «Форумі». Тартарен уголос читає її альпінцям:

— «Кажуть, що В. П. К. А. Костекальд, який тільки-но одужав після жовтяниці, — він слабував кілька днів, — вирушає до Швейцарії з наміром зійти на Монблан і піднятися ще вище, ніж Тартарен...» Бандит! Він хоче спалюжити моє сходження на Юнгфрау!.. Не вийде! Я в тебе з-під носа вихоплю твою гору... Від Шамоні до Женеві їхати всього кілька годин — я зійду на Монблан раніше за тебе!.. Послухайте, друзі, ви поїдете зі мною?

Бравіда відмовляється. А бодай йому!.. Він уже ситий пригодами...

— По самісіньку зав'язку!.. — хрипким голосом підхоплює Екскурбаньєс — де й дівся його «гонг»!

— А ти, Паскалоне? — лагідно питає Тартарен.

— Учи-п-телю-ю!.. — мекекає у відповідь Паскалон, не підводячи на Тартарена очей.

І цей відкинувся від нього!

— Гарзд! — урочисто й грізно каже наш герой.—
Я поїду сам, я сам-один заживу слави! Ану, давайте
сюди прапор!

ХІІ. ГОТЕЛЬ БАЛЬТЕ В ШАМОНІ.

ТХНЕ ЧАСНИКОМ!

ЧИ ПОТРІБНА ЛИНВА,

КОЛИ СХОДИШ НА АЛЬПИ?

SNAKE HANDS ¹.

УЧЕНЬ ШОПЕНГАУЕРА.

НА ПРИВАЛІ В ГРАН-МЮЛЕ. «ТАРТАРРЕНЕ!

МЕНІ ТРЕБА З ВАМИ ПОГОВОРТИ...»

У вечірніх сутінках, тремтячих від холодного дощу й вітру, на дзвіниці в Шамоні пробило дев'ять ударів. На вулицях не горів жоден ліхтар, у вікнах будинків не блимав жоден вогник, світилися тільки під'їзди та подвір'я готелів — там горів невсипущий газ, а довкола залягала непроглядна темрява, якої не розсіювали ні тьмяні відблиски засніжених вершин, ані бліде сяйво місяця, що лилося з нічного неба.

В готелі Бальте, найкращому в цьому альпійському селищі й завжди переповненому, численні мандрівники та пожильці, натомлені екскурсіями, потроху розходились по своїх номерах, і кінець кінцем у великій залі залишилась тільки родина англійського священника— він мовчки грав із дружиною в шашки, а цілий виводок їхніх дочок у нагрудниках та ֆарту-хах із небіленого полотна був зайнятий писанням запрошень на євангелістську відправу— та молодий швед, худорлявий і блідий, що сидів біля палаючого каміна і, присьорбуючи грог із кіршвасеру з сельтерською водою, понуро дивився на вогонь. Вряди-годи

---

¹ Рукостискання (англ.).

до зали заходив припізнільй турпет у мокрих гетрах та в плащі, з якого стікали струмені води, зупинявся біля великого барометра, що висів на стіні, стукав по ньому пальцем, дивився, яку погоду обіцяє на завтра ргуть, і, посмутнівши, йшов спати. Всі мовчали, і серед мертвої тиші тріщали тільки дрова в каміні, шурхотів дощ по шибках та сердито рокотів Арв під дерев'яним мостом недалечко від готелю.

Раптом двері відчинилися, і до зали ввійшов швейцар у гантованій сріблом лівреї, який тяг цілу купу валіз та плаців, а слідом за ним — четверо змерзлих альпіністів, приголомшених цим несподіваним переходом від темряви й холоду до світла й тепла.

— Господи!.. Оце так погодка!..

— Дайте нам попоїсти!..

— Нагрійте нам постелі, г а р р а з д?..

Вони говорили всі разом крізь свої кашне, з-під своїх хутряних шапок, кашкетів з навушниками, і слуги не знали, кого слухати, аж поки врешті присадкуватий гладун, якого вони називали «президентом», перекричав їх усіх.

— Насамперед — реєстраційну книгу! — наказав він.

Гортаючи книгу закоцюблою рукою, він називав прізвища тих туристів, які зупинялися в готелі протягом тижня.

— «Доктор Шванталер з дружиною...» Знову!.. «Член Французької академії Астьє-Рею...»

Він перегорнув кілька сторінок, щоразу бліднучи, коли бачив прізвище, схоже на те, яке шукав. Нарешті, перегорнувши книгу до кінця, куцань переможно зареготав, жбурнув книгу на стіл і підстрибнув, мов хлопчисько, що було несподівано й досить-таки дивно при його огрядності.

— Його тут немає! Він іще не приїхав!.. Адже більше йому ніде зупинитися... Капець Костекальдові! Цур

тобі, пек тобі, Костекальде!.. А тепер, друзі, — вечеряти!..

І добрий Тартарен, уклонившись дамам, на чолі галасливої та зголоділої делегації рушив у їдальню.

Саме так — з усією делегацією, навіть із Бравіда... А невже ви гадали, що може бути інакше? Та що сказали б у Тарасконі, якби вони повернулися без Тартарена? Кожен із делегатів чудово уявляв це собі. Тож буфет на женецькому вокзалі був свідком зворушливої сцени розставання: делегати плакали, обіймали президента, цілували прапор, обливаючи його слізьми, мовби ніколи вже його не побачать, а скінчлося все тим, що в ландо, яке П. К. А. найняв до Шамоні, упхалася вся делегація. Дорога тут чудова, але тарасконці, позагортавшись у плащі, позаплющували очі й захропли так, аж ландо задвигтіло, байдужісінькі до чарівних краєвидів, які відкрилися перед ними за пеленою дощу, тільки-но проминули Селанш: урвища, діброви, піняві водоспади, вершина Монблану, яка то виринала з високих хмар, то знов ховалася в них. Наші тарасконці, яким стала вже осоружна вся ця краса, мріяли лиш про те, щоб виспатися після безсонної ночі в Шільйонській в'язниці. Навіть тут, у готелі Бальте, сидячи в кутку довгої порожньої їдальні й мовчки намнаючи розігрітий суп та рештки інших страв, що лишилися від обіду, вони думали гільки про те, щоб якнайшвидше полягати в ліжка. Раптом Спірідіон Екскурбаньєс, що очманіло ворушив щелепами, підвів голову від тарілки і, потягнувши носом повітря, вигукнув:

— Та ба! Тхпе часником!

— Авжеж, дуже гарний запах, — підхопив Бравіда.

Тарасконці, натхнені цим духом вітчизни, духом тарасконських страв, — о, як давно не чув його Тартарен! — засовалися на стільцях; в них аж слинка потекла. Часником тхнуло з невеличкої кімнатки

поряд з їдальнею: там вечеряв самотою якийсь турист, певно, поважна особа, бо в кухонному вікні щохвилини показувався ковпак кухаря — він передавав дівчині-служниці невеличкі тарелі з покритками, а та носила їх у кімнатку.

— Мабуть, якийсь південець,— прошепотів тихий Паскалон.

У президента враз майнула думка про Костекальда, і його мовби морозом обсіпало.

— Підіть подивіться, Спирідіоне! — звелів він. — А потім скажете нам...

Тільки-но славетний Гонг, виконуючи розпорядження свого проводиря, ступив на поріг кімнатки, звідти долинув гучний регіт, і за якусь мить Екскурбаньєс вийшов, тримаючи за руку довготелесого чолов'ягу — носатого, з хитруватими очима; груди в нього були завішані серветкою, як у завзятого гастронома.

— Диви! Бомпар!..

— Дурисвіт!..

— Добри вечір, Гонзагу! Як ся маєте?

— Папове, я до ваших послуг!.. — вигукнув посильний, потискуючи всім руки, і тут-таки сів до столу разом із тарасконцями поласувати білими грибами з часником, приготованими пані Бальте, котра, як і її чоловік, не терпіла страв, які готувалися до табльдоту.

Тарасконці умить збадьорилися, де й ділася їхня втома та сонливість: чи то завдяки улюбленій страві, чи, може, від радості зустрічі із земляком, чарівним Бомпаром, непогамовним і незрівняним Дурисвітом. Вони замовили шампанського і ще довго сиділи за столом та присягалися один одному у вічній приязні.

— Ну, я вас уже не покину, ні! — говорив Бомпар. — Мої перуанці поїхали, і я тепер вільний...

— Ви вільні? То ходімо завтра зі мною на Монблан!

— Як? Ви завтра вирушасте на Монблан? — перепитав Бомпар досить стримано.

— Атож! Я хочу поцупити цю гору в Костекальда з-під носа... Він приїде — а Монблану нема й сліду!.. То ви підете зі мною, Гонзагу? Ге?

— Піду... Піду... Ось тільки погода... О цій порі не дуже зручно сходити на гори...

— Отакої — не дуже зручно... — мовив добрий Тартарен, а тоді підморгнув і багатозначно усміхнувся; проте Бомпар не зрозумів цієї усмішки.

— Ходімо пити каву до вітальні... Спитасмо поради в старого Бальте. Він напевне знає, що й до чого — адже був колись провідником, двадцять сім разів сховався на вершини.

— Ти ба! Двадцять сім разів! — в один голос вигукнули делегати.

— Ну, Бомпар завжди перебільшує... — сказав П. К. А., суворо та водночас і трохи заздрісно.

У вітальні доньки англійського священика усе ще писали запрошення, татусь із матусею куняли над шашками, а цибатий швед з таким самим понурим виразом помішував ложечкою свій грог із сельтерською водою. Та, побачивши тарасконських альпіністів, підігрітих шампанським, юні писарчучки попідводили голови від своїх запрошень. Ці чарівні створіння ніколи ще не бачили, щоб люди, п'ючи каву, так гримасували, так несамовито поводити очима.

— Цукру, Тартарене?

— Що ви, командире!.. Адже ви знаєте — після Африки...

— О, даруйте, забув!.. А ось і пан Бальте!

— Пане Бальте, сідайте, п р р о ш у!

— Хай живе пан Бальте!.. Го-го-го! Нумо галасувати!..

Старий Бальте, якого обступили і на якого насідали ці люди, — а він їх бачив уперше в житті, — незворушно всміхався. З широкого голеного обличчя цього кремезного савояра, рославого, плечистого, сутулого,

неквапливого в руках, весело й по-молодому дивилися маленькі хитрі очиці. Він був зовсім лисий — волосся вилізло після того, як Бальте одної ночі мало не замерз у снігах.

— Панове, як ви збираєтеся зійти на Монблан? — спитав він, обводячи тарасконців шанобливим і водночас іронічним поглядом.

Тартарен хотів був відповісти, але Бомпар випередив його:

— Невчасно, правда ж?

— Та ні! — заперечив колишній провідник. — Оцей добродій із Швеції теж вирушає туди завтра, а на кінець тижня я чекаю двох американців, які теж хочуть піднятися. Один із них навіть сліпий.

— Я знаю. Зустрівся з ним на Гуггі.

— А ви були на Гуггі?

— Тиждень тому, коли піднімався на Юнгфрау...

Почувши це, проповідниці-євангелістки здригнулися, покинули водити перами по паперу й повернули голови до Тартарена: ці юні англійки займалися всіма видами спорту й були завзятими альпіністками, тож вони дуже зацікавилися нашим героєм. Ще б пак — він зійшов на Юнгфрау!

— Чудове сходження! — мовив старий Бальте, здивовано дивлячись на П. К. А.

А Паскалон, зашарівшись й затинаючись, — він завжди ніяковів перед дамами, — мекекнув:

— Учи-и-те-е-лю! Розкажіть про цю... як її... розколину...

Президент усміхнувся:

— Дитина!..

І все ж таки він почав розповідати про те, як упав у розколину — спершу байдуже, недбало, а потім запалився й став бурхливо жестикулювати, задригав ногами, показуючи, як завис на кінці мотузки над безоднею, замахав начебто зв'язаними руками, кличучи на

допомогу. Священикові доньки здригнулися й так і вп'ялися в нього очима — холодними очима англійок, які від подиву стають круглими.

Запала мовчанка. Порушив її Бомпар.

— Коли ми перебиралися через розколину на Чімборасо, то не зв'язувалися мотузкою, — сказав він.

Делегати Perezирнулися. Цією тарасконадою Бомпар перевершив усіх.

— Оце так Бомпар!.. Бачили такого?.. — в щирому захваті пробелькотів Паскалон.

Однак старий Бальте, повіривши в те, що Бомпар справді сховався на Чімборасо, заперечив: неможливо перебраться через розколину, не зв'язавшись мотузкою. Видертись на льодовик без мотузки, міцної мотузки з манільських конопель — річ неймовірна. Коли хтось посковзеться, решта його втримають.

— За умови, що мотузка не обірветься, добродію Бальте, — докинув Тартарен, згадавши про катастрофу на Сервені.

Та господар знову заперечив.

— На Сервені мотузка не обірвалася, — мовив він, карбуючи слова. — То провідник, який ішов позаду, обтяв її льодорубом.

Тартарен аж знетямився від обурення.

— Даруйте, добродію, — провадив Бальте, — але провідник діяв правильно... Він зрозумів, що втримати інших неможливо, і обтяв мотузку, щоб урятувати себе, свого сина й того альпініста, якого супроводив разом із сином... Якби він на це не зважився, то було б не чотири жертви, а сім.

Спалахнула суперечка. Тартарен вважав, що зв'язатися однією мотузкою — це все одно, що присягнути на життя й смерть. Натхнений тим, що його слухають дами, він говорив чимдалі запальніше, підкріплюючи свої слова фактами й посилаючись на присутніх:

— Приміром, якщо я завтра зв'яжуся однією мо-

тузкою з Бомпаром, то це з мого боку буде не звичайнісінький застережний захід, а клятва богові й людям: мовляв, я буду скрізь і всюди разом із моїм супутником і скоріше загину, ніж повернуся без нього, бодай би я луснув!

— Я теж даю клятву, Т а р т а р р е н е... — гукнув із другого кінця столу Бомпар.

Яка зворушлива хвилина!

Священик, щиро схвильований, підвівся, підійшов до нашого героя і потис йому руку на англійський манір, так наче орудував помпою.

Потім підійшла його дружина, а тоді — доньки; shake hands геть у всіх було таке міцне, мовби вони помпували воду на шостий поверх. Що ж до делегатів, то вони, як по правді, особливого ентузіазму не виявили.

— Я згоден із добродієм Бальте, — заявив Бравіда. — Авжеж, у таких випадках кожен повинен рятувати свою шкуру! Я цілком розумію того провідника, який обтяв льодорубом мотузку. Бий мене сила божа!..

— Ну, Пласіде, ви мене дивуєте! — суворо мовив Тартарен і, нахилившись йому до самісінького вуха, прошепотів: — Замоквність, нещасний! На вас дивиться Англія!

Бравий вояка, який, звичайно, ще й досі не охолов після екскурсії до Шільйонського замку, зробив рух, що означав: «Чхати мені на Англію...» — і, певно, дістав би добрячої нагінки від президента, обуреного таким цинізмом, аж тут заговорив поганющою французькою мовою понурий молодик-швед, переповнений грогом та нудьгою. На його думку, провідник діяв правильно, обтявши мотузку: позбавити необхідності жити чотирьох бідолах, іще не старих, цебто приречених іще якийсь час животіти, одним-єдиним помахом руки упокоїти їх, знову занурити їх у небуття — який це шляхетний, який прекрасний вчинок!

— Що з вами, юначе? — вигукнув Тартарен. — У ваші роки говорити про життя з такою байдужістю, з такою огидою! Чим воно завинило перед вами?

— Нічим, воно мені остогидло, та й годі.

Швед розповів, що він вивчав філософію у Христіанії і, проїнявшись ідеями Шопенгауера та Гартмана, дійшов кінцець кінцем висновку, що життя — річ сумна, безглузда, неподобна. Він мало не наклав на себе руки, тож батьки ублагали його покинути навчання й вирушити в мандри, але скрізь його переслідує нудьга, скрізь він стикається із тоскною нікчемністю буття. Тартарен та його друзі — перші життєрадісні істоти, яких він бачить.

Добрий П. К. А. весело розсміявся:

— Такі вже ми вдалися, юначе! Всі тарасконці такі. Благодатний край! Від ранку до вечора там усі сміються, співають, а решту часу танцюють фарандолу. Отак!.. Отак!..

І він утнув фарандолу так хвацько, зграбно і легко, як великий хрущ, що розпростує крила.

Однак делегати не мали ні залізних нервів, ані невичерпної бадьорості свого ватажка.

— Президент знову розходився, — пробурчав Екскурбаньєс. — А вже за північ...

Бравіда, розлючений, схопився з місця:

— Ходімо спати! У мене нестерпно болить спина...

Тартарен, згадавши про завтрашне сходження, послухався, і тарасконці, взявши свічник, піднялися широкими гранітними сходами до своїх номерів, а старий Бальте пішов готувати харчі і наймати мулів та провідників.

— Отакої! Сніг!..

Це були перші слова доброго Тартарена, коли він прокинувся вранці й побачив, що шибки запушені ішєсм і що в кімнаті розлита м'яка білість. Проте коли

він, прилаштувавши до віконного засува дзеркальце, почав голитися, то збагнув, що помилився: біласте світло випромінював Монблан, що сяяв просто перед ним у променях сліпучого сонця. Тартарен відчинив вікно, і в кімнату ринув холодний, живлющий вітер льодовиків, а разом із ним — передзвін незчисленних дзвіночків і завивання рогів: то пастухи гнали худобу на пашу. На тарасконця повіяло чимось здоровим, прадавнім — у Швейцарії це відчуття виникло у нього вперше.

Внизу на нього чекав цілий гурт провідників та носіїв. Швед уже сидів верхи на мулі; поміж цікавих, що оточили його щільним колом, була й родина священика — всі ці моторні панночки, похапцем зачесані, прийшли, щоб іще раз помінятися shake hands із героєм, яким вони захоплювалися.

— Чудова погода! Не гайте часу! — гукав господар, лисина якого вилискувала проти сонця, наче валун.

Добрый Тартарен і сам квапився вирушити в дорогу, однак ніяк не міг добудитися делегатів, які мали супроводити його до П'єр-Пуантю, — далі мули вже б не пройшли. Бравий командир, хоч як умовляв і благав Тартарен, не вставав із постелі: повернувшись обличчям до стіни, насунувши на вуха нічний ковпак, він відповідав на всі президентові докори цинічним тарасконським прислів'ям:

— Хто хвалиться, що рано встає, той спить до полудня...

А Бомпар повторював:

— Нащо нам отой Монблан?.. Бридня якась...

Кінець кінцем П. К. А. мусив віддати офіційний наказ — тільки тоді пощастило підняти Бомпара з ліжка.

Нарешті караван посунув вузькими вуличками Шамоні. Урочисту процесію очолював Паскалон верхи на мулі, з розгорненим прапором; останнім їхав

добрий Тартарен, оточений провідниками та носіями, величний, мов китайський мандарин, вбраний як найбуваліший, найзавзятіший альпініст, у нових окулярах з випуклими димчастими скельцями, із славнозвісною авіньйонською ливною, яка повернулася до нього, — ви знаєте, якою ціною.

Всі видивлялися на нього з майже такою самою цікавістю, як на прапор, а він тішився увагою до себе, милувався мальовничими вуличками савоярського селища, анітрохи не схожого на швейцарські села, вишарувані так, що вони аж блищали і скидалися на новенькі іграшки чи на ярмаркові балагани; тут видніли малесенькі, врослі в землю халупи, майже цілком зайняті під хліви, і поруч — розкішні шестиповерхові готелі, блискучі вивіски яких здавалися так само недоречними, як здаються недоречними гаптований сріблом кашкет швейцара, чорний фрак і елегантні черевики метрдотеля поряд із чепцями селянок, фланелевими куртками ткачів та крислатими повстяними капелюхами вуглярів. На майдані стояли випряжені ландо, карети й вози на гній; стадо свиней походжало на осонні біля поштової контори; звідти вийшов англісець у білому полотняному капелюсі з пачкою кореспонденції в руках; він на ходу читав «Тайме», навіть не поглянувши на листи. Кавалькада тарасконців проминала все це під тупотіння мулів, під войовничі поклики Екскурбаньєса, — «гонг» його, відігрівшись на сонці, знову гуркотів, як грім, — під дзвіночки стад, які паслися на схилах поблизьких гір, і під рокотіння спіненого потоку, що виривався з-під льодовика і виблискував так, ніби ніс на своїх хвилях сонце і сніг.

На околиці селища Бомпар підїхав до президента й, дико поводячи очима, мовив:

— Тартарене! Мені треба з вами поговорити...

— Трохи згодом... — відповів П. К. А.; він саме провадив філософську суперечку з молодим шведом

і намагався подолати його похмурий песимізм, захоплюючись чудовими красвидами: розлогими пасовиськами, тут осіяними сонцем, там темними, і густозеленими лісами, що їх увінчували сліпучо-білі фірнові гребені.

Після двох марних спроб під'їхати до Тартарена Бомпар відступився. Перебравшись через Арв по невеличкому мосту, караван рушив далі поміж ялин, по вузькій покрученій стежці; мули, йдучи вервечкою, своїми химерними копитами-черевичками промацували найменші виступи та виїмки крутосхилу; щоб утримати рівновагу, наші тарасконці мусили пильнувати кожен їхній рух і раз у раз вигукували:

— Легше!.. Легше!.. А бодай тобі!..

В будиночку на П'єр-Пуантю, де Паскалон та Ескурбаньєс мали чекати повернення альпіністів, Тартарен, заклопотаний сніданком та розміщенням провідників і носіїв, так само пускав повз вуха Бомпарові нашіптвання. Настрій за сніданком — про це згадали згодом — у всіх був пригнічений, хоч погода була гарна, вино — чудове, повітря — чисте (вони перебували на дві тисячі метрів над рівнем моря). Провідники, що свідали окремо, жартували, пересміювалися, а за столом тарасконців панувала тиша, яку порушували тільки звуки, що звичайно супроводять трапезу: дзенькіт склянок, стукіт важких тарілок, ложок, виделок та ножів по дерев'яному столу. А коли вони вирушили до Боссонського льодовика, звідки, власне, й починалося сходження, то мали такий сумний вигляд, як батальйон, що крокус без музики; може, до цього спричинилося неприховане хвилювання Гонзага, може, похмурість молодого шведа, а може, лихе передчуття, яке охопило всіх. Хтозна...

Ступивши ногою на криву, Тартарен мимохить усмінувся: йому пригадався Гуггі та його вдосконалені «кігті». Величезна різниця між новачком, яким він

тоді був, і першорядним альпіністом, яким він вважав себе тепер! Він почував себе впевнено у важких черевиках, які швейцар уранці ще й підбив йому двома здоровенними цвяхами; він уже чудово орудував льодорубом і, по суті, не потребував допомоги провідників — хіба що шлях показуватимуть... Льодовик, який здавався не таким сліпучим крізь димчасті окуляри, після недавнього обвалу був засипаний снігом, а в снігу де-не-де побликували зеленаві озерця, слизькі й підступні. Тартарен, уже знаючи з досвіду, що небезпеки немає, спокійно йшов по самому краю розколини з гладенькими стінами, що блищали на сонці й зникали десь у безодні, пробирався поміж нагромаджених брил і думав тільки про те, щоб не відстати від шведа, який невтомно просувався вперед: його довгі гетри із срібними пряжками, які щільно облягали тонкі, худі ноги, піднімалися разом із альпенштоком, що здавався його третьою ногою. Хоч іти було нелегко, філософська суперечка двох альпіністів не припинялася, і над крижаним обширом, лунким, мов річкова гладінь, гримотів густий бас — невимушено, хоч і трохи засапано...

— Ви знаєте мене, Отто...

А на Бомпара тим часом сппались усілякі халепи. Він ще й уранці був певен, що Тартарен тільки хвалиться, говорячи про сходження на Монблан, — адже на Юнгфрау він теж, безперечно, не сходив... І бідолаха-посильний одягся як звичайно; черевики його не були підбиті цвяхами, тобто він скористався із власного винаходу (пам'ятаєте — підкувати солдатів?); він не взяв навіть альпенштока, бо на Чімборасо альпенштоками не послуговуються! В цього був тільки ціпок, який дуже пасував до його капелюха з блакитною стрічкою та до ульстера. Підійшовши до льодовика, Бомпар жажнувся: адже бідолашний Дурисвіт не сходив на гори — це була тільки похвальба!

Проте коли він подивився з висоти морени, як легко рухається по дорозі Тартарен, то враз піднісся духом і вирішив іти з ним до хатини в Гран-Мюле, де вони мали ночувати. Та шлях виявився важким. Тільки-но Бомпар ступив на кригу, як повалився навznak; потім він упав на долоні, далі — на коліна.

— Ні, дякую! — казав він провідникам, коли ті пробували його підвести. — Це я навмисне... Навмисне! По-американському... Як на Чімборасо!..

Поза, в якій Бомпар хоч-не-хоч опинився, видалась йому зручною, і він рачки поповз уперед; капелюх його збився на потилицю, поли ульстера тяглися по кризі, розмітаючи сніг, як шерсть бурого ведмеда. Одиак він не занепадав духом і розповідав альпіністам, що таким-от маніром зійшов у Кордільєрах, чи то пак Андах, на гору в десять тисяч метрів заввишки. Щоправда, він не сказав, скільки йому знадобилося на це часу, та, певно, чимало, бо в Гран-Мюле він приповз на цілу годину пізніше за Тартарена, весь викачаний у брудний сніг; руки його в плетених рукавичках геть закоцюбли.

Хатина в Гран-Мюле, побудована на кошти шамонійської громади, порівняно з хатиною на Гуггі була просто-такі розкішною. Коли Бомпар увійшов у кухню, там весело палахкотів вогонь. Тартарен і швед уже сушили взуття, а господар — скоцюрблений стариган із довгими сивими патлами — показував їм скарби свого маленького музею.

В цьому сумному музеї були зібрані речі, що їх господар зберігав на згадку про всі катастрофи, які сталися на Монблані за ті сорок років, що він держав тут готель. Старий діставав одну по одній ці пам'ятки з вітрини й розповідав про трагічне походження кожної... Оцей клапоть сукна, оці гудзики від жилета — все, що залишилося від одного вченого-росіянина: на льодовику Бренва його поніс у безвість ураган... Оця

щелепа залишилася від одного з провідників славнозвісної експедиції — одинадцяти альпіністів та посіїв, які загинули в сніговому буревії... Ці жалобні реліквії навіювали тугу, яку посилював ще й вечірній присмерк, і тьмяні відблиски фірну, що миготіли на шибках, так само, як і монотонне бубоніння старого: в найпатетичніших місцях його тремтячий голос брнів особливо задушевно, а коли він розгорнув клаптик зеленої вуалі, що належав англійці, яку 1827 року поховала під собою лавина, то навіть пустив сльозу.

Хоч як заспокоював себе Тартарен, говорячи собі, що ці катастрофи сталися дуже давно,— тоді Компанія була ще не в змозі організувати безпечні сходження, — серце йому краялося, коли він слухав савоярського плакальника, і врешті він вийшов на свіже повітря.

Улоговини вже огорнула птьма. Побляклі Боссони бовваніли зовсім близько, а рожеву вершину Монблану ще пестило вечірнє сонця. Ця усмішка природи звеселила душу нашого південця. Аж ось позад нього виринула Бомпарова тїнь.

— А, це ви, Гоцзагу! Як бачите, я дихаю свіжим повітрям... Стариган засмутив мене своїми розповідями...

— Т а р т а р р е н е!.. — мовив Бомпар, стиснувши йому руку так, що аж кістки затріщали. — Як на мене, вже пора кінчати цю дурну експедицію.

— Що ви верзете?

Бомпар заходився малювати перед Тартареном моторошну картину тих страшних небезпек, які чигають на них тут: розколини, лавини, смерчі, бурі...

— Та замовкніть урешті, Дурисвіте! — урвав його Тартарен.— А Компанія тоді навіщо? Монблан, певне, упорядкований так само добре, як і інші гори...

— Впорядкований?.. Компанією?..—пробурмотів ошелешений Бомпар: він уже забув про свою тарасконаду.

Тоді Тартарен повторив од слова до слова все те, що

Бомпар розповідав йому про акціонерну Швейцарію, про заорендовані гори, про бутафорські розколини. Колишній буфетник у відповідь вибухнув реготом.

— Таж то все вигадки! І ви повірили?.. Хто-хто, а тарасконці таки вміють дурити... Мастаки!..

— То що, і Юнгфрау не впорядкована? — приголомшено спитав Тартарен.

— Певно, що ні!

— А якби мотузка обірвалася?..

— О мій бідолашний друже...

Наш герой, запізно жажнувшись, зблід як стіна і заплющив очі. Як бути?.. Йти далі чи вертатися? Ця місцина, холодна, похмура, поорана розколинами, зрадлива місцина, де тебе на кожному кроці підстерігають смертельні небезпеки... Це голосіння старого господаря заїзду, що й досі лунає в вухах!.. А бодай би вам усім, а побий мене лиха година!.. Та за мить Тартарен згадав про своїх земляків, про те, що він має підняти на вершині прапор... До того ж у нього чудові провідники, з ним Бомпар, випробуваний, надійний товариш... Зрештою, зійшов же він на Юнгфрау! То чом би не спробувати зійти на Монблан?

Тартарен поклав свою широку долоню на плече другові й рішуче мовив:

— Послухайте, Гонзагу...

ХІІІ. КАТАСТРОФА

Темної-претемної ночі, без місяця, без зір, без неба, по миготливо-білому засніженому крутосхилу тягнеться довга мотузка, до якої прив'язані одна за одною малесенькі зігнуті фігурки; метрів за сто попереду червоною п'яткою ніби повзе по снігу ліхтар. Німотність фірну, який приглушує кроки каравану, порушують тільки дзвінки удари льодоруба об снігову кору та

стукіт крижаних уламків, що скочуються вниз. Вряди-годи хтось скрикне, хтось здушено застогне, хтось із глухим шумом упаде на кригу — і за мить од кінця мотузки лунає гучний бас:

— Глядіть не зірвіться, Гонзагу!..

Річ у тім, що бідолаха Бомпар зважився супроводити свого друга Тартарена аж до вершини Монблану. Від другої години ночі, а зараз президентів годинник з репетицією показує вже четверту, горопашний по-сильний повзе накарячки; наче каторжника, прикутого до ланцюга, його тягнуть, штовхають, а він ковзається, й спотикається, і ледве стримує крики, лайку та прокльони на думку про те, які страхітливі небезпеки чигають тут на нього. Щомиті з будь-якого боку може зірватись лавина; досить найменшого струсу, найменшого коливання повітря — і маєш! — сніговий або крижаний обвал. Страждати мовчки — які ж бо це тортури для тарасконця!..

Зненацька караван зупиняється. Тартарен запитує, що сталося; чути тихі голоси, жваве перешіптування.

— Ваш товариш не хоче йти далі, — каже швед.

Порядок руху порушено, людський ланцюг розтягується, ланка насувається на ланку, і ось уже всі вони на краю величезної розколини — горяни називають їх тріщинами.

Досі наші альпіністи перебиралися через такі розколини поповзом по драбинці, перекинутій з одного краю на другий. Проте ця тріщина дуже широка, до того ж протилежний її край футів на вісімдесят, а то й на сто вищий. Доведеться спускатися на дно вузької — чим глибшої, тим вужчої — ями по східцях, які видовбають у кризі льодорубом, і в такий самий спосіб вибратися нагору. Але Бомпар рішуче відмовляється.

Нахилившись над проваллям, яке в темряві видається бездонним, він дивиться, як блимає ліхтарик

провідників, що вирубують східці. Тартарен теж хвилюється і раз у раз гукає:

— Ну, Гонзагу, сміливіше!..

Правду кажучи, цими вигуками він підбадьорює і самого себе.

Далі, вже пошепки, він нагадує Бомпарові про честь, про Тараскон, про прапор, про Клуб альпінців. Але той цинічно відповідає:

— Де ж пак — Клуб!.. Та хіба я його член?..

Тоді Тартарен каже, що сам переставлятиме Бомпарові ноги, адже це дуже легко.

— Для вас, може, й легко, а для мене — ні!..

— Таж ви самі казали, що звикли...

— Певно, що звик... То й що? Я багато до чого звик — курити, спати...

— А головне — брехати! — кидає президент.

— Перебільшувати — тільки й того! — безсоромно поправляє Бомпар.

Проте, коли посильному пригрозили, що залишать його тут самого, він лякається й опановує себе; поволі, обережно починає він спускатися жахливими східцями — такі східці бувають на млинах... Видиратись на протилежну стіну, прямовисну та гладеньку, наче мрамур, вищу за тарасконську вежу короля Рене, іще важче, ніж спускатися. Миготливий ліхтарик провідників знову здається повзучим світлячком. Та нема ради — треба набратися відваги, а то ноги провалюються в сніг, а внизу під стіною в широкому водоріі, який скоріше відчуваєш, ніж бачиш, булькотить і дзюркоче вода, і звідти віє холодом бездонних глибин...

— Обережно, Гонзагу!.. Не зірвітья!..

В цій фразі, яку Тартарен каже лагідним, майже благальним тоном, таїться грізний зміст: адже альпіністи, що видираються нагору, чіпляючись руками й ногами за будь-який виступ, висять один над одним, тож вони зв'язані не тільки мотузкою, а й злагодже-

ністю рухів; досить комусь одному зірватися чи бодай посковзнутися — і в небезпеці опиняються всі. Та ще в якій небезпеці, побий мене лиха година! Он як підстрибують, котячись униз, уламки криги, он яка гучна луна відповідає їм у всіх розколинах, у тасмничих проваллях! Так і бачиш перед собою пащеску страховиська, яке чатує на тебе; одна малесенька похибка — і воно тебе проковтне.

Але що там знову сталося? Довготелесий швед, який дереться вгору попереду Тартарена, раптом зупиняється, і його окуті залізом підбори торкаються кашкета П. К. А.

— Вперед! — гукають провідники.

— Лізьте, юначе! — вторує їм президент.

Та швед і вухом не веде. Він випростується на весь свій зріст, тоді пахляється, ледве тримаючись; промені світанкового сонця грають на його ріденькій борідці й падають на очі; ці очі широко розплющені, і погляд їх дивний.

— Оце так провалля! — каже швед Тартаренові й показує вниз. — Ото зірватися б!..

— Неважко собі уявити... Ви потягли б за собою всіх нас... Ну-бо, піднімайтеся далі!..

Та швед не рухається і вперто править своєї:

— Чудова нагода покінчити з життям, повернутися в небуття через земні надра, котитися з провалля в провалля, як цей ось уламок криги, який я штурхаю ногою...

І, нахилившись так низько, що всі холонуть від жаху, він слухає, як дзвенить у мороці шматок криги, — здається, цьому дзвоні не буде кінця-краю...

— Несчастний! Схаменіться! — вигукує Тартарен і, судорожно вчепившись у вогку стіну, продовжує свою вчорашню палку промову на захист життя: — В житті, далебі, з біса багато гарного!.. У ваші літа... Такий вродливий юнак... Невже ви не вірите в кохання? Ге?..

Ні, швед у кохання не вірить. Ідеальне кохання — це вигадка поетів, а кохання іншого гатунку — це потяг, якого він ніколи не відчував...

— Гай-гай!.. Всі поети — трохи тарасконці; піде правди діти — вони завжди перебільшують... Та все ж таки молодичка — так у нас називають дам — це дуже мила штука... А потім підуть діточки, чарівні крихітки, схожі на вас...

— Діти завдають самих лише страждань! Відтоді, як я з'явився на світ, моя мати безперестанку плаче — всі вже очі виплакала...

— Послухайте, Отто, любий мій друже, ви ж мене знаєте...

Тартарен усіма силами своєї чуйної, шляхетної душі намагається розворушити, привести до тями цю жертву Шопенгауера й Гартмана, двох клятих блазнів, з якими — а бодай на них трясця! — він хотів би зустрітися на вузькій стежці й поквитатися за шкоду, якої вони завдають юнацтву...

Ви тільки уявіть собі цю філософську суперечку, яка точиться на високій крижаній стіні, холодшій, зеленавій, вогкій, ледь осяяній блідим світанковим світлом; посаджені на рожен людські тіла, які деруться по цій стіні вгору; зловісне булькотіння води внизу, в білястих бездонних глибинах; лайку провідників, які погрожують, що від'яжуться й покинуть альпіністів напризволяще... Нарешті Тартарен, пересвідчившись, що вмовляти цього навіженця — марна справа і що він так само прагне покінчити з життям, дає йому пораду: кинутись униз із вершини Молблану...

— Звідти, згори — це зовсім інша річ, стрибайте собі! Чудова смерть серед стихій... Але тут, на дні підземелля... Справжнісінька маячня!..

Він каже це так чітко, виразно й водночас так переконливо, що швед погоджується, і ось уже вони один по одному вилазять на край страхітливої тріщини.

Вони розв'язуються й стають на спочинок, щоб промочити горлянку й трохи підживитися. Вже розвиднюється. Холодне тьмяне світло осяває величезне коло пік і списів, над якими, все ще на висоті півтори тисячі метрів, здіймається Монблан. Провідники про щось радяться осторонь, розводять руками й похитують головами. Обважнілі, вони лежать на білому-білому снігу в своїх коричневих куртках, напружившись, вигнувши спину, і здається, що це бабаки готуються до зимового сну. Бомпар і Тартарен, стурбовані й змерзлі, залишивши шведа самого доїдати сніданок, підходять до провідників якраз у ту мить, коли старший похмуро каже товаришам:

— Курить він люльку, курить, щоб я пропав!

— Хто курить люльку? — питає Тартарен.

— Монблан, добродію... Погляньте-но!

Провідник показує на вершину — там султаном здіймається білий дим; його відносить вітром у бік Італії.

— А що ж це означає, коли Монблан курить люльку, любий мій друже?

— Це означає, добродію, що на вершині скаженіє хурделиця і що вона незабаром спуститься сюди, до нас. А це, грім мене побий, вельми небезпечно.

— Вертаймося! — каже Бомпар, позеленівши.

— А в ж ж е ж, а в ж ж е ж! — підхоплює Тартарен.— К бісу дурне самолюбство!

Аж тут озивається швед. Він, мовляв, заплатив за те, щоб його привели на Монблан, і ніщо його не зупинить. Як його не поведуть, він піде сам.

— Боягузи! Боягузи! — кидає він, повернувшись до провідників, і повторює образу тим самим замогильним голосом, яким щойно під'юджував себе до самогубства.

— Ну, то ми вам покажемо, які ми боягузи! — вигукує старший провідник.— Зв'яжуйтесь — і вперед!

Цим разом затято опирається Бомпар. З нього досить, хай його проведуть назад... Тартарен палко його підтримує.

— Хіба ви не бачите, що цей юнак — божевільний! — кричить він, показуючи на шведа, який швидко крокує вперед крізь завірюху, що вже знялася.

Але провідників годі стримати — адже їх назвали боягузами! В бабаках спалахує героїзм, і вони мовби й не чують прохання Тартарена відвести його та Бомпара назад до Гран-Мюле. Щоправда, йти туди всього три години; ну, може, вони побояться самі переходити оту широчезну розколину й накинуть круга — тоді хвилини на двадцять більше...

— Атож, ми побоїмося, бодай би їм!..— щиро признається Бомпар, після чого обидва каравани розходяться в різні боки.

І ось тарасконці залишилися самі. Вони зв'язалися мотузкою і дуже повільно, дуже обережно просуваються по сніговій пустелі. Тартарен іде попереду, намацуючи шлях льодорубом; він зрозумів, яка відповідальність лежить на ньому, і це додає йому снаги.

— Сміливіше, Гонзагу, не занепадайте духом!.. Ми виберемося! — раз у раз гукає він Бомпарові. Так командир у бою переборює власний страх, вимахуючи шаблею й підганяючи солдатів криком: «Вперед, такі-сякі, такі-пересякі!.. Не всі кулі влучають!..»

Нарешті вони щасливо подолали небезпечну розколину. Далі серйозних перешкод уже не буде. Але вітер шаленіє, засипає очі снігом. Як іти далі? Вони можуть заблудитись...

— Зупинімося на хвилинку,— каже Тартарен.

Помітивши в нижній частині величезної крижаної брили заглибину — щось на взірць печери, вони залязять туди, розстеляють президентів дощовик і відкорковують баклажку з ромом; решту провіанту забрали

з собою провідники. По тілу розливається блаженне тепло; удари льодоруба, вже ледве чутні, засвідчують, що експедиція невтомно просувається вперед. А в серці П. К. А. ці удари відлунюють жалем — адже він не дійшов до вершини Монблану...

— Та ніхто про це не дізнається! — цинічно зауважує Бомпар.— Носії взяли прапор із собою, тож у Шамоні подумають, що це ви його підняли.

— Правда ваша, честь Тараскона врятовано, — погоджується Тартарен.

А стихії нависніють: зривається ураган, вихориться лапатий сніг. Друзі сидять мовчки; їх облягають сумні думки, вони згадують жалобну вітрину старого господаря заїзду, у вухах бринять сумпі його оповіді, історія американського туриста, який задубів од холоду й голоду; він сидів, судорожно стискаючи в руці записника, в якому нотував усі свої страждання й муки — аж до останньої конвульсії, коли олівець випав із пальців і він не дописав свого прізвища.

— Гонзагу, у вас є записник?

Той відповідає, зрозумівши Тартарена з півслова:

— Записник! Та невже ви гадаєте, що я так і сидітиму тут, доки сконаю, як той американець? Швидше вибираймося звідси! Ходімо!.. Мерщій!..

— Це неможливо... На першому ж кроці вітер підхопить нас, мов ті соломинки, і жбурне в безодню.

— В такому разі покличмо на допомогу: адже готель недалеко...

І Бомпар, ставши навколішки й висунувши з печери голову, схожий на корову, що розляглась на пасовиську, реве:

— На поміч! На поміч! Сюди!..

— Рятуйте! — й собі репетує Тартарен; по печері мовби перекочується грім.

Бомпар хапає його за руку.

— Тихше!.. Брила!..

Справді, брила затремтіла. Здається, іще один тільки подих — і крижане громаддя обвалиться просто на них. Вони завмирають, застигають на місці. Навколо — моторошна тиша, та за якусь хвилину її розтинає далекий гуркіт; він ближчає, гучнішає, заповнює все довкола, котиться від прірви до прірви і нарешті завмирає десь у земних надрах.

— Бідолахи! — мурмоче Тартарен, думаючи про шведа та провідників — адже це, безперечно, їх підхопила й понесла в безодню лавина.

— Наші справи теж кепські,— відгукується Бомпар, хитаючи головою.

Справді, становище їхнє жахливе: снігова буря лютує, і вони бояться поворухнутися в своєму крижаному гроті, бояться виткнути з нього носа.

А тут іще, мовби навмисне, впизу, в долині завив собака; це ж він прикликає смерть... Серця в них сти-скаються від нестерпної туги. А тоді Тартарен раптом бере Бомпарові руки в свої і зі слізьми на очах, сми-ренно дивлячись на цього, белькоче тремтячими гу-бами:

— Простіть мені, Гонзагу! Так, так, простіть мені! Я розгнівався на вас, назвав вас брехуном...

— Пхе, яка дрібниця!.. Нема про що й говорити!..

— Кому-кому, а мені вже годилося б мовчати, бо я стільки брехав у своєму житті! І в цю страшну годи-ну я повинен вилити душу, скинути з неї тягар, всьому світові повідати про те, яким облудником я був...

— Ви? Облудником?

— Прошу, вислухайте мене, друже... Насамперед — я ніколи не вбивав лева.

— Ото здивували! — спокійно відповідає Бомпар.— Чи ж варто отак побиватися через якусь дрібницю? Адже ми брехуни зроду, і причина цього — наше сонце... От хоч би й я... За все своє життя я не сказав жодного слова правди... Тільки-но розкрию рота — і це говорю

вже не я! Моїм язиком говорить південь Франції. Я розповідаю про людей, яких у вічі не бачив, про краї, в яких ніколи не бував,— і виходить з цього така плетениця брехні та вигадок, що кінець кішцем я й сам не можу з неї виборсатися.

— Це все уява, бодай би їй! — зітхає Тартарен.— Наша уява — ось справжня винуватиця того, що ми брехуни...

— Але ж ми нікому в світі не зробили ніякої шкоди нашими побрехеньками; а ось такий злісний завидько, як Костекальд...

— Я нічого не хочу чути про цього нікчому! — уриває Бомпара П. К. А. і, враз охоплений люттю, починає шпетити Костекальда: — А бодай би його трясця вхопила! Хіба ж не прикро...

Бомпар перелякано махає руками, і бідолашний Тартарен, похопившись, стишує голос:

— А, брила!..

Змушений виливати свій гнів пошепки, наш герой, страхітливо й водночас кумедно роззявляючи рота, далі паплюжить свого ворога:

— Хіба ж не прикро загинути в розквіті літ через якогось мерзотника, котрий зараз любесенько попиває каву на Міському кільці!..

Поки він отак сердиться, поки кипить люттю, погода змінюється на краще. Хурделиця стихає; поміж хмар де-не-де ясніє небесна блакить.

Мерщій у дорогу! Тартарен та Бомпар зв'язуються мотузкою і рушають. П. К. А. знову йде попереду. За хвилину він обертається й прикладає палець до губів:

— Гонзагу, прошу вас: нікому — жодного слова.

— Ну, звичайно!..

Сповнені завзяття, вони йдуть уперед, по коліна вгрузаючи в свіжому снігу, який мовби ватою вкрив сліди каравану. Тартарен що п'ять хвилин дивиться на компас, але тарасконський компас, звиклий до теп-

лого клімату, в Швейцарії зіпсувався від холоду. Стрілка тицяється в «кути», стрибає, коливається. І вони простують навмання, сподіваючись, що з хаосу німих білих шпилів, голок та пагорбів ось-ось виринуть чорні стрімчаки Гран-Мюле. Ця сліпуча білість, що оточує їх з усіх боків, підступна: під нею ховаються па-сткн-розколини...

— Спокійно, Гонзагу, спокійно!

— Еге, спробуй тут бути спокійним! — скрушно зітхає Бомпар, а за мить жалібно зойкає: — Ой, підошва!.. Ой, нога!.. Ми пропали! Не виберемося звідси...

Отак вони йдуть протягом двох годин, аж коли на самісінькій середині стрімкого схилу Бомпар із жахом вигукує:

— Т а р т а р р е н е! Таж ми підіймаємось!

— Я й сам, сто чортів, бачу, що ми підіймаємось,— бурчить П. К. А., він уже не може стримуватись.

— А я був певен, що ми спускаємося.

— Чого ви від мене хочете? Виліземо на самий верх — може, з того боку буде спуск...

Справді, спуск є, але який же він жахливий! Спершу по фірну, потім по майже прямовисному льодовику. Геп-ген там, за миготливою білістю підступного снігового покриву, на скелі, що бовваніє в глибочезному, майже бездонному проваллі, видніє хатина.

З дороги вони збочили, а їм конче треба дістатися до Гран-Мюле завидна. Яких це коштуватиме їм зусиль, які чигають на них небезпски?..

— Головне, Гонзагу, тримайте мене міцніше! Ге?

— А ви мене, Т а р т а р р е н е...

Вони обмінюються порадами, не бачачи один одного, бо Тартарен уже зник за гребенем. Один із них іще дереться вгору, а другий повільно, зважуючи кожеш крок, спускається вниз. Їм уже не до розмов: вони пильнують, щоб не остушитися, не посковзнутись... Зне-нацька Бомпар, якому до гребеня залишався хіба що

метр, чує відчайдушний крик президента, а потім він відчуває шалений ривок. Мотузка напинається. Бомпар упирається, намагаючись за що-небудь схопитися, аби втримати Тартарена від падіння. Та мотузка, певно, стара, а її натягли падто туго,— і вола рветься.

— А бодай йому!..

— А хай йому!..

Ці два розпачливі зойки водночас розлягаються у німій пустизні, а тоді западає моторошна тиша, могильна мовчанка, і вже ніщо не порушує її у цьому безмежному царстві пезайманых спігів.

Надвечір у хатині на Гран-Мюле з'явився привид, у якому насилу можна було впізнати Бомпара: волосся в нього стояло сторч, він був увесь у грязюці й мокрий до рубця. Його відтерли, відігріли, вклали у ліжко. У відповідь на всі запитання він тільки схлипував, здіймав догори руки й белькотів:

— Тартарен загинув... Обірвалася мотузка...

І всі врешті зрозуміли: сталася страшна біда.

Поки старий господар заїзду, чекаючи, що його музей збагатиться новими останками, бідкався й додавав іще один розділ до своєї оповіді про трагедії на Монблані, швед та провідники встигли повернутися і з мотузками, з драбинами, з усім рятувальним спорядженням вирушили на пошуки бідолашного Тартарена. Та, на жаль, ці пошуки виявились марними.

Бомпар, наче громом уражений, не міг до пуття розповісти ні про саму драму, ні про те, де вона розігралася. На Дом-де-Гуте знайшли тільки обривок мотузки, що застряг у западині. Але диво дивне! Мотузку було обтято якимось гострим знаряддям з двох кінців. В шамберійських газетах було вміщено фотографію цієї мотузки. Розшуки тривали цілий тиждень; день у день виряджались у гори рятувальники, аж поки остаточно переконалися, що безталанний президент

загинув, пропав безвісти. Тоді засмучені делегати виїхали до Тараскона, взявши з собою Бомпара, майже збожеволілого з горя.

— Не нагадуйте мені про нього! — казав він, коли мова заходила про трагічну пригоду. — Ніколи більше не нагадуйте!

Отже, до списку жертв Монблану долучилася ще одна жертва — і яка жертва!

XIV. Е П І Л О Г

Не було й нема у цілому світі міста вразливішого, ніж Тараскон. Трапляється, якоїсь святкової днини, коли всі городяни рояться на вулицях, коли гримотять тамбурини, коли на Міському кільці вирує галаслива юрба, коли в очах мерехтить від зелених і червоних спідниць, від арльських косинок, а великі барвисті афіші сповіщають про боротьбу дорослих із підлітками, про бій камарзьких биків,— хтось гукне жартома: «Скажений собака!..» чи «Бик!..» — і всі кидаються врзтіч, штовхаються, метушаться, гасають, мов навіжені; двері засуваються на засуви, віконниці грюкають, як під час грози, і ось уже місто неначе вимерло; піде не побачиш навіть kota, не почувш ні звуку, цикади — і ті ховаються й затихають.

Саме такий вигляд мав Тараскон якось уранці, хоч це було в будень: безлюдні, тихі вулиці, позамикані крамниці, майдани та майданчики наче аж поширшали. *Vasta silentio*¹, як каже Тацит, змальовуючи Рим у день похорону Германіка; це порівняння Тараскона із Римом у жалобі тим більш доречно, що в тарасконському соборі сьогодні служать заупокійну відправу по Тартаренові, і всі городяни оплакують свого героя,

---

¹ Неосяжна безмовність (лат.).

свого бога, непереможного власника «подвійних м'язів», який навіки залишився в льодах Монблану.

Тим часом як безлюдними вулицями розлягалася бамкання похоронних дзвонів, мадемуазель Турнатуар, сестра лікаря Турнатуара, яка через хворобу ніколи не виходила з дому, сиділа, за своїм звичасм, у кріслі біля вікна, змучено споглядала вулицю й слухала подзвін. Будинок лікаря стоїть на Авіньйонському шляху, майже навпроти Тартаренового будиночка, і ця достославна оселя, куди ніколи більше не ступить нога господаря, міцно замкнена садова хвіртка, навіть скриньки малих чистильників-савоярів — усе це краляло серце бідолашній старій діві, що ось уже тридцять років палко, хоч і таємно кохала тарасконського героя. О таємниці серця старих дів! Яка була для неї радість пильнувати, коли він вийде з дому, питати себе: «Куди це він?..» — дивитися, як він сьогодні вбраний: у альпіністський костюм чи в зелену куртку із сталевим полиском... А тепер вона вже ніколи його не побачить... Навіть помолитися за нього разом із іншими тарасконськими дамами — і цієї втіхи вона позбавлена...

Раптом довгасте обличчя мадемуазель Турнатуар, схоже на морду білої коняки, порожевіло, тьмяні очі з червоними повіками широко розплющилися, а худа зморшкувата рука підвелася й перехрестила груди. Він, він простував тим боком вулиці!.. Спершу вона подумала, що то їй привиділося... Аж ні — то таки Тартарен, живий і цілий, але блідий, жалюгідний, обідраний; він крадеться пошід мурами, наче жебрак, наче злодій...

Проте, щоб ви зрозуміли, чому наш герой з'явився в Тарасконі тайкома, я, з ласки вашої, поверну вас на Монблан саме в ту хвилину, коли двоє друзів перебували на протилежних схилах Дом-де-Гуте, і Бомпар зненацька відчув, як мотузка напнулася — так, мовби тіло, прив'язане до неї, впало.

Насправді ж мотузка застрягла поміж двох крижин. Тартарена теж шарпнуло, і він теж подумав, що Бомпар зірвався й тягне його за собою. І в цю страхотливу мить — боже мій милий, якими словами це розповісти? — їх обох охопив смертельний страх, і, враз забувши свою урочисту присягу в готелі Бальте, вони несамохіть, але водночас обтяли мотузку: Бомпар — ножем, Тартарен — льодорубом, а потім кожен вжахнувся від свого вчинку й звинуватив себе у смерті друга, і обидва кинулися бігти в різні боки.

Під ту саму пору, коли Бомпарова тінь з'явилася на Гран-Мюле, тінь Тартарена добрела до Авесейльської вартівні. Яким чудом лишився він живий, скільки разів ковзався і падав? Лише Монблан міг би про це повідати, бо бідолашний П. К. А. дві доби лежав заціпенілий, без руху. А коли прийшов до тями, його відправили до містечка Курмайєра — італійського Шамоні. В готелі, де Тартарен вирішив перебути, доки зовсім одужає, тільки й було мови, що про трагедію на Монблані, таку саму, як і на Сервені: іще один альпініст упав у безодню через те, що порвалася мотузка!

Тартарен був певен, що йдеться про Бомпара, і його мучили докори сумління; він не наважувався ні вирушити навздогін делегатам, ні повернутися до Тараскона. Він задалегідь уже читав на всіх устах й всіх очах: «Каїне, що ти зробив із братом своїм?..»

Та він витратив усі гроші, білизна його подерлася, а до того ж настав вересень, похолодніпало, і всі готелі враз спустіли; отож довелося вирушати додому і йому. Зрештою, ніхто не був свідком його злочину. То чом би йому не вигадати якоїсь історії?.. Тартарен дорогою заспокоївся й навіть повеселішав; однак, коли Тараскон був уже зовсім близько, коли під блакитним небом заграла веселкою Альпіни, нашим героєм знову заволоділи сором, гризота, каяття і страх перед судом. І він тихцем зійшов на передостанній зупинці.

О, ця чудова тараскопська дорога, на яку падає тінь тільки від телеграфних стовпів, на якій рипить під ногами сліпучо-білий пісок! Скільки разів крокував по ній Тартарен на чолі альпінців або стрільців по кашкетах — гордий переможець! І хто б упізнав його тепер, безстрашного, завжди вичепуреного, в цьому брудному обшарпанцеві, який сторожко, мов той бродяга, озирався довкола, чи немає поблизу поліцая?.. Хоч була вже осінь, сонце таки добре припікало. Тартарен купив у селянина кавун і з насолодою їв його в холодку біля воза, тим часом як селянин на всі заставки ляяв тарасконських господинь: жодна не прийшла на базар, бо сьогодні, бачте, правлять заупокійну службу по якомусь городянинуві, що впав у провалля десь у горах... Он як бамкають дзвони!.. Аж сюди чути...

Все ясно: похоронний дзвін, що його вітерець доніс до цього безлюдного села,— по Бомпарові!

Оце так музика на вшачування великого мужа, що повертається до рідного краю!..

Коли Тартарен, швиденько відчинивши й зачинивши за собою хвіртку, ввійшов у свій садочок і побачив охайні, обсажені самшитом стежечки, басейн, фонтан, червоних рибок, які сполошено замсталися, тільки-но зарипів пісок під його ногами, велет баобаб у горщику з-під резеди,— він відчув невимовну втіху від затишку цієї нори капустяного кролика; після таких знегод він відчув себе в безпеці, і на душу його зійшла благодать. Аж тут дзвони, клятї дзвони, забамкали ще гучніше, і від цього похоронного бамкання серце Тартаренові знову болісно стислося. В подзвіні йому вчулися слова: «Каїне, що ти зробив із братом своїм?.. Тартарене, що сталося з Бомпаром?..» І він, як підкошений, впав на нагрітий сонцем край басейну, і сидів так, зажурений, пригнічений, а перелякані червоні рибки металися туди й сюди у воді.

Дзвони замовкають. Галаслива юрба розходиться з соборної паперті; на ній залишається тільки жебрачка — вона сидить ліворуч, щось бурмочучи, — та нерухомі кам'яні фігури святих.

Відправа скінчилася, і весь Тараскон суне до Клубу альпінців — там відбудеться урочисте засідання, на якому Бомпар докладно розповість про катастрофу і про останні хвилини П. К. А. В залі засідань поруч із членами клубу сідають представники вищого товариства: офіцери, духівництво, дворяни, багаті комерсанти; вікна в залі відчинені навстіж, і в них, вторуючи промовам цих добродіїв, вриваються то героїчні, урочисті, то жалісні звуки міського оркестру, що розташувався на ганку. Навколо музикантів — тлумище тарасконців; вони спинаються навшпиньки, витягають шиї, намагаючись вловити що-небудь із того, що відбувається в залі, та вікна надто високо. Отож уся ця величезна юрба так ні про що й не дізналася б, якби на високий платан не видерлося кілька малих шибеників; звідти вони кидають у юрбу повідомлення, як кидаються вишневими кісточками.

— Диви, Костекальд удає, що плаче... Ото негідник — уже всівся в президентське крісло!.. А як сякається сердешний Безюке!.. Які в нього червоні очі!.. Ти ба — прапор перевитий креном!.. Бомпар простує з трьома делегатами до столу... Щось кладе на стіл... Почав говорити... Гарно, мабуть, говорить, бо всі ридма ридають...

І справді, фантастична оповідь Бомпара хвилювала і зворушувала слухачів чимдалі дужче. Ах! До нього повернулася пам'ять, а з нею — уява... На вершину Монблану вони піднялися тільки вдвох: він, Бомпар, і його славетний друг, бо провідники, злякавшись негоди, не пішли з ними. Хвилини із п'ять над найвищим шпилем Європи маяв тарасконський прапор... Далі Бомпар, охоплений глибоким хвилюванням, став розповідати про небезпечний спуск, про те, як Тартарен упав

у розколину і як він, Бомпар, обв'язавшись мотузкою двісті футів завдовжки, спустився на самісіньке дно розколини й обдивився, обмацав його до останньої виїмки...

— Дванадцять разів, коли не більше, вельмишановні добродії... та ні, що це я кажу! Дев'яносто разів спускався я в ту крижану безодню, але так і не знайшов нашого безталанного президента... І все-таки запевняю вас: він упав саме туди, бо в заглибинах я знайшов його останки!

І Бомпар поклав на стіл уламок кістки від щелепи, кілька волосків із бороди, клаптик від жилета, петлю від підтяжок — одне слово, цілу колекцію, схожу на колекцію старого господаря готелю в Гран-Мюле...

Коли ті, хто зібрався в залі, побачили цю виставку, їм було вже несила стримувати свою журбу, свій розпач. Навіть найчерствіші — однодумці Костекальда, навіть найповажніші, такі, як нотаріус Камбалалет і лікар Турнатуар, вмивалися гіркими слізьми, завбільшки із корок від карафки. Запрошені на засідання дами відчайдушно зойкали: ці зойки покривало ревіння Екскурбаньєса, мекекання Паскалона й звуки жалобного маршу, що його повільно, сумовито, на басах грав оркестр.

Побачивши, як тяжко журяться тарасконці, Бомпар замовк і жестом, сповненим туги, показав на речові докази-реліквії у слоїчках.

— Оце й усе, дорогі мої земляки, що лишилося від нашого славного, від нашого улюбленого президента... Решту через сорок років поверне нам льодовик...

І він хотів був розповісти невігласам-слухачам про недавнє відкриття — рівномірність руху льодовиків, аж ось риннули низенькі дверцята в глибині зали: хтось увійшов... І промовець раптом побачив перед собою... Тартарена, блідого, мов привид!

— Ти ба, Тартарен!..

— Отакої, Гонзаг!..

І — уявіть собі! — тарасконці, побачивши великого мужа, останки якого лежали отут, на столі, не дуже здивувалися. Таке вже воно є, це дивовижне плем'я: вірить безглуздим побрехенькам, несосвітенній брехні — і враз у них зневірюється..

— Це, мабуть, помилка, — сяючи від щастя, обізвався Тартарен, поклавши руку на плече товариша, про якого він ще мить тому думав, що занапастив його. — Я пройшов обидва схили Монблану. Піднявся на вершину по одному схилу, спустився — по другому. Тимто ви й подумали, що я загинув.

Тартарен, щоправда, не сказав, що по другому схилу він з'їхав на спині..

— Ото вражий син! — мовив Безюке на адресу Бомпара. — Такого жалю завдати всім своєю розповіддю!..

Всі засміялися, всі стали потискувати одне одному руки, а оркестр на ганку тим часом грав і грав — його ніяк не могли зупинити — жалобний марш на вшанування пам'яті Тартарена.

— Ти диви, як поживк Костекальд! — шепнув Паскалон командирові Бравіда, показуючи на зброяра, який підвівся з крісла, даючи місце законному президентові — його лице рум'яніло й променилося радістю.

Бравіда, що, як ви знаєте, полюбляв говорити прислів'ями, і тут не дав маху. Дивлячись на поваленого Костекальда, який знову став В. П. К. А., він тихо мовив:

— Не дивись високо, бо запорошиш око!..

Засідання тривало.

Порт-Тараскон

Останні пригоди
славнозвісного Тартарена

Леонові Аллару, тонкому й глибокому романістові, авторові «Вигадок» і «Мовчазних життів», його співбрат і друг Альфонс Доде присвячує цю гумористичну книжку

Це було у вересні, і це було у Провансі під час винобрання, років п'ять чи шість тому.

Ми — поет Містраль, старший мій син і я — їхали у великому екіпажі, запряженому парою камарзьких коней, до Тараскона, на вокзал, до швидкого поїзда П.—Л.—М.¹, і милувалися чудовим надвечір'ям — лагідним, блідим од спекоти, млосним, палким і жагучим, як прекрасне обличчя жінки-південки.

Хоч як швидко ми їхали, не відчувалося ані найменшого поруху повітря. Обабіч шляху росла іспанська тростина — струнка, пряма, цупка, з довгим, наче стрічки, листям; скрізь, де ми проїздили, під колесами покійно порипував сніжно-білий, казково білий пісок, і по шляху довгими вервечками тяглися візки з чорним, самим тільки чорним виноградом, а за візками простували юнаки й дівчата — мовчазні, росляві, статурні, довгоногі й чорноокі. Куди не глянь — всюди грона чорних очей і грона чорних виноградин: під загнутими крисами повстятих капелюхів виноградарів, під косинками жінок, кінчики яких вони тримали в зубах; у кошелях, у чанах...

---

¹ Париж — Ліон — Марсель.

Темніючи на тлі ясного неба, за поворотами дороги стояли подекуди хрести; на них теж висіли важкі чорні грона — їх поначіплювано за обітницею.

— Диви-но! — казав Містраль із зворушенням жестом, із усмішкою майже батьківської гордості перед цим свідченням наївного язичництва своїх земляків-провансальців, а тоді снував далі свою оповідь — яку-небудь чарівну казку, духмяну й злототканну казку ронських берегів; наче той провансальський Гете, він розсівав ці казки обома своїми щедрими руками, одна з яких була поезія, а друга — правда.

О чари слів, чудодійна гармонія ясного дня, красвидів і величної народної легенди, що її оповідав нам поет,— а ми їхали собі вузьким путівцем, поміж оливкових гаїв та виноградників! Як гарно було мені на душі, яким безхмарним і легким здавалося життя!..

Раптом очі мої затуманилися, а серце стисла туга.

— Який ти блідий, тату! — сказав мій син.

А мені ледве стало снаги прошепотіти, показуючи на замок короля Рене, всі чотири вежі якого споглядали, як мчу я до них з далечини:

— Онде Тараскон!

Признаюсь вам по щирості: у нас із тарасконцями давні рахунки. Я знав, що вони дуже ображені, що давно держать на мене гнів: я-бо дозволив собі пожартувати над їхнім містом і над їхнім великим мужем, славнозвісним, чарівним Тартареном. Раз у раз доставав я анонімні листи з погрозами: «Ану, лишень поткнися в Тараскон!» В інших листах попереджали, що на мою голову впаде помста героя: «Тремтіть! У старого лева ще є дзьоб і кігті!»

Лев із дзьобом! Отуди к лихій годині!..

Та це ще нічого: начальник поліційного управління провінції повідомив мене, що на якогось паризького комівояжера, що, на своє лихо, мав таке саме прізвище, як і я, а може, й облудника (прибувши в готель,

він розписався в реєстраційній книзі — Альфонс Доде), напали в дверях кав'ярні якісь бешкетники і, за ту-тешнім звичаєм, мало не скупали його в Роні.

З охоти чи з неволі,—
Тут не збагнеш,—
Вони із веж
Старого Тараскона
Стрибнули в Рону.

Цей давній куплет 93-го року співають тут ще й пи-ні, доповнюючи похмурими коментарями драму, свід-ком якої були в ту пору вежі короля Рене.

Небагато, далєбі, приємного в тому, якщо тебе ви-кинуть сторч головою з бійниці тарасконського зам-ку! Тож я, мандруючи по півдню, завжди обминав це миле місто. Проте цим разом підступна доля, палке бажання обійняти мого любого Містралє, швидкий по-їзд, що зупинявся тільки в Тарасконі (а мені треба було ним їхати), — все це кидало мене прямісінько в пащу лева із дзьобом.

Як по правді, зустріч із самим Тартареном, дуель на отрусних стрілах під кронами платанів Міського кільця не лякали мене. Але гнів народу і Рона, гли-бока Рона!..

Ах! Шлях романіста — можете мені повірити! — не завжди встелений трояндами...

Та дивна річ! Чим ближче під'їздили ми до міста, тим пустельнішою ставала дорога: візки з виноградом траплялися усе рідше й рідше. Ще трохи згодом — жоднісінького візка; сама тільки біла дорога і пу-стизна глухомані довкола.

— Чудасія, та й годі! — впівголоса мовив спантели-чений Містраль. — Геть-чисто як у неділю.

— В неділю дзвонили б дзвони... — теж упівголоса відгукнувся мій син, бо в тиші, що огортала передмі-стя й місто, було щось гнітюче. Ні бамкання дзвонів, ні гомону, ні навіть ударів молота по ковадлу, які

завжди так розкотисто розлягаються в тремтливому повітрі півдня,— ані звуку.

Ось уже показалися перші будівлі околиці: олійня, свіжопотинькована митниця. Приїхали.

Та ми були просто приголомшені, коли, проїхавши трохи довгою забрукованою вулицею, побачили, що на ній ніхто не живе: двері й вікна позамикувані й позасовувані, немає ні собак, ні котів, ні дітей, ні курей — жодної живої душі; біля задимлених дверей кузні немає двох коліс, які раніше прикрашали вхід; біля порогів будинків немає високих рам із сітками, якими тарасконці захищалися від мух, та й мух немає; не чути апетитного духу юшки з часником, який раніше о цій порі завжди струменів із кухонь.

Тараскон більше не пахтів часником — ви можете собі таке уявити?!

Жахнувшись — адже було чого жахатися! — я і Містраль перезирнулись. Приготуватися до ревіння розлюченої юрби — і маєш! — зустріти мертву тишу Помпеї!

Коли ми дісталися до центру, де знали геть усіх домовласників, де кожна крамничка була знайома нам з дитинства, відчуття пустки й занедбаності стало ще гнітючішим.

Аптека Безюке на Малому майдані замкнена; Костекальдова зброярня замкнена; замкнена була й кондитерська Ребюфа з «найкращими» льодяниками. На дверях нотаріуса Камбалалета не було таблички; не було написаної на полотні вивіски Марі-Жозефа-Спірідіона Екскурбаньєса, виготовлювача арльської ковбаси, — бо, щоб ви знали, арльську ковбасу зроду-звіку виготовляли в Тарасконі; запам'ятайте цей історичний парадокс.

Однак що ж усе-таки сталося з тарасконцями?

Ми їхали Міським кільцем у прохолодному затінку платанів, білі гладенькі стовбури яких височіли на однаковій відстані один від одного, і не чули сюрчання цикад. Навіть цикади полетіли в безвість! А перед

будиночком Тартарена із зачиненими віконницями, таким самим сліпим і німим, як і його сусіди, під низенькою огорожею знаменитого садочка — жодної скриньки чистильника, жодного малого савояра, який кричав би: «Почистимо, м у с ю ?..»

— Може, тут була холера? — сказав хтось із нас.

Справді, коли в Тарасконі спалахувала якась пошесть, городяни завжди вибиралися далеко за місто й ставали там табором, а повертались аж тоді, коли минала напасть.

Почувши слово «холера», кучер— всі-бо провансальці страшенно бояться цього слова — стьобнув коней, і через кілька хвилин ми зупинилися біля сходів, які вели до вокзалу, що стоїть урівень з віадуком, який височіє над містом.

Тут буяло життя: людські голоси, круговерть облич; по рейках, що розбігалися навсібіч, котили поїзди — під'їздили, від'їздили, зупинялися; грюкали двері вагонів, лунали крики провідників:

— Тараскон!.. Зупинка — п'ять хвилин... Пересадка на Нім, Монпельє, Сет...

Містраль одразу ж побіг до начальника станції — старого служака, який просидів на цьому вокзалі років тридцять п'ять.

— Гей, добродію Пікаре!.. Де це тарасконці? Що ви з ними зробили?

— Як? Невже ви нічого не знаєте?! — видимо здивований із нашої необізнаності, вигукнув той. — Ви що, з неба впали? Не читаєте газет? Таж вони на весь світ розтрубили про свій острів — Порт-Тараскон... Так, так, шановний... Тарасконці поїхали... На чолі із славнозвісним Тартареном поїхали засновувати колонію. І все забрали з собою, навіть Тараску!..

Тут начальник урвав свою мову й подався віддати якесь розпорядження чи когось підігнати, а ми почали дивитися вниз, де, осяяні променями призахідного сон-

ця, здіймалися вежі, дзвінці та дзвінички покинутого міста; стародавній фортечний мур сонце визолотило так чудово, що він скидався на шкірочку запеченого паштету з бекасів — хрустку та рум'яну...

— Добродію Пікаре, — звернувся Містраль до начальника станції, який повертався до нас, добродушно всміхаючись, анітрохи не стурбований тим, що Тараскон став кочовим, — давно вони емігрували?

— Вже півроку.

— А подають вони про себе якісь вісті?

— Ніяких.

Гай-гай! Незабаром ми дістали ці вісті, дуже докладні й повні; тож я дозволю собі розповісти про кінець маленького відважного племені, яке пішло за своїм героєм, і про ті страшні злигодні, які впали на нього.

Паскаль сказав: «Треба, щоб було і втішливе, й істинне, але треба також, щоб і це втішливе ґрунтувалося на істинному». Повідаючи про Порт-Тараскон, я намагався бути вірним цьому заповітові.

Оповідь моя виходить із справдешнього: з листів емігрантів, з «Меморіалу» юного секретаря Тартарена, з відомостей, здобутих із «Судової газети»; ну, а якщо ви все-таки знайдете в ній якусь незвичайну тарасконаду, то — грім мене побий! — не я її вигадав!¹

А в т о р

---

¹ Як ваша ласка, погортайте газети, в яких двадцять років тому писалося про процес «Нової Франції» та колонії Порт-Бретон, і цікаву книжку доктора Бодуена — лікаря експедиції, цю книжку видав Дрейфус. (Прим. автора).

Книга перша

І. РЕМСТВУВАННЯ ТАРАСКОНА НА ТЕПЕРІШНІЙ ЛАД. БИКИ.

«БІЛІ ОТЦІ».

ТАРАСКОНЕЦЬ У РАЮ.

ОБЛОГА І КАПУТУЛЯЦІЯ ПАМПЕРІГУСТСЬКОГО
МОНАСТИРЯ

— Любий мій Бранкебальме!.. Я невдоволений Францією... Наш уряд скрізь пхає свого носа...

Ці достопам'ятні слова, що їх вимовив Тартарен якось увечері, в клубі, сидячи біля каміна, з відповідним жестом і належною інтонацією, дають якнайповніше уявлення про те, що говорили й думали в Тарасконі-на-Роні за два-три місяці до еміграції. Політика звичайно не цікавить тарасконця: безтурботний на вдачу, байдужий до всього, що не стосується його безпосередньо, він, як сам про це каже, згоден із теперішнім ладом. А втім, останнім часом у нього виникли неабиякі претензії до цього ладу.

— Наш уряд скрізь пхає свого носа, — мовив Тартарен.

Під цим «скрізь» він мав на думці насамперед заборо-ну бою биків.

Ви, безперечно, знаєте історію того тарасконця, нікудишнього християнина й несосвітнього пройдисвіта, який після смерті випадково проскочив у рай, коли апостол Петро на хвильку відвернувся, і не хотів звідти забиратися, хоч як благав його верховний ключар. І що ж зробив тоді превисокий апостол? Він вирядив величезний гурт ангелів до райської брами й загадав їм горлати: «Гей!.. Гей!.. Бики!.. Гей!.. Гей!.. Бики!..» Так кричать тарасконці, коли починається бій.

Почувши ці крики, бандит змінився на виду:

- Апостоле! Та хіба ж у вас тут бувають бої биків?
— Бої биків, хлопче? Аякже! Ще й які бої!..
— А де ж... де ж відбуваються ці бої?
— Перед брамою. Розумієш, там просторо...

Тарасконець чимдуж помчав дивитися бій биків, і райська брама замкнулася для нього на віки вічні.

Згадав я цю легенду, таку саму давню, як лави на Міському кільці, тільки для того, щоб показати, як захоплюються тарасконці боями биків; тож уявіть собі, як вони розгнівалися, коли це видовисько було заборонене.

Потім був виданий указ про виселення «білих отців» і закриття їхнього прегарного монастиря в Памперігусті. З давніх-давен стояв цей монастир на пагорку, сірому від заростей чебрецю та лаванди, неподалік од в'їзду в місто, звідки видно поміж піній його мереживні дзвінички; вранці зграйний передзвін зливався в прозорому повітрі з трелями жайворонків, а ввечері — з сумовитими криками куликів.

Тарасконці дуже любили «білих отців», лагідних, добросердих, сумирних, мастаків виготовляти чудовий еліксир, настояний на запахуючому зіллі, що росло на пагорку; любили також за паштети із ластівок і за пресмачні п а м е р і — пиріжки, начинені айвою, з тоненькою рум'яною шкірочкою; тому, власне, й абатство було назване Памперігуст.

І коли отці, діставши офіційне розпорядження про те, що вони повинні покинути монастир, відмовились це зробити, тарасконські трударі — тисячі півтори-дві носіїв, чистильників взуття, вантажників з пристані, одне слово, всі ті, кого називають простолюдом, — замкнулися разом із благочестивими ченцями в Памперігусті.

Ясна річ, тарасконські буржуа й завсідники клубу в Тартареном на чолі також висловили бажання пристати до цієї святої справи. Вони не вагалися жодної

миті. Але без підготовки таких справ не починають. Кинутись в авантюру на відчай душі — до цього здатний лише простолюд.

Перш за все був потрібен підходящий одяг. І його замовили — чудовий одяг часів хрестових походів: довгі чорні хламида з білими хрестами на грудях, з вишитими галуном черепами — спереду, ззаду, вгорі, внизу, скрізь. Скільки треба часу, щоб повишивати всі ці черепи!

А коли все було готове, виявилось, що монастир обложено. Обложено потрійним кільцем: війська стали табором у полях і на кам'янистих схилах пагорка.

Червоні штани солдатів здалеку здавалися розквітливими маками серед заростей чебрецю й лаванди.

По дорогах вдень і вночі їздили кінні патрулі; в кожного вершника на плечі висів карабін, за пояс був застромлений пістолет; шабля в піхвах ляскала по боці.

Та хіба могла така дислокація зупинити безстрашного Тартарена й багатьох завсідників клубу, якщо вони наважились пробитися до монастиря?!

Вдаючись до всіх можливих застережних заходів, індіанських хитрощів, класичних вивертів феніморівських дикунів, вони то поповзом обминали ворожі намети з поснулими солдатами, то, накидаючи круга, обходили вартових і патрулі, невміло кричали по-пташиному, попереджаючи один одного про небезпеку, і нарешті щасливо пройшли крізь кільця облоги.

Якими ж відчайдухами треба бути, щоб зважитися на таку вилазку в місячну ніч, коли видно, мов удень?.. А втім, відкрю тасмницю: обложники були зацікавлені в тому, щоб пропустити до монастиря якнайбільше людей.

Взяти абатство не силою, а змором — ось їхня мета.

Тож солдати, помітивши при світлі місяця й зірок рухливі тіні, відверталися. Офіцери, яким не раз доводилося пити в клубі абсент із славетним винищувачем левів, впізнавали його здалеку, дарма що він був перерджений, і по-дружньому віталися:

— Добрий вечір, пане Тартарене!..

Проникнувши в монастир, Тартарен не гаючись організував оборону.

Цей чортяка прочитав геть усі книжки про облогу та оборону! Тож він сформував ополчення, поставив на його чолі бравого командира Бравіда І, воскресивши в пам'яті облогу Севастополя та Плевни, наказав волонтерам рити землю — рити вдень і вночі, оточити абатство кільцем рівчаків, валів та інших фортифікацій. Кільце чимдалі стискалося — і в монастирі зрештою стало нічим дихати: обложені, сказати б, замурували самі себе в своїх фортифікаційних спорудах, а обложникам саме того й треба було.

В монастирі, що перетворився на фортецю, було введено воєнну дисципліну. Власне, так і мало бути: адже обитель була в стані облоги. Все робилося під барабани й сурми.

Рано-вранці людей будив барабан, що гримів на подвір'ї, в коридорах, під склепінням. Він не змовкав цілий день: скликав до молитви — тра-та-та, кликав отця скарбника — тра-та-та-та, отця економа — тра-та-та-та; звуки сурм, дзвінки, уривчасті, владні, різали вухо. Сурмили до вечірні, до утрени, до обідні. То була ганьба для війська, що взяло в облогу монастир, — адже воно здіймало куди менший гамір на польових обширах, а на пагорку, за тонкими зубцями абатства-фортеці урочистим різноголоссям звучали сурми й барабани, зливаючись із передзвоном, і ця напіввойовнича, напівсвященна радісна пісня розлягалася далеко навкруги.

Обложники — біс би їх узяв! — стояли собі табором, ні про що не турбуючись, без клопоту постачали себе харчами і від рання до смерку бенкетували. Прованс — край лагоминок; там стільки смачних наїдків та напоїв! Прозорі й золотаві вина, арльські ковбаси й сосиски, чудові дині, соковиті кавуни, монтелімарська нуга... І всім цим ласували урядові війська, а в обложеному абатстві лише слинку ковтали.

Отже, з одного боку — солдати, яким досі й уві сні не снилися такі розкоші: вони день від дня гладшали, аж мушкетери на них тріщали, а в коней день від дня круглішали й чимраз дужче лисіли крупці; з другого боку — нещасні тарасконці, точніше — тарасконський простолюди. Жаль брав дивитися на бідолах: вони схоплювалися вдосвіта, весь день крутилися, мов мухи в окропі, конали й тягали у візках землю — знесилені, палені сонцем і полум'ям смолоскишів, схудлі, аж висохлі.

До того ж припас добрих ченців вичерпувався: па м е р і та паштетів із ластівок чимдалі меншало.

Скільки ще могли вони триматися?

Це питання щодня обговорювали на земляних валах і насипах, потрісканих від спеки.

— Ці боягузи ніяк не зважаться на приступ! — казали тарасконці, погрожуючи кулаками червоним штапам, що вилежувались на траві в затінку піній. Проте їм і на думку не спадало розпочати бій першими — так берегло себе це відважне плем'я.

Щоправда, непогамовний Екскурбаньєс якось запропонував улаштувати вилазку, пустивши вперед ченців, і винищити мерзенних найманців.

Вислухавши його, Тартарен здвигнув своїми міцними плечима й мовив:

— Хлоп'я!

Він повів войовничого Екскурбаньєса на самий верх контрескарпу і широко-широко повів рукою, показуючи

на військо, що розташувалося на схилах, і на вартових, що стовбичили на кожній стежині.

— Хто кого обложив: ми їх чи вони нас?.. То ж хіба ми повинні йти на приступ?

З усіх боків залунав схвальний шепіт:

— А звичайно ж... Він каже слушно... Вони нас обложили — то нехай і починають...

Отак тарасконці іще раз пересвідчилися, що Тартарен — незрівнянний знавець воєнної тактики.

Проте слід було нарешті на щось зважитися.

Одного дня у великій залі капітулу — залі з високими вікнами й різьбленою дерев'яною панеллю — зібралася рада, і отець економ почав читати звіт про ресурси фортеці. Всі «білі отці» слухали його мовчки, випроставшись на своїх облудних напівлавах, які можна було б назвати «О, змилуйся!» — ченці на них сиділи, а здавалося, що вони стоять.

Який сумний був звіт отця економа! Скільки всього поїли тарасконці, відколи почалася облога! Паптетів із ластівок — сотні й сотні, п а м п е р і — тисячі й тисячі, цього — от стільки, того — ось скільки... Усякого харчу, який назвав отець економ і якого раніше в монастирі було вдосталь, тепер залезилося обмаль — жменька.

Велебні отці спантеличено перезирнулися; кожному раптом сяйнуло, що харчу, — звичайно, за умови, що ворог не вдався б до крайніх заходів, — їм стало б на кілька років, якби на поміч не прийшли тарасконці. Отець економ монотонно й сумовито бубонів далі.

Зненацька пролунав голосний крик, двері зали з грюкотом розчахнулися, і на порозі став Тартарен — схвилюваний, розпашілий, із скуйовдженою бородою, що маяла над білим хрестом уніформи; вираз його обличчя був трагічний. Він відсалютував шпагою спершу

отцю настоятелю, що сидів на своєму «О, змилуйся!», мовби кілок проковтнувши, потім усім ченцям, а тоді урочисто мовив:

— Ваша велебність, мені несила допомогти своїм людям! Вони конають з голоду й спраги... Всі водойми порожні... Ми повинні або здати фортецю, або поховати себе під її руїнами!

Тартарен не сказав, чого бракує йому найбільше: вранішнього шоколаду. Ось уже два тижні, як він мусив задовольнитися солонуватою водою із водойм, тим часом як він просто снів своїм шоколадом — густим, масним, духмяним, паруючим, — який любив запити склянкою холодної, прозорої, мов кришталь, води.

Вся рада умить повставала з місць, і всі заговорили водночас. Ухвала була одностайна:

— Здати фортецю... Фортецю треба здати...

Один тільки отець Батальє, запальний на вдачу чернець, запропонував висадити монастир у повітря рештками пороху, додавши, що власноручно підпалить шнури.

Але слова його пустили повз вуха, і, тільки-но запала ніч, ченці та вояки ополчення з Екскурбаньєсом, Бравіда, Тартареном й іншими завсідниками клубу, цебто з усіма оборонцями Памперігуста, залишивши ключі в замкових щілинах, цим разом уже без барабанів і сурм, вийшли з монастиря й довгою вервечкою, схожі в місячпому сяйві на привиди, мовчки спустилися з пагорка; ворожі вартові приязно дивилися їм услід.

Завдяки цій достославній обороні абатства Тартарен зажив гучної слави, але після того, як війська зайняли монастир «білих отців», тарасконці затаїли в своїх серцях чорну злобу.

II. АПТЕКА НА МАЛОМУ МАЙДАНІ.
ПОЯВА ПІВНИЧАНИНА.
«З НАМИ БОГ, ВАША СВІТЛІСТЬ!»
РАЙ ЗА МОРЕМ

По якомусь часі після того, як закрили монастир, Безюке, учень його Паскалон та велебний отець Батальє сиділи увечері перед дверима аптеки й дихали свіжим повітрям.

Слід вам сказати, що бездомні ченці знайшли пристановище у тарасконських родинях. Кожна родина охоче взяла до себе «білого отця»; люди заможні, крамарі, буржуа — по одному ченцю, а ремісники об'єдналися по кілька родин й утримували святих отців у складчину.

В будь-якій крамниці можна було побачити білу сутану із каптуром. У зброяра Костекальда, поміж рушниць, карабінів та мисливських ножів; за прилавком у галантерейника Бомв'єйля, з-за котків шовку визирав великий білий птах, схожий на прирученого пелікана. І в кожную оселю «білі отці» принесли щастя. Привітні, лагідні, несперечливі, скромні, вони нікому не заважали, не завдавали клопоту, сказати б, не пересиджували й не перележували дому, а просто-таки випромінювали доброту і згідливість, не властиві тарасконцям.

Здавалося, сам всевишній зійшов у ці оселі: чоловіки перестали лаятись і лихословити; жінки перестали чітніше, майже перестали брехати; малі діточки перестали вередувати і, тихі та сумирні, сиділи випроставшись на своїх високих стільчиках.

Вранці й увечері, в годину молитов «Благослови...» та «Подяку мою прийми...», широкі білі рукави, мовби крила ангела-хранителя, осіяли родину, що сиділа за столом, і, осяяні цією ненастанною благодаттю, тарасконці могли тепер жити тільки чесним та праведним життям.

Кожен пишався своїм чепцем, вихваляв його на всі боки, а надто аптекар Безюке, якого доля по-справжньому уцасливила, пославши йому отця Батальє.

Велебний отець Батальє, пристрасний, запальний, проповідник за покликанням, незрівнянний оповідач притч та бувальщин, був прегарний чолов'яга: ставний, смагливий, з блискучими, як жарини, очима, а на вдачу — справжнісінький урвитель. В своїй важкій сутані з довгими складками він мав вельми статечний вигляд, дарма що одне плече в нього було вище за друге і ходив він якимось боком.

Та й ці його невеличкі вади ставали зовсім непомітними, коли, скінчивши проповідь, він спускався з кафедри і квапливо йшов крізь натовп до ризниці, іще тремтячи від хвилювання, вражений власною красномовністю, гордо задерши носа. Жінки, умліваючи із захвату, на ходу відрізували ножицями клаптики від його білої сутани; через це його прозвали «отець із фестончиками»; сутана отця Батальє завжди була така порізана й так швидко зношувалася, що для монастиря вдягати його було дуже клопітною справою.

Отже, Безюке й Паскалон вместилися перед аптекою, а навпроти них верхи на стільці сидів отець Батальє. Вони насолоджувались вечірнім повітрям і раювали в мирному спокої — адже о цій порі клієнти до Безюке вже не заходили. І знов-таки; хоч би яка недуга схопила й змордувала вночі будь-кого з тарасконців — достойному аптекареві було до того байдужісінько; як на нього, хворіти вночі не годилося.

Безюке й Паскалон слухали одну із тих чарівних легенд, розповідати які був мастак велебний отець, а десь далеко в місті вибивали вечірню зорю, і звуки її зливалися з іншими звуками чудового літнього надвечір'я.

Раптом учень зірвався на рівні, почервонілий, схвилюваний, і пробелькотів, тицяючи пальцем у протилежащий бік Малого майдану:

— Онде пан Тар-тар-тарен!..

Ви вже знаєте, як захоплювався Паскалон цим великим мужем, як побожно шанував його. І ось у осяйному вечірньому присмерку з'явилася його постать: він ішов, вимахуючи руками, а поруч мовчки крокував якийсь вишукано вдягнений незнайомец у сірих рукавичках, який, здавалося, уважно слухав Тартарена.

Це був, безперечно, півничанин.

На півдні півничанина впізнаєш одразу: він поводить стримано, розмовляє неквапливо, короткими фразами, так само як південця відразу помітиш у юрбі півничан: він бурхливо жестикулює й торохтить без угаву.

Тарасконці вже звикли бачити Тартарена в товаристві чужинців, адже всі, хто приїздив у місто або проїздив через нього, мали за честь для себе відвідати тутешню знаменитість — славнозвісного виншувача левів, знаменитого альпініста, сучасного Вобана, який до того укрит себе славою під час облоги Памперігуста.

Завдяки цьому напливу туристів в Тарасконі почалася ера благоденства, якої місто не знало ще ніколи.

Власники готелів багатіли; в книгарнях продавалася біографія великого мужа, у вітринах красувалися його портрети — у вбранні т е р к а, альпініста, хрестоносця, у всіх подобах, які знаменували віхи його героїчного буття.

Однак цим разом із Тартареном ішов не звичайний відвідувач, не перший-ліпний гість, що випадково завернув у місто.

Наш герой, проминувши Малий майдан, зупинився біля аптеки й величним жестом показав на свого суцутника:

— Любий мій Безюке, і ви, велебний отче, з вашої ласки, познайомтеся з його світлістю герцогом Монськпм...

— Герцог!.. А бодай!..

Герцога в Тарасконі ще ніколи не бачили. Скільки

вже всього бачили городяни: і верблюда, і баобаб, і лев'ячу шкуру, і колекцію отруєних стріл, і почесні альпенштоки... але герцога — зроду-звіку!

Безюке, знітившись від того, що, заскочений зненацька, не зміг належно зустріти таку високу особу, квапливо підвівся й уклонивсь.

— Ваша світлість!.. Ваша світлість!.. — белькотів він. Але Тартарен перебив аптекаря:

— Панове, нам треба поговорити про одну важливу справу. Ходімо!..

Пригнувшись, він перший увійшов до невеличкої вітальні при аптеці; єдине її вікно, що виходило на майдан, правило за вітрину, на якій були виставлені банки із заспиртованими зародками, довгими солітерами, мовби обтягненими смугастими трико, та пачками камфорних цигарок.

Вони зачинили за собою двері, як справжні змовники. В аптеці залишився тільки Паскалон, якому Безюке наказав зустрічати клієнтів і пильнувати, щоб ніхто ні в якому разі не підступався й близько до дверей вітальні.

Вкрай заінтригований учень заходився розставляти на полицях коробки з грудною ягодою, пляшечки з *sirupus gummi* та інші аптекарські товари.

Час від часу до нього долинали голоси: спершу Тартаренів — той промовляв якісь дивні слова: «Шолінезія... земний рай... цукрова тростина... винокурні... Вільна колонія...» Потім почувся вигук отця Батальє: «Браво! Я згоден!» Але півничанин говорив так тихо, що його зовсім не було чути.

Паскалон приклав вухо до замкової щілини, коли раптом двері з грукотом відчинилися під *manu militari*¹ дужої руки святого отця, і учень покотився в про-

---

¹ Тут: могутнім ударом (лат.).

тилежний куток аптеки. Та ніхто цього не помітив — співрозмовникам було не до нього.

Тартарен, стоячи на порозі, жестом архангела, що вимахує мечем, показав пальцем на головки маку, що висіли під стелею, й вигукнув:

— З нами бог, ваша світлість! Нас чекають великі справи!

Далі — плутанина простягнених рук, які шукали одна одну, перепліталися, потискували одна одну так, мовби навіки скріплювали непорушну обіцянку. Натхнений цим поривом, Тартарен випростався, аж наче став вищій, і вийшов з аптеки разом із герцогом Монським — він повів показувати йому місто.

Через два дні шпальти двох тарасконських газет — «Форуму» та «Дудочки» — зарясніли дописами й рекламою, що стосувалися однієї грандіозної справи. Заголовком було набрано великими літерами: «ВІЛЬНА КОЛОНІЯ ПОРТ-ТАРАСКОН». Під заголовком — приголомшливі об'яви: «Продасться земля по п'ять франків за гектар, яка даватиме щороку кілька тисяч прибутку... Можна швидко і без найменшого ризику надбати статок... Потрібні колоністи».

Далі докладно розповідалося про острів, на якому мали заснувати колонію, і зазначалося, що цей острів, — його купив у короля Негонко герцог Монський під час своєї подорожі, — оточений іншими островами, які можна буде згодом купити, щоб розширити територію колонії.

Клімат райський, температура, дарма що недалеко екватор, помірна: 25—28, з коливанням у 2—3 градуси. Земля надзвичайно родюча, вологи досить, повсюди ліси; острів круто здіймається над рівнем моря, тому кожен колоніст може вибрати собі висоту, відповідну до його темпераменту.

Харчів удосталь: дерева рясніють чудовими плодами, у лісах і в полях повно всякої дичини, у річках —

риби. Так само добре задовольняє острів торговельні та навігаційні вимоги: прекрасний рейд, на якому може стояти ціла флотилія, надійна гавань, оточена молами, внутрішній рейд, сухий док, набережна, дебаркадер, маяк, сигнальна щогла, парові крани — не бракує нічого.

Там уже працюють робітники — китайці та канаки — під керівництвом видатних інженерів; проекти склали відомі архітектори. Для колоністів приготовані комфортабельні житла; якщо ж вони схочуть обладнати оселі на свій смак, то треба буде доплатити всього лише по п'ятдесят франків, а всілякі складні грошові комбінації бере на себе адміністрація.

Можете собі уявити, як забуяла уява тарасконців, коли вони прочитали про всі ці дива! В кожній родині обговорювалися плани. Той мріяв про зелені жалюзі, той — про гарний під'їзд і ганок; тому більше подобалася цегла, тому — пісковик.

Геть усі малювали, геть усі розфарбовували і знай прибудовували: не зайвий був би ще й голубник, не завадив би ще й флюгер...

— Тату, а веранда?

— Веранда — то й веранда! Про мене, діточки!

Мовляв, гуляти — так гуляти...

Тим часом як славні тарасконці з допомогою своєї уяви склали проекти ідеальних помешкань, усі газети півдня передрукували дописи в «Форуму» та «Ду-дочки», а всі південні міста й села були буквально затоплені проспектами з віньєтками у вигляді пальм, кокосів, бананів, латаній — найрізноманітнішої тропічної флори. У всьому Провансі проводилася шалена пропаганда.

По курних путівцях тарасконських передмість котив кабріолет: Тартарен сидів на передку і сам правив кіньми. Поруч примостився отець Батальє. До їхніх спин прихилився спиною герцог Монський, по самі-

сінькі очі закутаний зеленою вуаллю: над ним невідступно вилися й гули цілі сонмища москітів, які жадали крові півничанина й немилосердно його жалили; все обличчя герцога розпухло від укусів.

Оце справжній півничанин! Жодного жесту, жодного зайвого слова... Яка витримка!.. Він дивився на все тверезо й розважливо, він бачив речі такими, як вони є. Нічого казати — це був надійний чоловік.

В старовинних передмістях, на майданчиках у затінку платанів, у засиджених мухами шиночках, у танцювальних залах, — скрізь мовилися напутні слова, виголошувалися проповіді, влаштовувалися наради.

Герцог Монський простими словами, стисло й чітко говорив про принади Порт-Тараскона та про вигоди справи. Чернець виголошував палкі промови в дусі Петра Пустельника і закликав до еміграції. Тартарен, ніби він вирвався із гущі битви, вигукував своїм густим басом високі слова: «Торжество, перемога, нова вітчизна» — й енергійно змахував рукою, мовби посилаючи їх кудись далеко, через голови людей.

Часом проводилися дискусії у формі запитань і відповідей.

— А там є отруйні тварини?

— Жодної. Жодної змії. Москітів і тих немає. Немає й диких звірів.

— Кажуть, що там, у Океанії, живуть людожери!

— Та ні! Там усі — вегетаріанці...

— А правда, що всі дикуни ходять голі?

— Може, хтось і ходить, але не всі. Та ми їх повдягаємо!

Дописи, збори — все це мало неймовірний, нечуваний успіх. У дорогу лаштувалися сотні, тисячі простодушних південців, емігрантів чимдалі більшало, і не тільки в Тараскона — в усього півдня! Навіть із Бокера. О, до речі! Мушу вам сказати, що тарасконці вважали бокерців за неабияких пройдисвітів.

З давніх-давен ці два міста, що лежать поряд,— їх розділяє тільки Рона,— потай ненавидять одне одне, і ненависть ця, певно, триватиме довіку.

Якщо ви будете дошукуватись причин і спитаєте про це в тарасконців і в бокерців, то й та, і та сторона дадуть вельми загальні відповіді:

— Знаємо ми цих тарасконців! — тасмниче скажуть бокерці.

— Та всім відомо, що вони за одні, оті панове бокерці, — лукаво підморгнувши, скажуть тарасконці.

Отже, тарасконці й бокерці не спілкуються поміж собою, і міст, який їх з'єднує, їм зовсім ні до чого. Ніхто й ніколи його не переходить. Насамперед через ворожість, а, крім того, городяни вважають, що перехід у цьому місці дуже небезпечний: адже саме тут особливо шаленіє містраль і саме тут річка найширша.

А втім, хоч бокерців до колонії й не приймали, вкладати в справу гроші їм не заборонялося. Знамениті «п'ятифранкові гектари» (прибуток — кілька тисяч на рік) буквально рвали з рук. І скрізь охоче приймали доброхитні пожертвування на потреби колонії від прихильників цієї справи. У «Форумі» було надруковано списки пожертвувань; поміж них траплялися найнесподіваніші речі:

«Від невідомого: коробочка з намистом; комплект номерів «Форуму».

» добродія Бекуле: сорок п'ять головних сіток із сінелі та нампста для індіанок.

»пані Дурладур: півдюжини носовичків та півдюжини ножів для церковного причту.

» невідомої: гаптований прапор для гуртка співів.

» Магелони з Андюза: опудало фламінго.

» родини Марг: сімдесят два собачі нашийники.

- » невідомого: камзол, гаптований галуном.
- » одної побожної дами з Марселя: риза, золоте гаптування на стихар для кадилоносця і воздух для дароносиці.
- » неї ж: засклена колекція твердокрилих».

І жоден список не обходився без дарунків мадемуазель Турнатуар: «Повний комплект одягу для дикунна». В такий спосіб добросерда стара панна ревно й невідступно піклувалася про дикі племена.

Цілі скрині дивовижних, фантастичних дарунків, у яких втілювалася вигадлива, химерна уява тарасконців, посилались до Марселя — в доки, на склади Вільної компанії. Осередок діяльності герцога Монського був там.

Сидячи в своєму розкішному кабінеті, він розвинув бурхливу діяльність: засновував то Товариство виробництва цукру з тростини, то Товариство обробки трепангів: цей вид молюсків, як зазначалося в оголошенні, дуже високо цінується китайцями; в Китаї їх вважають вишуканою стравою. Щодня невтомного герцога осявала якась нова ідея, щоранку він задумував якусь грандіозну справу,— і вже ввечері ця справа втілювалася в життя.

Водночас він організував Товариство марсельських акціонерів під керівництвом грецького банкіра Кагараспакі; капітали цього товариства він запропонував укласти в турецький банк Паменья-бен-Кага — підприємство з солідною репутацією.

Тартарен не знав тепер ані хвильки спокою — знай їздив із Тараскона в Марсель і з Марселя в Тараскон. Він вів завзяту пропаганду серед своїх земляків, розпалював ентузіазм, а тоді сідав на швидкий поїзд і котив на якусь нараду чи на засідання акціонерів. Він захоплювався герцогом чимдалі дужче, ставив усім

за приклад мужнього герцога Монського, розважливого герцога Монського.

— Хто-хто а він ніколи нічого не перебільшує; він ніколи не піддається самоомані, за яку докоряє нам Доде!

На відміну від Тартарена, герцог ніде не показувався, завжди затуляв обличчя вуаллю від москітів і майже не розкривав рота. Півничанин цілком звирився на південця і незмінно висував його вперед; він волів, щоб саме красномовний південець давав необхідні пояснення, обіцянки й брав на себе різні обов'язання.

Сам він обмежувався одною-єдиною фразою:

— В мої задуми втаємничений тільки пан Тартарен.
Уявіть же собі, як пишався з цього наш тарасконець!

III. «ПОРТ-ТАРАСКОНСЬКА ГАЗЕТА». ДОБРІ ВІСТІ З КОЛОНІ. В ПОЛІГАМІ. ТАРТАРЕН ГОТУЄТЬСЯ ЗНЯТИСЯ З ЯКОРЯ. «НЕ ВИІЗДІТЬ! РАДИ БОГА, НЕ ВИІЗДІТЬ!»

Прокинувшись якось уранці, тарасконці побачили, що на всіх перехрестях розклеєно таку депешу:

Великий вітрильник «Фарандола» водотоннажністю 1200 тонн сьогодні на світанку вийшов з Марселя, взявши на борт разом із долею цілого народу всілякі товари для дикунів, а також землеробське знаряддя. На «Фарандолі» вісімсот емігрантів — геть усі тарасконці, поміж них — тимчасовий губернатор колонії Бомпар, лікар-фармацевт Безюке, велебний отець Везоль і потаріус Камбалалет, землемір колонії. Я сам провів їх у плавання. Все йде гаразд. Герцог сьє. Накажіть опублікувати.

Тартарен Тарасконський

Городяни, прочитавши телеграму, розклеєли по всьому місту Паскалоном, якому й було її послано, дуже

зраділи. На вулицях було повно людей, як на свято; біля кожного листка збиралася юрба, радісна звістка летіла із уст в уста: «На «Фарандолі» вісімсот емігрантів... Герцог сяє...»

І кожен тарасконець сяяв так само, як герцог.

Це вже другу партію емігрантів виряджав у землю обітовану Тартарен, який перебрав на себе високе звання й складні обов'язки порт-тарасконського губернатора. Перша партія відпливла місяць тому на «Люцифері». І першого, й другого разу — захоплені денеші, усмінений герцог. Та, на лихо, «Люцифер» застряг при вході в Суец через пошкодження: в нього поламався вал; старий, куплений з торгів пароплав зупинився. Стали чекати «Фарандолу», щоб подали їм допомогу.

Ця пригода могла здатися лихою привісткою, проте вона й трохи не пригасила колонізаторського завзяття тарасконців. Щоправда, на «Люцифері» плив тільки простолюд: ви ж бо знаєте, що його завжди посилають вперед. На «Фарандолі» теж плив простолюд, але були там і такі гарячі голови, як нотаріус Камбалалет, майбутній землемір колонії.

Аптекарь Безюке, незважаючи на свої страхітливі вуса, був чоловік мирний; він звик до комфорту, боявся спеки й холоду і не мав великої охоти до далеких подорожей та небезпечних мандрів, тож довго не хотів сідати на «Фарандолу».

Зважився він на це аж тоді, коли порт-тарасконський губернатор своєю владою присудив йому диплом лікаря: про цей диплом Безюке мріяв усе життя.

Чим тільки не обдаровував губернатор своїх земляків! Дипломами, свідоцтвами, чинами, посадами; тих він призначав начальниками, тих — заступниками начальників, інших — секретарями, ще інших — уповноваженими, сановниками першого класу, сановниками другого класу, — вдовольняючи пристрасть тарасконців до титулів, почестей, відзнак, мундирів та галупів.

Такі заохочення не були потрібні одному лиш отцю Везолю. Цей добрага був завжди на все згоден, всім задоволений; хоч би що траплялося, він казав: «Слава тобі, господи!» Вигнали з монастиря — «Слава тобі, господи!» Посадовили на здоровенний вітрильник разом із простолюдом, разом із долею цілого народу й усяким мотлохом для дикунів — теж: «Слава тобі, господи!»

Після відплиття «Фарандоли» в Тарасконі залишилися самі тільки дворяни та буржуа. І тим, і тим не було рації поспішати. Мовляв, хай вирушас авангард, хай, прибувши на місце, подасть про себе звістку, а тоді вже буде видно, що робити.

Тартарен теж сидів поки що на місці: губернатор, організатор, утілювач ідеї герцога Монського, він міг покинути Францію тільки в останню чергу. І, нетерпляче дожидаючи омріяного дня, він, як завжди, з гідним захоплення палом віддавався справі, вкладаючи в неї всю душу.

Безперестану курсуючи з Тараскона до Марселя, із Марселя до Тараскона, невловний, мов метеор, що його поривас за собою якась незбагненна сила, Тартарен з'являвся то тут, то там, то знову зникав.

— Учи-и-те-е-лю, ви надто перевтомлюєтесь! — мекекав Паскалон, коли ввечері великий муж, згорблений і впрілий, входив до аптеки.

Але Тартарен ураз розпростував плечі й казав:

— Я відпочину т а м. До роботи, Паскалоне, до роботи!

Учень, який після від'їзду Безюке завідував аптекою, за сумісництвом обіймав кілька ще відповідальніших посад.

Тартарен віднедавна став видавати «Порт-тарасконську газету» — з метою продовження пропаганди, яку було так успішно почато. Цю газету від першого й до останнього рядка писав Паскалон за вказівками й під верховною орудою губернатора.

Таке сумісництво обов'язків не дуже йшло на користь аптеці: після складання дописів, читання коректури, поїздки у друкарню часу на виготовлення ліків майже не залишалося. Але Порт-Тараскон — понад усе!

Газета давала жителям метрополії щоденну інформацію про колонію. В кожному номері друкувалися дописи про її природні багатства, про її принади, про славне майбуття, яке чекає на неї. Була там і рубрика пригод, і різні дрібні повідомлення та оголошення, і оповідання на всі смаки. Для тих, хто любляв пригоди, — оповідання про подорожі, про відкриття островів, про завоювання, про битви з дикунами. Для дворян-поміщиків — оповідання про мисливство й праліси, про багатющі улови риби в річках, причому розповідалося і про способи риболовлі, і про снасть, що нею користувалися тубільці.

Люди, більш мирні на вдачу, крамарі та домосідибуржуа, з насолодою читали про сніданки на свіжому повітрі на травичці, біля рокітливого водоспаду, в затінку дивовижних дерев з пишними кронами. Думки тарасконців витали там, і їм здавалося, що вони впиваються соком чудових плодів — манго, ананасів, бананів.

«І ніде — жодної мухи!» — писалося в газеті. А в Тарасконі, як ви самі знаєте, мухи псують будь-яку прогулянку на лоно природи.

У газеті друкувався навіть роман про красуню-тарасконку, доньку колоніста, яку викрав син папуаського короля; перипетії цієї любовної драми до краю збуджували уяву тарасконського юнацтва.

Фінансова рубрика містила інформацію про колоніальні товари, оголошення про випуск земельних акцій цукрових заводів і винокурень, а також списки дарувальників і дарунки, що їх жертвували ще й досі, і поміж них — незмінно «комплект одягу для дикунів» од мадемуазель Турнатуар. Щоб постачати так часто

дикунів одягом, добросердій старій панні довелося відкрити вдома справжню швацьку майстерню. А втім, не тільки на її голову впали несподівані турботи й клопоти, пов'язані з переїздом на невідомі й такі далекі острови.

Якось Тартарен спокійно сидів у своєму будиночку, розкошуючи в халаті й пантофлях; але він працював, а не бив байдики: на столі перед ним були розкидані папери та книжки, в яких розповідалося про подорожі Бугенвіля та Дюмон-Дюрвіля, праці про колонізацію, про різні сільськогосподарські культури. «Свою колонію» він вивчав, втовкмачував собі в голову різноманітні знання, сидючи серед отруєних стріл, біля баобаба, малесенька тінь якого миготіла на віконних завісах. Заразом він підписував комусь свідоцтво, перекладав якогось сановника з другого класу в перший або, щоб бодай трохи пригасити шанобливий зашал своїх земляків, засновував на папері якусь нову посаду.

Отак він працював, викочуючи очі й надимаючи щоки, аж коли йому доповіли, що з ним хоче поговорити дама під чорною вуаллю; свого прізвища вона не назвала. Дама не хоче входити в дім і чекає його в садку.

Почувши це, Тартарен, як був у халаті і в пантофлях, побіг у садок.

День схилявся до вечора, все довкола вже огортав присмерк; однак, незважаючи на це, а також на густу вуаль, Тартарен одразу впізнав гостю по очах, що палали під серпанком.

— Пані Екскурбаньєс!

— Добродію Тартарене, перед вами глибоко нещасна жінка.

Голос її тремтів, вона ледве стримувала сльози.

Добрий Тартарен, умить зворушившись, спитав побатьківському:

— Бідолашна моя Евеліно, що сталося?

Тартарен називав на ім'я майже всіх тарасконських дам — він знав їх, коли ті були ще дівчатками, а згодом, як представник муніципалітету, видавав їх заміж; він був їхнім повірником, другом, майже дядечком.

Тартарен узяв Евеліну за руку. Вони почали походити навколо басейну з червоними рибками, і пані Екскурбаньєс розповіла про своє лихо, про свої родинні незлагоди.

Відтоді, як постало питання про колонізацію, Екскурбаньєс раз у раз і з очевидною втіхою казав їй жартівливо-загрозливим тоном:

— От побачиш, от побачиш, тільки-но ми переберемося в оту Полігамію...

І вона, з натури дуже ревнива, а водпочас і дуже наївна, ба навіть дурненька, сприймала цей жарт всерйоз.

— Добродію Тартарене, невже це правда, що в тій жахливій країні чоловіки можуть женитися по кілька разів?

— Та ні, люба моя Евеліно, ви помиляєтесь! — лагідно заперечив Тартарен.— Всі дикуни на наших островах моногамні. У них дуже коректні звичаї; до того ж незабаром вони попадуть під оруду «білих отців»... Ні, ні, вам нема чого турбуватися!

— Але ж сама назва тієї країни... Полігамія...

Аж тепер Тартарен збагнув суть жарту великого глузія Екскурбаньєса і вибухнув веселим сміхом:

— Та ваш чоловік просто жартував, моя дитино! Країна називається не Полігамія, а Полінезія — тобто скупчення островів! Отож вам немає чого журитися!..

Довго ще, довго сміялися з цього в Тарасконі!

Тим часом тижні збігали за тижнями, а листів од емігрантів не було — тільки телеграми, що їх герцог пересилав у Тараскон із Марселя. Лаконічні телегра-

ми — їх поспіхом відправляли з Адена, з Сіднея, з усіх гаваней, де зупинялася «Фарандола».

Зрештою, тут не було нічого дивного, коли згадати, що тарасконці — ледаче плем'я. Справді, навіщо писати? Досить і телеграм; а телеграми, — всі вони публікувалися в газеті, — містили тільки добрі вісті.

Подорож чудова, море як олією облите; все йде як найкраще.

Чого ще треба, щоб засвідчити запал і завзяття?

Нарешті на першій сторінці газети з'явилася така телеграма — її теж було послано з Марселя:

Прибули до Порт-Тараскона. Урочистий в'їзд у гавань. Дружба з тубільцями, які вийшли зустрічати нас на пристань. На ратуші майорить тарасконський прапор. В кафедральному соборі відправлено молебень. Все готове, приїздить якнайшвидше.

Під телеграмою було надруковано захоплений допис, що його продиктував сам Тартарен: про нову вітчизну, про молоде місто, про божу ласку, про прапор цивілізації, який піднято на незайманій землі, про прийдешність, відкриту для всіх.

Тепер уже ніхто не вагався. Облігації нового випуску по сто франків за гектар купували, наче свіжі булочки.

Весь Тараскон — і буржуа, і духівництво, й дворяни — зібрався їхати. Все місто охопила гарячка переселення. Навіть такі затяті, як Костекальд, навіть наймлявіші й найнедовірливіші тарасконці враз обернулись на палких прихильників колонізації...

Усюди від світання до смерку всі лаштувалися до від'їзду. Ящики забивали просто на вулицях, засипаних соломою й сіном; без угаву стукотіли молотки.

Чоловіки працювали в самих жилетах; всі були веселі, всі виспівували, насвистували, жартували, пропо-

нували один одному інструменти. Жінки пакували свої вбрання, «білі отці» — дароносиці, малі діти — іграшки.

Великим кораблем, що його було зафрахтовано для тарасконської знаті й охрещено «Туту-пампам», — так тарасконці називають тамбурини, — командував капітан Скрапушіна, бувалий моряк із Тулона. Повантажитись на пароплав мали в самому Тарасконі.

Для судна з такою невеликою осадкою Рона була досить повновода, тож «Туту-пампам» щасливо доплив до Тараскона й навіть до набережної. Вантаження тривало цілий місяць.

Матроси тягали в трюми незчисленні ящики, а майбутні пасажирки заздалегідь займали каюти. З яким запалом вони це робили, з якою запобігливістю! Кожен прагнув подбати про супутників.

— В цій каюті вам буде зручніше? Прошу!

— Ця каюта вам більше до вподоби? Будь ласка, займайте її!

І так у всьому.

Тарасконська знать — усі ці д'Ембуліди, д'Ескюделі, які завжди гордо неслися і гнули кирпу перед буржуа, — тепер стала з людьми простого роду запанібрата.

І от якось уранці, коли вантаження йшло повним ходом, надійшов лист від отця Везоля; це була перша кореспонденція з Порт-Тараскона.

Слава тобі, господи, ми приїхали, — сповіщав добрий чернець. — Багато чого бракує, але все-таки — слава тобі, господи!

Лист не містив жодної подробиці, анінайменшого ентузіазму.

Велебний отець згадав тільки про короля Негонко й про його доньку Лікірікі, чарівну дівчанку, якій він, Везоль, подарував бісерну сітку для волосся. Наприкінці він просив, щоб надалі в колонію висилали щось

більш практичне, ніж звичайші дарунки жертводавців. Оце й усе.

І жодного, жоднісінького слова про порт, про місто, про те, як улаштувалися колоністи.

Отець Батальє метав громи і блискавки.

— Ваш отець Везоль — неприторенний телепень!..

Ну, хай начувається — ось я приїду...

Було справді трохи дивно, що такий добряга, як отець Везоль, написав такого сухого листа, але це прикре враження незабаром потонуло у веремії вантаження, в галасі й гаморі, що супроводили переселення цілого міста.

Губернатор — Тартарена тепер величали тільки так — не сходяв з палуби «Туту-пампама». Заклавши руки за спину, усміхнений, походжав він по палубі, захиращений найрізноманітнішими речами й пожитками, — саквами, вівтарними столиками, грілками, — що їх ніяк було упхати в трюм, і говорив поблажливо-повчальним тоном:

— Ну навіщо це все, діти мої? Все це можна роздобути й там.

Що ж до нього самого, то він залишав і стріли, і баобаб, і червоних рибок і взяв з собою тільки американський тридцятидвохзарядний карабін та запас фланелевої білизни.

А як він за всім наглядав, як усе пильнував — не тільки на борту судна, а й на суходолі! Його бачили і на репетиціях гуртка співів, і на Міському кільці, де командир Бравіда муштрував ополченців.

Цю тарасконську військову організацію, яка гідно показала себе під час облоги Памперігуста, було зміцнено ще більше: адже вона мала і обороняти колонію, і завойовувати нові для неї землі! Тож Тартарен, щиро втішений і з бравого вигляду, і з виправки вояків, часто висловлював в спеціальних наказах подяку і їм, і їхньому командирові.

Однак часом на губернаторовім чолі з'являлася тривожна зморшка.

За два дні до відплиття «Туту-пампама» ронський рибалка на ім'я Барафор знайшов у прибережних заростях верболозу герметично закорковану пляшку; крізь її скло, ще досить прозоре, можна було розгледіти щось схоже на згорнутий папір.

Всі рибалки знають, що такі знахідки слід отдавати в руки властей, отож Барафор приніс таємничу пляшку губернаторові Тартарену. В пляшці було дивне послання:

Європа
Тараскон
Тартаренові

Жахлива катастрофа в Порт-Тарасконі. Острів, місто, порт — усе пішло під воду, все зникло. Бомпар, як завжди, гідний найвищого захоплення і, як завжди, став жертвою власної самовідданості. Господом заклинаю, не виїздіть! Хай ніхто не виїздить!

Скидалося на те, що це написав якийсь жартун. Бо як могла доплисти пляшка з далекої Океанії аж до Тараскона?

І ще одне: «...як завжди, став жертвою власної...» Хіба це не містифікація? Та хай там як, а ця призивістка затьмарювала Тартаренів тріумф.

IV. ВАНТАЖЕННЯ ТАРАСКИ.
«ПОВНИЙ ВПЕРЕД!»
БДЖОЛИ ЗАЛИШАЮТЬ ВУЛИК.
ДУХ ІНДІЇ І ДУХ ТАРАСКОНА.
ТАРТАРЕН ВИВЧАЄ ПАПУАСЬКУ МОВУ.
РОЗВАГИ В ДОРОЗІ

Ось ви любите поговорити про живопис.

То поглянули б ви на палубу «Туту-пампама» одного травневого ранку 1881 року! Відразу б зрозуміли, що

таке мальовничість! Всі високі чини були при повному параді: начальник відділу охорони здоров'я Турнатуар, начальник сільськогосподарського відділу Костекальд, головнокомандувач ополчення Бравіда і ще чоловік із двадцять повбиралися в такі гарні, гаптовані золотом і сріблом мундири, що від них не можна було відвести очей. На багатьох до того ж були червоні накидки з золотим галуном — одяг сановників першого класу. Серед цієї вичепуреної юрби білою плямою вирізнявся отець Батальє — верховний священник колонії і капелан при губернаторові.

Найпишніші були ополченці. Більшість із них, прості волонтери, відпливли раніше, на «Люцифері» й «Фарандолі». Залишилися самі тільки офіцери. Із шаблями при боці, з револьверами за поясом, вони хизувалися стрункою поставою, випинали груди під кокетливими доломанами з аксельбантами й брандбурами; особливо пишалися вони своїми ботфортами, що блищали, як дзеркало.

Поміж мундирів і сюртуків мелькали барвисті сукні найрізноманітніших відтінків, маяли на вітрі стрічки й шарфи, де-не-де білили тарасконські чепці служниць. А над усім цим тлумищем, над пароплавом, що сліпуче виблискував своїм мідним причандаллям, над його щоглами, що здіймалися в небо, яріло святково-осяйне сонце; обабіч розлягалася широченна, скільки око сягало Рона, побрижена, як море, покошлана містралем. Уявіть собі все це — і ви побачите «Туту-пам-пам» перед відплиттям із Тараскона.

Герцога Монського не було — він затримався в Лондоні, заклопотаний випуском нових акцій. І справді: на утримання суден, екіпажів, інженерів, на покриття всіх витрат, пов'язаних з еміграцією, потрібна сила-силенна грошей! Вранці від нього надійшла телеграма, в якій сповіщалося, що гроші вислано. Діловитість півничанина викликала захват у всіх.

— Який приклад подає він нам, панове! — вигукував Тартарен і раз у раз додавав: — Нумо ж його наслідувати!.. Не треба більше ніяких захоплень!

Щоб віддати Тартаренові належне, зауважимо: він поводився дуже спокійно і, на відміну від своїх виряджених, як пави, сановників був у звичайному сюртуку, тільки зі стрічкою ордена першого ступеня через плече.

З палуби «Туту-пампама» було видно, як з'являються вдалині колоністи, як простують по набережній; на решті їх упізнавали й гукали:

— А ось і Роктальяди!..

— Ти ба, добродій Бранкебальм!..

Крики, захоплені вигуки...

Коли в юрбі вгледіли старезну, чи не сторічну вдову, графиню д'Ембулід, яка, в брунатній шовковій мапильї, з грілкою в одній руці і з оцудалом старого папуги в другій, трясучи головою, спритно підіймалася на палубу, її зустріли овацією.

Місто швидко спорожніло; двері замикалися, віконниці в крамницях зачинялися, завіси й жалюзі скрізь опускалися; вулиці мовби поширшали від безлюддя й тиші.

Коли всі підвлялися на борт, настала мить великого самозаглиблення, урочистого мовчання; цю незвичайну тишу підкреслювало пихкання пари, яку вже почали розводити. Сотні очей були звернені на капітана — той стояв у рубці, готовий віддати наказ зніматися з якоря.

Аж раптом хтось вигукнув:

— А Тараска!..

Ви, мабуть, чули про Тараску—про казкову почвару, від якої виникла назва міста. Нагадаю коротко її історію: за давніх давен це був жажливий дракон, що спустошував гирло Рони. Тож свята Марта, яка після смерті Ісуса прийшла в Прованс, убралася в білі шати

й подалася шукати дракона в болота, а тоді привела його в місто на звичайнісінькій блакитній стрічці: непорочність і благочестя святої приборкали й упокорили страховище.

Відтоді тарасконці що десять років влаштовують свято і тягають по вулицях почвару, зроблену з дерева й розфарбованого картону, щось середнє між черепахою, змією й крокодилем — карикатурне зображення давньої Тараски; вони вшановують її, мов якогось ідола; у всьому краї її називають «матінка наша».

Вирушити з Тараскона без «матінки»? Та про це й думати годі!.. Кілька юнаків побігли по неї і незабаром притягли на набережну.

І тут річкою полилися сльози, залунали захоплені вигуки, так наче в цій здоровенній картонній почварі справді витала душа міста й навіть усього краю.

Тараска не помістилася всередині пароплава, тож її поклали на палубі, і вона лежала, здійнявши свою страхітливую голову над бортами, величезна, неоковирна, з полотняним черевом і розфарбованою лускою, подібна до чудовиська з якоїсь феєрії; вона, сказати б, доповнювала незвичайне, мальовниче видовище «Тутупампама» в момент відплиття; Тараска скидалася на одну з тих витесаних із дерева химер, що їх ставлять на носі корабля, химер, які управляють долею мандрівників. Тараску шанобливо обступили, обзивалися до неї, пестили й голубили.

Тартарен, побоюючись, що ця зворушлива сцена збудить у серцях тарасконців жаль за вітчизною, яку вони покидають, дав знак капітанові Скрапушіна, і той гукнув громовим голосом:

— Повний вперед!

Ураз засурмили сурми, засвистіла пара, під гвинтом завирувала вода. Та над усіма цими звуками розлігся голос Екекурбаньєса:

— Нумо галасувати!..

Пароплав швидко віддалявся від берега. Місто, вежі короля Рене—все відступало, меншало, тонуло в сонячному сяйві, що вигравало на хвилях Рони.

Схилившись над бортом, тарасконці, спокійні, усмінені, байдуже дивилися, як даленіє, як зникає вітчизна; люба Тараска пливла разом із ними, і вони хвилювалися не більше, ніж рій бджіл, що під брязкіт сковорідок покидає свій вулик і летить до іншого, не більше, піж зграя шпаків, що відлітає до Африки.

Під захистом Тараски вони почували себе в цілковитій безпеці. Чудова погода, тихе, всіяне лелітками море, ні бурі, ні вітру,— чи можна мріяти про щасливіше плавання?

Щоправда, в Суецькому каналі, не витримавши палючих променів сонця, вони повисовували язика, хоч і понадягали на голови коркові шоломи, обтягнені білим полотном, з зеленими вуалями,— саме такий шолом був на Тартаренові. А втім, тарасконці не дуже мучилися в цьому пеклі — адже вони зростали під небом Провансу.

Проминувши Порт-Саїд, Суец, Аден, Червоне море, «Туту-пампам» полинув Індійським океаном, під молочно-білим небом, оксамитово-м'яким, як одна із тих страв з часником, як одна з тих часникових підлив, що ними емігранти ласували за кожною трапезою.

Скільки часнику з'їли вони на кораблі! Взяли його з собою силу-силенну. Чарівні його пахощі струмували по «Туту-пампаму», як вода за бортом,— отак дух Тараскона змішувався з духом Індії.

Вони пливли повз острови, які виринали з моря корзинами дивовижних квітів, поміж яких пурхали невідані пташки, мовби всипані самоцвітами. В ясні тихі ночі, осяяні міріадами зірок, до мандрівників долгнали з далекої далечі ледве чутні звуки музики; під цю музику танцювали баядерки.

Мальдівські острови, Цейлон, Сінгапур милували зір, але тарасконські дами на чолі з пані Екскурбаньєс заборонили чоловікам сходити на берег.

Лютий інстинкт ревнощів спонукав їх недремно шльопувати в цьому небезпечному кліматі Індії, в цих млосно-п'янкхих випарах, подих яких відчувався навіть на палубі «Туту-пампама». О, коли б ви тільки бачили, як сором'язливий Паскалон, зачарований мадемуазель Клоріндою дез Еспазет, високою юною красунею, стояв увечері поряд із нею, схилившись над бортом!

Добрий Тартарен, здаля на них поглядаючи, усміхався в бороду: він передчував, що в Порт-Тарасконі справлятиметься весілля.

До слова мовити: відтоді, як судно відпливло від тарасконського берега, губернатор поведився з усіма лагідно й поблажливо, чим разюче відрізнявся від капітана Скрапушіна — справжнього терка, який при найменшому непослуху не давав нікому слова мовити супроти — враз починав шаленіти і репетувати, що застрелить вас, «як собаку!» Тартарен, терплячий і розважливий, не перечив норовливому капітанові, навіть намагався виправдати його перед земляками, і, щоб угамувати їхній гнів, показував їм приклад невтомної діяльності.

Ранкові години він присвячував вивченню папуаської мови; учителем його був капелан, велебний отець Батальєс, колишній місіонер; він знав і цю мову, і багато інших.

Вдень Тартарен збирав емігрантів на палубі або в кают-компанії і читав лекції — розповідав про те, про що недавно дізнався сам: як розводити цукрову тростину і що можна приготувати з трепангів.

Двічі на тиждень він навчав їх мисливського мистецтва: адже відомо було, що колонія дуже багата на дичину,— це вам не Тараскон, де полювали, стріляючи на льоту по кашкетах...

— Друзі, ви стріляєте добре, але надто квапитеся, — казав Тартарен.

Тарасконці були дуже запальні — слід було навчити їх стримуватись.

І Тартарен давав чудові поради. навчав міняти темп стрільби залежно від того, яку дичину полюєш, рахувати точно, як метроном.

— Коли цілишся в перепілку, — три темпи: раз, два, три — пах! Є... А для куріпки, — тут Тартарен махав рукою, показуючи, як летить куріпка, — досить двох: раз, два — пах! Іди підбирай — поцілюв...

Так минали одноманітні години подорожі, і з кожним обертом гвинта наші славні тарасконці наближалися до омріяної мети, а мріяли вони безперестану, снували сміливі плани, уявляли собі майбутнє якнайщасливішим, тільки про те й говорили, як, приїхавши, влаштуються, як оратимуть цілину, як поліпшуватимуть свої господи.

Неділя була днем відпочинку, святковим днем.

Отець Батальє урочисто відправляв на кормі літургію. І коли священик підносив чашу з дарами, сурмили сурми й гримотіли барабани. Після відправи велебний отець розповідав яку-небудь цікаву притчу; її сприймали не стільки як проповідь, скільки як поетичну містерію, натхнену палкою вірою південців.

Ось одна з цих притч, наївних, як життя святого. зображене на вітражах старої сільської церкви. А щоб вона здалася вам іще чарівнішою, уявіть собі вишаруваний до блиску пароплав, що виблискує усіма своїми мідними деталями, дам, що сидять кружкома, губернатора, що вмотився в плетеному кріслі, сановників у парадних мундирах, що оточили його, ополченців, що вишикувалися по праву й ліву руку, матросів, що повидіралися на ванти, — всі вони, затамувавши подих, уп'ялись очима в отця Батальє, який стоїть на амвоні. Голосу його вторує гуркотіння гвинта. У високе чисте

небо здіймається тонкий і прямий струмень пари. У воді грають дельфіни. Над пароплавом з криком ширяють морські птахи — чайки, альбатроси; кривобокий «білий отець» раз у раз підводить руки й змахує широкими білими рукавами; він скидається на одного з цих великих птахів, коли вони стрішують крилами перед тим, як знятися в повітря.

V. ПРАВДИВА ПРИТЧА ПРО АНТИХРИСТА, ЯКУ РОЗПОВІВ ВЕЛЕБНИЙ ОТЕЦЬ БАТАЛЬЄ НА ПАЛУБІ «ТУТУ-ПАМПАМА»

— Знову в рай веду я вас, діти мої, в те просторе голубе переддвір'я, де стоїть верховний апостол Петро із в'язкою ключів за поясом, завжди готовий відчинити браму перед душами обранців, тільки-но вони постукають. Та, на жаль, із плином часу людство стало таке лихе, що навіть найкращі з людей, померши, не сходять вище чистилища; тож доброму апостолові Петру не було іншої роботи, як чистити наждаком заіржавілі ключі та обмітати павутиння, що обснувало браму, так наче там приліпилася судова печатка.

Часом апостолові вчувалося, що в браму стукають.

— О, нарешті!.. — радів він. — Хтось іде... Таки дочекався...

І він одчиняв віконечко, але перед очима його поставали самі лиш планети, які або застигли в просторі, або линуть з тим ледве чутним шумом, з яким падає з дерева стигла помаранча, і тільки шум цей порушує вічну неосяжну безмовність, що панує навкруги. Жодної тіні обранця.

Подумайте тільки, як страждав від цього добрий, велелюбний апостол, як сумував він удень і вночі, які гіркі сльози текли в нього з очей, пропікаючи на що-

ках дві глибокі борозни, подібні до колій дороги, що з'єднує Тараскон із Монмажуром!

І от якось завітав до нього святий Йосиф — хотів трохи звеселити й розрадити бідолашного ключаря, який геть ізнудився, сидючи самотою в своєму переддвер'ї; Йосиф сказав йому:

— Зрештою, чом ти так журишся тим, що люди не стукають у твоє віконечко? Чи тобі тут погано? Таж ти повсякчас раюєш — слухаєш найчарівнішу музику, вдихаєш найчудовіші пахощі...

Аж тут у проміжок поміж сімома розкритими небесами ввійнув теплий легіт і приніс такі звуки, яких ви, друзі мої, й уві сні не чули, і такі пахощі, які й порівняти нема з чим, навіть з духом цитрини й свіжої малини, що ними оце дихнуло море ген звідти, де видніє пишний букет рожевих островів.

— Ох! — зітхнув добрий апостол.— В раю благословенному мені ведеться чудово, та я хотів би, щоб усі мої бідолашні діти були тут зі мною...

І, враз спалахнувши, обурено вигукнув:

— Ото негідники, ото дурні! Ні, Йосифе, господь наш надто вже милосердний до всіх тих нікчем... Якби я був на його місці — показав би їм!

— Ну, і що б ти зробив, любий мій Петре?

— Копнув би ногою цей мурашник — згинь, пропади весь людський рід!..

Вражений Йосиф тріпнув своєю сивою бородою... Оце так погроза! Оце так штурхан, коли від нього має розвалитися земля!.. Ну, хай уже там усілякі нехристі, турки, азіати — їх можна стерти на порошок; що ж до християнського світу, то він стоїть на міцних підвалинах, його створив сам син божий...

— Авжеж! — підхопив апостол Петро.— Але те, що Христос звів, те він може й обернути на руїну... Я б знову вирядив сина божого до цих розбишак, і Антихрист, цебто перевдягнений Христос, дав би їм перцю!

Отак спересердя промовляв добрий апостол, не дуже здаючи собі справу в тому, що каже, і аж ніяк у голові собі не покладаючи, що їх чує божественний учитель,— аж ось перед ним зненацька постав син людський із вузликом, повішеним на кінець прочанської патериці, і лагідно, але владно мовив:

— Ходімо, Петре... Я поведу тебе за собою...

Петро, побачивши, який блідий Ісус, як гарячково, яскравіше за німб, блищать його очі, одразу збагнув, що буде далі, і взяла його велика досада, що необачно бовкнув зайве. Все віддав би, аби тільки не було цього другого пришествя сина божого на землю, а надто — аби не йти із ним... Він геть стерявся, руки в нього затремтіли.

— Ах ти, господи! Ах ти, господи! А куди ж я діну ключі?

І справді, це ж такий клопіт: тягти із собою в далекі мандри таку важку в'язку!

— А хто вартуватиме біля брами?

Ісус, який читав у його душі, всміхнувся й мовив:

— Ключі, Петре, залиш у замковій щілині. Ти ж бо добре знаєш — сюди ніхто не заходить.

Він говорив лагідно, але і в голосі його, і в усмішці було щось невблаганне.

Як сказано в святому письмі, знамення небесні провістили, що на землю зійде син людський; та люди, що давно вже обернулися на повзучих тварин, не дивилися більше на небо і, поринувши в скверну нищих пристрастей, прогледіли з'яву вчителя та його супутника — вірного апостола, тим більше, що мандрівці взяли з собою розмаїті убрання й переряджувалися як і коли самі хотіли.

В перше місто, що лежало на їхньому шляху, вони прийшли якраз папередодні страти знаменитого зло-

чинця Кровопивці, який скоїв багато страхітливих лиходійств. Робітники споруджували вночі ешафот. Вони здивувалися, коли побачили при світлі смолоскипів, що разом із ними працюють двоє незнайомих, які взялися невідь-звідки: один — стрункий та гарний, наче нешлюбний син князя, з роздвосною борідкою й очима мов самоцвіти, другий — згорблений, з лагідним, втомленим обличчям, з двома зморшками-борознами на зів'ялих щоках. Рапо-вранці, коли ешафот було вже споруджено, коли городяни і власті зійшлися на страту й обступили гільйотину, обидва прибульці зникли. Але вони зачарували механізм гільйотини: коли Кровопивцю кинули на поміст, нагострений ніж із найкращої криці падав разів із двадцять, однак навіть не подряпав злочинцеві шкіру на шиї.

Малюєте собі картину? Розгублені судді, нажахана юрба, кат, який лунцює підручних і рве на собі злипле від поту волосся, сам Кровопивця, — нелюд цей, звісно ж, бокерець і, на додачу до всіх своїх вад, несосвітенний чванько й себелюб,— який, крутячи волячою шиєю у кільці гільйотини, люто горлає:

— А що? Зась вам зітнути мені голову!.. Я вродився не такий, як усі, і нічого ви мені не зробите!..

Кінець кінцем поліцаї потягли його назад у буцегарню, тим часом як юрба, завиваючи, вистрибувала навколо розваленого ешафота, що палав полум'ям і вивергав у небо іскри, наче вогнище у ніч на Івана Купала.

Відтоді не тільки в цьому місті, а й у всіх цивілізованих країнах смертні вирок мовби хтось зачаклував. Меч закону більше не стинав голів злочинців. А що душогубці не бояться нічого, крім смерті, то незабаром на світі стало коїтися злочинів без ліку; люди боялися виходити на вулиці, на дороги, а мерзенні вбивці, якими були напхані в'язниці, били чоботиськами тюремників по головах, вичавлювали їм великими

пальцями очі або провалювали задля розваги чере-
пи — цікаво, мовляв, що там усередині...

Через те, що в правосуддя було вирвано з рук зброю,
людство чимдалі ріділо, тож добрий апостол Петро,
серце якого повнилось великою скорботою і жалем,
вирішив, що досить уже людям терпіти такі муки,
і мовив, догідливо всміхаючись:

— Учителю, ми вже добре їх провчили, довго
пам'ятатимуть... А тепер, мабуть, час і назад поверта-
тися. Я турбуюся: а що, як хтось мене чекає там
нагорі?

Син людський ледь усміхнувся і сказав, піднісни
вгору палець:

— Ану, згадай лишень: «Те, що Христос звів, те він
може й обернути на руїну...»

Апостол Петро похнюнився.

«Це ж я розпустив язика, діти мої, я!» — подумав
він.

Вони розмовляли, простуючи буйно-зеленим ланом,
що стелився по схилу горба; під горбом лежало пишне
столичне місто: хоч куди кинь оком — скрізь здійма-
лися бані, дахи, розцяцьковані візерунками дзвіниці,
стрімкі вежі соборів із мармуровими й золотими
хрестами різної форми, що сяяли в лагідних проме-
нях вечірнього сонця.

— Ну, тут є і церкви, й монастирі, — знову озвався
добрий апостол, щоб відвернути гнів господа. — Нічо-
го не скажеш — ліпота!..

Але ж ви, діти мої, знаєте, що Ісус щиро зневажає
облудну пишноту фарисейської обрядності, зневажає
церкви, до яких ходять на відправи тільки тому, що
так заведено, зневажає монастирі, де виготовляють
еліксир Гарюс та варять шоколад. Тож він, не мовив-
ши й слова у відповідь, пришвидшив ходу; поміж ви-
соких хлібів — того року вони напрочуд добре вроди-
ли — мелькав лише вузлик із одягом, повішений на

кінець прочанської патериці грізного губителя людства... У місті, куди воши вступили, жив старий-престарий імператор, такий справедливий і такий могутній, що його вважали володарем над усіма володарями Європи; він прикував війну до гарматних лафетів; часом силою, часом красним словом він не давав народам винищувати один одного.

Отже, між вовками та псами існувала мовчазна угода: поки імператор є імператор, вівці можуть собі пастися; ну, а вже потім — стережись і пильнуйся!.. І тому народ обожнював цього доброго імператора; кожна мати, якби було б треба, розрізала б собі вени і віддала б йому свою гарячу багряню кров.

І раптом любов обернулась у ненависть, і по місту полетів пекельно-лютий поклик:

— Вб'ємо його! Цей добрий тиран—найпаскудніший з усіх тиранів! Адже він позбавив нас навіть права на бунт.

Під імператорський палац було підведено підкоп; в темному підземеллі, стоячи по пояс у воді, змовники закладали динаміт, готуючи вибух... А тепер самі здогадайтеся, який таємничий прибулець з вогненними очима керував цими пекельними готуваннями, проганяв із сердець страх і жаль, а коли пролунав вибух, вирвав з усіх грудей гучне, мов грім, «ура!»...

Сердешний імператор! Тільки й зосталося від нього під руїною кілька жмутів обгорілої бороди та одна рука, — його справедлива рука! — яку скоцюрбило полум'ям.

І враз зірвалася з ланцюга й завила війна, і небо почорніло від зграй воропня над кордонами, і почалася вселенська бійня, і відтоді вже не наставав їй кінець.

Тим часом як народи вигублювали один одного з допомогою страхітливих знарядь смерті, як скрізь—

скільки сягало око — палали, мов смолоскипи, взяті приступом міста, по дорогах, загачених знавіснілою худобою й візками без візників, по полях під паром, понад річками, червоними від крові, повз безжально потоптані виноградники й засіяні лани, легкою ходою простував Христос із своєю патерицею на плечі, а слідом за ним поспішав добрий старий апостол, марно намагаючись вмилосердити його. Шлях Ісусові стелився в далеку-далеку країну, де жив славнозвісний лікар, якого звали Мов.

Мов, великий цілитель людей і тварин, прагнув підкорити собі всі сили природи, щоб знайти спосіб продовжити людське життя. І він уже майже досяг своєї мети, майже зробив це відкриття, аж якось повний його помічник, красень юнак із блідим, мов у мерця обличчям, знехтувавши осторогу, не закоркував на ніч пляшки з легкою отрутою, і лікар Мов, відчинивши вранці двері своєї лабораторії, впав мертвий. А юнак зник, наче його й не було.

І життя людське не тільки не подовшало, а, навпаки, вкоротилося, бо вчений зібрав у себе силу-силенну недуг, щоб вивчати їх, — недуг, які вигублювали людей з давніх-давен, і поміж них — особливі види прокази: єгипетську й середньовічну, тож тепер їхні зародки, повилітавши з реторт, розсіялись по всьому світі й швидко спустошили його. Як за часів давніх іудеїв, звідкілясь узялася тьма-тьмуца препаскудних чумних жаб; потім лихоманки: жовта, злоякісна, переміжна, поворотна; далі — чума, тифи і ціле сонмище інших, давно вже зниклих недуг, які повернулися й косили людей, мов косою; з'явилися й нові, невідомі хвороби — люди їх стали називати «недугами лікаря Мова».

Хай господь боронить вас од цих жахливих недуг, діти мої!

Кістки плавилися, мов скло, м'язи висмикувалися, наче нитки. Люди зазнавали таких страшених мук, що їм було навіть кричати несила; перед тим, як померти, вони розпадалися на шматки; тіла їхні — не тіла, а справжнісіньке місиво — валялися скрізь на дорогах, і шляховим сторожам бракувало совків, заступів та грабарок, щоб прибирати їх.

— Ну й добряче ми попрацювали! — казав апостол Петро вдавано веселим голосом, який, проте, тремтів од сліз. — А тепер, учителю, час додому... Я вже знуdivся.

Ісус чудово знав, що під личиною нудьги Петро ховає ревний жаль до людей, але ж він, хоч і був добрий серцем, присягнувся, що вигубить всіх людей. Бо, сказати по правді, дуже йому дозволили люди!.. І не стало більше терпцю.

Одного раннього рожево-зеленого ранку Ісус і старий його супутник, як завжди, мовчки простували селом; співали півні, мукали корови, вітаючи сонце на сході, аж коли крізь ці звуки прорвався людський зойк — крик жінки; подібно до хвилі морської, яка то накочується на берег, то відринає, крик то гучнішав так, що здавалося, ось-ось розірве небесний обшпир, то затихав, переходячи в довгий протяглий стогін; кожен, хто хоч раз чув цей крик, умить його пізнає. На зорі у світ з'являлося нове створіння.

Ісус зупинився, замислившись. Якщо вони все ще народжуються, то чого тоді їх вигублювати!.. І, повернувшись до хатини, звідки долинав крик, він загрозово підніс білу руку.

— Змилуйся!.. Вчителю, змилуйся над бідними крихітками!.. — заривавши, вигукнув добрий апостол Петро.

Господь умить заспокоїв його.

І цьому немовляті, і всім іншим, що народяться на землі, він зробить гарний дарунок. Петро не зважився

спитати, який то буде дарунок, але я вам скажу, друзі мої. Ісус став обдаровувати бідолашних агнівців досвідом.

Це було жахливо. Адже раніше, коли людина вмирала, разом із нею вмирав і досвід. А тепер, після Ісусових щедрот, досвід став на землі накопичуватися. Діти народжувалися із старечими обличчями, сумні, зневірені. Ледве відкривши очі, вони вже бачили кінець усього суцього; на землі почали творитися страхіття: малі діточки вкорочували собі віку, в розпуці накладали на себе рученята.

А втім, це ще було не все: проклятий богом рід людський не хотів зникати — попри все він існував, він жив.

Тоді Христос, щоб якнайшвидше з ним покінчити, позбавив чоловіків і жінок дару кохання, позбавив їх почуття краси. І не лишилося вже на землі ніякої радості, люди вже не знаходили втіхи ні в молитвах, ні в любові. Вони шукали тільки забуття, мріяли тільки про сон. Заснути... Ні про що не думати, не жити...

Як бачите, тяжко довелось безталанному людству; та й ці муки незабаром мали скінчитися: адже невтомний вигублювач квапився доконати свою лиху справу. Він блукав і блукав по світу, все в тій же подобі прочанина, із вузликом, повішеним на патерицю, а слідом простував згорблений, зморений супутник, і борозни на його щоках ставали тим глибші, чим більше нападів — буревіїв, землетрусів, вивержень вулканів — наслав учитель на світ.

Одного ясного, тихого ранку, на першу пречисту, Ісус линув по морю так, як повідається про це в святому письмі, і спинився серед островів, в тому самому місці Тихого океану, де оце пливе наш «Туту-пампам». І з букета квітучих островів вітер приніс на своїх

крилах голоси жінок та дітей, що співали провансальських пісень.

— Отакої! — вигукнув святий Петро. — Чи це, бува, не тарасконці?

Ісус обернувся до нього:

— Мабуть, ці тарасконці — погані християни!

— О вчителю, вони давно вже виправилися, — квапливо відповів добрий апостол, болячись, що Ісус змахне своєю божественною рукою — і острів, до якого вони наближалися, поглинуть хвилі.

Ви, звісно ж, здогадалися, що острів цей був не який інший, а Порт-Тараскон. На вшанування першої пречистої остров'яни влаштували урочистий похід. Та ще й який похід, діти мої!

На чолі йшли покутники — всілякі, всіх кольорів: сині, білі, сірі — і видзвонювали в дзвіночки, які зливали в зграйну мелодію свої кришталеві й срібні голоси. За покутниками йшли жінки в білому вбранні і в довгих прозорих покривалах, що їх носять святі в раю. За ними несли старовинні корогви, такі високі, що виткані на них святі з німбами, гаптованими золотом по шовку, здавалося, сходили на юрбу з неба. Далі несли чашу зі святими дарами, під червоним оксамитовим покривцем, цупким і важким, з високими султанами. Поруч ішов дитячий хор; діти несли на довгих позолочених палицях великі зелені ліхтарі, у яких горіли свічечки. А позаду сунула людська юрба — і старе, і мале, — голосно виспівуючи молитви й пісні.

Урочистий похід обійшов увесь острів, то спускаючись на піщаний берег, то піднімаючись на кручі; великі кадила повільно коливалися, і з них здіймався високо вгору, до самого сонця, легенький блакитний димок.

— Яка краса!.. — зачудовано прошепотів апостол Петро.

Більше він не мовив жодного слова. Адже стільки вже разів пробував умилосердити свого супутника! І все марно...

Та цим разом він помилився.

Син людський, до глибини душі зворушений цими проявами простодушної віри, стоячи на гребені високої хвилі, дивився, як мають на вітрі корогви Порт-Тараскона, і вперше його охопив жаль, що він скрізь сів смерть.

І раптом він підвів своє бліде обличчя до неба, і серед німотності стихлого моря розлігся його гучний голос, і почули цей голос у всьому світі:

— Батьку, батьку, пожди!..

І цих слів було досить. Розділені світним простором, батько й син зрозуміли один одного.

На цьому отець Батальє скінчив свою оповідь. Слухачі сиділи мовчки, застигли, зворушені, схвильовані. Аж ось з капітанського містка долинув голос Скрапушіпа:

— Пане губернаторе, видно острів Порт-Тараскон! За годину станемо на рейд.

Тут усі посхоплювалися з місць, і зчинився несосвітений шарварок.

VI. ПРИБУТТЯ В ПОРТ-ТАРАСКОН.

АНИКОГІСІНЬКО.

ВИСАДКА ОПОЛЧЕННЯ. «АПТЕ... БЕЗЮ...»

БРАВИДА ВСТАНОВЛЮЄ ЗВ'ЯЗОК.

ЖАХЛИВА КАТАСТРОФА.

ТАТУЙОВАНИЙ АПТЕКАР

— Чому, в дідька, ніхто не вийшов нас зустрічати? — мовив Тартарен, коли галас трохи вщух.

Мабуть, із суходолу не помітили корабля.

Треба дати звістку про своє прибуття. І за мить над двома довгастими, густо зарослими вологою зе-

денню островами, поміж яких став на рейд «Туту-памцам», прогрімали три гарматні постріли.

Всі прикипіли очима до берега, що лежав ближче до судна, — піщаної обмілини всього кілька метрів завширшки; за обмілиною височіла крута гора, на схилах якої буяли, збігаючи до моря, густо-зелені дерева й чагарі.

Коли замовкли лункі розкоти пострілів, над островами знову залягла мертва тиша. Ніде — жодної живої душі; та найдивніше те, що не видно було ні порту, ні форту, ні міста, ні молів, ні сухих доків — анічогісінько!..

Тартарен обернувся до Скрапушіна, який уже віддав команду кинути якір, і спитав:

— Капітане, ви певні?..

Запальний моряк замість відповіді вибухнув лайкою. Сто чортів!.. Чи він певен? Та хіба він, побий його грім, не знає тутешніх місць, як свої п'ять пальців? Хіба він не вмів водити кораблі?..

Тартарен не розгубився.

— Паскалоне, принесіть мені карту острова, — наказав він.

На щастя, карта колонії, яку вони мали, була великого масштабу, на неї було нанесено всі миси, всі затоки, всі річки, всі гори — геть усе, навіть найвищі пам'ятники міста.

Карту розклали, і Тартарен, оточений своїми земляками, заходився водити по ній пальцем.

Так... ага... Ось він — острів Порт-Тараскон... Навпроти другий острів... ось він... Мис... так... Ліворуч коралові рифи... Чудово... Але як же це? Де ж тоді місто, порт, люди?.. Куди все це ділося?..

Паскалон, затинаючись, промеккавав, що, може, це чергова витівка Бомпара, — адже весь Тараскон знає, який охочий до жартів цей вигадько...

— Бомпар, ніде правди діти, па таке зугарен, —

мовив Тартарен. — Але такий обачливий, такий статечний чоловік, як Безюке... До того ж, хоч як жартуй, а ціле місто, порт і ремонтні доки під полою не сховаш.

В підзорну трубу вони розгледіли на березі щось подібне до барака, але коралові рифи не давали підплисти ближче, а з такої відстані не можна було нічого роздивитися до пуття — все затуляло темно-зелене листя.

Тарасконці, вже готові до висадки, з клунками в руках, — поміж них тупцялася й стара вдова д'Егбулід із своєю грілкою, — роззиралися навкруги, спантеличені до краю; навіть губернатор розгубився, бо чули, як він пробурмотів:

— Дивно, незбагнено!..

Щоправда, він одразу опанував себе:

— Капітане, спустіть на воду велику шлюпку! Командире, сурміть збір ополченців!

Поки сурмач сурмив своє «та-ра-та», поки Бравіда робив перекличку, Тартарен, бадьорий та веселий, заспокоював дам:

— Не хвилюйтеся... Я певен: незабаром усе з'ясується.

Чоловікам, що лишалися на «Туту-пампамі», він казав:

— Ми за годину повернемося. А ви чекайте, не метушіться і не турбуйтеся.

Та ніхто і в гадці не мав метушитися чи турбуватися. Обступивши Тартарена, колоністи дивилися йому в рот і повторювали:

— Так, так, пане губернаторе... Усе з'ясується... Ми теж цього певні.

У цю мить Тартарен здавався їм всемогутнім.

В шлюпку, крім нього, посідали секретар Паскалон, капелан отець Батальє, Бравіда, Турнатуар, Екскурбаньєс та ополченці, всі озброєні до зубів, із шаблями,

сокирами, револьверами, карабінамп; славнозвісний тридцятидвохзарядний вінчестер теж, ясна річ, не був забутий.

Чим ближче підпливала шлюпка до пустельного, мертвого берега, тим ясніше бачили вони поганеньку пристань, збиту з дощок та колод, яка стояла на замшілих палях, занурених у застиглу воду. Невже це той самий мол, на який виходили тубільці, зустрічаючи пасажирів «Фарандоли»?.. Трохи віддалік видніла якась будівля, схожа на барак, із зачиненими віконницями. Віконниці були залізні, пофарбовані сурпом; вони кидали червонястий відблиск на застиглу воду в затоці. Дощана покрівля потріскалася й прогнулась.

Колоністи, тільки-но ступивши на берег, побігли до барака.

Всередині — така сама руїна й пустка. Крізь дірки в покрівлі голубіли клапти неба, пожолоблена підлога провалювалася під ногами, в щілини шмигали величезні ящірки, по стінах повзали чорні комахи, по кутках сиділи мокрі липкі жаби. Тартарен — він увійшов перший — мало не наступив на величезну змію, товсту, як рука. Скрізь витав гидотний дух вогкості та цвілі.

Вцілілі рештки переділок свідчили про те, що барак був колись перегороджений на вузькі приміщення — чи то стійла, чи то каюти. На одній з переділок виднів напис великими літерами. «АПТЕ... БЕЗІЮ...». Решту літер з'їла цвіль. Однак неважко було здогадатися, що це означає: «АПТЕКА БЕЗЮКЕ».

— О, мені сяйнуло! — вигукнув Тартарен. — На цьому боці острова клімат поганий, тож колоністи, поживши тут, вирішили перебраться на той бік.

І він твердим голосом наказав командирові Бравіда, щоб той повів своїх ополченців у розвідку: мовляв, коли вони зйдуть на вершину гори і звідти подивляться

на той бік острова, то, напевне ж, побачать дахи та комины, з яких струмує дим.

— Коли встановите зв'язок із колоністами, вистрелить кілька разів у повітря; це буде для нас знак...

А він, Тартарен, чекатиме тут, у штаб-квартирі, із секретарем, капеланом та іншими.

Бравіда та лейтенант Екскурбаньєс вишикували ополченців і рушили в дорогу. Спершу вояки йшли струнками лавами, проте видиратися на гору, порослу слизьким, грузьким мохом, було важко, і шеренги незабаром поламалися.

Перебрівши струмок, ополченці побачили на тому березі рештки кладки і забутий кимось пращ, вже позеленілі від моху, який ліз звідусіль і покривав усе. Трохи далі видніли руїни якоїсь будівлі, схожої на блокгауз.

Проїшовши ще трохи, розвідники виявили багато ям, викопаних майже в ряд і підступно замаскованих колючим віттям та ліанами. Кілька чоловік провалилися, сполохавши падінням, брязкотом зброї та спорядження гладких ящірок — таких, як ті, що повзали в бараці. Щоправда, ями були невеликі й неглибокі, та все ж ополченські лави змішалися остаточно.

— Схоже на старе кладовище, — зауважив лейтенант Екскурбаньєс.

Ця думка сяйнула йому, коли він помітив, що віття переплетене в подібні хреста; але воно вже встигло знову зазеленіти і розпростатись; схоже було, що це лози дикого винограду. А втім, кладовище було занедбане: обнищпоривши його, розвідники не знайшли жодної кістки.

Воли полізли далі нагору, насилу продираючись крізь густі чагарі, й нарешті добулися до вершини. Тут уже дихалося легше: над горою віяв морський бриз. Вдалині лежала велика рівнина, яка положисто спускалася до моря. Отам, певно, і було місто.

Один із розвідників показав на високі стовпи диму,
а Екскурбаньєс радісно вигукнув:

— Чуєте?.. Тамбуриши... Фарандола!..

О, це таки була фарандола! Її стрімкий ритм пізнаєш
одразу! Порт-Тараскон ішов їм назустріч.

Ось нарешті й городяни — з-за кручі на протилеж-
ному кінці плоскогір'я з'явилася юрба.

— Стій! — раптом скомандував Бравіда. — Чи це,
бува, не дикуни?

Попереду стовписька під гуркіт тамбуринів витан-
цьовував, вимахуючи томагавком, довготелесий черно-
шкірий у смугастому тільнику й синіх окулярах.

Обидва війська зупинилися й почали з відстані роз-
глядати одне одного. Враз Бравіда зайшовся реготом:

— Ну, це вже він перестарався! Ото шибеник!

І, вклавши шаблю в піхви, помчав уперед.

— Командире!.. Командире!.. — гукали ополченці
йому вслід.

Та Бравіда їх не слухав; він біг до танцюриста,
певний, що то Бомпар, і кричав:

— Я тебе впізнав, голубе! Надто вже це по-дикун-
ському... по-первісному!..

Той, вимахуючи своєю зброєю, танцював далі.
А коли бідолашний Бравіда пересвідчився, що перед
ним — не хто інший, як канак, було вже пізно: могут-
нім ударом палиці дикун пробив його корковий по-
лом, голову і випустив немудраций його мозок; Бра-
віда опукою повалився на землю.

Умить знявся вихор зойків, куль та стріл. Ополчен-
ці, побачивши, що їхнього командира вбито, несамо-
хіль відкрили вогонь, а тоді щодуху кинулись навтіки,
не помітивши, що дикуни й собі дременули від них.

Почувши стрілянину, Тартарен радісно вигукнув:

— Вони встановили зв'язок!

Та за якусь хвилину його охопив жах: він побачив,
що любі його вояки мчать, перестрибуючи через

чагарі,— хто простоволосий, хто босоніж,— і почув, як безтямпо вони репетують:

— Дикунн!.. Дикунн!..

Зчинялася страшна паніка. Шлюпка вмить відчалала й швидко попливла геть від берега.

Губернатор бігав туди й сюди понад берегом.

— Спокійно!.. Спокійно!.. — кричав він охриплим голосом, голосом сполоханої чайки, і цим наганяв іще більше жаху на своїх земляків.

Кілька хвилин вони металися, мов божевільні, по вузькій піщаній обмілині, та оскільки ніхто не знав до пуття, куди бігти, то зрештою всі збилися в тісну купу. До того ж дикунн більше не показувалися; можна було зробити перекличку, розпитатися.

— А командир?

— Загинув.

Коли Екскурбаньєс розповів про фатальну помилку Бравіда, Тартарен вигукнув:

— Бідолашний Пласід!.. Яка нерозважливість!.. Отже, він нічого не розвідав...

Він одразу ж віддав наказ виставити дозорців. Ті, кого призначили на варту, рушили повільним кроком по двос, твердо наважившись не відриватися від головпого війська.

Після цього було скликано раду, а Турнатуар заходився перев'язувати пораненого, який страхітливо пухнув у всіх на очах — у нього влучила отруєна стріла.

Слово забрав Тартарен:

— Перш за все треба уникнути кровопролиття.

І він запропонував такий план: послати на розвідку отця Батальє з пальмовою гілкою, він буде вимахувати цією гілкою, а сам тим часом роздивиться, що робиться у ворожому таборі, і розпитається, що сталося з першою партією емігрантів.

— Отакої!.. Пальмова гілка!— вигукнув отець Ба-

тальє.— Краще дайте мені ваш тридцятидвохзарядний вінчестер!

— Ну що ж, раз святий отець не хоче йти, піду я!— оголосив губернатор. — Але вам, пане капелане, усе-таки доведеться мене супроводити, бо я погано знаю папуаську мову...

— І я не знаю...

— Сто чортів!.. А що ж ви три місяці мені викладали? Якої ж мови навчали ви мене на «Туту-пам-памі»?

Отець Батальє спритно викрутився з халепи,— недарма ж він був тарасконець! — сказавши, що знає мову не тутешніх папуасів, а тамтешніх.

Отак вони між собою сперечалися, аж раптом там, у тому напрямі, куди подалися ідозорці, гримнуло кілька рушничних пострілів. За мить із лісової хащі долинув голос; хтось відчайдушно кричав із тарасконським акцентом:

— Не стріляйте!.. А бодай вам, не стріляйте!..

Ще мить — і з кущів вибігла якась химерна, потворна істота, з голови до п'ят розмальована, як клоун, чорною і червоною фарбами. Це був Безюке.

— Ти диви! Безюке!

— Ну, як ся маєте?

— Що тут діється?

— А де ж решта?

— Де місто, де сухий док, де порт?

Показавши на руїну барака, аптекар відповів:

— Ось що залишилося від міста... а від городян — ось хто, — і він показав на себе. — Та перш за все дайте мені щось на себе накинути, аби затулити паскудні малюнки, якими ці мерзотники мене розцяцькували.

Справді, дикуни намалювали на його шкірі загостреним вістрям стріли таку гидоту, на яку тільки була здатна їхня брудна розпалена уява.

Екскурбаньєс дав аптекареві свій плащ сановника першого класу, і горопашний Безюке, хильнувши чарку горілки й трохи збадьорившись, заходився розповідати з іще не втраченим тарасконським акцентом і по-тарасконському велемовно:

— Сьогодні, припливши сюди, ви були болісно вражені, пересвідчившись, що місто Порт-Тараскон існує тільки на карті. Тож уявіть собі, як ми, припливши на «Фарандол» та на «Люцифері»...

— Даруйте, я вас переб'ю, — мовив Тартарен, побачивши, що дозорці на узліссі подають тривожні знаки.— Мабуть, краще буде, якщо ви продовжите вашу розповідь на кораблі: там нам буде спокійніше. А тут на нас можуть напасти канібали!

— Ні в якому разі не нападуть! Від ваших пострілів вони порозбігалися хто куди... Вони покинули острів, а я, скориставшись з нагоди, дременував од них.

Тартарен наполягав на своєму. Він вважав, що Безюке має розповісти все перед Великою радою. Надто серйозне було становище.

Вони подали знак шлюпці, яка, тільки-но почалася сутичка, боягузливо втекла подалі в море, підійти до берега, посідали в неї й попливли на корабель, де тарасконці, згоряючи з нетерплячки, чекали, чим закінчиться перша рекогносцировка.

VII. «КАЖІТЬ ДАЛІ, БЕЗЮКЕ...»
ШАХРАЙ ЧИ НЕ ШАХРАЙ ГЕРЦОГ МОНСЬКИЙ?
АДВОКАТ БРАНКЕБАЛЬМ.
VERUM ENIM VERO ¹, «ОСТІЛЬКИ»
ІЗ «ОСКІЛЬКИ». ПЛЕБІСЦИТ.
«ТУТУ-ПАМПАМ» ЗНИКАЄ ЗА ОБРІЄМ

Похмуру одіссею перших колоністів Порт-Тараскона Безюке розповідав у кают-компанії «Туту-пампама» на засіданні ради; були присутні старійшини, губернатор, начальники, завідувачі, савонники першого й другого класів та капітан Скрапушіна з усім своїм штабом; а пасажирів, що були на палубі, прислухалися, аж палаючи від нетерпіння й цікавості, але до них доливало тільки гудіння густого басу аптекаря та вражені вигуки його слухачів.

Коли «Фарандола», повантажившись, вийшла з марсельського порту, Бомпар, що тимчасово виконував обов'язки губернатора, а крім того, був ще й начальником експедиції, раптом заслаб на дивну недугу, різну, як він сказав; його висадили на берег. Свої повноваження він передав Безюке... Щасливець Бомпар! Певно, він передбачав, що чекало їх на острові...

«Люцифер», що стояв у Суеці, був у такому кепському стані, що далі плисти не міг, і його пасажирів довелося перевести на «Фарандолу», на якій і так було дуже тісно.

Боже, як вони мучились від спеки на цьому клятому судні! Сонце прямило так, що, сидячи на палубі, можна було спектися, а внизу нічим було дихати і ніде було повернутися — люди товклися одне в одного на головах.

Коли вони нарешті прибули до Порт-Тараскона, то, незважаючи на прикре розчарування, бо ж не побачили

---

¹ Але воістину (лат.).

ні міста, ні порту, ні якихось інших будівель, все ж таки зітхнули з полегкістю і щиро зраділи: так гарно було відчутися на волі. Нотаріус Камбалалет, він же землемір, навіть заспівав кумедну пісеньку про землеустрій океанських обширів. А потім почали міркувати про серйозні справи.

— Ми надумали,— розповідав Безюке,— впрядити «Фарандолу» в Сідней по будівельні матеріали, а вам послати тривожну телеграму. Адже ви її отримали?

— Тривожну телеграму?..— залунали з усіх боків здивовані вигуки.— Яку телеграму?.. Ніякої телеграми не було...

— Любий Безюке! — гучно, покривши всі голоси, обізвався Тартарен.— Ми отримали лиш одну вашу телеграму — про те, що тубільці радо вас зустріли і що в соборі відправлено молебень.

Аптекаір вирячив очі й уражено вигукнув:

— Молебень у соборі?! В якому соборі?..

— Ну, ми ще до цього вернемося... Кажіть далі, Фердінанде,— мовив Тартарен.

— Я кажу...— відгукнувся Безюке.

Оповідь його ставала чимдалі сумніша.

Колоністи жваво й охоче взялися до роботи. Хліборобське знаряддя вони мали, тож почали орати цілком. Але ґрунт був поганючий — нічого не зійшло, нічого не заврунилось. А потім полили дощі...

Нестямні вигуки знов урвали оповідача:

— Хіба тут бувають дощі?..

— Ого!.. Ще й які!.. Гірші, ніж у Ліоні... Рясніші, ніж у Швейцарії... Десять місяців на рік...

Всі приголомшено мовчали. Погляди звернулися до ілюмінаторів: за ними сірів густий туман і хмари, що застигли над вологою, темною рослинністю острова.

— Кажіть далі, Фердінанде,— мовив Тартарен.

І Безюке повів свою розповідь далі.

Нескінченні дощі, стояча вода, тифи, малярія... Незабаром з'явилося кладовище, і воно щодалі більшало... Мало того, що люди хворіли, вони занепадали духом, на них налягала туга. Несила було працювати навіть найвитривалішим — таким кволим ставало тіло в цьому вогкому кліматі.

Харчувалися вони консервами, а також ящірками й зміями, що їх приносили папуаси, які жили на тому кінці острова. Вони пропонували на продаж усе, що впольовували чи виловлювали, підступно проникаючи в колонію, так що зрештою їх перестали боятися.

Та якось уночі дикуни захопили барак: мов ті чорти, вони лізли у двері, у вікна, в дірки на покрівлі, захопили зброю, перебили всіх, хто намагався чинити опір, а тих, хто лишився живий, погнали до свого табору.

Цілий місяць після того вони влаштовували криваві бенкети. Бранців одного по одному вбивали ударами палиці, смажили, як поросят, на розжареному камінні, а тоді дикі канібали пожирали їх...

Розпачливий крик вихопився з грудей усіх слухачів; почувши його, затремтіли навіть ті, хто був на палубі. Губернаторові ледве стало сили прошенотіти:

— Кажіть далі, Фердінанде...

На очах у аптекаря поїли його товаришів: лагідного отця Везоля, завжди всім задоволеного, завжди усміненого (він і помер зі словами: «Слава тобі, господи!»), та нотаріуса Камбалалета, веселого землеміра; в нього стало сили сміятися навіть тоді, коли його поклали на розжарене каміння...

— І ці нелюди присилували мене їсти бідолашного Камбалалета! — додав Безюке, здригнувшись від жахливого спогаду.

Запала мертва тиша. Її порушив Костекальд: ураз пожовкнувши, скрививши рота в лютій гримасі, він мовив до губернатора:

— А ви ж нам казали, писали й примушували писати інших, що на острові немає людоджерів!

Пригнічений губернатор похнюпився. Відповів за нього Безюке:

— Овва — немає людоджерів! Та всі ці папуаси — людоджери!.. Людське м'ясо вони полюбляють над усе — особливо наше м'ясо, м'ясо білх тарасконців: воно так їм смакує, що, поївши всіх живих, негідники взялися за мертвих. Ви бачили старе кладовище? Там не лишилося нічого, жодної кісточки. Геть усі обгризено, обсмоктано, схрумкано, вилизано, — як ми вилизуємо тарілки після смачного супу або печені з часником.

— Безюке, а як же вам пощастило вціліти? — спитав один із сановників першого класу.

На думку аптекаря, він, проживши стільки років поміж пляшок та слоївків, пораючись біля своїх ліків: м'яти, арніки, миш'яку, іпекакуани, так пропах і просяк духом цілющого зілля, що, мабуть, не припав дикунам до смаку. А може, й навпаки: цей дух так сподобався папуасам, що вони берегли аптекаря на закуску.

Безюке скінчив свою розповідь.

— Що ж нам тепер робити? — спитав маркіз дез Еспазет.

— Тобто як — що робити? — сердито, своїм звичаєм, перепитав капітан Скрапушіна. — Сподіваюсь, ви не збираєтесь тут залишатись?

— Звичайно, ні!.. Ні в якому разі!.. — загукали всі.

— Я, хоч мені заплачено тільки за те, щоб доставити вас сюди, можу відвезти назад усіх, хто побажас, — додав капітан.

За ці слова тарасконці пробачили Скрапушіна його шалену вдачу. Вони враз позабували, що він кожної миті ладен був постріляти їх, «як собак». Його оточили, йому дякували, йому потяскували руку.

Аж тут обізвався Тартарен — громовим голосом і з невимовною гідністю:

— Панове, робіть що хочете, а я лишаюся. На мене покладено обов'язки губернатора, і я повинен їх виконувати.

— Губернатора чого? — ревнув Скрапушіна. — Таж тут нічогісінько нема!

— Капітан каже слушно!.. — відгукнулися всі. — Таки нічого немає!..

Але Тартарен стояв на своєму:

— Я присягнувся герцогові Монському, панове!

— Ваш герцог Монський — шахрай! — сказав Безюке. — Він і раніше видавався мені підозрілим, хоч я й не мав іще доказів.

— А які ж докази ви маєте тепер?

— Я не ношу їх у себе в кишені!..

Аптекарь сором'язливо загорнувся в плащ сановника першого класу, яким він прикривав своє татуйоване тіло, і повів далі:

— Проте недарма смертельно хворий Бомпар, покидаючи «Фарандолу», сказав мені: «Бійтеся цього бельгійця — він брехун!..» Бомпар хотів іще щось сказати, але не зміг — недуга зовсім його знесилила. А втім, які ще потрібні вам докази? Невже замало того, що герцог загнав нас на цей мертвий острів із згубним кліматом, щоб ми заселили його й зорали цілину; невже замало його брехливих телеграм?..

Рада захвилювалася, всі заговорили водночас. Всі погоджувалися з Безюке, всі осипали лайкою герцога:

— Брехун!.. Облудник!.. Мерзенний бельгієць!..

Один тільки Тартарен мужньо боронив його:

— Поки я не матиму переконливих доказів, я не зміню своєї думки про герцога Монського...

— А наша думка однастайна: він злодій!..

— Він міг вчинити нерозважно; можливо, він був не досить обізнаний!..

— Не захищайте його! Його місце на каторзі!..

— Він настановив мене губернатором Порт-Тараскона, отже, я залишаюся в Порт-Тарасконі!..

— Ну й залишайтеся тут самі.

— Так, я залишуся, якщо ви мене покинете. Тільки не забирайте з собою хліборобського знаряддя.

— Таж я сказав вам, що тут нічого не росте! — вигукнув Безюке.

— Ви не подбали про це як слід, Фердінанде, тільки й того.

Тут капітан Скрапушіна спересердя грюкнув кулаком по столу, за яким засідала рада:

— Він з'їхав з глузду!.. Я посаджу його на корабель силоміць!.. А буде опиратися — застрелю, як собаку!

— Ану, лишень спробуйте, грубіяне!

Це отець Батальє, спалахнувши гнівом, загрозливо підвівши руку, виступив на захист Тартарена.

Враз зчинилася буча, посипались улюблені тарасконські вислови: «Ви несповна розуму...», «Ви верзете дурниці...», «Ви патякасте таке, що й купи не держиться...»

Бог знає, до чого б вони добалакалися, якби в суперечку не втрутився адвокат Бранкебальм, начальник юридичного відділу.

Цей адвокат Бранкебальм був незрівнянний красномовець: свої аргументи він пересипав перлами на вірець: «В тому чи в тому разі», «З одного боку, з іншого боку»; всі його промови, зцементовані за римським способом, були вибудовані так само міцно, як акведук Гарського мосту. Тонкий знавець латини, вихований на ціцероновому красномовстві й логіці, він завжди виводив з допомогою *verum enim vero* «остільки» із «оскільки»; отож і тепер, скориставшись з миттєвої паузи в суперечці, він забрав слово і, нагромадивши цілу купу гарних, але довжелезних періодів, кінець кінцем оголосив, що він — за плебісцит.

— Хай пасажери проголосують за чи проти. З одного боку, ті, хто хоче залишитись, хай залишаються. З іншого боку, той, хто хоче їхати, хай сідає на корабель і пливе додому. Але спершу корабельні теслярі повинні полагодити барак і блокгауз.

Пропозицію Бранкебальма, яка задовольняла обидві сторони, було схвалено. Лишилося тільки проголосувати.

Звістка про такий поворот справи збурила весь корабель. Скрізь чулися ремствування й бідкапня. Адже бідолашні тарасконці вклали всі свої кошти в горезвісні гектари; то, виходить, вони втрачають усе, мусять відмовитись від землі, за яку вже заплатили, відмовитись від надії на колонізацію! Матеріальні міркування спонукали їх залишитися; однак коли вони кпдали оком на сумний довколишній красвид, то починали вагатися. Цей зруйнований барак, ця темна волога рослинність, за якою, певно, простягається пустеля, заселена канібалами, перспектива бути з'їденими, як Камбалалет,— усе це не обіцяло нічого доброго, і тоді тарасконці з утіхою згадували про землі Провансу, що його так нерозважливо покинули, і їх поривало нестримне бажання повернутися туди.

Юрба емігрантів, що наповнювали корабель, скидався на розворушений мурашник. По палубі блукала, мов тіль, стара вдова д'Ембулід із своїми грілкою та папугою.

Серед суперечок і ремствувань можна було почути прокльони, якими осипали бельгійця, «мерзенного бельгійця»... О, це вже був не його світлість герцог Монський!.. Мерзенний бельгієць, та й годі... Це слово промовляли крізь зціплені зуби, стискаючи кулаки.

Хай там як, а з тисячі тарасконців сто п'ятдесят проголосували за те, щоб залишитись із Тартареном. Треба сказати, що більшість із них були високі особи: губернатор обіцяв, що залишить їм посади та чини.

Коли дійшлося до розподілу харчів, ті, хто залишався, і ті, хто відпливав, знову завели суперечку.

— Ви поповните запаси в Сіднеї,— казали остров'яни мореплавцям.

— А ви будете полювати й ловити рибу,— заперечували мореплавці.— Навіщо вам стільки консервів?

Розгорілася палка суперечка й через Тараску. Чи везти її назад у Тараскон?.. Чи залишити в колонії?..

Обидві сторони ніяк не могли дійти згоди. Скрапушіна кілька разів нахвалявся, що розстріляє отця Батальє.

Адвокатові Бранкебальму, щоб привести всіх до злагоди, знову довелося показувати всю свою Несторову мудрість і вдаватися до *verbum enim verbum*. Та йому на силу вдалося втихомирити своїх земляків, яких до того ж безперестану під'юджував двоєдушник Екскурбаньєс.

Кучерявий, розкудланий, галасливий, цей лейтенант ополчення зі своїм постійним девізом «Нумо галасувати!» був не просто південець, він був дуже схожий на негра, і не тільки через смагляву шкіру та кучеряве волосся, а, головне, через нищу натуру, марнолюбство, плазування перед сильними: на кораблі він стелився перед капітаном Скрапушіна, оточеним матросами, на острові — перед Тартареном, оточеним ополченцями. І тому, й тому він по-різному пояснював, чому залишається в Порт-Тарасконі.

— Я залишаюся тому, що моя дружина ось-ось обродиться,— казав він Скрапушіна.

— Щоб я ото плив із тим варваром? — казав він Тартаренові.— Нізачо в світі!..

Нарешті, після тривалих чвар і суперечок, майно було поділене. Тараска залишалася на кораблі, а в обмін на неї остров'яни одержували чавунну гармату й шлюпку.

Тартарен боровся, як лев, за харчі, за зброю, за кожний ящик з інструментом.

Кілька днів поспіль від «Туту-пампама» до берега і від берега до «Туту-пампама» сновигали човни з усякою всячиною: рушницями, консервами, ящиками з тунцями та сардинами, бісквітами, паштетами з ластівок та пампері.

В лісовій хащі цюкали сокири, одне по одному падали дерева — адже треба було якнайшвидше відремонтувати барак та блокгауз. Із цюканням сокир та стукотом молотків зливалися звуки сурм. Вдень робітників охороняли озброєні ополченці — на випадок, якщо нападуть дикуни. Вночі вони ставали табором на березі. «Хай звикають до похідного життя», — казав Тартарен.

Коли все було готове, настав час розставання. Мореплавці й остров'яни розпрощалися досить холодно. Мореплавці заздрили остров'янам, хоч і казали ущипливо:

— Як піде у вас все добре, напишіть: ми тоді вернемось...

Що ж до остров'ян, то, хоч вони й вдавали бадьорих та жвавих, але, як по правді, багато хто охоче зійшов би на корабель.

«Туту-пампам» підняв якір, гримнув гарматний салют, із суходолу відповіла чавунна гармата, заряджена отцем Батальє, а Екскурбаньєс заграва на кларнеті «Щасливої дороги, Дюмоле».

І все ж, коли «Туту-пампам» обійшов мис і зник з очей, багато хто з остров'ян не зміг стримати сліз: порт-тарасконський рейд раптом видався їм неосяжним.

Книга друга

I. ПОРТ-ТАРАСКОНСЬКИЙ МЕМОРІАЛ

Щоденник секретаря Паскалона, в якому відбито все, про що говорили і що робили у вільній колонії під орудою губернатора Тартарена

20 вересня 1881 року. Я вирішив розповідати тут про найвизначніші події, які відбуватимуться в колонії.

Однак не знаю, що з того вийде, бо маю дуже багато справ і клопоту: адже я завідую канцелярією, веду все офіційне листування; до того ж, коли випадає вільна хвилинка, я кваплюся нашкрябати бодай кілька віршованих рядків рідною тарасконською говіркою, бо не можна, щоб служба вбила в мені фелібра...

І все-таки я спробую: згодом мені самому цікаво буде прочитати цей початок історії великого народу. Я нікого не втасмничив у свій намір, навіть губернатора.

Минув уже тиждень відтоді, як відплив «Туту-пам-пам», і мені хочеться перш за все відзначити, що наше становище покращало. Потроху обживаємось. Над блокгаузом майорить тарасконський прапор — таких самих кольорів, як і французький, тільки на нашому зображено ще й Тараску.

Тут розмістився уряд, тобто наш Тартарен і відділи з їхніми начальниками на чолі. Нежонаті начальники, такі як, наприклад, я, начальник відділу охорони здоров'я пан Турнатуар і головнокомандувач артилерії та флоту отець Батальс, живуть тут і їдять за одним столом із Тартареном. Пан Костекальд та пан Еккурбаньс, люди сімейні, харчуються і ночують у місті.

Місто ми називасмо великий будинок, що його полагодили теслярі з «Туту-пампама». Навкруг нього

розбили щось на взірець бульвару, давши йому пишну назву Міське кільце, як у Тарасконі. Ми вже набули певних звичок. Кажемо: «Ввечері підемо в місто... Ви були вранці в місті?.. Чи не податися нам до міста?..» І це звучить цілком природно.

Блокгауз відмежований від міста струмком, який ми називаємо Малою Роною. Коли в моїй канцелярії відчинене вікно, я чую, як ляскають пращами пралі, схилившись над водою, чую, як вони співають, як перегакуються нашою провансальською мовою, такою виразистою, такою соковитою,— і мені ввижається, що я в рідному краї.

Єдине, що псує мені життя,— це порохований погріб. Нам залишили чималий запас пороху. Порох лежить у підвалі разом із різним провіантом: часником, консервами, міцними напоями, а також із зброєю, інструментом й сільськогосподарським реманентом. Підвал міцно замкнений, але на думку про те, що в тебе під ногами стільки пальних і вибухових речовин, в душу заповзає страх, особливо вночі.

25 вересня. Вчора пані Екскурбаньєс щасливо зродила ¹ міцневського хлопчика; це перший громадянин, якого вписано до порт-тарасконських актів громадянського стану. Його вельми урочисто охрестили в нашій маленькій церкві, яку збудували з бамбука й лапатового листа,— церкві в ім'я Марти Латаньєрської.

Мені випала честь бути хрещеним батьком немовляти й кумом мадемуазель Клорінди дез Еспазет; що-правда, моя кума трохи вища за мене, та зате яка ж вона була гарненька, яка мила в миготінні сонячного

---

¹ Так кажуть у Тарасконі. «Меморіал» ряснів неправильними виразами; виправити їх не визнали за потрібне. (Прим. автора).

проміння, що пробивалося крізь бамбукову огорожу й крізь сплетену з гілля покрівлю!

В церкві було все місто. Добрий наш губернатор виголосив зворушливу промову, яка всіх нас розчулила, а отець Батальє розповів одну із найчарівніших своїх притч. Того дня ніхто не працював, як у свято... Після хрестин усі пішли гуляти на Міське кільце. Всі були дуже раді й веселі, так наче це немовля принесло в колонію надію і щастя. Уряд роздав остров'янам подвійні пайки тунця та пампері, а до обіду було додано ще одну страву. Для нас, нежонатих, засмажили кабана, його вполював маркіз — найкращий після Тартарена стрілець на острові.

По обіді, залишившись віч-на-віч із любим моїм учителем і відчувши всю його батьківську прихильність до мене, я звірився йому в своєму коханні до мадемуазель Клорінди. Він усміхнувся, сказав, що давно вже про це знає, заспокоїв мене і пообіцяв, що кине за мене слівце.

Па лихо, маркіза, уроджена д'Ескюдель де Ламбеск, чваниться своїм походженням, а я ж простий різночинець. Звичайно, моя родина чесна й порядна, та все ж таки ми з діда-прадіда — буржуа... До того ж мене підводить моя сором'язливість і легенька заникуватість. Ще й лисіти починаю... Що то воно значить — в такому молодому віці завідувати цілою канцелярією!

Якби ж то тільки маркіз! Його ніщо не цікавить, крім полювання... А маркіза просто-таки схибулася на високому походженні. Ось приклад того, яка вона пихата. Ввечері всі ми сходимось у місті — у великій залі. Дуже мила картина: дами плетуть, чоловіки грають у віст. І тільки пані дез Еспазет та її доньки не виходять із своєї комірчини, такої тісної, що дами змушені перевдягатися по черзі. Там повернутися ніде, а маркіза не тільки сама із доньками сидить там вечорами, а ще й гостей приймає, частує їх липовим та ро-

машковим часм, аби тільки не виходити до зали — з такою погордою ставиться вона до простолюду!..

А проте я не втрачаю надії...

29 вересня. Вчора губернатор зібрався до міста. Він обіцяв, що заведе з маркізою мову про мене, а як вернеться, все розповість. Тож уявіть собі, як нетерпеливився я, його чекаючи! А він повернувся — і ні пари з вуст!

За сніданком він нервував; в розмові з капеланом раптом прохопився:

— Йй же право, в Порт-Тарасконі бракує простолюду!..

Це зневажливе слово — «простолюд» — завжди на устах у пані дез Еспазет де Ламбеск; тож я собі подумав, що губернатор з нею бачився і що пропозицію мою не прийнято; та дізнатися напевне не пощастило, бо добрий Тартарен звернув розмову на інше й заговорив про доповідь Костекальда щодо сільськогосподарських культур.

З цієї доповіді виходило, що становище безнадійне. Незважаючи на всі зусилля, кукурудза, пшениця, картопля, морква — нічого не зійшло. Нема чорнозему, нема сонця, на поверхні ґрунту надто багато води, яка в ґрунт не просякає; посіви затоплені. Одне слово, повна безвихідь, ще страшніше, ніж казав Безюке.

Мені здається, що начальник сільськогосподарського відділу зумисне все перебільшив, змалював нам занадто похмуру картину. Поганий чоловік цей Костекальд! Заздрить Тартареновій славі і в глибині душі ненавидить його.

Велебний отець Батальс, що не любить ходити околясом, зажадав відставки Костекальда, але губернатор, як завжди далекоглядний і, як завжди, витриманий, сказав у відповідь:

— Ні, це занадто...

Вставши з-за столу, губернатор пішов у кабінет до Костекальда і спокійно мовив:

— Добродію Костекальде, то як же все-таки з культурами?

Не змигнувши й оком, Костекальд дражливо процідив:

— Я вже доповідав про це панові губернатору!

— Ну, Костекальде, ви трохи перебрали через край: надто вже похмура ваша доповідь.

Костекальд умиль пожовк:

— Яка є, така і є; якщо ж вона вам не подобається...

Він вочевидь кидав виклик, але Тартарен, зваживши на те, що вони не самі, стримав себе.

— Костекальде! — мовив він, і його маленькі сірі очі спалахнули вогнем. — Я скажу вам кілька слів сам на сам.

Ця фраза прозвучала так загрозово, аж мене обсіпало жаром.

30 вересня. Побоювання мої справдилися: моє освідчення дез Еспазети відхилили. Я, бачте, надто низького роду. Навідувати їх я можу, як і раніше, але сподіватися мені нема на що...

Ну, а на що можуть сподіватися вони?.. Адже вони — єдині дворяни на всю колонію. За кого ж вони хочуть віддати дочку? Ах, пане Еспазете, негарно ви вчинили зі мною!..

Що ж робити? Клорінда кохає мене, проте вона дуже розважлива дівчина, тож ніколи не пристане на те, щоб коханий її викрав, утік із нею і десь повінчався... Та й куди тут утечеш? Ми ж бо на острові; ми відрізані від усього світу.

Якби вони згордували мною, коли я був усього лише учнем аптекаря, то я б іще це зрозумів! Але тепер, в моїм становищем, моїм майбутнім...

Скільки дівчат були б щасливі, почувши моє освід-

чення! От хоч би маленька Бранкебальм: вона кохалась в музиці, сама грає на фортепіано й сестер навчалась; кивни я тільки пальцем — батьки зветямилась би з радості...

О Клоріндо, Клоріндо!.. Навіки минули щасливі дні... Та ще й на лихо з самісінького ранку переїть дощ, усе заливаючи, все розмиваючи, все огортаючи сірою пеленою... Він не вцухатиме цілий день...

Безюке казав правду. Йде дощ у Порт-Тарасконі, йде без упину... Дощ обступає нас з усіх боків, обгороджує стіною, густішою, ніж у клітці для цикад. Обрію більше нема. Є дощ, скрізь самий тільки дощ. Він затоплює землю, брижить море, і струмені, що падають з неба, зливаються з бризками та водяним пилом, що здіймаються з моря.

З жовтня. Губернатор сказав слушно: нам, безперечно, бракує простоліуду! Справи в колонії пішли б куди краще, якби в ній було менше шляхетних нащадків та високих сановників, а більше водопровідників, мулярів, покрівельників, теслярів.

Усю ніч дощ лив як з відра, і могутній водяний смерч пробив покрівлю у великому будинку; місто затоплене; цілий ранок до правління надходили скарги.

Кожен відділ скидав із себе відповідальність. Сільськогосподарники заявили, що це справа секретаріату, секретаріат твердив, що це справа відділу охорони здоров'я, а цей відділ послав скаргників до морського відомства — мовляв, хай загадає теслярам полагодити дах.

В місті чимраз дужче ремствували на «теперішній лад».

Тим часом дірка в даху чимраз більшала, вода лилася крізь неї струменями. Затоплювані мешканці комірок, порозкривавши парасольки, галасували, лаялись, обурювалися, лютилися.

На щастя, парасольок нам не бракувало! Вони валяються поміж мотлохом, який ми сюди привезли на обмін дикунам. Їх майже стільки, як собачих нашихників...

Нарешті одна дівчина на ім'я Альрік, служниця мадемуазель Турнатуар, видерлась на дах і затулила дірку листом цинку, що його взяла зі складу. Повінь припинилася. Губернатор доручив мені написати дівчині подячного листа.

Я пишу про цю пригоду тому, що саме в цих обставинах виявилися вразливі місця в устрої нашої колонії.

Адміністрація в нас чудова, дійова, навіть надто громіздка, справжня французька, але для колонізації нам бракує робочих рук: ми займаємося не так справами, як міжвідомчим листуванням.

Крім того, мене прикро дивує, що кожна з наших високих посадових осіб керує тим, до чого зовсім незугарна і не підготовлена. Приміром, зброяр Костекальд, який усе життя просидів серед пістолетів, шабель та всілякого мисливського спорядження, завідує сільськогосподарським відділом. Екскурбаньєс вміє, як ніхто, робити чудову арльську ковбасу, а його після трагедії з Бравіда призначили начальником військового відомства і командувачем ополчення. Артилерію та флот віддано під оруду отця Батальє, бо він, мовляв, має войовничу вдачу, а щиро кажучи, найкраще він відправляє обідні та розповідає притчі й легенди.

Те саме і в місті. Чимало поважних городян — дрібних рантьє, мануфактурників, бакалійників, пиріжників — володіють земельними «гектарами», але, зовсім не знаючись на сільському господарстві, уявлення не мають, що з цими «гектарами» робити.

Один тільки губернатор, як на мене, знає своє діло. О, він розуміється на всьому, усе бачив, усе читав, а головне — яка жвава, яка бурхлива в нього уява! Та, на жаль, він надто добрий душею і не вірить у зло.

Наприклад, він ще й досі покладає надії на бельгійця — цього негідника й шахрая герцога Монського. Він ще й досі певен, що той одного чудового дня прибуде сюди з колоністами, з запасом харчів, і щоранку, тільки-но я зайду до нього в кабінет, питає:

— Паскалоне, а чи не видно в морі корабля?

І подумати лишень! У нашого губернатора — такого зичливого, такого доброго, такого лагідного — є вороги! Так, уже є. Він про це знає і тільки посміюється.

— Не люблять мене? Так і має бути,— каже він мені часом.— Адже я для них — «Теперішній лад»!

8 жовтня. Весь ранок робив перепис населення; відомості щодо цього я наведу тут, у щоденнику. Цей документ, що відбиває початок історії нашої колонії, становить тим більший інтерес, що склав його один із засновників колонії, один із тих, хто послужив їй на зорі її існування.

Кожній особі дається коротка характеристика, щоб відразу було ясно, хто прихильник, а хто ворог губернатора. В списку відсутні жінки та діти, оскільки вони не беруть участі в голосуванні.

КОЛОНИЯ ПОРТ-ТАРАСКОН

Дані перепису

Прізвище	Посада, звання	Особливі відзнаки
Його вельможність Тартарен	Губернатор, кавалер ордеца першого ступеня	
Тестаньєр Паскаль, званий Паскалоном	Начальник канцелярії, сановник 2-го класу	Насмілюся твердити: чудова людина

Прізвище	Посада, звання	Особливі відзнаки
Велебний отець Батальє	Командувач армії і флоту, капелан при губернаторові, сановник 1-го класу	Має здоровий глузд, але легко збуджується
Екскурбаньєс Спірідіон	Начальник військового відомства, командувач ополчення і керівник гуртка співів, саповник 1-го класу	Приглянутись пильніше
Д-р Турнатуар	Начальник відділу охорони здоров'я, сановник 1-го класу	Чудова людина
Костекальд Фабій	Начальник сільськогосподарського відділу, саповник 1-го класу	Паскудна людина
Бранкебальм Ціцерон	Начальник юридичного відділу, сановник 1-го класу	Дуже хороша людина, але нудна
Торкбйо Марій	Помічник начальника канцелярії, сановник 2-го класу	Хороша людина
Безюке Фердіпанд	Помічник начальника відділу охорони здоров'я, заступник головного лікаря і фармацевт колонії	—«—
Галофр	Ризничий, він же інспектор артилерії	Дуже хороша людина
Рюжімабо Антонін	Співробітник сільськогосподарського відділу	Дуже погана людина
Барбан Сенєка	Співробітник сільськогосподарського відділу	—«—
Маркіз дез Еспазет	Лейтенант ополчення	Хороша людина

Прізвище	Посада, звання	Особливі відзнаки
Бомв'ейль Досифей	Колоніст	Хороша людина
Косміль Тимофей	—«—	—«—
Ескара	—«—	—«—
Барафор Альфонс	—«—	Підозрілий
Рабіна (моряк)	—«—	Хороша людина
Кудонья (моряк)	—«—	Підозрілий
Руменгас (моряк)	—«—	—«—
Дурладур (моряк)	—«—	Хороша людина
М'єжвіль (моряк)	—«—	—«—
Менфор (моряк)	—«—	—«—
Буске (моряк)	—«—	—«—
Лафранк (моряк)	—«—	—«—
Траверсьєр	—«—	—«—
Буфартіг Нерон	Пиріжник	—«—
Пертюс	Власник кав'ярні	Дуже погана людина
Ребюфа	Кондитер	Хороша людина
Бердула Марк	Барабанщик	—«—
Фуркад	Сурмач	—«—

Прізвище	Посада, звання	Особливі відзнаки
Бекуле	Сурмач	Погана людина
Безане	Ополченець	Підозрілий
Мальбос	—«—	Хороша людина
Кесарг	—«—	Дуже погана людина
Бульярг	—«—	—«—
Абідос	—«—	Хороша людина
Труяс	—«—	—«—
Рейранглад	—«—	—«—
Толозан	—«—	—«—
Маргуті	—«—	Підозрілий
Пру	—«—	—«—
Труш	—«—	Хороша людина
Сев	—«—	Підозрілий
Сорг	—«—	Хороша людина
Кад	—«—	Дуже хороша людина
Пюеш	—«—	—«—
Боск	—«—	—«—
Жув	—«—	Хороша людина
Трюфенюс	—«—	Паскудна людина
Роктальяд	—«—	—«—
Барбюс	—«—	—«—

Прізвище	Посада, звання	Особливі відзнаки
Барбуен	Ополченець	Погана людина
Руньйонас	—«—	Дуже хороша людина
Сосін	—«—	—«—
Соз	—«—	Хороша людина
Рур	—«—	—«—
Барбігаль	—«—	—«—
Меренжан	—«—	Підозрілий
Вентебрен	—«—	Хороша людина
Гаво	—«—	Погана людина
Марк-Аврелій	—«—	Дуже хороша людина
Кок де Мер	Хорпст	Хороша людина
Понж-старший	—«—	—«—
Гаргас	—«—	—«—
Лашалюд	—«—	—«—
Безус	—«—	—«—
Понж-молодший	—«—	Погана людина
Піпраль	—«—	Хороша людина
Мезуль	Мисливець	—«—
Устале	—«—	—«—
Террон	—«—	—«—
Марк-Антоній		

10 жовтня. Маркіз дез Еспазет і ще декілька вправних стрільців не могли вийти надвір через дощ, тож зробили мішені з бляшанок з-під тунців, сардин та пампері і весь день стріляли по них із вікон.

Тепер, коли новий кашкет чи кепі придбати вельми клопітно, колишні стрільці по кашкетах перетворилися на стрільців по консервних бляшанках. Це, до речі, чудове заняття. Але Костекальд зумів переконати губернатора, що стрільці витрачають надто багато пороху, і на стрільбу по бляшанках спеціальним декретом накладено заборону. Стрільці розлючені, дворянство обурене. А Костекальд та його поплічники потирають руки.

Та, зрештою, що можна поставити на карб нашому бідолашному губернаторові? Пройдисвіт-бельгієць обвів його круг пальця так само, як і нас. І хіба ж він винен у тому, що дощ не перестає ні вдень, ні вночі, що через таку негоду не можна влаштувати бою биків?

Наші тарасконці сподівалися, що тут можна буде влаштувати бої биків, і привезли сюди камаразьких корів та славетного бика Римлянина, постійного переможця на всіх святах півдня, і вже наперед тішились. Та ба! І тут доля зіграла з ними злий жарт.

Худобу через постійні дощі не виганяли на пашу, тримали в хліві,— і раптом Римлянин утік; обставини його зникнення досі не з'ясовано, та я не здивуюся, коли виявиться, що тут не обійшлося без Костекальда.

Римлянин блукає в лісі, зовсім здичавів, перетворився на справжнісінького бізона. І тепер усі, хто тільки його побачить, не спонукують його до бою, а пускаються навтіки, боячись, що він кине́ться в бій із власної охоти.

То що, в цьому винен наш Тартарен?..

II. БІЙ БИКІВ У ПОРТ-ТАРАСКОНІ.
ПРИГОДИ Й СУТИЧКИ.
ПРИБУТТЯ КОРОЛЯ НЕГОНКО
ТА ЙОГО ДОЧКИ ЛІКІРІКІ.
ТАРТАРЕН ТРЕТЬСЯ НОСОМ ОБ НІС КОРОЛЯ.
ВЕЛИКИЙ ДИПЛОМАТ

«Меморіал», що лежить перед нами, сторінка за сторінкою, день за днем веде хроніку колонії так само ненастанно, як падали з неба сірі смуги, так само безбарвно, монотонно й безнадійно, як дощова пелена обгортала рейд. Та щоб не втомлювати читача, ми перекажемо зміст щоденника нашого друга Паскалона дуже коротко.

Тартарен, щоб остаточно не втратити популярності,— взаємини його з містом дедалі погіршувалися,— надумав урешті влаштувати бій биків, звичайно, без Римлянина, який і досі блукав у хащах, а з трьома останніми коровами.

Ці три нещасні корівчини, звиклі до рідної Камарги, до вільного повітря, до ясного сонечка, тут геть охляли та змиршавіли: адже відтоді, як їх привезено в Порт-Тараскон, вони й разу не виходили з темного вогкого сарая!.. Та дарма! Це все-таки краще, ніж нічого.

Перш за все на піщаному морському березі, де звичайно Екскурбаньєс муштрував ополченців, спорудили поміст, потім у землю повбивали кілки і понатягали поміж ними мотузки — це була арена.

Скориставшись з того, що на якийсь час дощ перестав, «Теперішній лад» та всі сановники, по-святковому вичепурені, посідали на помості; колоністи, ополченці, їхні дружини, дочки та служниці стовпилися біля мотузок, а діти гасали по арені й кричали:

— Гей!.. Гей!.. Бики!..

В цю хвилину всі забули і про дощові дні, довгі й нудні, і про бельгійця, мерзенного бельгійця Монського.

— Гей!.. Гей!.. Бики!..

В цих вигуках дзвеніла нестямна радість.

Аж ось заgrimіли барабани. Це був сигнал. Усі вмить відступили за мотузки, і на арену вийшла корова; її зустріли гучним «ура!»

Вигляд у корови був аж ніяк не грізний. Бідолашна худобина видивлялася навсібіч великими, відвиклими від світла очима. Вона стала посеред арени, протягло, жалібно замукала, від чого затрусилися стрічки, якими були прикрашені її роги,— і стояла, мов укопана, доти, доки обурена юрба дубцями прогнала її геть.

Друга корова повелася по-іншому. Годі було вигнати її з хліва. Її штурхали, смикали за хвіст, тягли за роги, штрикали вилами в морду, та все було марно: вона так і не вийшла.

Ну, а третя корова? Про неї казали, що вона дуже норовлива, що її легко роздрочити. Так і сталося. Корова чвалом вимчала на арену, риючи ратицями землю, завзято крутячи хвостом і поводячи на всі боки мордою... О, нарешті буде справжній бій!.. Та ба! Корова розігналася, перестрибнула через мотузку, наставила на юрбу грізні роги, примусивши людей розступитися, і вскочила в воду.

Спершу вода сягала їй до колін, потім до карку, а вона знай собі брела. Незабаром над водою виднілися тільки її ніздрі та півмісяць рогів. Отак, німа та похмура, корова й простояла до самого вечора. Колоністи, з'юрмившись на березі, лаялися, свистіли, жбурляли в неї камінням; зауважу, що й свист, і лайка стосувалися не лише корови, а такою ж мірою й «Теперішнього ладу», бідолаха вже зійшов під ту пору з помосту.

Отже, бій биків не вдався, а треба було якось піднести підупалий дух колоністів. Судили-рядили і нарешті дійшли висновку, що найкраща розрада — це війна, вилазка в табір короля Негонко. Згубивши Бравіда, Камбалалета, отця Везоля та інших славних колоністів, цей негідник утік зі своїми папуасами, і відтоді про нього не було ні чутки, ні вістки. А втім, подекували, що він перебуває милі за дві чи три звідси, на одному з ближчих островів — його розпливчасті обриси майже цілий рік були повиті пеленою дощу, та погожого дня острів можна було побачити. Тартарен, миролюбний на вдачу, довго не наважувався виступити проти короля Негонко, та зрештою політичні міркування поклали край його ваганням.

Полагодивши й обладнавши великий човен та встановивши на носі кулеврину, — за гармашів були отець Батальє та ризничий Галофр, — якось уранці два десятки добре озброєних ополченців на чолі з Екскурбаньєсом та маркізом дез Еспазетом повантажили запас провіанту, посідали самі й вийшли в море.

Їх не було три дні, які видалися колоністам нескінченно довгими. Нарешті надвечір вони почули гарматний постріл, вибігли на берег і побачили човен, який мчав до берега, піднявши всі вітрила, так наче його ніс на своїх крилах вітер перемоги.

Човен ще не пристав до берега, коли захоплені вигуки ополченців та крик Екскурбаньєса: «Нумо галасувати!» — уже звістили остров'янам, що експедиція пройшла успішно.

Канібалів спостигла жорстока помста: спалено багато селищ, знищено, як одностайно засвідчили вояки, кілька тисяч папуасів. Цифри називали різні, та всі вони були досить солідні. Події висвітлювали теж порізному. Однак незаперечним було те, що ополченці захопили в полон і привезли з собою кілька високородних бранців, в тому числі й самого короля Негонко та

Його дочку Лікірікі; їх усіх повели до Правління повз юрбу остров'ян, які зустріли переможців бурхливими оплесками.

Ополченці йшли, карбуючи крок, мов солдати Христофора Колумба, що поверталися після відкриття Нового Світу; вони були обвішані усілякими дивовижними речами: блискучими пташиними перами, звірячими шкурами, зброєю і ганчір'ям дикунів.

Однак найбільшу увагу привертали до себе бранці. Добрі тарасконці пасли їх очима — з цікавістю й ненавистю водночас. Дикуни були сяк-так загорнені в якісь укривала: отець Батальє звелів поприкривати їхні голі тіла. Дивлячись на них, тарасконці згадували, що ці канібали зжерли отця Везоля, нотаріуса Камбалалета й ще багатьох їхніх земляків, і здригалися, наче стояли в звіринці перед кліткою з удавами, коли ті, зарившись в зібгані вовняні підстилки, перетравлюють їжу.

Попереду йшов король Негонко — старий чолов'яга, високий, чорний, з кучмою сивого волосся, з роздутим, мов у немовляти, черевом; на лівій його руці висіла на мотузочці марсельська черепашня люлька. Поряд, пускаючи бісики блискучими чорними оченятами, дріботіла маленька Лікірікі в кораловому намисті, в браслетах із рожевих черепашок. Слідом за ними плентали довготелесі, довгорукі чорні мавпи, вишкіряючи гострі зуби в страхітливих усмішках.

Колоністи спершу спробували були пожартувати:

— Отепер буде робота для мадемуазель Турнатуар!..

Справді, в доброчесної старої панни, одержимої ідеєю повдягати всіх дикунів, промайнула думка про те, як вона вбере і цих. Та за якусь мить цікавість змінилася шаленою люттю — тарасконці знову згадали, як ці канібали пожерли їхніх земляків.

— Смерть їм!.. Смерть їм!.. Усіх порішити!.. — залунали нестямні вигуки.

Екскурбаньєс, щоб показати, який він войовничий, повторював слова Скрапушіна:

— Перестріляти всіх, як собак...

Спiniaючи навіженця, Тартарен застержливо підвів руку:

— Спірідіоне! Шануймо закони війни!..

Проте не кваптеся впадати в захват од цих прекрасних слів: губернатор промовив їх лише з політичних міркувань.

Хоч як гаряче захищав Тартарен герцога Монського, в душі його все-таки тлів сумнів. А що, як герцог справді шахрай? Тоді, виходить, не існує ні купчої на острів, ні всього іншого; територія, що її герцог недавно купив у короля Негонко, не належить тарасконцям, і земельні акції — нікчемні папірці.

Тим-то губернатор не мав наміру перестріляти бранців, «як собак»... Навіть більше: він улаштував папуаському королю урочисту зустріч.

А що він читав праці всіх мореплавців, знав напам'ять Кука, Бугенвіля, д'Антраксто, то чудово зятив усі ритуали.

Він підійшов до короля й потерся носом об його ніс. Цим Тартарен вочевидь уразив дикуна — адже про такий звичай ці племена давно вже забули. Однак гадаючи, що в Тарасконі так заведено, король покійрно стерпів привітання. За їхнім прикладом інші бранці й собі захотіли потертися носами об Тартаренів ніс, навіть маленька Лікірікі, що мала ніс як у кицьки, тобто не мала його зовсім.

Після того як усі доскочу потерлися носами, треба було якось порозумітися з дикунами з допомогою слів, Отець Батальє озвався до них «тамтешньою» папуаською говіркою, але бранці, ясна річ, її не зрозуміли — ця говірка анітрохи не була схожа на «тутешню». Ціцерон Бранкебальм, який трохи знав англійську мову, спробував заговорити з ним по-англійському. Екскур-

баъсс пробурмотів кілька слів по-іспанськи, та наслідки були такі самі невтішні.

Тоді Тартарен сказав:

— Спершу погодуймо їх!

Відкрили кілька бляшанок тунців. Оце дикуни зрозуміли відразу: жадібно накинувшись на консерви, вони швидко спорожнили бляшанки й вишкребли їх вимащеними олією пальцями. А потім король, хильнувши горілочку, — він, виявилось, був до неї вельми охочий, — завів хрипким голосом пісню:

З охоти чи з неволі,—
Тут не збагнеш,—
Вони із веж
Старого Тараскона
Стрибнули в Рону.

Пісня, що її ревів утробним голосом дикун із чорними від бетелю зубами, звучала якось дико й моторошно. Але звідки Негонко міг знати тарасконську говірку?

Та за хвилину загадку було розгадано.

Проживши кілька місяців по сусідству з горопашними пасажирами «Фарандоли» та «Люцифера», напуаси перейняли од них їхню мову — мову ронських берегів. Звичайно, вони її калічили, та все ж, з допомогою жестів, можна було сяк-так порозумітися.

І кінець кінцем порозумілись.

Коли короля Негонко спитали про герцога Монського, той заявив, що вперше про нього чує.

Так само він заявив, що ніколи й нікому не продав острова.

Так само він заявив, що ніколи й ні з ким не укладав купчої.

Он як — немає купчої!.. Тартарен, не вагаючись ані миті, на тому самому засіданні уклав купчу. Бранкебальм, цей світоч ученості, добряче впрів, поки надав їй бездоганної форми офіційного документа. Він відбив у цій купчій усі свої знання законів, упхав туди

безліч усіляких «оскільки...», скріпив їх римським цементом — і вийшло щось дуже міцне та стисле.

Король Негонко продав острів Порт-Тараскон за бочку рому, десять фунтів тютюну, два бавовняні парасолі та дюжину собачих нашийників.

В окремій примітці зазначалося, що його донька і весь почет можуть поселитися на західному боці острова, в тій його частині, куди ніхто з тарасконців не потикався, боячись зустрічі з Римлянином, славетним тарасконським биком, що перекинувся на бізона, — єдиною небезпечною істотою у всій колонії.

Усе це було укладено й облагоджено на таємному засіданні за кілька годин.

Отак земельні акції, які досі не важили анічогісінько, завдяки дипломатичній спритності Тартарена стали реальною цінністю, чого з ними ще ніколи не бувало.

ІІІ. ДОЩИТЬ І ДОЩИТЬ. ЕПІДЕМІЯ ВОДЯНКИ.

ЧАСНИКОВА ЮШКА. НАКАЗ ГУБЕРНАТОРА.
ЧАСНИКУ ЗАБРАКНЕ. ЧАСНИКУ
НЕ ЗАБРАКНЕ! ХРЕСТИНИ ЛІКІРІКІ

День у день, ніч у ніч — та сама сльота, те саме сіре небо, той самий дощ. Щоранку в місті прочиналися вікна, і з них вистромлялися руки.

— Дощить?..

— Дощить!..

Дощ не вщухав ні на мить, як і казав Безюке.

Бідолашний Безюке! Незважаючи на злигодні, яких довелось йому зазнати разом із пасажирами «Фарандоли» та «Люцифера», він усе ж таки залишився в Порт-Тарасконі: через своє татуювання він не насмілювався повернутись на християнські землі. Він зми-

рився навіть із тим, що вже не виконував обов'язків тимчасового губернатора, а знову став звичайним аптекарем і молодшим лікарем під началом Турна-туара, — аби лиш не показувати в цивілізованих країнах свою страхітливую фізіономію й всіяні червоними цятками руки. Однак він мстився за свою біду на земляках, віщуючи їм найжахливіші лиха. Коли вони нарікали на дощ, на багнюку, на вогкість, аптекар тільки здвигав плечима:

— Це ще нічого!.. Ось побачите, що далі буде!..

І він таки казав правду. Люди почали хворіти — їх валила з ніг постійна вогкість і брак свіжої їжі.

Корів давно вже поїли. А на мисливців надія була дуже мала, хоч вони могли похвалитися такими вправними стрільцями, як маркіз дез Еспазет, і твердо засвоїли Тартаренові правила: «Раз, два, три!» — для перепілки, «Раз, два!» — для куріпки. Та де тут у біса знайдеш перепілку, куріпку чи щось інше! Навіть чайок та буревісників не було — ніякі морські птахи не залітали на цей бік острова.

На полюванні щастило підстрелити хіба що кабана, та й то зрідка. Іноді траплялися кенгуру, але поцілити кенгуру дуже важко — адже вони весь час стрибають і скачуть.

Тартарен і сам не знав, до скількох треба рахувати, перш ніж вистрелити в цю тварину. Коли маркіз дез Еспазет якось спитав про це, він відповів перше, що спало на думку.

— До шести, маркізе...

Дез Еспазет порахував до шести, однак уполював тільки жахливий нежить, бо дощ лив як з відра, не перестаючи ні на хвилину.

— Доведеться самому піти на полювання, — заявив Тартарен.

Але він зволікав, чекаючи гарної погоди, а тим часом дичини чимдалі меншало. Щоправда, гладкі

ящірки були їстівні, проте їхнє прісне біле м'ясо, яке пиріжник Буфартіг готував за рецептом «білих отців», незабаром остогидло остров'янам.

Страждали вони не тільки тому, що бракувало свіжини, — не можна було також гуляти на свіжому повітрі. Хто б то хотів чалапати по калюжах, по болоту, під дощем?..

Міське кільце зникло під водою, затоплене!

Лише кілька найвідважніших колоністів — Ескара, Дурладур, Менфор, Роктальяд — виходили в дощ копати землю, орати свої «гектари», ревно й невтомно намагаючись хоч що-небудь виростити на своїх плантаціях; але у вологому теплі цієї землі, яку день і ніч поливав дощ, творилися дива: селера за одну ніч виганялася така, як височенне дерево. А яка вона була тверда! Капуста теж виростала величезна, однак листя майже не було, все йшло в качан, довгий, мов стовбур пальми. А вже про картоплю, моркву годі було й мріяти.

Безюке мав слухність: тут або нічого не виростало, або виростало до велетенських розмірів.

Все це, звичайно, дуже гнітило тарасконців; якщо ж додати іще нудьгу, тугу за далекою батьківщиною, жаль за затишними тарасконськими альтанками, поставленими вздовж міського валу, визолоченого сонцем, то не дивно, що колоністи занедужали і недужих день від дня більшало.

Добре, що начальник відділу охорони здоров'я Турнатуар не вірив у фармакопею і не записав болящих усілякими ліками, не заливав їх мікстурами, як це робив Безюке, а лікував усіх «часниковою юшечкою».

Ото були ліки, скажу я вам! Жодному недужому не зашкодила ця юшка! Людина вже вся спухла, голосу не зведе, благає вже привести священика та нотаріуса. А принесуть їй «часникової юшечки» — три головки часнику, три великі ложки прованської

олії на горщик, а до неї ще й грінок, — і людина, яка хвилину тому ледве дихала, вигукує:

— А бодай тобі!.. Як гарно пахне!..

Самий лише дух юшки повертав її до життя.

А вже як людина з'їсть тарілочку, потім другу, тоді третю, — набряки стухають, голос міцнішає, і вона зводиться з постелі, а ввечері вже сидить у вітальні за вістом... Щоправда, не треба забувати, що все це були тарасконці.

Тільки одна-єдина недужа — вельможна дама, маркіза дез Еспазет, уроджена д'Ескюдель де Ламбеск — знехтувала Турнатуарові ліки. Часникова юшка — харч простолюду, а не тих, чиї пращури були хрестоносці... Вона не хотіла й слухати про юшку, так само як і про те, щоб віддати Клорінду за Паскалона. А тим часом сердешній дамі дедалі гіршало. Йї справді було недобре.

Під цим непевним визначенням у даному разі слід розуміти загадкову недугу, схожу на водянку, яка була справжнісіньким лихом для наших південців-колоністів. Ця недуга спотворювала їх: очі сльозилися, живіт і ноги набрякали. Достоту хвороба лікаря Мова з легенди про сина людського.

Отже, як казав юний автор «Меморіалу», бідолашну маркізу «розперло». Щовечора Паскалон, тихий, зажурений, йшов у місто і бачив таку картину: нещасна жінка лежала в ліжку під величезним синім бавовняним парасолем, прилаштованим в узголів'ї, зойкала, стогнала і навідріз відмовлялася від часникової юшки; Клорінда, висока, мовчазна, варила липовий цвіт, а маркіз сидів у кутку, незворушний і терплячий, мов філософ, і набивав патрони для наступного, вельми сумнівного полювання.

В сусідніх комірчинах стікала вода із розкритих парасолів, пищали діти; у вітальні точилися політичні суперечки, гострі й бурхливі, а в шибки і в цинковий

дах знай барабанив дощ, і з ринв з плюскотом і бульканням ринули водоспади.

Тим часом Костекальд не переставав інтригувати: вдень — у своєму службовому кабінеті, ввечері—в місті, у вітальні, разом із такими негідниками, як Барбан і Рюжімабо; ті підхоплювали його підшепти й розносили по колонії лихі чутки, поміж них і таку: «Часнику забракне!»

А що, як і справді незабаром не стане цілющого часнику, цієї універсальної панацеї? Адже він лежить на урядовому складі під замком, і Костекальд запевняє, що на нього накладено заборону! Страшно подумати!

Костекальдову брехню підхопив — та ще й як галасливо! — Екскурбаньєс. У тарасконців є давнє прислів'я: «Пізанські розбишаки вдень між собою чубляться, а вночі разом грабують». Це мовби говориться про двоєдушного Екскурбаньєса: у Правлінні, при Тартаренові, він гудив Костекальда, а ввечері, в місті, підспівував найзапеклішим ворогам губернатора.

Тартарен, терплячий та добрий, звичайно ж, знав про ці підступи. Коли він перед сном, попахкуючи люлькою, сидів біля відчиненого вікна, до нього разом із нічними шерехами, із дзюрчанням Малої Рони та плюскотінням дощової води, що, зливаючись в струмочки, збігала з гір, долинав відгомін суперечок, розлючені голоси, очі його бачили крізь морок, як у вікнах великого будинку миготіли вогні. І коли він думав про те, що всю цю бучу збив Костекальд, руки його тремтіли й чіплялися за підвіконня, а очі спалахували полум'ям. Але хвилювання й вогкість шкодили його здоров'ю, тож він опановував себе, зачиняв вікно і йшов спати.

Проте події розвивалися так, що Тартарен кінець кінцем мусив удатися до крайніх заходів: звільнити з посад Костекальда та двох його прихильників. Навіть більше: він позбавив Костекальда плаща саювника першого класу, а на його місце призначив Бом-

в'сїля, колишнього годинникаря; той знався на землеробстві, мабуть, не краще, ніж його попередник, але був дуже порядною людиною. Знайшов він чудову заміну й помічникам: замість Рюжімабо та Барбана настановлено колишнього фабриканта церати Лафранка та колишнього торговця «найкращими» льодяниками Ребюфа.

Декрет вивісили вранці на дверях великого будинку, так що Костекальд, вирушивши на службу, відразу дістав цього ляпаса. Незабаром усі пересвідчилися, наскільки своєчасний був Тартаренів рішучий вчинок.

Години через дві навпроти резиденції, на тому березі Малої Рони, з'явилася зграя невдоволених; всі були обвішані збробою.

— Геть губернатора! — вигукували вони. — Смерть йому!.. В Рону його!.. Туди його, туди!.. Хай іде у відставку!..

Слідом за цією зграєю біг добродій Костекальд і ревів гучніше за всіх:

— У відставку! Нумо галасувати! У відставку!..

Однак дощ лив як з відра, і заколотники в одній руці тримали парасольку, а в другій — рушницю. А тим часом уряд не дрімав і приготувався до оборони.

Коли заколотники перейшли Малу Рону й підступилися до блокгаузу, то побачили таку картину: вікно на другому поверсі було відчинене навстіж, і біля нього стояв Тартарен зі своїм тридцятидвохзарядним вінчестером, а за спиною в нього — його вірні стрільці на чолі з маркізом дез Еспазетом, стрільці по кашкетах, чи то пак по консервних бляшанках, стрільці, які з трьохсот кроків, порахувавши до чотирьох, влучали в круглу етикетку від ящика з пампері.

Внизу, на ганку, стояв, схилившись над чавунною гарматою, отець Батальє, готовий вистрелити за першим сигналом губернатора.

Це було такою несподіванкою для нападників, і бойова артилерія мала такий грізний вигляд, що ворожі лави завагалися й відступили, а Екскурбаньєс, настрої якого швидко мінявся, застрибав перед Тартареновим вікном у несамовитому танці, що його цинічно назвав «танком перемоги», і загорлав:

— Хай живе губернатор!.. Хай живе теперішній лад!.. Нумо галасувати! Го-го-го!..

Тартарен, усе ще стискаючи в руках вінчестер і не відходячи від вікна, вигукнув своїм густим басом:

— Панове невдоволені! Розходьтеся по домівках! Навіщо вам стовбичити отут і мокнути під дощем? Завтра ми зберемо наш добрий народ і спитаємо в нашого славного племені, чи хоче воно, щоб ми й далі керували ним. А тим часом зберігайте спокій, а ні, то начувайтесь!..

Другого дня відбулося голосування; переважна більшість колоністів проголосувала за «Теперішній лад».

Через кілька днів після заколоту сталася ще одна подія, але куди приємніша: хрестини Лікірікі, юної папуаської принцеси, доньки короля Негонко, вихованки велебного отця Батальє, який завершив її навернення в нову віру, що його почав отець Везоль, «слава тобі, господи!»

Лікірікі була чарівна мавпочка, струнка, гнучка, доладна, пухкенька; вбрана ця жовтошкіра принцеса була в сукню з блакитними смужками, яку пошила мадемуазель Турнатуар, та в коралове намисто.

Хрещеним батьком був губернатор, хрещеною матір'ю — пані Бранкебальм.

Її назвали Мартою-Марією-Тартареною. Однак через паскудну погоду, що була того дня, — а втім, така сама була й напередодні, і згодом, — її не можна було хрестити в храмі святої Марти Латаньєрської: листяна покрівля давним-давно завалилася і церкву затопило.

Хрестини відбувалися у вітальні великого будинку. Уявіть собі, які спогади збудив цей обряд у ніжній душі Паскалона: адже так недавно він був хрещеним батьком, а Клорінда — хрещеною матір'ю!

В його щоденнику, зміст якого ми подаємо тут дуже коротко, з цього приводу було написано таке:

«Безталанний я, безталанна вона!»

Чорнило розпливлося від сліз...

А на другий день після хрестин Лікірікі сталася жахлива катастрофа... Але її будемо змальовувати не ми — надамо слово «Меморіалу».

IV. ПРОДОВЖЕННЯ ПАСКАЛОНОВОГО «МЕМОРІАЛУ»

4 грудня. Сьогодні, в неділю, на початку другого тижня різдвяного посту ризничий Галофр, інспектор флоту, як і кожного ранку, подався на берег оглянути човен — і не побачив його.

Кільце й ланцюги вирвано, човен зник.

Спершу Галофр подумав, що це витівка Негонко та його зграї, — ми й досі їм не довіряємо, — але в дірку від вирваного кільця був засунутий мокрий і брудний конверт, адресований губернаторові.

В конверті знайшли візитні картки Костекальда, Барбана та Рюжімабо. На Барбановій картці були підписи ще чотирьох ополченців — Кесарга, Трюфенюса, Бульярга та Роктальяда, які заявляли про свою відставку.

Як на те, за кілька днів перед тим човен полагодили й завантажили провізією, бо велебний отець Батальє надумав іще раз вирушити в експедицію. Мерзотники скористалися з чудової нагоди. Вони прихватили з собою все, навіть компас, і свої рушниці, звичайно.

Подумати тільки: троє з них одружені, покинули своїх дружин і цілу купу дітей! Ну хай їм уже байду-же до дружин, але діточки!..

Ця подія вжахнула всіх колоністів. Адже поки в нас був човен, ми не втрачали надії рано чи пізно добратися до материка; пливучи від острова до острова, можна було сподіватися на допомогу, а тепер, безперечно, ми були відрізані від усього світу.

Отець Батальє страшенно розгнівався — він прикликав усі кари небесні на голови цих бандитів, злодіяк, дезертирів і ще гірше. Навіть Екскурбаньєс скрізь горлав, що їх треба повбивати, «як собак», а їхніх дружин та дітей засудити до розстрілу.

Один тільки губернатор був спокійний.

— Не впадайте в крайнощі, — казав він. — Хай там як, але всі вони — тарасконці. Пожаліймо їх, згадаймо, які небезпеки чигають на них у дорозі. З усіх лише Трюфенюс трохи вмів керувати вітрилом.

Потім йому сяйнула щаслива думка виховати покинутих дітей за кошти колонії.

Як на мене, в глибині душі він був радий, що спекався свого смертельного ворога та його прибічників.

Того ж таки дня його вельможність продиктував мені черговий наказ; згодом його було розкласно в місті.

Наказ

Ми, Тартарен, губернатор Порт-Тараскона і всіх його володінь, кавалер ордена першого ступеня і т. ін., закликаємо населення зберігати спокій.

Винних будуть певтомно розшукувати; їх буде покарано згідно з усією суворістю закону.

Виконання цього наказу покладається на командувача армії та флоту.

Потім він звелів мені додати постскриптум, щоб покласти край дальшому поширенню лиховісних чуток:

Часнику не забракне.

6 грудня. Наказ губернатора дуже сподобався всім жителям міста.

Щоправда, мені раз у раз спадає на думку: «Розшукувати винних... Але в який спосіб? Де? З допомогою чого?» А втім, недарма ж у нас є прислів'я: «Бика бері за роги, а на людину виходь зі словом». Тарасконське плем'я кохається у високих фразах, тож наказ губернатора всі схвалили беззастережно.

А до всього ще й випогодилося, визирнуло сонце, і всі враз щиро звеселіли. На Миському кільці танцюють, звідти долинає сміх. Який же славний наш народ, і як легко управляти ним!

10 грудня. Мене вшановано найвищою честю: надано чин сановника першого класу.

Наказ про це я знайшов сьогодні вранці за сніданком у себе під тарілкою. Губернатор був видимо щасливий тим, що вшанував мене найвищою відзнакою. Тепер я зрівнявся з Бранкебальмом, Бомв'ейлем та велебним отцем, і всі вони не менше ніж я радіють моєму підвищенню.

Увечері я завітав до дез Еспазетів. Вони вже знали чудову новину. Маркіз поцілував мене при Клорінді, і вона аж зашарілася з радощів. Одна лиш маркіза була байдужа до мого нового чину. Вона гадає, що і в плащі сановника я, як був, так і лишився різночинцем. Чого іще їй треба? Сановник першого класу!.. І це в такому молодому віці!..

14 грудня. У Правлінні відбувається щось незвичайне, невидане, таке, що я, збентежений до краю, наважуюсь довірити моєму щоденнику.

Губернатор закоханий!

І в кого? Ладен закластися — ні за що не вгадаєте! В свою маленьку хрещеницю — в принцесу Лікірікі!

Він, Тартарен, наш великий Тартарен, який відмо-

вився від багатьох чудових партій, Тартарен, який визнавав тільки одну супутницю життя — славу, закохався в цю мавпочку! Щоправда, в мавпочку королівської крові, навернену в християнську віру... Та все одно вона, як була, так і лишається дикункою, брехливою, ласолобною, злодійкуватою. А її звички, а поведінка! Вбрання на ній завжди порване: тільки-но виясниюється, вона миттю видирається на самісінький вершечок кокосової пальми й розважається, жбурляючи міцні, мов камінь, горіхи, на голови літніх колоністів, цілячи їм просто в лисину. Недавно вона мало не вбила нашого шановного добродія М'єжвіля.

А різниця в літах? Тартаренові вже перейшло за шістдесят. Він уже сивий, огрядний. А їй років дванадцять, щонайбільше — п'ятнадцять; це вік малої Флоранси, про яку співається в одній із наших пісень:

Вона ще зовсім юна —
Не носить пояска.

І ця дівчинка, це дикунча буде нашою володаркою!..

Я вже давно дещо примічав за губернатором. От хоч би його поводження з батечком, цим старим бапдитом Негонко! Тартарен часто запрошував цю брудну, відворотну горилу на обід, дарма що цей гидотник їсть руками і жлуктить горілку так, що потім гепається із стільця.

Тартарен мовби й не помічав цього — такий був по-блажливий; а коли мала принцеса, наслідуючи батька, утинала якусь штуку, приміром, хлюпала нам за комір водою, мій любий учитель лагідно всміхався, дивився на неї по-батьківському і казав, ніби вибачаючись:

— Вона ще дитина.

Попри ці й ще більш очевидні прикмети, я довго не хотів вірити. Та тепер уже не залишається анінайменших сумнівів.

18 грудня. Сьогодні вранці губернатор офіційно оголосив про свій намір одружитися з маленькою принцесою.

Він запевняв, що його спонукають до цього політичні міркування, що це — дипломатичний крок, що цього вимагають інтереси колонії. Порт-Тараскон одрізаний від світу, загублений в океані, у нього немає союзників. Тож коли він, Тартарен, одружиться з донькою папуаського короля, то колонія матиме флот і армію.

Всі ті, хто був на раді, сприйняли це як належне.

За якусь мить зірвався в місця Екскурбаньєс, затупотів від захвату ногами й зарепетував:

— Браво!.. Чудово!.. А коли весілля?.. Го-го-го!..

Легко здогадатися, яку гидоту він говоритиме сьогодні ввечері в місті!

Ціцерон Бранкебальм, своїм звичаєм, почав наводити неспростовні аргументи pro і contra: «Якщо з одного боку колонія... то не можна не визнати, що з другого... в тому чи в тому випадку... *verum epim vero...*» — і зрештою приєднався до думки губернатора.

Бомв'сіль і Турнатуар приєдналися й собі. Що ж до отця Батальє, то він, очевидно, все вже знав і не став заперечувати.

Комічне це було видовисько: в кабінеті панує урочиста схвальна тиша, а ми, лицеміри, вдаємо, що віримо, ніби Тартарен турбується про колонію.

Та раптом на добрих його очах забриніли сльози радості, і він прошепотів:

— Як по правді, друзі, то не тільки через це... Я кохаю цю крихітку.

Це було так щиро й так зворушливо, що наші серця вмить розтанули.

— Одружуйтесь, пане губернаторе, одружуйтесь!..

Всі ми оточили його й тиснули йому руку.

20 грудня. Все місто гомонить про намір губернатора, але загалом колоністи сприйняли новину не так суворо, як я гадав.

Чоловіки жартують, і то досить уїдливо, — у тарасконців не обходиться без гострого слівця, коли йдеться про якусь любовну історію.

Що ж до дам, то більшість із них осуджують Тартарена, особливо мадемуазель Турнатуар та її приятельки. Мовляв, якщо вже він надумав брати шлюб, то чом не з тарасконкою? Вони, звичайно, мають на гадці себе або своїх дочок.

Екскурбаньєс, повернувшись ввечері в місто, приєднався до дам і вказав на вади цього шлюбу: тещь— мугир, п'яниця, канібал; наречена, певно, теж ласувала смажениною з тарасконців. Тартаренові слід би бути розважливішим.

Слухаючи просторікування цього перекинчика, я просто кипів гнівом і незабаром вийшов з вітальні, а то, мабуть, затопив би йому в пику! Адже в тарасконців з біса гаряча кров!

Я подався до дез Еспазетів. Маркіза дуже квола, не встає з ліжка і все, бідолашна, повторює, що не їстиме Турнатуарової юшки; побачивши мене, вона спитала:

— Пане камергерє, а чи будуть у нової королеви придворні дами?

Вона, звісно ж, глузувала з мене, а я відразу подумав про себе й про Клорінду: якщо Клорінда стане фрейліною чи статс-дамою, то вона перебереться в резиденцію, і тоді ми зможемо бачитися повсякдень. Господи, невже можливе таке щастя!..

Коли я повернувся, губернатор уже ліг спати, але я не став відкладати на завтра і звірив йому свої плани, і він відповів, що мені сягнула щаслива думка.

Я ще довго сидів біля його ліжка, і ми говорили про кохання: він — про своє, я — про своє.

25 грудня. Вчора, у святвечір, вся колонія — і уряд, і сановники, — зібралися у вітальні відзначити за п'ять тисяч миль від батьківщини наше чудове провансальське свято.

Опівночі Батальє відправив урочисту месу, а потім «ховали вогонь». Найстарший з усіх присутніх узяв полоно, обійшов із ним вітальню, а потім кинув його у вогонь і полив білим вином.

Принцеса Лікірікі теж була тут, насолоджувалась церемонією, а ще більше — нугою, горішками, пряниками та іншими тарасконськими ласощами, що їх наш мастак-пиріжник Буфартіг наготував до святкового столу.

Потім проспівали старовинну різдвяну пісеньку:

Цар мавританський — боягуз,
Водить очима й німіє...
Плаче в печері хлопчик Ісус,—
Цар увійти не сміє.

Пісні, пироги, палахкотливий вогонь у каміні, біля якого ми сиділи, — все це нагадувало батьківщину, дарма що по даху барабанив дощ і ми порозкривали парасольки, бо стеля у вітальні протікала.

А тоді отець Батальє сів за фісгармонію і заспівав прегарну пісню на слова Фредеріка Містрала: «Як Жана-тарасконця взяли в полон корсари», — про те, як один тарасконець потрапив у руки туркам, як обгорнув, не вагаючись, голову тюрбаном і вже зібрався одружитися з донькою паші, та якось, вийшовши на берег, почув раптом провансальську пісню — її люблять співати тарасконські матроси:

Моряки тараскопські співали,
І ось так,
Як під ударами весел вода,
Сльози в душі його завирували.
Відступник згадав рідний край,

І здригнулось бездушне серце,
Важко-тяжко стало йому,
Що він тут потуречивсь.

Почувши слова: «Як під ударами весел вода...», — всі ми заридали. Навіть губернатор ковтав сльози, відхиливши голову назад; його могутні груди стрясалися під стрічкою ордена першого ступеня.

Подумати лишень, що пісенька великого Містраля може отак діяти на людей!

29 грудня. Сьогодні о десятій годині ранку його вельможність Тартарен, порт-тарасконський губернатор, узяв шлюб із донькою короля Негонко.

Шлюбну угоду підписали його величність Негонко, який замість імені намалював хрестик, начальники відділів і найповажніші сановники; потім у вітальні відбулося вінчання.

Церемонія була проста, але дуже урочиста: всі ополченці були при зброї, всі військові й усі цивільні — в повній парадній формі. Один тільки Негонко осоромився — і як король, і як батько.

А яка чарівна була принцеса в білій сукні і в кораловому намисті!

Вечері — бучне свято; подвійні пайки їжі, постріли з гармат, рушничні салюти наших стрільців по консервних бляшанках, крики «ура!», пісні, загальна радість і захват.

А дощ — ну ж і піжить!.. А дощ — ну ж і періщить!..

**V. ПОЯВА ГЕРЦОГА МОНСЬКОГО. ОБСТРІЛ
ОСТРОВА. ЦЕ НЕ ГЕРЦОГ МОНСЬКИЙ.
«СПУСТИТЬ ПРАПОР, ХАЙ ВАМ ЧОРТ!»
ТАРАСКОНЦІ ПОВИННІ ПОКИНУТИ ОСТРІВ
ЗА ДВАДЦЯТЬ ЧОТИРИ ГОДИНИ, А СУДНА
НЕМАЄ. ВСІ, ХТО ТРАПЕЗУЄ З ТАРТАРЕНОМ,
ПРИСЯГАЮТЬСЯ, ЩО ПІДУТЬ
РАЗОМ ІЗ ГУБЕРНАТОРОМ У ПОЛОН**

— Гляньте! Гляньте!.. Корабель!.. Корабель на рейді!..
На крик ополченця Бердула, який збирав уранці під дощем на березі черепашачі яйця, порт-тарасконські колоністи вмиг повихилилися з вікон і дверей свого запліснявілого ковчега й відгукнулися тисячоголосою луною: «Корабель!.. Гляньте!.. Гляньте!.. Корабель!..» — і хто вистрибом, хто підплигом, як в англійській пантомімі, побігли на набережну й заревли, мов тюлені.

Губернатор, коли йому про це доповіли, теж миттю примчав на берег, сяючи з радості й на ходу застібаючи куртку, дарма що лив дощ і всі його підданці ховалися під парасольками.

— А що, діти мої?! Хіба я вам не казав, що він приїде?.. Це герцог!

— Герцог?!

— А хто ж іще, по-вашому? Не хто інший як наш славний герцог Монський привіз нам харчі, зброю, інструменти й робочі руки, — адже я весь час у нього їх просив.

О, якби ви бачили приголомшені обличчя тих, хто найдужче лютився проти «мерзенного бельгійця»! Тільки безсоромник Екскурбаньсс гасав, як навіжений, понад берегом, і горлав:

— Хай живе герцог Монський!.. Го-го-го!.. Хай живе наш рятівник!..

Величезний корабель, здіймаючись над водою, велично підпливав до рейду. Він дав свисток, виплюнув пару, із гуркотом кинув якір, але, через коралові рифи, дуже далеко від берега, а тоді зупинився і стояв під дощем, німий та застиглий.

Колоністи розгублено Perezиралися. Чому на кораблі не відповідають на їхні привітання, на вимахування парасольками й капелюхами? Цей вельможний герцог, далєбі, надто вже незворушний!..

— А може, він не певен, що це ми?

— А може, він гнівається на нас за те, що ми його сварили?

— Хто сварив? Я ніколи його не сварив.

— І я не сварив.

— Ну, а я тим паче...

Один тільки Тартарен не розгубився серед загального замішання. Він наказав, щоб над резиденцією підняли прапор, а потім вистрелили з гармати, — тоді в герцога зникнуть усі сумніви.

Гармата бабахнула, тарасконський прапор замайорів у повітрі.

Ту ж мить пролунав оглушливий вибух, корабель на рейді огорнула густа хмара диму, над головами в остров'ян із хурчанням пролетіло щось схоже на чорного птаха і, вдарившись у дах сарая, знесло його ріг.

Всі отетеріли.

— Таж вони по нас стріляють! — вереснув Паскалон.

Губернатор, а слідом за ним і колоністи, попадали на землю.

— Знаєте, це не герцог, — тихо мовив Тартарен до Ціцерона Бранкебальма.

Лежачи в багнюці біля губернатора, той не знайшов нічого кращого, як удатися до своїх постійних неспростовних аргументів:

— Якщо з одного боку, цілком вірогідно... то, з іншого боку, можна гадати...

Другий снаряд урвав його просторікування.

Тут зірвався на рівні ноги отець Батальє, загорлав не своїм голосом, прикликаючи інспектора артилерії ризничого Галофра, і заявив, що зараз вони відкриють вогонь з чавунної гармати.

— Я цього не дозволю! — рикнув Тартарен. — Яка необачність! Держить його!.. Не пускайте!..

Торкбйо і Галофр підхопили велебного отця попідруки й прихилили його до землі, — і саме в ту мить із корабельної гармати вилетів третій снаряд, знову в напрямку тарасконського прапора. Мабуть, національні кольори дратували моряків.

Тартарен про це здогадався, і йому сяйнула думка, що, коли спустити прапор, обстріл припиниться, і він загорлав як міг гучніше:

— Спустіть прапор!.. Спустіть прапор, хай вам чорт!..

— Спустіть прапор!.. Та спустіть же прапор!.. — підхопили всі.

Однак ніхто — ні військові, ні цивільні — не зважувався виконати такий небезпечний наказ.

І знову на виручку прийшла самовіддана дівчина Альрік.

Вона видряпалася на дах і зняла клятий прапор.

Справді, після цього корабель припинив обстріл.

Через кілька хвилин від корабля відпливли два човни, повні солдатів, обвішаних блискучою збробою; влад, по-військовому змахуючи довгими веслами, веслярі спрямували човни до берега.

Що ближче вони підпливали, то ясніше виднів на кормі, над пінявими хвилями, англійський прапор.

Тартарен звівся на ноги, похапцем почистив заболочений одяг, наказав принести йому орденську стрічку і надів її поверх зеленої із сталевим полиском куртки.

Коли човни причалили, він уже мав вигляд справжнього віце-губернатора.

Перший вистрибнув із човна бундючний офіцер-анг-

лісць у трикутному капелюсі набакир, а ще за якусь мить на березі вишикувався цілий десант морської піхоти в безкозирках із написом «Томагавк».

Тартарен чекав їх, прибравши величної постави, відкопчивши спідню губу, що завжди робив в урочистих випадках; по праву руку од нього стояв отець Батальє, по ліву — Бранкебальм.

Екскурбаньєс, покинувши гурт колоністів, побіг назустріч англійцям; здавалося, він зараз утне перед переможцями шалену фарандолу.

Проте офіцер її величності, не удостоївши цього блазня й поглядом, підійшов до Тартарена і спитав англійською мовою:

— Якої ви національності?

Бранкебальм, що розумів по-англійськи, відповів тією ж мовою:

— Тарасконської.

Офіцер, почувши це слово, яке ніколи не траплялося йому на жодній морській карті, витріщив свої круглі, мов тарілки, очі й спитав іще зухваліше:

— Що ви робите на цьому острові? За яким правом ви на ньому поселилися?

Бранкебальм переклав запитання Тартаренові, і той звелів відповісти:

— Скажіть йому, Ціцероне, що це наш острів, що ми купили його в короля Негонко і маємо купчу, складену за належною формою.

На цьому обов'язки Бранкебальма як товмача скінчилися. Англісць звернувся до губернатора чудовою французькою мовою:

— Негонко? Вперше чую... Нема такого короля — Негонко.

Тартарен звелів негайно знайти свого тестя-короля й привести сюди.

Після цього він запропонував офіцерові піти у Правління і ознайомитися з документами.

Офіцер погодився і пішов слідом за ним, наказавши матросам охороняти човни; ті приставили рушниці до ноги й прикнули багнети. О, ті багнети! Вони були такі гострі, блищали так сліпуче, що при одному лиці погляді на них поза шкірою йшов мороз.

— Спокійно, діти мої, спокійно! — на ходу бурмотів Тартарен.

Чесно кажучи, така порада не була потрібна нікому, хіба що отцеві Батальє, який і досі нетямився з люті. Та його не спускали з ока.

— Я вас зв'яжу, велебний отче, якщо ви не вгамуетесь! — повторював Екскурбаньєс, цокотячи зубами від страху.

Тим часом тарасконці шукали короля Негонко; по всюди лунали голоси, що кликали його, та короля ніде не було видно. Нарешті одному з ополченців спало на думку навідатись до складу. Король лежав між двома бочками й гучно хропів, надихавшись часнику та випарів деревної олії і впившись спиртом: він вижлуктив майже весь запас спирту, що був на складі.

Брудного, смердючого, його привели до губернатора, та годі було добитися від нього чогось путнього.

Тоді Тартарен уголос прочитав купчу й показав хрестик, яким розписався його величність, державну печатку й підписи найповажніших посадових осіб колонії.

Адже цей офіційний документ неспростовно підтверджував право тарасконців на острів!..

Офіцер здвигнув плечима:

— Добродію, цей дикун — просто шахрай, та й годі. Він продав вам те, що ніколи йому не належало. Цим островом від давніх-давен володіють англійці.

На цю заяву не можна було не зважити, тим паче, що підкріплювали її гармати «Томагавка» та багнети морської піхоти, — тож Тартаренові нічого іншого не лишалося, як скласти зброю.

Зате він зірвав серце на своєму недостойному тестеві.

— Старий негіднику! Як смів ти запевняти нас, що це твій острів?.. Як смів ти продавати його нам?.. Як тобі не соромно дурити порядних людей?..

Та Негонко мовчав, як води в рот набравши; його тупий дикунський розум мовби випарувався разом із спиртним та часниковим духом.

— Заберіть його! — гукнув Тартарен до ополченців, які привели короля, і сказав офіцерові, який спогорда споглядав цю сімейну сцену:

— У всякому разі, добродію, моя чесність — поза всякою підозрою.

— Це встановить англійський суд, — чванькувато відповів офіцер.— Ви тепер мій бранець. Що ж до остров'ян, то вони повинні протягом двадцяти чотирьох годин покинути острів, а ні, то ми їх розстріляємо.

— Розстріляєте?! Отакої!.. — вигукнув Тартарен.— А як же вони покинуть острів? Адже ми не маємо судна. Хіба що уплав...

Кінець кінцем англієць зважив на Тартаренові пояснення і сказав, що доведе колоністів до Гібралтара, однак з умовою, що вони здадуть усю зброю, в тому числі й мисливські рушниці, револьвери та тридцятидвохзарядний вінчестер.

Він приставив до губернатора озброєну варту й подався на корабель спідати.

В Правлінні звичайно снідали о цій самій порі, тож сановники теж посідали до столу, тільки місце принцеси Лікірікі було вільне: її шукали, обдивилися кожену латанію, кожену кокосову пальму, які росли біля резиденції, але так і не знайшли.

Всі були схвильовані до краю; отець Батальє забув навіть прочитати молитву.

Якийсь час усі їли мовчки, уткнувши носи в тарілки. Нараз Паскалон підвівся й підняв склянку:

— Панове! Наш губер-губе-е-ернатор — військово-о-полонений... То присягнімося ж, що підемо разом із ним у поло-о-н!..

Він не доказав: усі зірвалися на ноги й, піднявши склянки, захоплено загукали, аж луна пішла по резиденції:

— Неодмінно!

— Господом нашим присягаємось — ми підемо із ним!..

— Підемо! На смерть!.. На ешафот!..

— Го-го-го! Хай живе Тартарен! — ревів Екскурбаньєс.

А через годину всі, за винятком Паскалона, відкинулись від губернатора,— всі, навіть маленька принцеса Лікірікі. Її випадково помітили на даху резиденції. Коли вистрелила гармата з англійського корабля, вона видерлась на дах, не розуміючи, що там куди небезпечніше, ніж унизу; ледве жива від страху, вона злізла аж тоді, коли придворні дами показали їй здаля розкриту бляшанку сардин: для Лікірікі сардини були більшою принадою, ніж солодощі для папуги, що втік із клітки.

— Люба моя дитино! — урочисто мовив Тартарен, коли Лікірікі підвели до нього.— Я — військовополонений. То що б ви воліли? Поїхати зі мною, чи залишитись на острові? Гадаю, що англійці дозволять вам тут залишитися; але мене ви вже більше не побачите.

Лікірікі глянула йому просто в вічі й прощбетала — дзвінко й рішуче:

— Мій залишається на остлів.

— Що ж, ви вільні,— лагідно мовив Тартарен, але серце бідоласі краялося від болю.

Вечері він сидів замислившись біля вікна у спорожнілій резиденції, покинутий і дружиною, і сановниками; тільки Паскалон ділив із ним самотність.

Вдалині миготіли вогні міста, чулися сердиті голо-
св колоністів, співн англійців, що стали табором на
березі, рокотіла Мала Рона, вода в якій піднялася від
дощів.

Важко зітхнувши, Тартарен зачинив вікно, зав'язав
голову нічною хусткою — великою хусткою в горо-
шинку — і сказав своєму вірному секретареві:

— Мене не так уже й дивує і не вельми засмучує
те, що всі мене зреклися; але щоб і ця крихітка... При-
знаюсь по правді, я гадав, що вона любить мене...

Чуйний Паскалон заходився його розраджувати. Хай
там як, а повернутися до Тараскона,— а вони рано чи
пізно туди неодмінно повернуться,— з цією принцесою-
дикункою було б неабиякою оригінальністю; а згодом,
коли Тартаренове життя пішло б своїм звичайним
плином, він би соромився дружини-папуаски, вона б
його компрометувала...

— Пригадайте-но, любий учителю, як вам допікав
вер-р-блюд, коли ви повернулися з Алжіра...

Тут Паскалон затнувся й почервонів по самісінькі
вуха. Порівняти верблюда з принцесою королівської
крові!.. І, щоб загладити свою нетактовність, Паскалон
поквапився сказати, що Тартарен тепер перебуває в
такому самому становищі, в якому перебував Наполеон,
коли його взяли в полон англійці й коли його покинула
Марія-Луїза.

— А й справді, — мовив Тартарен, якого підлестило
таке порівняння.

Він чудово спав уночі, втішений думкою, що його
доля схожа на долю великого Наполеона.

Наступного ранку Порт-Тараскон, на превелику ра-
дість колоністів, було евакуйовано. Втрачені гроші,
примарні «гектари», грандіозна банківська афера «мер-
зенного бельгійця», який ошукав їх,— усе тепер зда-
валося їм дрібницею, такі вони були щасливі, що
вибрались із цього болота.

На корабель їх посадили раніше за Тартарена, щоб уникнути сутічок, бо колоністи скидали на «Теперішній лад» усі провини й ставили йому на карб усе, що тільки могли.

Коли їх вели до човнів, Тартарен визирнув у вікно, але мусив одразу сховатися, бо тарасконці, побачивши його, засвистіли й загрозово замахали кулаками.

Вони, безперечно, були б поблажливіші, якби день був ясний, але, на лихо, йшов дощ, і сердешні тарасконці шльопали по грязюці, тягнучи на підшвах цілі пуди цієї проклятої землі і сяк-так прикриваючи парасольками свої вбогі пожитки.

Коли на острові не залишилось жодного колоніста, настала Тартаренова черга.

Паскалон цілий ранок лаштувався до від'їзду, пакував архів колонії.

В останню мить йому сяйнула щаслива думка — спитати в Тартарена ради, чи не надіти в дорогу плащ сановника першого класу.

— А чого ж? Надіньте, це справить на них враження,— сказав губернатор.

Він теж надів свою стрічку ордена першого ступеня.

А внизу вже грюкали прикладами вартові й гукав офіцер:

— Пане Тартарене! Пане Тартарене! Пора!

Тартарен востаннє обвів поглядом цей будинок, де він кохав, де він страждав, де пізнав усі муки владарювання й пристрасті, і зійшов вниз.

Раптом він помітив, що начальник канцелярії ховає під плащем якийсь зошит, і, спитавши, що це таке, попросив показати. Паскалон признався своєму любому вчителеві, що це «Меморіал».

— Ну що ж, пиши його далі, синку,— мовив Тартарен ласкаво й смикнув його за вухо так само, як Наполеон смикав за вухо своїх гренадерів,— ти будеш моїм маленьким Лас-Казом.

Уже другий день Тартарена не полишала думка, що його доля схожа на Наполеонову. Авжеж, безперечно... Англійці, Марія-Луїза, Лас-Каз... Такі самі обставини, така сама вдача. Та ще й обидва вони південці!.. А бо-дай йому!..

Книга третя

І. ЯК АНГЛІЙЦІ ВІТАЛИ ТАРТАРЕНА НА БОРТУ «ТОМАГАВКА». ПРОЩАННЯ З ОСТРОВИМ ПОРТ-ТАРАСКОН. ГУБЕРНАТОР РОЗМОВЛЯЄ НА ПАЛУБІ ЗІ СВОЇМ МАЛЕНЬКИМ ЛАС-КАЗОМ. КОСТЕКАЛЬД ЗНАЙШОВСЯ. ДРУЖИНА КОМАНДОРА. ТАРТАРЕН ВПОЛЬОВУЄ СВОГО ПЕРШОГО КИТА

Тартарен величною ходою піднявся на палубу «Томагавка», і це справило неабияке враження на англійців; та ще дужче вразила їх рожева орденська стрічка з вигаптуваним на ній зображенням Тараски, — губернатор носив її як масонський знак, — і довгий, до п'ят, Паскалонів плащ сановника першого класу, червоний у чорну смужку. Адже англійці, як ми знаємо, відчують глибоку пошану до чинів, до посад і до мабулізму (від слова «мабул» — «простодушний», «дивакуватий»).

На палубі Тартарена зустрів черговий офіцер і шанобливо провів його в каюту першого класу. Паскалон пішов слідом за ним і був винагороджений за свою відданість: йому відвели каюту поруч із губернаторовою, тим часом як решту тарасконців англійці загнали на нижню палубу — якраз підхоже, на їхню думку, місце для жалюгідних емігрантів; туди ж ушхнули й

весь колишній генеральний штаб острова, що було для них заслуженою карою за слабодухість і віроломство.

Між Тартареновою каютою та каютою його вірного секретаря містився невеличкий салон з диванами, екзотичними рослинами та розвішаною по стінах зброєю, а також їдальня, де повітря освіжали дві брили льоду, що лежали у вазах, поставлених по кутках. До його вельможності було приставлено для послуг метрдотеля та двох служників. Тартарен приймав усі знаки поваги як належне і на все відповідав: «Чудово!» тоном суверена, для якого почесні й пошана — звичайні речі.

Коли піднімали якір, Тартарен, незважаючи на дощ, зійшов на палубу: він хотів кинути останній погляд на свій острів.

Порт-Тараскон було погано видно, та все ж Тартарен розгледів крізь сіру пелену туману, як король Негонко із зграєю своїх розбишак грабують місто, резиденцію і вистрибують на березі в шаленій фарадолі.

Тільки-но місіонер отець Батальє та ополчепці покинули острів, новонаверненим повилітали з голови всі напучування і в них пробудилися первісні інстинкти.

Паскалонові навіть привидівся поміж танцюристів граційний силует Лікірікі, але він промовчав — боявся засмутити доброго свого вчителя, хоч тому, здавалося, до всього цього було байдужісінько.

Заклавши руки за спину й застигнувши у величній позі, мов пам'ятник якомусь історичному діячеві, тарасконський герой дивився невидючими очима кудись у далечінь; він невідступно думав про те, що доля його схожа на долю Наполеона, знаходив нові й нові риси спільності між собою та великою людиною і простодушню дивувався, що навіть вади в них однакові.

— От хоч би таке,— сказав він своєму маленькому Лас-Казові. — Наполеон був страшенно запальний,

і я — теж, особливо замолоду. Якось, пригадую, в Театральному кафе я засперечався з Костекальдом, грюкнув спересердя кулаком по його чашці, а тоді по своїй і розстрожив обидві...

— Бонапарт у Леобені!.. — несміливо зауважив Паскалон.

— Ти маєш слухність, дитино моя,— відповів Тартарен, ласкаво всміхнувшись.

Ну, а як добре подумати, то найбільше ріднила нашого героя з імператором, безперечно, уява, бурхлива південна уява. Наполеон був наділений безмірною, неосяжною уявою. Досить згадати його похід до Єгипту, перехід через пустелю на верблюді (іще один дивовижний збіг — верблюд!), похід до Росії, мрії про завоювання Індії.

Ну, а його, Тартаренове, життя — хіба це не найдивовижніша казка?.. Леви, нігілісти, Юнгфрау, владарювання на цьому острові за п'ять тисяч миль від Франції! Щоправда, він розумів, що де в чому поступасться імператорові; зате він не проливав крові — річок крові! — і не жахав увесь світ, як той, інший...

Острів уже зник із очей, а Тартарен, прихилившись до борту, голосно просторікував перед матросами, що саме змітали з палуби вугільний пил, і вахтовими офіцерами, які підійшли послухати його.

Та нарешті слухачам надокучили його теревені. Паскалон попросив дозволу піти на ніс — довідатись, що кажуть про губернатора тарасконці, які, збившись в гурти, в тяжкому заціпенінні мокли під дощем. Насправді ж Паскалон хотів сказати кілька заспокійливих та підбадьорливих слів своїй любій Клорінді.

Коли за годину він повернувся, Тартарен розкошував у салоні на дивані — в фланелевих кальсонах, із пов'язаною хусткою головою, наче був у своєму затишному тарасконському будиночку,— покурював люлечку й попивав чудовий шері-гоблер.

— Ну, то що кажуть про мене добрі люди? — благодушно спитав учитель.

Паскалон не приховав од нього правди: мовляв, усі вони «дуже на нього сердиті».

Їх загнали на нижню палубу, мов ту худобу, їх тримають надголодь, поводяться з ними брутально, і у всіх цих лихах вони звинувачують губернатора.

Однак Тартарен, вислухавши Паскалона, тільки низав плечима: хто-хто, а він добре знає свій народ! Все це розвіється першого ж погожого ранку.

— Що правда, то правда, вони не злопам'ятні,— відказав Паскалон,— але їх підбурює паскудник Костекальд.

— Костекальд? Як?.. Чому ви згадали про Костекальда?

Тартарен, почувши це лиховісне ім'я, не на жарт стурбувався.

Паскалон розповів, що «Томагавк» підібрав їхнього ворога в морі, — той плив у човні, ледве живий від голоду й спраги, — а потім Костекальд доніс англійцям, що на їхній території розташувалася французька колонія, і привів корабель до порт-тарасконського рейду.

Очі в губернатора запалали вогнем.

— Ах, негідник!.. Ах, ница душа!

Він заспокоївся тільки після того, як Паскалон розповів, яких злигоднів довелося зазнати колишньому сановникові та його поплічникам.

Трюфенюс потонував!.. Ще троє ополченців зійшли на берег набрати прісної води — і попали до людоджерів!.. Барбан помер від голоду просто в човні... А Рюжімабо зжерла акула.

— Та яка там акула!.. Не акула, а сам паскудник Костекальд!

— Пане гу-губернаторе, це ще не все!. Костекальд твердить, що у відкритому морі, в бурю, він при спалахах блискавок побачив — угадайте, кого?..

- На біса б це я вгадував!..
- Тараску... нашу матінку!
- Дурниці!

Проте хто його знає?.. «Туту-пампам» міг зазнати аварії, або, може, вітром знесло Тараску з палуби...

Тут увійшов стюард і подав панові губернатору меню, а за кілька хвилин він та його секретар уже сиділи за столом і їли пресмачні страви, запиваючи їх шампанським: чудову сьомгу, ніжно-рожевий ростбїф, який так і танув у роті, а на десерт — дбайливо зготовлений пудинг. Тартаренові пудинг дуже смакував, і він звелів однести чималий шмат отцю Батальє та Бранкебальмові. А Паскалон сховав кілька бутербродів із сьомгою. Ви, звісно ж, розумієте, для кого... Бідолаха!..

На другий день плавання, коли обриси острова вже зовсім зникли з очей, зненацька випогодилося: так наче з усього архіпелагу тільки той один острів принадував до себе туман та дощ...

Тартарен щоранку виходив після сніданку на палубу, сїдав на одне й те саме місце і заводив розмову з Паскалоном.

Отак і Наполеон, пливучи на «Нортумберленді», вподобав собі місце: він любив стояти, спершися на гармату, одну й ту ж саму; її так і називали: «гармата імператора».

Чи пам'ятав про це великий тарасконець? Чи був це випадковий збіг? Можливо, що й не випадковий, але хай ця обставина не принижус Тартарена в наших очах. Хіба Наполеон, коли здавався англійцям, не порівнював себе з Фемістоклом? «Я йду, як Фемістокл...» А хто знає, про що думав сам Фемістокл, підсівши до вогнища, розкладеного персами?.. Адже рід людський такий давній, йому стало тісно на землі; всі шляхи його сходжені... Кожне з нас іде чиймсь шляхом... А втім, деякі подробиці, які Тартарен згадував у розмовах із своїм маленьким Лас-Казом, були властиві тільки йому.

Тартаренові Тарасконському, і нічим не нагадували життя Наполеона.

Його дитинство, що минуло на Міському кільці; його витівки в юності, коли він повертався вночі з клубу; його залюбленість у зброю, в полювання на великих хижаків, що зародилася, коли він був іще хлопчаком; його розважливність латинянина, що ніколи його не зраджувала: хоч би до яких безумних пустощів він удавався, внутрішній голос завжди підказував: «Не припізнюйся... Не застуджуйся...»

Тартарен пригадав ще й таке: колись давно він гуляв по Гарському мосту, і до нього підійшла старезна циганка, взяла його за руку й, глянувши на лінії, сказала:

— Настане час, і ти будеш королем.

Можете собі уявити, як усі кепкували з того ворожіння! А воно, проте, збулося...

Тут великий муж урвав себе:

— Знаєте, я розповідаю п'яте через десяте, те, що зринає в пам'яті, але гадаю, все це може придатися вам для «Меморіалу»...

— Безперечно,— відповів Паскалон, який жадібно ловив кожне слово свого вчителя.

Та й не тільки він. Тартарена звичайно слухали кілька молодих гардемаринів, ловлячи кожне його слово.

Але найуважнішою слухачкою була дружина командора, зовсім іще юна, тендітна й меланхолійна креолка з матово-білим, мов пелюстка магнолії, обличчям і великими чорними очима — лагідними, глибокими, задумливими... Розкинувшись у бамбуковому шезлонгу, недалеко від того місця, де сидів Тартарен, вона просто впивалася його розповідями.

Паскалон, неабияк пишаючись із того, що всі так захоплено слухають його вчителя, прагнув прославити його ще більше й просив розповісти про лев'ячі лови, про сходження на Юнгфрау, про оборону Памперігу-

ста. І наш герой, як завжди, довірливий, мов дитина, заходив у цю невинну змову, і сам чимдалі захоплювався, і дозволяв гортати себе, наче книжку з малюнками, ілюстровану його бурхливою тарасконською мімікою та вигуками «пах-пах!», якими супроводились оповіді про мисливські пригоди.

Креолка, мерзлякувато скулившись у шезлонгу, здригалася від кожного Тартаренового вигуку; від хвилювання її акварельне личко ледь-ледь рожевіло, наче до нього легесенько торкалися пензликом, умоченим у рожеву фарбу.

Коли по неї приходив її чоловік, командор, схожий на Гудсона Лоу, з обличчям злої куниці, вона благала: «Ні!.. Ні!.. Ще трошечки!» — і кидала нишком погляд на великого тарасконського мужа, а він ловив цей погляд і навмисне підвищував голос.

Повертаючись після таких бесід до себе в каюту, Тартарен іноді наче мимохідь питав Паскалона:

— Що вам сказала дружина командора? Вона, здається, питала про мене?..

— Авжеж, учи-и-и-телю. Ця дама сказала мені, що вона вже багато про вас чула.

— Мене це не дивує, — спокійнісінько зауважував Тартарен. — Я дуже популярний в Англії.

Ще одна спільна риса з Наполеоном!

Якось уранці Тартарен вийшов на палубу і, дуже здивований, побачив, що креолки в шезлонгу немає. Мабуть, вона не вийшла тому, що сьогодні погана погода: дмухає холодний вітер, море неспокійне, водяні бризки долітають аж до юту. Адже вона така тендітна, така вразлива!

Море хвилювалось, і це хвилювання, здавалося, захопило всю палубу, увесь екіпаж.

Річ у тім, що моряки помітили кита, а кити в цих

широтах з'являються досить рідко. Дихал у нього не було, він не пускав фонтанів, тож дехто твердив, що це самиця, а інші заперечували: це, мовляв, кит якоїсь невідомої породи. Сторони засперечалися.

Кит плив поперед корабля, нікуди не збочуючи, і один з офіцерів подався до капітана — просити дозволу на полювання. Капітан, як завжди, лихий, відмовив під тим приводом, що не можна марнувати часу; він дозволив тільки кілька разів вистрелити в кита з рушниці.

До кита лишалося двісті п'ятдесят — триста метрів; хвиля, могутня й примхлива, то піднімала його, то опускала і поцілити тварину було нелегко.

Пролунало кілька пострілів. Марсові, що стояли на вантах, гукали, що кулі влучили, але кит так само гойдався й вигравав на воді; всі дивилися на нього, навіть тарасконці, хоч вони тремтіли від холоду й мокли на носі: адже їх заливало дужче, ніж джентльменів, які зібралися на кормі.

Тартарен, що стояв у гурті молодих офіцерів, давав оцінку пострілам:

— Переліт!.. Недоліт!..

— Вчите-е-лю, якби ви спробували самі!.. — промекеав Паскалон.

В ту ж мить один із молодих гардемаринів, жваво повернувся до Тартарена:

— Коли ваша ласка, пане губернаторе!..

І простяг йому свій карабін. О, яким урочистим жестом узяв Тартарен зброю, зважив її на долоні й приклав до плеча! А Паскалон, гордий і водночас збентежений, спитав:

— До скількох треба рахувати, коли стріляєш у кита?

— Мені рідко коли випадало полювати на цю дичину, — відповів наш герой, — але, гадаю, треба рахувати до десяти...

Він прицілився, порахував до десяти, вистрелив і віддав карабін офіцерові.

— Здається, поцілили! — мовив гардемарин.

— Ура! — влад вигукнули матроси.

— А я і не сумнівався, — скромно сказав Тартарен.

Нараз почувлися такі жахливі зойки, зчинився такий рейвах, що за мить прибіг сам капітан: він подумав, що на корабель напала зграя піратів. Збившись на носі, тарасконці тупотіли ногами, вимахували руками й волали всі разом, заглушуючи навіть шум вітру і хвиль:

— Тараска!.. Він стріляв у Тараску!.. У матінку!..

— А бодай!.. Що вони таке кажуть? — спитав зблідлий Тартарен.

Не далі як за десять метрів од корабля здіймав над зеленими хвилями свою лускату спину, свою химерну голову з налитими кров'ю очима і з пофарбованими кіновар'ю губами, що кривилися в злісній усмішці, страховидний ідол Тараска Тарасконська.

Зроблена з найміцнішого дерева, справно змайстрована, вона пливла собі морем від того самого дня, коли — про це довідалися згодом — її знесло шквальним вітром із палуби судна Скрапушіна. Лискучу, оброслу водоростями й черепашками, але цілу й неушкоджену, несли її морські хвилі; люті урагани, що вихорились над нею, не завдали їй ні лиха, ні шкоди; першу і єдину рану дістала вона від Тартарена Тарасконського...

Вона! Від цього!

На лобі в бідолашної «матінки» зяяла свіжа рана.

Один із офіцерів-англійців вигукнув:

— Лейтенанте Шіпп! Ви тільки гляньте, яка кумедна тварина!

— Це Тараска, молодий чоловіче, — урочисто мовив Тартарен. — Це наша пращурка, праматір; її шанують усі добрі тарасконці.

Офіцер зчудувався, та й було з чого: щоб отака почва-ра була праматір'ю цього дивного народця, чорнявого,

вусатого народця, знайденого на дикому острові в морі за п'ять тисяч миль від континенту!

Говорячи про Тараску, Тартарен, на знак особливої поваги, скинув капелюха; проте хвилі вже віднесли «матінку» далеко від корабля; довго ще судилося їй плисти за течією нетонучим цурпалком і поставати в розповідях моряків то величезним спрутом, то морським змієм, який з'являвся то тут, то там, жахаючи китобоїв.

Наш герой довго дивився вслід Тарасці, не мовлячи й слова, а коли та перетворилася на чорну цяточку на тлі білястих хвиль, сумно сказав:

— Затямте, Паскалоне: цей постріл принесе нам нещастя!

Протягом усього дня Тартарена гнітили тривожні думки, гризло сумління й поймав священний жах.

II. ОБІД У КОМАНДОРА.

**ТАРТАРЕН ПОКАЗУЄ ПА ФАРАНДОЛИ.
ЯК ЛЕЙТЕНАНТ ШПП ВИЗНАЧИВ
ТИП ТАРАСКОНЦЯ. КОЛИ ПОБАЧИЛИ
ГІБРАЛТАР. ПОМСТА ТАРАСКИ**

За тиждень тарасконці наблизились до духмяних берегів Індії, і море було таке саме тихе та гладеньке, а небо такого самого молочного кольору, як і під час їхньої першої подорожі. Післяполуденної, жаркої і ясної години Тартарен відпочивав у себе в каюті — в самих кальсонах, пов'язавши свою велику голову хусткою в горошинку, довжелезні ріжки якої стирчали, мов непорушні вуха жуйної тварини.

Раптом до каюти вскочив Паскалон.

— Що?.. Що сталося?.. — невдоволено спитав великий муж і зірвав з голови хустку: він не любив нікому показуватися на очі в такому вигляді.

Паскалон, ледве зводячи дух, заникуючись дужче, ніж звичайно, і витріщивши очі, відповів:

— Здається, ви здобули перемогу.

— Про кого це ви? Про Тараску? Хай йому біс, я її так це дуже добре знаю.

— Ні, — прошамотів Паскалон. — Про дружину ко мандора.

— Он як! Бідолашна! Ще одна!.. Але чому ви так гадаєте?

Замість відповіді Паскалон простяг йому друковану картку, у якій було сказано, що лорд командор і леді Вільям Плантагенет запрошують сьогодні ввечері його вельможність губернатора Тартарена і начальника канцелярії пана Паскалона до себе на обід.

— О жінки, жінки! — вигукнув Тартарен: адже було цілком очевидно, що запрошує дружина командора, а не її чоловік, — він навряд чи був здатен запрошувати будь-кого будь-куди.

— То як, прийняти мені запрошення чи не прийняти? — поважно спитав сам себе Тартарен. — Становище військовополоненого...

Паскалон, який знав вразливе місце свого вчителя, нагадав, що Наполеон на борту «Нортумберленда» обідав у адмірала.

— В такому разі я приймаю запрошення! — вигукнув губернатор.

— Але коли подавали вина, імператор виходив слідом за дамами, — додав Паскалон.

— Тим паче!.. Дайте відповідь від третьої особи, що ми приймаємо запрошення.

— Одяг парадний, учителю?

— Звичайно!

Паскалон хотів був убратися в свій плащ сановника першого класу, але вчитель не дозволив: він сам вирішив не надягати орденської стрічки.

— Адже запросили не губернатора, а Тартарена, — пояснив він секретареві. — Це не одне й те саме.

Цей чортяка розумівся на всьому!

Обід, просто-таки королівський, був сервірований у просторій, залитій світлом, розкішно опорядженій кают-компанії; перебірки й підлога були обшиті прегарною англійською панеллю, такою вишуканою й витопченою, що її планки видавалися іграшковими.

Тартарена посадили на почесне місце, по праву руку од леді Вільям. Гостей, крім нього, було ще тільки двоє: лейтенант Шіпп і корабельний лікар; обидва розуміли по-французькому. За стільцем кожного гостя стояв, урочисто випроставшись, лакей у нанковій лівреї. Годі собі уявити щось розкішніше за сервіровку вин, важкі прибори щирого срібла з гербом Плантагенетів і коштовну вазу чудової роботи з рідкісними орхідеями, що стояла посеред столу.

Паскалон бентежився й нітився перед такою пишнотою й занукався ще дужче, ніж звичайно, тим паче що кожного разу, як до нього зверталися, рот його, ніби навмисне, був повен. Він із захватом дивився на Тартарена — той поводився дуже спокійно й невимушено; навпроти нього сидів командор з відстовбурченими, мов у тигрової кицьки, вухами, з зеленими, у червоних жилках очима, з безбарвними, як у всіх альбіносів, віями. Та що там Тартаренові тигрові кицьки, коли він стільки разів ставав на двобій із хижаками!.. Він так вишукано і так гречно упадав біля леді Плантагенет, наче командор був бозна-де, за сотню миль звідси. Міледі теж не приховувала приязні до нашого героя і кидала на нього ніжні, багатозначні погляди.

«Нещасні! Таж чоловік усе бачить!» — подумки повторював Паскалон.

Аж ні — чоловік нічого не бачив: він, здавалося, теж був захоплений оповідями великого тарасконця.

На прохання леді Вільям, Тартарен розповів історію Тараски, святої Марти і блакитної стрічки. Розповів він і про свій народ — цебто про плем'я тарасконців, про його звичаї, про переселення. Потім завів мову про принципи свого правління, про свої плани, реформи, про новий кодекс, що його розробляв. Правду кажучи, про кодекс він досі ні з ким, навіть із Паскалоном, не говорив, але хто може знати, що визріває в мудрих головах провідарів народів!

Він висловлював глибокі думки, сипав дотепами; він проспівав кілька народних пісень, поміж них і пісеньку про Жана Тарасконського, якого взяли в полон корсари і який покохав доньку паші.

Нахилившись до леді Вільям, він тихенько наспівував їй на вухо голосом, що тремтів від бурхливої пристрасті:

Він був полководцем відомим і славним,
Увінчаний лавром,
Здобутим у грізних боях.
Тому-то вродлива ясна королівна
Його покохала
І якось сказала йому...

Млосна креолка, звичайно така бліда, порожевіла.

Коли Тартарен доспівав пісеньку, вона спитала, що таке фарандола, про яку так любляють говорити тарасконці.

— Господи, та це ж дуже просто!.. Ось я зараз вам покажу! — вигукнув добрий Тартарен.

Не бажаючи ні з ким ділити успіх, він сказав своєму секретареві:

— Паскалоне, а ви собі сидіть.

Зірвавшись з місця, він утнув фарандолу, приспівуючи в такт:

— Ра-па-та-план, па-па-тін, па-па-тан!..

Раптом корабель труснуло, і бідолашний Тартарен

гепнув на підлогу, але вмить схопився і, веселий та безтурботний, перший засміявся зі своєї невдачі.

Англіїці, що сиділи за столом, попри всю свою стриманість, попри *sant*¹, зареготали: вони були просто зачаровані поведінкою губернатора.

Подали вина. Леді Вільям ураз підвелася й вийшла з кают-компанії. Тартарен кинув на стіл свою серветку і, не попросившись, навіть не вибачившись, вийшов слідом за нею, — так, як повідала легенда про Наполеона.

Англіїці спантеличено презирнулися й зашепотілися.

— Його вельможність не п'є вина, — обізвався Паскалон: він визнав за потрібне пояснити поведінку свого доброго вчителя й прилучитися нарешті до розмови.

Він теж дуже мило тарасконив, пив кларет нарівні з англійцями і розважав та веселив їх своїми дотепами й бурхливою жестикуляцією.

Коли всі повставали з-за столу, він, певний, що Тартарен на палубі з леді Плантагенет, запропонував командорові, як завзятому шахістові, зіграти з ним партію. Ото лукавець!

Двоє інших гостей гомоніли й курили біля них. Коли лейтенант Шіпп сказав лікареві на вухо напевне щось дуже смішне, бо той зареготав, командор підвів голову й мовив:

— Що вам сказав лейтенант Шіпп?

Лейтенант повторив фразу, і всі троє зайшлися ще гучнішим реготом. Що ж до Паскалона, то він нічого-сінько не зрозумів.

А тим часом на палубі Тартарен, спершись на бильце крісла леді Вільям, розповідав про те, як вони кохалися з принцесою Лікірікі і як тяжко було їм розлучатися. Легенький духмяний бриз обвівав їх, вечірне

---

¹ Церемопність, бундючність (*англ.*).

сонце вигравало м'яким блиском на воді, на палубі корабля і мовби розсипало по всіх снастях кетяги порічок. Наш герой знав, що жінки люблять утішати і що вилити їм тугу стражденного серця — це найкращий спосіб завоювати їхнє серце.

О, сцена прощання Тартарена з крихіткою, сцена, що її пошепки змальовував Тартарен в таємничій темряві! Хто не чув цього, той взагалі нічого не чув.

Не беруся запевняти вас, що Тартаренова розповідь була точна, що він не прикрасив цю сцену; зрештою, він повідав про все так, як йому хотілося, щоб воно відбувалось: Лікірікі, бідолашна принцеса, палка й закохана, в душі якої точилася боротьба між почуттями дочки й коханням дружини, вчепилася в нього, Тартарена, своїми маленькими рученятами й відчайдушно благала: «Візьми мене з собою!.. Візьми мене з собою!..» А він, хоч серце йому краялось, відштовхував її, виривався з її обіймів і повторював: «Ні, дитино моя, так треба. Залишайся зі своїм старим батьком — адже в нього немає нікого, крім тебе...»

Тартарен, розповідаючи це, плакав щирими сльозами, і йому здавалося, що на прекрасних очах креолки, втуплених у нього, теж блищать сльози. А сонце поволі опускалося в море, і обрій, який воно полишало, огортала фіолетова імла.

Аж тут до них наблизилися якісь тіні; різкий, холодний голос командора умить розвіяв чари:

— Люба моя, вже пізно, до того ж холоднувато. Ходімо!

Вона підвелася й легенько вклонилась:

— На добраніч, пане Тартарене!

Тартарена до глибини душі схвилювала глибока ніжність, що бриніла в її словах.

Якийсь час він іще прогулювався по палубі, подумки повторюючи: «На добраніч, пане Тартарене!» — і впиваючись цим прощанням. Проте ставало дедалі холод-

ніше, командор таки мав слухність, і Тартарен вирішив іти спати.

Проминаючи маленький салон, він побачив кризь причинені двері свого секретаря: той сидів біля столу, схиливши голову на руку, а другою рукою із заклопотаним виглядом гортав словник.

— Що це ви робите, дитино моя?

Вірний Паскалон розповів йому про те, як прикро були вражені англійці, коли Тартарен несподівано вийшов з кают-компанії, про перешіптування обурених співтрапезників і, головне, про загадкову фразу лейтенанта Шіппа, яку командор примусив його повторити і з якої всі вони так сміялися.

— Я розумію по-англійському, але не второпав змісту, проте запам'ятав слова і тепер намагаюся зрозуміти, що ж та фраза означала.

Слухаючи ці пояснення, Тартарен роздягся, пов'язав голову хусткою, влігся у постіль, вмостився якнайзручніше, якнайвигідніше, присунув до себе високу склянку з апельсиною водою і, запаливши люльку, яку звик викурювати перед сном, спитав:

— Ну, ви вже переклали?

— Авжеж, любий учителю: «Взагалі тарасконець — це той самий француз, тільки безмірно збільшений, ніби відбитий у дзеркальній кулі».

— І ви кажете, що вони при цьому реготалися?

— Всі троє — і лейтенант, і лікар, і сам командор — не могли втриматись від сміху.

Тартарен здвигнув плечима з гримасою жалю:

— Далєбі, цим англійцям рідко коли випадає нагода посміятися, тож вони й раденькі казна з чого! Ну, моя дитино, час уже спати, на добраніч.

Незабаром обидва вони поснули; одному приснилася Клорінда, другому — дружина командора, бо Лікірікі була вже далеко.

Дні спливали за днями, зливалися в тижні, подорож перетворювалася на чудову, чарівну прогулянку, і Тартарен, який так любив завойовувати симпатію, викликати захоплення, весь час відчував це навколо себе — в найрізноманітніших проявах.

Він міг сказати про себе словами Віктора Жакмона¹, який писав в одному з листів: «Дивно склалися мої взаємини з англійцями! Цих людей, таких незворушних з вигляду, таких холодних у стосунках одне з одним, вмить розворушує моя невимушеність. Вони вперше в житті мимохить стають ласкавими; я роблю їх добрими, я за двадцять чотири години обертаю на француза будь-якого англійця».

На «Томагавку» Тартарена обожнювали всі і скрізь — офіцери й матроси на носі й на кормі; ніхто вже не згадував, що він — військовополонений, що він має стати перед англійським судом, його збиралися звільнити, коли припливуть у Гібралтар.

Що ж до суворого командора, то він, дуже радий, що зустрів такого сильного партнера, як Паскалон, ввечері цілими годинами просиджував з безталанним залицяльником Клорінди за шахівницею, а той впадав у розпач, бо ж не міг носити Клорінді ласих шматочків від свого обіду. Адже бідолашні тарасконці так і залишилися в жалюгідному становищі емігрантів, і коли Тартарен, базікаючи на юті або в сумну надвечірню годину впадаючи біля леді Вільям, ненароком кидав погляд униз, на ніс, і бачив своїх земляків, що збилися в купку, мов пригнана на заріз худоба, бачив, як вони з жахом відвертаються від нього, — особливо після того, як він стріляв у Тараску, — герой наш мучився і катувався.

---

¹ Віктор Жакмон — відомий французький мандрівник. (Прим. автора).

Тарасконці не пробачили йому цього злочину, а він і поготів не забував про цей постріл, який віщував йому лихо.

Уже пройшли Малаккську протоку, Червоне море, вже обігнули Сіцилію, вже підпливли до Гібралтару.

Якось уранці попереду замріла земля, і Тартарен з Паскалоном, покликавши на допомогу служників, заходилися пакуватись, коли раптом почули поштовх, так наче корабель зненацька зупинився. «Томагавк» застопорив, і водночас почулися удари весел по воді, які чимраз ближчали.

— Ану, погляньте, Паскалоне, — сказав Тартарен, — чи це часом не лоцман?

Справді, до корабля підпливав човен, але без лоцмана. На ньому майорів французький прапор, у ньому сиділи французькі матроси і ще двоє якихось добродіїв у чорному вбранні і в високих капелюхах. У Тартарена затьохкало серце.

— О! Французький прапор! Пустіть-но я гляну, дитино моя!

Він кинувся до ілюмінатора, але в цю мить двері відчинилися, в каюту ринув струмінь світла, а тоді увірвалися двоє поліцаїв у цивільному; пред'явивши наказ про арешт, дозвіл на видачу злочинців і ще бозна-що, вони вмить наклали лапу на бідолашний «Теперішній лад» та на його секретаря.

Губернатор відсахнувся, зблід і з гідністю мовив:

— Схаменіться! Адже я — Тартарен Тарасконський!

— Саме вас ми й шукаємо!

І тут їх обох схопили — не пояснивши причини, не відповівши на жодне з численних їхніх запитань, не повідомивши, в чому вони винні, за віщо їх затримано і куди їх повезуть. Їх палив пекучий сором, коли, закутих у кайдани, — бо на них таки наділи наручники, — їх повели повз матросів, повз гардемаринів, а

потім, під сміх і тюкання земляків, котрі, перехилившись через борт, плескали в долоні й горлали: «Чудово!.. Отак їх!.. Отак їх!..» — посадовили в човен.

Тартарен хотів би в цю мить пірнути на морське дно.

Із військовополоненого, подібного до Наполеона чи Фемістокла, перетворитися на звичайнісінького шахрая!

ІІІ. ПРОДОВЖЕННЯ ПАСКАЛОНОВОГО «МЕМОРІАЛУ»

5 липня. Тарасконська в'язниця на Роні. Я тільки-но повернувся з допиту. Нарешті я дізнався, в чому нас обвинувачують — губернатора й мене, — чому нас так несподівано схопили на «Томагавку» саме тоді, коли ми почувалися такими щасливими, так раювали: впіймали, як двох лангустів на дні чистого моря, відвезли на французький корабель, доставили в наручниках до Марселя, а звідти до Тараскона й запроторили у в'язницю, в секретну.

Нас обвинувачували в шахрайстві, в ненавмисному вбивстві і в порушенні закону про еміграцію. Ах! Як би міг я не порушити закону про еміграцію, коли я вперше почув, що існує цей триклятий закон!

Ми просиділи в секретній два дні, причому нам якнайсуворіше заборонили заходити в розмови з будь-ким, — а це для тарасконців просто жахливо! — а тоді відпровадили в суд, до слідчого пана Бонаріка.

Цей слідчий розпочав свою кар'єру в Тарасконі років десять тому, він добре знає мене, безліч разів приходив в аптеку, — я робив йому мазь від хронічної екземи на щці.

А тепер він зажадав, щоб я сказав своє ім'я, прізвище, вік, фах, мовби вперше мене бачив. Я був змуше-

ний свідчити геть усе, що знаю про справу Порт-Тараскона. Я говорив дві години підряд, не стуляючи рота. Секретар не встигав за мною писати — так я розійшовся. Ну, а потім, не вітаючись і не прощаючись: «Підслідний! Можете йти!»

В коридорі суду я побачив мого бідолашного губернатора — вперше відтоді, як нас посадили в секретну. Він страшенно змарнів.

Потиснувши мені на ходу руку, він ласкаво мовив:

— Не занепадайте духом, дитино моя! Правда — як олія: завжди спливе на поверхню.

Більше він нічого не встиг сказати: поліцаї повели його, штурхаючи в спину.

Його ведуть поліцаї!.. Тартарен у кайданах — в Тарасконі!.. А до всього — цей гнів, ця ненависть народу!..

Несамовиті крики чорні довіку лунатимуть у мене в вухах, я довіку відчуватиму на собі її гаряче дихання, ніколи я не забуду, як нас везли до в'язниці в тюремній кареті, кожного в окремому відділенні.

Бачити я нічого не міг, але ревіння натовпу чув. Карета зупинилася на Ринковому майдані. Я здогадався про це по запаху, що разом із променями золотавого світла просочувався в щілини, по пахощах помідорів, баклажанів, кавальйонських динь, червоного перцю та великої солодкої цибулі. Я відчував подих нашого міста. І мені скортіло скуштувати усіх цих ласощів — адже я так давно їх не їв!

Зійшлося стільки народу, що ніяк було проїхати коням. Тараскон повен люду, як і раніше, — так наче ніхто з городян ніколи не тонув, нікого ніколи не вбивали, нікого ніколи не поїдали людожери. Мені навіть здалося, що я впізнав голос землеміра Камбалалета! Та, мабуть, це мені причулося, бо ж Безюке признався, що їв нашого Камбалалета, і ми його оплакали. Але я цілком певен, що чув «гонг» Екскурбаньєса. Тут уже помилки

бути не могло — голос його здіймався над криками її зойками:

— В воду його! В Рону! В Рону!.. Нумо галасувати!.. У воду Тартарена!..

Тартарена — у воду! Який історичний урок! Яка гірка сторінка для «Меморіалу»!

Я забув сказати, що слідчий Бонарік повернув мені щоденника, якого в мене відібрали на «Томагавку». Він порадив писати далі, мовляв, щоденник цікавий, і навіть пожартував, всміхаючись у свої руді бакенбарди:

— Ну, це вже не «Меморіал», а справжнісінький фантазіал!

Я силувано засміявся з цього каламбуру.

Між 5 і 15 липня. Тарасконська в'язниця міститься в історичному замку, в старовинному замку короля Рене, який стоїть на березі Рони; чотири його кутові вежі видно здалеку.

Не щастить нам з історичними замками. В Швейцарії нашого славного Тартарена прийняли за ватажка нігілістів, а нас — за його зграю і посадили в темницю Бонівара, в Шільйонський замок.

В нашій в'язниці, щоправда, не так похмуро: багато світла, від річки віє прохолодою, і не піжить дощ, як у Швейцарії чи в Порт-Тарасконі.

Моя камера дуже вузька: чотири потиньковані стіни, залізне ліжко, стіл, стілець. В загразоване віконечко, що виходить просто на Рону, пробиваються сонячні промені.

Під час Великої революції звідси кидали в Рону якобінців, наспівуючи відомий куплет:

З охоти чи з неволі,—
Тут не збагнеш,—
Вони із веж
Старого Тараскона
Стрибнули в Рону...

А що репертуар народних пісень швидко не змінюється, то й нам співають цей зловісний куплет. Не знаю, куди помістили мого бідного губернатора, але й віщ, певно, чує гучні голоси, які долинають увечері з берегів Рони, і голоси ці, звісно, навіюють йому невеселі думи.

Якби хоч нас посадили в одну камеру!.. Проте, щиро кажучи, відтоді як я тут, мені приємно, що я один, любо бути самому з собою, гарненько про все подумати.

Як по правді, бути тривалий час поруч із великою людиною так обтяжливо! Вона говорить із вами тільки про себе, і їй байдужісінько до ваших інтересів. Тож на «Томагавку» я не міг розпорядитися жодною хвилиною, жодної миті не міг побути з Клоріндою. Скільки разів казав я собі: «Вона там, унизу!» Але побігти до неї не міг. Тільки-но скінчиться обід — сідай за шахи з командором, а решту вечора проводи біля Тартарена: адже після того, як я признався йому, що пишу «Меморіал», він не відпускав мене від себе: «Напишіть про це... Не забудьте написати про те...» Та й ну розповідати різні бувальщини, не тільки про себе, а й про своїх батьків — досить нецікаві.

А Лас-Каз, ви тільки уявіть собі, займався цим протягом кількох років! Імператор будив його о шостій ранку і тягав за собою то пішки, то верхи, то в кареті. І по дорозі — незмінне: «Лас-Казе, ви пам'ятаєте, на чому ми зупинилися? Ну, то продовжуйте... Коли я підписав мирну угоду в Кампоформіо...» В бідолашного повірника свій клопіт: дитина хвора, дружина залишилась у Франції, — та що там до цього імператорові! Йому аби тільки розповісти про себе, виправдатися перед Європою, перед усім світом, перед нащадками; і так день у день, вечір у вечір, впродовж багатьох років! Виходить, справжнім мучеником був на Святій Слені не Наполеон, а Лас-Каз!

Тепер тортури мої скінчилися. Господь свідок: я й

пальцем не ворухнув задля цього — але нас розлучили, і я можу врешті на дозвіллі подумати про себе, про свою лиху долю, про мою Клорінду, яку так палко кохаю.

Чи повірила вона, що я винен?.. Вона, напевне, ні, але її родина, всі ці Еспазети д'Ескюдель де Ламбеск?.. В їхньому колі завжди вважають людину винною, якщо вона не має титула. Так чи інак, а мої надії одружитися з Клоріндою тепер уже розвіялися остаточно, бо я вже не великий сановник. Мабуть, доведеться знову піти служити до Безюке, в його аптеку на Малому майдані, знову крутитися біля пляшечок і слоївків... Отака вона, слава!

17 липня. Я дуже стурбований тим, що ніхто до мене не приходить. Значить, всі на мене гніваються так само, як і на мого вчителя.

Єдина розвага, яку я можу собі дозволити в своїй камері, — це вилізти на стіл. Звідти я дивлюся у віконечко крізь ґрати, і переді мною відкривається чудовий краєвид.

Рона, у водах якої лелітками виграє сонячне світло, тече поміж острівців, порослих бляклою зеленню, яку кошлатить вітер. Стрижі змережили все небо рухливими чорними цятками; я чую їхні пронизливі крики то під самим вікном, то вони мовби падають з височини; а внизу гойдається висячий міст, такий довгий і такий хисткий, що так і чекаєш: ось зараз вітер зірве його й понесе, мов капелюх.

По берегах лежать руїни старовинних замків: Бокерського, біля підніжжя якого розкинулося місто, Куртезонського, Вакейраського. За їхніми товстими мурами, які тепер уже обсіпалися, колись відбувалися «любовні турніри»; принцеси й королеви дарували своє кохання тодішнім поетам — труверам, що оспівували їх, як нині Паскалон оспівує свою Клорінду.

О, як змінилося все від тих часів! На місці пишних палат — ями, зарослі бур'яном, а поетів, що славлять вельможних дам і дівчат, ці дами й дівчата піднімають на глузи.

Зате Бокерський канал виглядає веселіше: по ньому сновигають зелені та жовті судна, а на набережній ясніють червоними цятками мундири офіцерів, які прогулюються там; мені добре їх видно у вікно.

Бокерці, певно, зловтішаються з того, що Тараскон зазнав таких злигоднів і що великий муж упав, бо ж досі Тартаренова слава затьмарювала славу наших пишних сусідів.

Пам'ятаю, коли я був іще малий, бокерці похвалялися своїм ярмарком. Люди з'їжджалися туди з усіх усюд, за винятком, звичайно, Тараскона: надто вже небезпечний всячий міст! Наплив був величезний — ярмаркувати приїздило не менш як п'ятсот тисяч душ!.. Однак із року в рік юрмище меншало. Бокерський ярмарок існує і нині, та на нього ніхто вже не приїздить.

В Бокері скрізь розвішані оголошення: «Здається в найми... Здається в майми...» І коли випадком туди прибується якийсь мандрівник чи комівояжер, то для городян це справжнісіньке свято: вони один поперед одного запрошують його до себе, а муніципалітет зустрічає його з музикою. Бокер мало-помалу став занепадати, тим часом як Тараскон зажив собі слави... Завдяки кому, як не Тартаренові!

Стоячи на столі і дивлячись у віконце, я думав про все це. Сонце зайшло, запала темрява; аж раптом на тому березі Рони, на вежі Бокерського замку, спалахнув яскравий вогонь.

Він горів довго, і я довго дивився, як у глибокій нічній тиші, що її лиш коли-не-коли порушував тихий шурхіт орланових крил, миготить на водах Рони черво-

нястий відблиск, і мені здавалося, що в цьому вогні є щось загадкове. Ану ж як це сигнал?..

Може, то якийсь шанувальник нашого великого Тартарена хоче влаштувати йому втечу?.. Бо ж хіба це не дивина — вогонь на самісінькому вершечку напівзруйнованої вежі саме навпроти в'язниці?..

18 липня. Сьогодні, коли мене везли в тюремній кареті з допиту, біля церкви святої Марти я почув голос маркизи дез Еспазет, як завжди, владний і з характерним провансальським акцентом: «Клорендо! Клорендо!» — а у відповідь — ніжний ангельський голос моєї коханої: «Матусю!..»

Вона, звичайно, йшла до церкви помолитися за мене, за те, щоб справа моя скінчилася щасливо.

У в'язницю я повернувся дуже схвильований... І навіть написав провансальською мовою вірші про те, що ця зустріч для мене — щаслива привістка.

Вечері о тій самій годині на Бокерській вежі знову запалахотів вогонь. Він світиться в темряві, як вогнище в ніч на Івана Купала. Певно ж, це сигнал.

Тартарен, з яким мені пощастило перемовитися кількома словами в коридорі суду, теж помітив вогонь крізь ґрати своєї в'язниці; коли я сказав, що, може, друзі готують йому втечу, як Наполеонові з острова Святої Єлени, цей збіг приголомшив мого вчителя.

— Невже справді Наполеонові намагалися влаштувати втечу з острова Святої Єлени?

Однак, поміркувавши хвилику, він сказав, що ніколи на це не зважиться.

— Звичайно, я боюся не того, що доведеться спускатися вночі з вежі у триста футів заввишки мотузяною драбиною, яку розгойдує вітер з Рони. Будьте певні, моя дитино!.. Інше мене лякає: адже подумують, що я втік від відповідальності; ні, Тартарен Тарасконський не тікатиме!

О, якби всі ті, хто горлає, коли його везуть на допит: «В Рону його! В Рону!.. — могли чути його слова!.. І це його звинувачують у шахрайстві! Його вважають за спільника ницого герцога Монського! Казна-що!.. Чи таке бачено, чи таке чувано?..

Він, до речі, вже не заступається за герцога, він зрозумів, чого вартий цей лиходій-бельгісець!

Тартарен сам себе захищатиме в суді — і він зуміє якнайкраще захиститися! А я через своє заїкання не можу виступати прилюдно, тож мене захищатиме Ціцерен Бранкебальм, який зажив гучної слави завдяки тій невідпорній логічній аргументації, якою відзначаються всі його судові промови.

20 липня, ввечері. Які тортури для мене ці допити! Річ не в тім, що я не спроможний захистити себе, а в тому, що я боюся занепасти мого бідолашного вчителя. Він виявив таку необачність, так сліпо довірився герцогові Монському! До того ж через переміжну екзему папа Бонаріка ніколи не знаєш, чи боятися тобі, чи сподіватись. Мій слідчий просто схибнутий на своїй хворобі: якщо «вона виступила» — він аж піниться з люті, якщо «не виступила» — лагідний, хоч до рани прикладай.

Ось у кого «виступила» і ніколи вже не зникне — в бідолахи Безюке! За далекими морями татуювання майже йому не заважало, а тут, під тарасконським небом, він став бридкий сам собі, нікуди не витикає носа, ховається від усіх у своїй лабораторії, робить настоянки на зіллі та омлеті, а до клієнтів виходить в оксамитовій масці, мовби змовник з оперети.

Просто дивно, як бояться чоловіки фізичного болю, усіляких лишайв. плям, екзем, мабуть, більше, ніж жінки. Тому Безюке, певно, і дише лихим духом на Тартарена, вважаючи його за призвідця своїх страждань.

24 липня. Вчора мене знову возили до пана Бонаріка на допит — очевидно, востаннє. Він показав мені пляшку, що її знайшов ронський рибалка на одному з острівців, і дав прочитати листа, який витягли з тієї пляшки:

Тартаренові. Тараскон. Міська в'язниця. Тримайся! На тому березі пильнує твій друг. Коли буде треба, він переправиться.

Одна із жертв герцога Монського

Слідчий спитав, чи знайоме мені письмо. Я відповів, що не знайоме, а оскільки завжди треба казати правду, додав, що хтось свого часу вже намагався в такий самий спосіб завести листування з Тартареном: перед відплиттям з Тараскона йому принесли пляшку, в якій був лист, але він не звернув на нього уваги, гадаючи, що то хтось пожартував, та й годі.

Слідчий сказав: «Гаразд». А потім, як звичайно: «Можете йти».

26 липня. Попереднє слідство закінчилося; оголосили, що справа ближчими днями слухатиметься в суді. Все місто вирує. Судовий процес почнеться, мабуть, першого серпня. Я буду мучитись безсонням до цього дня. Та я й так давно не сплю в своїй вузькій комірці, гарячій, мов труба. Вікно на ніч не зачиняю, але налітають цілі хмари мошви, а по кутках шкребуться пацюки.

Протягом останніх днів я кілька разів бачився з Ціцероном Бранкебальмом. Він говорив про Тартарена з гіркотою. Я відчуваю, що Бранкебальм ображений на мого вчителя за те, що той не доручив йому захищати його. Бідолашний Тартарен, усі проти нього.

Склад суду, за моїми відомостями, поновлено. Бранкебальм назвав мені імена суддів: голова — Муйяр, члени — Бекман і Робер дю Нор. На знайомства нам нічого покладати надії. Кажуть, що всі трое — нету-тешні. Та про це свідчать і їхні прізвища.

В обвинувальному акті чомусь пропущено два пункти: ненавмисне вбивство і порушення закону про еміграцію. Перед судом має постати Тартарен Тарасконський, герцог Монський — шукай вітра в полі! — і Паскаль Тестаньєр, прозваний Паскалоном.

31 липня. Цілу ніч мене гризла тривога. Завтра суд! Стало сили тільки написати на стіні тарасконську приказку, яку колись я чув од Бравіда — він знав їх геть усі:

Мордуватися безсонням,
Мучитись марним чеканням,
Палати нерозділеним коханням —
Жасний жах; вже краще смерть.

IV. СУДОВИЙ ПРОЦЕС НА ПІВДНІ. СУПЕРЕЧЛИВІ СВІДЧЕННЯ. ТАРТАРЕН ПРИСЯГАЄТЬСЯ ПЕРЕД БОГОМ І ЛЮДЬМИ. ТАРАСКОНСЬКІ ВИШИВАЛЬНИКИ. РЮЖІМАБО ЗЖЕРЛА АКУЛА. НЕСПОДІВАНИЙ СВІДОК

Ні, судді бідолашного Тартарена — а бодай їм! — таки не були південцями! Щоб переконатися в цьому, досить було поглянути на них цього спекотного серпневого полудня у великій судовій залі, повній людей, де слухалася справа губернатора.

Серпень у Тарасконі, щоб ви знали, дуже жаркий місяць. Спека, як в Алжирі, і проти неї тут уживають таких самих застережних заходів, як і в африканських містах: люди ще перед полуднем коваються по своїх будинках, заборонено виходити з казарм, перед кожною крамницею — піддашок. Проте ці звичаї в зв'язку із судом над Тартареном були порушені, тож уявіть собі температуру в переповненій залі, в глибині якої трибуни були напхані дамами в сукнях з оборками і в капелюшках з перами.

Г'одинник на вежі видзвонив другу годину. У високі, навстіж розчинені вікна, заслонені довгими жовтими завісами, струменіло райдужне світло, ринуло оглушливе сюрчання цикад, що ховалися в кущах глоду та в великих платанах із запорошеним, аж білим листям на Міському кільці; чувся гомін юрби, що стовпилася навколо суду, і вигуки продавців води, як біля цирку перед боєм биків: «Кому води? Холодної води!..»

Тільки тарасконці могли витримувати спеку цієї зали — спеку, в якій заснув би навіть злочинець, слухаючи свій смертний вирок. Судді, всі троє не звиклі до жаркого півдня, задихалися: і голова Муїяр, ліонець, що неначе прибув сюди із Швейцарії, — його довгаста сива голова й суворий погляд філософа навіювали смертельну нудьгу, — і двоє членів суду: Бекман, що приїхав із Лілля, та Робер дю Нор, що жив іще далі на півночі.

Коли почалося засідання, ці троє добродіїв втупили очі у великі світляні квадрати на жовтих завісах й відразу осовіли, а під час нескінченного допиту свідків — їх було із боку обвинувачення чоловік двісті п'ятдесят, не менше — судді вже почали куняти.

Поліцаї, які теж не були південцями і яким суворе начальство не дозволило скинути хоча б частину їхньої важкої амуніції, теж куняли.

За таких умов навряд чи можливе справедливе розв'язання справи. Добре, що судді вивчили її завчасу, бо, зморені дрімотою, нічого не чули, крім сюрчання цикад та дзижчання мух, що зливалося з гомоном людських голосів.

Після параду свідків товариш прокурора Бомпар дю Мазе почав читати обвинувальний акт.

Оце вже був справжній південець! Низенький, черв'ячий, патлатий, з борідкою, що завивалася, мов чорні стружки, з виряченими, наче од удару кулаком у потилицю, і палитими кров'ю, мовби йому щойно по-

ставили мушку, очима, з голосом, що дзвенів міддю— від нього аж у вухах ляцало. А міміка, а жестикуляція! Тарасконська прокуратура пишалася ним. Його приходили слухати здалеку, за кілька миль. Але цього разу особливої гостроти його обвинувальній промові надавала та обставина, що він був родичем нещасного Бомпара, однієї з перших жертв портарасконської авантюри.

Годі собі уявити більш озлобленого, більш збуреного, більш несправедливого, більш упередженого обвинувача, проте в Тарасконі страх як любляють усе бурхливе й клекотюче!

Як мотлошив він бідолашного Тартарена, що сидів поруч із своїм секретарем поміж двома поліцаями! Люто бризкаючи слиною крізь свої закручені вуса, він перетворював на жалюгідне лахміття його славне минуле.

Паскалон, розгублений, згоряючи від сорому, затулів обличчя руками. Тартарен, навпаки, слухав обвинувача дуже спокійно, високо підвівши голову й не відводячи очей убік: він відчував, що йому кінець, що зірка його закотилася, він знав, що після злету бувас падіння, так уже в світі ведеться, і він був готовий до всього; а Бомпар дю Мазе, усе дужче навіснюючи, розмальовував його як звичайнісінького шахрая, що зловживав своєю примарною славою, похвалявся левами, що їх, можливо, і не вбивав, сходженнями, що їх, можливо, і не здійснював, як шахрая, що злигався з авантюристом, із пройдисвітом, із таким собі герцогом Монським, якого судові досі не вдалося розшукати. Він доводив, що Тартарен іще більший лиходій, ніж герцог,— той хоч не експлуатував своїх співвітчизників, а цей нажився на тарасконцях, пооббирав їх, поперерізував їм горлянки, пустив по світу з торбами, довів до того, що вони збирали по смітниках хлібні скоринки.

— Зрештою, шановні добродії, чого іще можна сподіватися від людини, яка стріляла в Тараску, нашу праматір?..

На цю останню тираду дами відповіли з трибун патріотичними риданнями, яким з вулиці вторувало ревіння юрби: адже вона чула голос обвинувача, що пробився крізь вікна і крізь двері. А сам обвинувач, зворушений власним красномовством, заривав і заверещав так голосно, що судді враз прокинулися: їм здалося, що в будинку суду від страшної зливи попадали всі ринви.

Бомпар дю Мазе говорив п'ять годин підряд.

Аж тут, хоч спека ще не спала, повіяв свіжий вітерець із Рони й надув жовті завіси на вікнах. Голова суду Муїяр уже не куняв: тарасконці до краю вразили його своєю пристрасстю до вигадок; у себе на півночі він до такого не звик.

Тартарен перший подав приклад цього чарівного простодушного обману, який, так би мовити, є ароматом, букетом цього краю.

Допит Тартарена ми змушені переповідати тут скорочено, але на деяких моментах усе ж зупинимось. Тартарен підвівся і, піднісши руку, сказав:

— Присягаюся перед богом і людьми, що я не писав цього листа.

Йшлося про лист, який Тартарен надіслав із Марселя Паскалонові, редакторові «Порт-тарасконської газети»; він підохочував редактора підсипати жару, змальовуючи багатства і родючість тамтешніх земель.

Ні, тисячу разів ні! Обвинувачений цього не писав; він заперечує, він протестує.

— Не знаю, може, то герцог Монський, який не з'явився до суду...

Як зневажливо цідить він крізь зуби оце «не з'явився до суду»!

Тут озивається голова:

— Покажіть листа обвинуваченому.

Тартарен бере листа, проглядає і, не вагаючись, каже:

— Справді, це моя рука. Цього листа писав я; я зовсім про це забув.

Навіть тигри заплакали б, почувши ці слова!

Трохи згодом — іще один епізод: Паскалонів допис, вміщений у вищезгаданій газеті; автор якнайдокладніше змальовує в ньому, як приймали в порт-тарасконській ратуші пасажирів «Фарандоли» та «Люцифера» тубільці, король Негонко та перші поселенці острова.

На кожне слово допису зала відповідала диким, нестримним реготом, який переривали обурені вигукки. Навіть Паскалон і той не витримав, з лави підсудних лунали його гнівні протести: це не він, він ніколи не поставив би свого підпису під такою несосвітеною брехнею.

Йому тицьнули під ніс друкований допис з ілюстраціями, намальованими за його власними вказівками, з його підписом; навіть більше: показали його власну чернетку, яку знайшли в друкарні Трінклага.

— Ой лишенько! — мовив бідолашний Паскалон, витріщивши очі.— У мене це зовсім вилетіло з голови.

Тартарен заступився за свого секретаря.

— Пане голову, — заявив він, — це я, сліпо вірячи вигадкам герцога Монського, який не з'явився...

— Еге ж, у нього міцний карк, у цього герцога Монського...— урвав його розлючений товариш прокурора.

— Я давав цій бідолашній дитині, — провадив Тартарен, — ідею допису й казав: «Вишійте мені на цій канві узори». Тож він і вишивав.

— Це правда, я тільки вишивав, — знічено промекекав Паскалон.

Ох, ті «вишивальники»! Голова суду зрозумів, що

це таке, коли допитував свідків: усі вони були тарасконці, всі вигадники і всі, як один, зрікалися того, що посвідчили перед тим.

— Але ж ви говорили це на попередньому слідстві!

— Хто, я?.. Ти ба!.. Та в мене язик не повернувся б...

— Але ж ви підписали.

— Підписав?.. Хай бог милує...

— Ось ваш підпис.

— Хай йому чорт, справді... Ну, пане голово, це просто неймовірно...

Геть усі все позабували.

Судді розгублювалися, не могли зібрати докупи всі ці свідчення, що суперечили одне одному, не могли дати ради всім цим видимим вивертам: невтримна уява людей, що живуть у країні сонця, здавалася незбагненою холодним півничанам.

Чи не найдужче вразило всіх свідчення Костекальда, який заявив, що мусив утекти з острова, покинути дружину й дітей через те, що його ненастанно утискував і цькував тиран Тартарен. А як він розписав страхітливу драму в човні! Його нещасні товариші один по одному конають жахливою смертю: Рюжімабо надумав скупатися біля самої шлюпки, щоб трохи освіжитися, раптом до нього підпливає акула і перекушує надвоє.

— О, ця усмішка мого друга... Я ще й тепер її бачу; він простягає до мене руки; я пливу до нього; нараз обличчя його судорожно кривиться, і він умить щезає... Тільки криваве коло розходиться по воді.

Костекальд обвів тремтячою рукою велике коло, і з очей його покотилися сльози, завбільшки з турецький горох.

Бекман і Робер дю Нор, які саме в цю хвилину про-

кинулися, почувши ім'я Рюжімабо, нахилилися до голови суду, і, поки зала, збурена розповіддю Костекальда, голосно й дружно ридала, три суддівські шапочки без упину хилиталися з боку на бік.

Потім голова суду Муйяр запитав свідка:

— Ви кажете, що на власні очі бачили, як Рюжімабо зжерла акула? Однак тут щойно згадували як свідка з боку обвинувачення такого собі Рюжімабо, який сьогодні вранці прибув до Тараскона... Це часом не той, що був у човні?

— Авжеж, авжеж!.. Це я і є!.. — вигукнув колишній заступник начальника сільськогосподарського відділу.

— Ти диви! Рюжімабо тут? — спитав Костекальд, не змигнувши й оком.— Я його не бачив, це для мене новина.

— То його не зжерла акула, як ви оце посвідчили? — спитала одна із чорних шапочок.

— Мабуть, я сплутав його з Трюфенюсом.

— Сто чортів! Таж я тут, ось, мене ніхто не зжирав... — почувся обурений голос Трюфенюса.

Костекальд мовив роздратовано:

— Зрештою, хіба не однаково, той чи інший; я знаю напевне, що когось зжерла акула, я бачив коло.

І він спокійнісінько давав свідчення далі.

Перш ніж відпустити свідка, голова суду спитав, скільки, за його підрахунками, було жертв. Свідок відповів:

— Щонайменше срок тисяч.

Замість «сорок» у цьому краї кажуть «срок».

Проте за переписом кількість колоністів на острові не перевищувала чотирьохсот; тож легко собі уявити, як розгубилися голова Муйяр і члени суду. Бідолахи обливалися потом: ніколи ще не доводилось їм вислуховувати такі свідчення, провадити такий дивовижний судовий процес. А свідки так само запекло сперечалися, перебивали один одного, схоплювалися з місць,

виривали один в одного признання, а разом із признаннями ладні були, здавалося, повиривати язики; і все це зі скреготом зубів, з диявольським сміхом! На цьому фантастичному, трагікомічному процесі мова йшла тільки про пожертвих, потонулих, варених, смажених, парених, проковтнутих, татуйованих, порубаних на дрібні шматочки тарасконців, — а всі вони сиділи тут-таки, на одній лаві, живі та цілі, з руками, з ногами, без жодної подряпини, без жодного вибитого зуба.

Двоє чи троє свідків не з'явилися, але їх чекали з хвилини на хвилину, і вони, поза всяким сумнівом, були такі самі, як і ці; тож слідчий Бонарік, який добре знав звички своїх земляків, переконав голову суду не порушувати питання про ненавмисне вбивство.

А вервечці свідків, чимдалі галасливіших та кумедніших, здавалося, не буде кінця.

Публіка в залі шаленіла: свистіла, плескала в долоні, вибухала зухвалим реготом, коли голова суду погрожував, що накаже звільнити залу; та, правду кажучи, він і сам не мав такого наміру: отетерілий від цього шарварку, він сидів, спершися ліктями на стіл і схиливши на руки голову, яка йшла у нього обертом.

Скориставшись з тимчасової тиші в залі, Робер дю Нор, високий худорлявий літній чоловік з іронічно підібганими губами і довгими пухнастими сивими бакенбардами, в шапочці, що зсунулася йому на вухо, відкинувшись на спинку крісла, сказав:

— Отже, наскільки я розумію, не повернулася лише Тараска...

На ці слова товариш прокурора Бомпар дю Мазе враз вистрибнув, мов бісеня з коробочки:

— А мій дядько?..

— А Бомпар? — хором відгукнулася публіка в залі.

— Визнаю за необхідне звернути увагу суду на

те, — провадив громовим голосом товариш прокурора, — що мій дядько Бомпар був однією з перших жертв. З делікатності я не згадав про нього в обвинувальній промові; але те, що він не повернувся, — незаперечний факт; він ніколи вже не повернеться...

— Даруйте, пане товаришу прокурора, — урвав його голова, — але мені щойно принесли картку якогось пана Бомпара — він хоче дати свідчення... Чи це не ваш дядько?

Так, то був його дядько, Бомпар Гонзаг.

Тарасконці, почувши це ім'я, яке так добре знали, зняли страшенну веремію. Публіка, свідки, обвинувачені — всі посхоплювалися з місць, повилазили на лави, повитягали шиї; вони кричали, поводили на всі боки очима, намагаючись побачити Бомпара; від подиву й нетерплячки їм забивало дух. Голова суду, зваживши на такий рейвах, оголосив кількахвилинну перерву; під час перерви із зали винесли з десяток поліцаїв, пацівмертвих од спеки й гармидеру.

V. БОМПАР ПЕРЕЙШОВ МІСТ.

ІСТОРІЯ ЛИСТА З П'ЯТЬМА

ЧЕРВОНИМИ ПЕЧАТКАМИ.

БОМПАР ВИСТАВЛЯЄ ЗА СВІДКІВ

УВЕСЬ ТАРАСКОН,

АЛЕ ТАРАСКОН НЕ ВІДГУКУЄТЬСЯ.

«ТА ПРОЧИТАЙТЕ Ж НАМ ЦЬОГО ЛИСТА,

СТО ЧОРТІВ!»

БРЕХУНИ ПІВНІЧНІ І БРЕХУНИ ПІВДЕННІ

Це він! Це Гонзаг! Гляньте! Гляньте!

— Диви, який він став огрядний!

— Який він блідий!

— Він зробився схожий на т е р к а.

Наші тарасконці давно вже не бачили Бомпара і тепер ледве його впізнали. Їхній славний Гонзаг, ра-

ніше худий, як тріска, з головою вусатого палікара і з очима, мов у знавіснілої кози, роздобрів, його «розперло», як звичайно кажуть у Тарасконі; але вуса були такі самі довгі, а очі — такі самі нестямні на одутлому обличчі.

Не дивлячись ні праворуч, ні ліворуч, він простував слідом за судовим виконавцем до загороди.

З а п и т а н н я: Ви — Гонзаг Бомпар?

— Чесно кажучи, пане голово, я вже в цьому сумніваюся, коли бачу, — Бомпар патетичним жестом показав на лаву підсудних, — коли бачу на цій ганебній лаві нашу найосяйнішу славу, коли чую, як паплюжать за цією загородою найвищу чесність і найглибшу чесноту...

— Дякую, Гонзагу! — вигукнув Тартарен, задихаючись од хвилювання.

Досі він покірно терпів усі образи, але від співчуття давнього товариша серце його стислося, а на очах забриніли сльози, мов у дитини, яку пожаліли. А Бомпар тим часом вів далі:

— Слухай, відважний мій співгромадянине! Недовго вже тобі сидіти на цій паскудній лаві: я приніс доказ... доказ...

Він порився у кишнях, вийняв звідти марсельську люльку, ніж, старий кремій, кресало, клубок тонкої мотузки, метр, барометр, коробочку з гомеопатичними ліками і розклав усе це на столі перед головою суду.

— Пане Бомпаре, чи буде цьому кінець? — нетерпляче запитав голова суду.

Його підтримав товариш прокурора Бомпар дю Мазе:

— Авжеж, дядечку, не гайте часу.

Дядечко обернувся до нього:

— А ти начувайся: я тебе ще покараю за те, що ти дозволив собі тут казати про мого бідолашного друга!.. Ти діждешся, негіднику, що я позбавлю тебе спадщини!..

Племінник незворушно вислухав дядечкові погрози, а дядечко знову став нишпорити по кишнях, викладаючи на стіл безліч дивовижних речей, аж поки знайшов те, що шукав: великий конверт із п'ятьма червоними печатками.

— Пане голово, ось документ, який засвідчує, що герцог Монський — останній негідник, каторжник і...

Ще мить — і посипалася б добірна лайка. Та голова урвав його:

— Гаразд. Дайте документ.

Він розпечатав таємничий документ, прочитав листа й передав його членам суду; ті, уткнувши в нього носи, почали читати, проте обличчя їхні лишалися незворушними. Оце вже справжні судді-півничани!

Що ж написано в тому клятому листі? Та від таких типів не дочекаєшся бодай натяку.

Люди в залі підводилися з місць, нахилилися, приставляли долоні до очей, намагаючись хоч що-небудь розгледіти здалеку. Всі шепотіли:

— Що там таке? Що там, у біса, може бути?

Вікна й двері були відчинені, тож усе, що відбувалося в залі, було чути на Міському кільці, і тепер зовні долинав гучний багатоголосий гомін; юрба тремтіла, як брижі на морі, коли здійсмається свіжий вітер.

Поліцаї вже не спали; прокинулись навіть мухи, що обліпили стелю; у залі віяло вечірньою прохолодою, створився протяг, якого так бояться тарасконці, й ті, хто сидів ближче до вікон, закричали, щоб їх зачинили: мовляв, тут «ураз схопиш смертельну недугу».

Голова суду чи вже не всоте вереснув:

— Тихше, а то я накажу звільнити залу!..

І допит ішов далі.

З а п и т а н н я: Свідку Бомпаре, як і коли попав вам до рук цей лист?

В і д п о в і д ь: Перед тим, як «Фарандола» мала відпливти з Марселя, герцог, чи то пак самозваний гер-

цог Монський, призначив мене тимчасовим порт-тарасконським губернатором і дав цей пакет, запечатаний п'ятьма червоними печатками, хоч грошей у ньому не було. Герцог сказав, що в пакеті його останні розпорядження, і звелів не розкривати його, поки ми не допливемо до одного з Адміралтейських островів, — щоправда, я не знаю, на яких градусах широти й довготи вони лежать. А втім, на конверті все зазначено, можете подивитися...

З а п и т а н н я: Та, так, я бачу... Що ж було потім?

В і д п о в і д ь: Потім, пане голову, я — ви про це, мабуть, знаєте — раптом заслаб на заразну гн г р н з н у і ще бозна-яку хворобу, і мене, вже при смерті, зняли з корабля в Шато д'Іф. На суходолі я корчився від болю, тож лист так і залишився лежати у мене в кишені; коли я передавав свої повноваження Безюке, то й не згадав про нього — так забила мені памороки моя недуга.

З а п и т а н н я: Прикра забудькуватість... Ну, а далі?

В і д п о в і д ь: Далі, пане голову, мені трохи полегшало, я вже міг звестися з ліжка й одягтися, хоч ще й не зовсім одужав,— якби ви бачили, на кого я був схожий! От сунув я якось руку в кишеню — аж там конверт із червоними печатками!..

Г о л о в а с у д у (с у в о р о): Свідку Бомпаре, може, правильніше буде сказати, що конверт, який ви мали розпечатати за чотири тисячі миль од Франції, ви визнали за краще розкрити відразу, ще в марсельському порту, бо вам кортіло дізнатись, що написано в листі, а ознайомившись з його змістом, ви злякалися і вирішили скласти із себе покладену на вас величезну відповідальність?

— Пане голову, ви не знаєте Бомпара. Я виставляю за свідків весь присутній тут Тараскон.

Відповіддю на цей ораторський прийом була могильна тиша. Бомпар, якого земляки прозвали Дурисвітом, дарма що самі не могли похвалитися правдивістю, на-смілився просити їх засвідчити правдивість його слів, але Тараскон не відгукнувся на його заклик. Однак Бомпар не збентежився.

— Панове судді, вони мовчать,— сказав він,— отже, вони згодні...— І повів свою розповідь далі: — Коли я знайшов лист, Безюке уже кілька тижнів як поїхав, був уже далеко, і я не міг передати йому конверт; тоді я вирішив розкрити його, і уявіть собі, в якому жахливому становищі я опинився...

Та ще в жахливішому становищі опинилася публіка: адже вона й досі не знала, що написано в листі, який лежав на столі перед суддями, в листі, про який стільки говорилося.

Всі повітягали шиї, але здалеку не могли нічого роздивитися, тільки червоні печатки, які вабили око; конверт, здавалося, усе більшав і більшав, ставав величезним.

Бомпар тим часом вів далі:

— Скажіть мені на милість: що я мав робити, коли довідався про ці страхиття? Плисти навздогін за «Фарандолою»? В мене сяйнула така думка, та я побоявся, що в мене не стане снаги. То що — не дати відпливти «Туту-пампамові», показати землякам цей паскудний конверт, погасити їхнє завзяття, вихлюпнути на них барилло холодної води? Таж мене закидали б камінням. Зрештою — кажу про це щиро — я злякався... Я вже не наважувався поткнутись до Тараскона — не знав, що говорити... І я вирішив сховатися в Бокері, навпроти; звідти я міг бачити все, а мене ніхто б не бачив. Я став там зразу на дві служби — за сторожа на ярмарку і за наглядача замку. Вільного часу, як ви самі розумієте, я мав удосталь. Піднявшись на стару вежу, я в сильну підзорну трубу спостерігав з того берега Рони, як кло-

почуться й метушаться перед від'їздом мої бідолашні співгромадяни. І я страждав, я журився... Я простягав до них руки, здалеку волав до них, так наче вони могли мене почути: «Зупиніться!.. Не їдьте!..» Я навіть намагався застерегти їх — кинув у Рону пляшку... Тартарене, скажіть-бо їм, скажіть цим добродіям, що я намагався вас застерегти!

— Підтверджую,— заявив Тартарен зі своєї ганебної лави.

— Ох, пане голово, як же тяжко було мені дивитися на «Туту-пампам», що відпливав у ту примарну країну! Та ще дужче страждав я, коли вони повернулися і коли я дізнався, що на тому березі мучиться в кайданах, кинутий, мовби жменя горобини, на соломі, мій славетний співвітчизник Тартарен! Знати, що його, безневинного, ув'язнили в цій вежі!..

Ви, звичайно, можете сказати, що я повинен був представити докази його безневинності куди раніше; та коли вже ступиш на слизький шлях, то з біса важко вернутися на праведний... Я почав із того, що нічого не сказав, і мені було чимдалі важче заговорити; до того ж я боявся перейти міст, цей жахливий міст.

І все ж таки я цей клятий міст перейшов, перейшов сьогодні вранці під час страшного урагану; я був змушений повзти навкарачки, як тоді, коли піднімався на Монблан. Пам'ятасте, Тартарене?..

— Ще б пак не пам'ятати! — сумно відповів Тартарен; він жалкував за цими славними часами.

— Як жахливо розгойдувався міст!.. Це з мого боку справжній геройський учинок!.. Та я не люблю хвалитися. Отже, я тут, перед вами, і я приніс доказ, незаперечний доказ...

— Гадаєте, що він незаперечний? — перепитав Муйяр своїм спокійним голосом.— А де гарантія, що цей дивний лист, який стільки пролежав у вашій кишені,

справді написаний герцогом Монським, точніше, так званим герцогом Монським? Вам, тарасконцям, не можна вірити! Я наслухався стільки брехні за сім годин...

У залі, на трибунах, навіть на Міському кільці розляглося глухе гарчання — мовби в клітці з дикими звірами.

Це протестував ображений Тараскон. А Гонзаг Бомпар тільки всміхнувся легенькою лукавою усмішкою:

— Пане голово суду, я не сказав би про себе, що в розмові часом чогось не перебільшу, що мене можна настановити директором бюро Veritas¹. Та ви зверніться до нього, — Бомпар показав на Тартарена. — Це найправдивіша людина у всьому Тарасконі.

Тартарен відразу впізнав і почерк, і підпис пана де Монса, на жаль, так добре йому знайомі; потім він обернувся до суду, потрясаючи страхітливою таємницею за п'ятьма червоними печатками:

— Тепер, пане голово, коли цей цинічний папірець у мене в руках, я благаю вас визнати, що облудники бувають не тільки на півдні. А ви ще називаєте брехунами нас, тарасконців! Ні, ми просто люди, наділені буйною уявою, ми балакуни, вигадники, вишивальники барвистих узорів, невтомні імпровізатори, напоєні соками нашої землі і її сонцем, і ми самі попадаємо в тенета наших вигадок, хай несусвітних, але певинних. Ми зовсім не схожі на ваших північних брехунів, холодних, обачливих брехунів, що завжди переслідують нищу мету, замишляють якусь гидоту, як автор цього листа. Так, можна не вагаючись сказати, що в брехні півдню не зрівнятися з північчю!

Іншим разом такою промовою Тартарен міг би вразити тарасконську публіку. Та бідолашному великому мужеві і його популярності прийшов кінець. Ніхто

---

¹ Правда, істина (лат.).

його не слухав. Всі цікавило тільки таємниче послання, яким він вимахував у повітрі.

Невдаха хотів був іще щось сказати, проте йому не дозволили.

Всі кричали:

— Лист!.. Лист!..

— Та візьміть же в нього лист!..

— Хай прочитає лист!..

Голова суду Муїяр, скоряючись волі юрби, мовив:

— Секретарю! Прочитайте документ уголос.

Зала відповіла гучним полегшенням зітханням, після чого запала тиша, і було чути лише дзижчання серпневих мух та сюрчання цикад, що вторувало калатанню сердець.

Секретар почав читати гугнявим голосом:

Панові Гонзагу Бомпару, що тимчасово виконує обов'язки губернатора порт-тарасконської колонії.

Розпечатати під 144°30' східної довготи на траверсі Адміралтейських островів.

Шановний пане Бомпаре!

Будь-якому вдалому жартові настає край. Негаймо повертайте і, не втрачаючи спокою, пливіть із вашими тарасконцями додому.

Ні острова, ні купчої, ні Порт-Тараскона, ні арів, ні гектарів, ні винокурень, ні цукрових заводів — нічого цього не існує... Є лише блискуча фінансова операція, на якій я заробив кілька мільйонів, що перебувають зараз у надійному місці так само, як і моя особа.

Зрештою, це була мила тараскопада, яку ваші співвітчизники та їхній знаменитий ватажок Тартарен, сподіваюсь, пробачать мені: адже вона їх зацікавила, розважила і знов збудила в них пригаслу любов до їхнього чарівного містечка.

Герцог Монський

Ніякий я не герцог і зовсім не з Монса. Хіба що з його околиць.

Цим разом ніхто вже не зважав на погрози голови суду: в залі репетували, горлали, і це ревіння ви-

рвалося на вулицю, докотилося до Міського кільця та еспланади, затопило все місто! Ах, бельгієць, мерзенний бельгієць, якби він зараз був тут, його б умиць із вікна — сторч головою у Рону!

Чоловіки, жінки, діти — усі кричали, і під цей галас голова суду виніс Тартаренові й Паскалонові виправдальний вирок, на превеликий жаль Ціцерона Бранкебальма, бо йому не довелося скріплювати римським цементом всі свої *verum enim vero*, «остільки» із «оскільки» й зводити монументальну споруду — захисну промову.

Судова зала спустіла, люди розтікалися по вулицях, по Міському кільцю, по Великому й Малому майданах і все ще нестямно вигукували, виливаючи свій гнів:

— Бельгієць!.. Мерзенний бельгієць!.. Північний брехун!.. Північний брехун!..

VI. ПРОДОВЖЕННЯ І ЗАКІНЧЕННЯ ПАСКАЛОНОВОГО «МЕМОРІАЛУ»

8 жовтня. Повернувшись до аптеки Безюке, я повернув собі й повагу співгромадян, і знову, як раніше, тихо й мирно живу на Малому майдані, за жовтою й зеленою скляними кулями на вітрині, з тією лиш різницею, що тепер Безюке ховається в лабораторії, так наче учень не я, а він, і завзято товче та розтирає ліки в мармуровій ступці. Раз у раз він виймас з кишені люстерко й роздивляється своє татуювання. Бідолашний Фердінанд! Йому не допомагають ні мазі, ні компреси, ні навіть «часникова юшечка», яку прописав лікар Турнатуар. До кінця життя він уже не позбудеться цього диявольського малювання.

Що ж до мене, то я дозую ліки, наклеюю етикетки, продаю алое та іпекакуану, балакаю з клієнтами і дізнаюся про все, що гомонять у місті. В базарні дні до

нас приходять чимало людей; у вівторок і в п'ятницю в аптеці не протовпишся. Відтоді, як закінчилося ви-
нобання, селяни знову почали напихатися порошками
та пілюлями й обпиватися мікстурами. Жителі навко-
лишніх сіл кохаються в цьому; випити проносне — для
них свято.

В інші дні в аптеці тихо, рідко коли тельцькає дзві-
ночок. На дозвіллі я роздивляюся великі скляні й фа-
янсові банки з написами: *sigurus gummi*, *assa foetida* ¹,
що стоять на полицях, і грецький напис ФАРМАКО-
ПЕІА ² поміж двома зміями над конторкою.

Приємно пожити в тиші і спокої після стількох при-
год і хвилювань. Я готую до друку книжку своїх вір-
шів провансальською мовою під назвою «Ююби». На
півночі ююбу знають тільки як аптекарський товар,
а в нас — це маленькі червоні оливки, що ростуть на
дереві з листям ясного кольору, хрумкі й дуже смачні.
Я зберу в цій книжці мої вірші про природу, мої вірші
про кохання...

На жаль, я бачу Клорінду лише зрідка, коли вона
висока, струнка, простує Малим майданом повз апте-
ку, стрибаючи з кругляка на кругляк,— на острові во-
на називала це «ходою кенгуру»; вона йде до пізньої
обідні з молитовником у руках; її супроводить Альрік,
та сама дівчина, що видряпувалась на дахи; в Тараско-
ні вона перейшла служити від мадемуазель Турнатуар
до дам дез Еспазет. Клорінда жодного разу не глянула
в бік аптеки. Відтоді, як я знов став працювати в Бе-
зюке, я для неї не існую.

Життя в місті вже увійшло в свою звичайну колію:
тарасконці гуляють на Міському кільці, на сепланаді,
ввечері йдуть у клуб чи в театр. Повернулися всі, тіль-
ки отець Батальє залишився на Філіппінах — він хоче

---

¹ Камедний сироп, асафетида (лат.).

² Фармакопея (гр.).

заснувати там нову общину «білх отців». Наша памперігуетська обитель мало-помалу оживає: туди повернувся велебний отець Везоль (слава тобі, господи!) і ще дехто з ченців; іноді вже тихенько дзвонять дзвони — один, другий. Бамкання ще не було чути, та ми, мабуть, незабаром і його почуємо.

Навіть уявити собі важко, що за цей час сталося стільки подій! Якими далекими вони здаються, і як швидко все забуває тарасконське плем'я! Наші мисливці з маркізом дез Еспазетом на чолі вже щонеділі вранці вирушають, вичепурені, на полювання, з такою ж, як і раніше, палкою надією підстрелити дичину, якої немає.

А я щонеділі, поснідавши, йду засвідчити свою повагу Тартаренові. Ось він, будиночок із зеленими віконницями, на околиці міста, ось і скриньки малих чистильників взуття під огорожею, але скрізь усе зачинено, скрізь тиша. Я відчиняю хвіртку... Наш герой або прогулюється, заклавши руки за спину, або сидить у себе в кабінеті, серед крісів та отрусних стріл. Але він навіть оком не скине на свою безцінну колекцію. Обстановка та сама, але як змінилася людина! Великого мужа виправдали, але він усвідомлює, що його зганьблено, скинуто з п'єдесталу, і тяжко цим журиться.

Ми з ним розмовляємо. Іноді Тартарена навідує лікар Турнатуар. Він оживляє похмуру оселю своїм невичерпним добродушним гумором і жартами в дусі Пургона. Бранкебалъм теж буває тут щонеділі. Тартарен доручив йому захищати свої інтереси. В Тулоні його позиває капітан Скрапушіна, вимагаючи, щоб Тартарен заплатив йому за те, що він привіз колоністів на батьківщину; а тут проти нього порушила судову справу вдова Бравіда від імені своїх неповнолітніх дітей. Ану ж як мій бідолашний учитель програє обидва процеси, що з ним тоді буде? Він-бо й так уже розорився на сумній порт-тарасконській авантурі!

Як би я хотів бути багатим!.. На жаль, Безюке платить мені дуже мало, і я не можу допомогти Тартаренові.

10 жовтня. «Ююби» виходять в Авіньйоні у видавця Руманіля — і я щасливий. Ще одна присмна новина: 19-го числа цього місяця, в день св. Марти, а також на честь повернення тарасконців до Франції відбудеться грандіозна кавалькада. Дурладур і я будемо представляти на алегоричній колісниці провансальську поезію.

20 жовтня. Вчора, в неділю, відбулася кавалькада. Довга валка колісниць, вершники в старовинних костюмах, з довгими палицями, на які повішено коші для пожертвувань. Величезне людське тлумище, обличчя у всіх віках; проте не було святкового настрою, не було веселощів. Розпорядники, при всій своїй винахідливості, не змогли нічим замінити нашу праматір; відчувалася жахлива порожнеча — не було колісниць з Тараскою. На згадку про злощасний постріл, який вразив її в Тихому океані, в людях спалахувала злоба. Коли кортеж проминав будиночок Тартарена, знявся обурений гомін. Костекальдові посіпаки під'юджували юрбу вигуками, так що маркіз дез Еспазет, який у вбранні тамплієра їхав верхи на коні, змушений був обернутись і крикнути:

— Тихше, панове!..

Вигляд у нього був грізний, і ремствування вмить змовкли.

Віяв пронизливий північний вітер. Дурладур і я, у плащах часів Карла VI, які ми взяли напрокат у оперних співаків, що саме приїхали в Тараскон на гастролі, страшенно змерзли; обидва ми сиділи на вежах — наша колісниця, запряжена шістьма білими биками, зображувала замок короля Рене, а самий замок був

зроблений із дерева та розфарбованого картону; клятий вітер проймав до кісток, і вірші, які ми читали, тримаючи в руках величезні лютні, тремтіли від холоду так само, як і ми.

— А бодай йому!.. Оце так холоднеча! — приказував Дурладур.

А злізти було ніяк: драбини, якими ми вибрались нагору, вже прибрали.

На Міському кільці наші муки стали нестерпними... А тут іще мені сяйнула думка — що то значить марнославність закоханого! — збочити з дороги й проминути будинок маркіза дез Еспазета. І ми поїхали такими вузькими вулицями, що не змогли б розминутися зі стрічною колісницею. Особняк маркіза, похмурий і німий, ховався за темним муром; він був замкнений, усі віконниці зачинені, мовби для того, щоб показати, що вельможне панство гордує розвагами простолюду.

Тремтячим голосом, простягаючи свій кіш для пожертвувань, я прочитав кілька віршів з «Ююб», але в будинку ніщо не зворухнулося, ніхто не визирнув. Тоді я звелів кучерові рушати. Та де там — колісниця стояла, мов прикута, її здавило з обох боків. Спробували підштовхнути її вперед, підштовхнути назад — марна праця: вона застрягла поміж двох високих мурів; зовсім близько від нас, на тій самій висоті, за глухими віконницями лунав здушений сміх, а ми стовбичили, наче опудала, на картонних вежах і кулились від холоду.

Ні, не приніс мені щастя замок короля Рене! Скільки часу минуло, поки розпрягли биків, поки притягли драбини, щоб ми могли спуститися!..

23 жовтня. Що це таке — жадоба слави? Хто бодай раз скуштував її, той уже не зможе без неї жити.

В неділю я завітав до Тартарена. Ми з ним гуляли в садочку по стежечках, посипаних піском, і розмов-

ляли. З-за огорожі на нас сипались жмутки сухого листя з дерев Міського кільця; я помітив, що в Тартарена сумні очі, і нагадав йому про дні його тріумфу. Та ніщо не могло його розрадити, навіть подібність до Наполеона.

— Який там Наполеон!.. Дурниці!.. Це тропічне сонце мені голову напекло. Будьте ласкаві, не говоріть більше зі мною про це, зробіть мені таку приємність!

Я вражено дивився на нього.

— А як же дружина командора...

— Облиште! Дружина командора весь час сміялася з мене!

Пориви вітру, що крутив листя, доносили до нас крики малих чистильників взуття, які гралися за хвірткою в корки.

Трохи згодом Тартарен сказав:

— Тепер мені все ясно. Тарасконці відкрили мені очі; вони немовби зняли з них катаракти.

Я ще ніколи не бачив його таким.

Біля хвіртки він раптом міцно стиснув мою руку.

— Знаєш, синку, все це піде з молотка. Скрапушіна виграв у мене процес, і вдова Бравіда теж, попри всі докази Бранкебальма... Надто вже міцно будує цей чоловігя: його римський акведук повалився і своєю вагою придавив обох нас.

Я несміливо запропонував йому мої скромні заощадження. Я віддав би їх йому від щирого серця, але Тартарен відмовився.

— Дякую, дитино моя; сподіваюсь, що за зброю, за рідкісні речі, за екзотичні рослини я вторгую непогані гроші. Як не вистачить — продам будинок. Зрештою, побачимо. Прощавай, синку... Все це дрібниці.

Оце справжня філософія.

31 жовтня. Сьогодні мене спостигло велике лихо. Я саме відпускав в аптеці ліки дружині Трюфенюса для

Її дитини, в якої часто болить голова, коли це на Малому майдані зарипіли колеса, і я підвів очі. Я відразу впізнав ресорний ридван вдови д'Егбулід. Там сиділа стара, біля себе вона примостила опудало папуги, а навпроти — моя Клорінда і з нею ще хтось, але хто саме — я не розгледів, бо стояв проти світла; помітив тільки блакитний мундир і гаптоване кепі.

— Хто то там, із дамами?

— Онук вдови, віконт Шарлексіс д'Егбулід, офіцер егерського полку... Хіба ви не знаєте, що через місяць мадемуазель Клорінда виходить за нього заміж?

Це вразило мене в самісіньке серце. Я зблід як мрець.

А я ще й досі не втрачав надії...

— О, це справжній шлюб з кохання! — вела далі немилосердна пані Трюфенюс. — А проте, ви ж знаєте наше прислів'я: «Шлюб з любові — веселі ночі і сумні дні»!

Хай і так, а я не відмовився б од такого шлюбу.

5 листопада. Вчора в Тартарена був розпродаж. Я туди не ходив, але ввечері до аптеки зайшов Бранкебальм і розповів, як усе відбувалося.

Мабуть, це було дуже сумне видовище. Із розпродажу нічого не вийшло. Відбувався він просто під дверима, як це в нас заведено. Покупців майже не було, хоч людей зійшлося чимало. Зброя з усього світу, отруєні стріли, кинджали, ятагани, револьвери, тридцятидвохзарядний вінчестер — усе пішло навівець... Чудова шкура атласького лева, альпеншток, ця його почесна патериця з Юнгфрау, всі його скарби, рідкісні речі, цей музей нашого міста — все продано за безцінь... Втрачено віру — ось у чім річ!..

А баобаб у горщику, яким тридцять років підряд захоплювалася вся округа! Коли його поставили на стіл, коли оцінювач оголосив: «*Arbos gigantea*, в його

затінку можуть поміститися цілі села...» — вибухнув регіт. Тартарен, який у цей час прогулювався в садочку з двома приятелями, почув цей сміх. Він сказав без найменшої гіркоти:

— І їм, любим моїм тарасконцям, познімали ката-
ракти. І вони прозріли; проте вони жорстокі.

Найсумніше те, що вторговано такий дріб'язок. До-
велось продати будипок дез Еспазетам; ті купили його
для молодят.

А куди ж дітися бідолашному великому мужеві? Чи
перейде він міст, на що начебто натякав? Чи при-
хистить його в Бокері давній друг Бомпар?

Стоячи посеред аптеки, Бранкебалъм описував мені
це сумне видовище; раптом у прочинені двері зазр-
нув навіки розмальований Безюке; він реготав, мов па-
пуаський демон:

— Це чудово!.. Це чудово!..

Так мовби то Тартарен його татуював.

7 листопада. Завтра, в неділю, мій любий учитель
покине Тараскон і персйде міст. Невже це можливо?
Тартарен Тарасконський стане Тартареном Бокерським!
Ви тільки послушайте, як це звучить... зовсім по-іншо-
му... А тут іще й цей міст, жахливий міст! Хто-хто,
а я знаю, що Тартарен долав і не такі перепони... Та
все ж такі речі здебільшого тільки кажуть спересердя,
а не роблять... Ні, я й досі в це не вірю!

10 грудня, неділя. Я повернувся додому, прибитий
горсм; ледве стане сили написати кілька рядків у що-
деннику.

Всьому кінець: він покинув нас, він перейшов міст.

Ми вчотирьох — Турнатуар, Бранкебалъм, Бомв'єйл
і я — проводжали його. По дорозі до нас приєднався
колишній ополченець Мальбос.

Коли я поглянув на сумні голі стіни, на безлисті дерева в садочку, серце моє стислося. А Тартарен навіть не поглянув навколо.

Добре, що в нас, тарасконців, швидко міняється настрій. Завдяки цьому журба наша не така глибока, як у інших народів. Ключі від будиночку він оддав Бранкебальмові, сказавши:

— Передайте ключі маркізові дез Еспазету. Я не серджуся на нього за те, що він не прийшов попроситися,— я розумію його. Як говорив Бравіда:

Вельможі любов
І з пляшкою дружба —
Це все відійшло,
Не вернеться більше.

І додав, повернувшись до мене:

— Тобі, синку, напевне, теж трохи це знайоме!

Цей натяк на Клорінду зворушив мене. Тартарен подумав про мене навіть у таку хвилину.

На Міському кільці віяв шалений вітер. І всім нам мимоволі спало на думку: «А як зараз на мосту?»

Однак Тартарен, видно, анітрохи цим не турбувався. Віяв містраль, тож вулиці були зовсім безлюдні. Ми зустріли тільки музикантів, які поверталися з сепланади. Громіздкі інструменти і без того заважали солдатам, а треба було іще однією рукою притримувати поли шинелей, які маяли на вітрі.

Тартарен говорив повагом і йшов з нами так, наче прогулювався. Як завжди, він говорив про себе і тільки про себе.

— Я, щоб ви знали, слабую на недугу, на яку слабують усі наші земляки. Надто вже я захоплювався придивлянням...

Придивлянням у нас в Тарасконі називається все те, що вабить око, все, до чого прагнемо, а досягти не можемо. Це пожива мрійників, вигадників. І Тартарен

казав правду: ніхто не марнував стільки часу на придивляння, як він.

Я ніс валізу, коробку для капелюха і пальто мого героя, тож ішов позаду і не все чув. Слова відносило вітром, який, що ближче ми підходили до Рони, ставав усе дошкульніший. Я вловив лиш те, що Тартарен ні на кого не сердиться і що на життя своє він дивиться з покірністю лагідного філософа.

— ...той перодряп Доде тоді сказав про мене, що я — Дон Кіхот у подобі Санчо. Він має слухність. Цей тип Дон Кіхота, надутого, зніженого, ожирілого, негідного своєї мрії, досить часто трапляється в Тарасконі та його околицях.

Дійшовши до першого повороту, ми побачили спину Екскурбаньєса; пробігаючи повз крамницю Костекальда, якого сьогодні вранці призначили муніципальним радником, він загорлав:

— Го-го-го! Нумо галасувати! Хай живе Костекальд!

— Я й на нього не держу серця,— сказав Тартарен.— Проте Екскурбаньєс — втілення всього найгіршого, що є в тарасконському півдні! Не в тому річ, що він завжди кричить,— хоч, правду кажучи, репетує знічев'я,— а в тому, що він надміру марнославний та облесливий, і це штовхає його на ганебні вчинки. При Костекальді він горлає: «Тартарена в Рону!» Щоб підобритись до мене, він крикне те саме про Костекальда. А поза цим, діти мої, тарасконське плем'я — чудове плем'я, без нього Франція давно занепала б від педантизму та нудьги.

Ми підійшли до Рони: просто перед нами схилилося до заходу сумне сонце, високо в небі линули хмари. Вітер начебто впух, але міст усе-таки був ненадійний. Ми зупинилися біля самого мосту, і Тартарен не вмовляв нас проводити його далі:

— Ну, діти мої, попрощаймося...

Він з усіма поцілувався, почавши з Бомв'єйля, най-

старшого, і кінчивши мною. Я обливався слізьми і навіть не міг їх витерти, бо їй досі тримав валізу та пальто; і я можу сказати, що сльози мої винив великий муж.

Схвильований не менше ніж ми, він узяв свої речі: пальто перекинув через руку, коробку в одну руку, валізу в другу.

— Глядіть, Тартарене, бережіть себе! — мовив Турнатуар. — Клімат у Бокері шкідливий для здоров'я... І не забувайте про часникову юшечку.

Тартарен, підморгнувши, відповів:

— Не турбуйтеся. Знаєте прислів'я про одну бабуся? «Що більше старенька старішала, то більше вона розумнішала — і вмирати тому не хотіла». Отак і я.

Ми дивилися йому вслід — він ішов по мосту важкою, але твердою ногою. А міст страхітливо розгойдувався. Двічі або тричі Тартарен зупинявся — притримував капелюх, який зривало вітром.

Не рушаючи з місця, ми кричали йому навздогін:

— Прощайте, Тартарене!..

Він не обертався і не обзивався до нас жодним словом — такий був схвильований; він тільки махав нам картонкою, мовби кажучи:

— Прощайте!.. Прощайте!..

Через три місяці. Неділя, вечір. Я знов розгортаю свій «Меморіал», який давно вже покинув писати, — цей старий зелений зошит із зім'ятими ріжками, що його вперше розгорнув за п'ять тисяч миль од Франції, зошит, з яким я ніде не розлучався, ні на морі, ні у в'язниці, і який я заповів своїм дітям, якщо, звичайно, їх матиму. В ньому ще є трохи місця, тож я скористаюся ним і запишу: сьогодні вранці по місту рознеслася чутка, що Тартарен пішов з цього світу!

Три місяці про нього не було жодної звістки. Я знав, що він живе у Бокері, у Бомпара, допомагає йому сто-

рожувати на ярмарковому майдані та охороняти замок. Це заняття, по суті, теж придивляння. Я скучав за своїм добрим учителем і все збирався навідатися його, але так і не зібрався — боявсь іти по мосту.

Якось я дивився здалеку на Бокерський замок, і мені здалося, що хтось на самому верху наводить на Тараскон підзорну трубу. Мабуть, то був Бомпар. Потім він зник у вежі й за мить повернувся з якимсь дуже огрядним чоловіком, схожим на Тартарена. Огрядний чоловік теж подивився в підзорну трубу, а тоді почав робити руками знаки, так наче когось упізнав; однак усе це було таке далеке, маленьке і невиразне, що я незабаром про це забув.

Сьогодні із самого ранку на мене налягла якась незбагненна туга; коли я подався до міста поголитися, — я завжди в неділю голюся, — мене вразило небо, похмуре, холодне, тьмяне; проти такого неба особливо чітко вимальовуються дерева, лави, тротуари, будинки. Прийшовши до цирюльника Марка-Аврелія, я поділився з ним своїм враженням:

— Яке сьогодні дивне сонце! Не світить і не гріє.. Чи це, бува, не затемнення?

— Пане Паскалоне, та невже ви не знаєте?.. Про затемнення писалося в газетах на початку місяця.

Він узяв мене за ніс і, підносячи бригву до мого обличчя, спитав:

— Чули новину? Наш великий муж, здається, пішов з цього світу.

— Який великий муж?

Почувши слово «Тартарен», я мало не порізався об його бритву.

— Ось що значить покинути батьківщину!.. Він не міг жити без Тараскона...

Цирульник Марк-Аврелій сказав щиро правду.

Життя без слави, життя без Тараскона — це було для Тартарена не життя.

Бідолашний любий учитель! Бідолашний великий Тартарен!.. Але який усе-таки дивовижний збіг!.. Затемнення сонця в день його смерті!

Ну й чудний у нас народ! Я ладен закластися, що все місто гірко тужить за Тартареном, проте тарасконці вдають, що їм до цього байдужісінько.

Річ у тім, що після історії з Порт-Тарасконом, у якій виявилось, що тарасконці схильні до захоплень, до перебільшень, їм хочеться здаватися дуже тверезими й дуже розважливими людьми; хочеться показати, що вони виправилися.

Ну, а як сказати по щирості, ми зовсім не виправилися: раніше ми перебріхували, а тепер недобріхуємо — тільки й того.

Ми вже не кажемо: «Вчора в цирку було п'ятдесят тисяч глядачів»,— а кажемо: «Вчора в цирку було чоловік шість, не більше».

Але це теж перебільшення.

Альфонс Доде народився 13 травня 1840 року на півдні Франції, в мальовничому місті Німі (департамент Гар), багатому на пам'ятники римської культури. Дід письменника був селянином, батько став дрібним фабрикантом, але розорився під час революції 1848 року. Як згодом писав А. Доде в «Історії моїх книг», його дитячі роки були затьмарені «атмосферою сліз і смутку». Деякі епізоди свого дитинства письменник змалював у «Понеділкових оповідях» (1873).

Після переїзду до Ліона сім'я опинилася в дуже скрутному становищі. Юний Доде з п'ятнадцяти років заробляв собі на прожиття. Він улаштувався на посаду наглядача у провінційній школі, де йому доводилося терпіти, з одного боку, лицемірство і педантизм викладачів, а з другого — глузування і кривди тупоголових, брутальних школярів, батьки яких, «товсті буржуа», схилилися перед одним богом — грошми.

Проте робота в школі загартувала А. Доде, допомогла йому витримати суворе життя в Парижі, куди він виїхав, відчувши потяг до літературної творчості й бажаючи спробувати свої сили в цій царині.

Доде ніяк не щастило опублікувати свою першу поетичну збірку «Закохані». Відомі видавці М. Леві, Ашетт відмовлялися навіть розмовляти з ним — надто багато молодих поетів намагалося пробитися в літературу. Інший видавець, Жакоте, схвалюючи вірші А. Доде, обмежувався самими обіцянками. І все ж у 1858 році «Закохані» завдяки книговидавцю Тардьє були опубліковані. «Я вийшов у світ», — писав А. Доде у спогадах «Прибуття до Парижа».

Збірка оповідань «Листи з мого млина», що друкувалися спочатку в газеті «Евенман» (1866) і пізніше

вийшли окремим виданням (1868), стала досить значним кроком у поступі молодого автора. Оповідання з'явилися внаслідок його численних поїздок до Провансу, в основу їх лягли розповіді старої селянки, в хаті у якої завжди зупинявся письменник, легенди селян, пастухів, які він слухав, сидячи біля вогнища, пісні сільської молоді, любі його серцю розкішні провансальські краєвиди («Кізочка пана Сегена», «Папський мул» тощо). В них прості, людяні й високоморальні селяни виявляли надзвичайно щирі почуття («Арлезіанка», «Старі»), глибоке розуміння природи («Зірки»). З поблажливою усмішкою розповідає письменник про хитруватих сільських абатів («Кюкюньянський кюре», «Три малі меси», «Еліксир отця Гоше»), що наділені такими ж рисами, як і їхні парафіяни. А. Доде робить спробу показати й ті соціальні зміни, що відбувалися в житті провансальського села, зокрема наступ промислових ділків на патріархальну старовину («Таємниця діда Корнея», «Два заїзди», «Митники», «Сангінерський маяк» тощо). І все ж лейтмотивом збірки є замилювання письменника патріархальним Провансом.

У цей же час Доде написав кілька драматичних творів, деякі з них були поставлені в театрі, зокрема: «Останній кумир» (1862), «Геть з очей — до серця ближче» (1864), «Біла гвоздика» (1865), «Старший брат» (1867), «Жертва» (1869). За своїми художніми якостями твори ці поступаються перед малою прозою письменника.

У 1868 р. А. Доде видав свою другу після «Листів» значну книгу — «Малий. Історія однієї дитини». У спогадах він писав: «Жодна з моїх книг не була написана... за таких свовідних умов, як цей «Малий» — без попереднього плану і жодних попередніх нотаток». Щоб написати чергову драму, Доде знову поїхав до Провансу, оселився у великій сільській хаті між Ні-

мом і Бокером. Проте рідні місця, де він провів дитинство, навіть саме повітря викликали в ньому давні спогади і замість драматичного твору він за два місяці написав щось подібне до автобіографії. На початку 1866 року книга була закінчена, але остаточно доробив її А. Доде і видав лише через два роки. Поряд з епізодами, взятими письменником із власної біографії, у книзі вміщено й багато вигаданих, сам герой Даніель Ейсет мало нагадує своїми рисами А. Доде. Історія пізнання дитиною навколишньої дійсності з її суперечностями і несправедливістю написані автором з надзвичайною переконливістю і ліризмом. Проте чим дорослішим стає Даніель, тим більше виявляється його пасивність, егоїзм, нездатність до боротьби, компромісний характер його натури.

Провансальська дійсність підказала письменнику і задум трилогії про Тартарена. Його образ стане уїдливою сатирою на французьке буржуазне міщанство часів Другої імперії і Третьої республіки, життя якого давно вже стало суцільною фальшю. Вийшовши з народних оповідей про дивовижні й вигадані подвиги героїв-хвальків і брехунів, Тартарен перетворився на символ невідповідності гучних фраз справжнім діям тієї ж буржуазії. Перша частина, «Незвичайні пригоди Тартарена Тарасконського» (1872), являла собою неприховану сатиру на експансіоністську і колоніальну політику урядової верхівки Франції. Подорож тарасконського героя до Алжіру дав письменникові нагоду уїдливо висміяти цивілізаторську місію французьких колонізаторів, показати, що в основі їхніх дій на захоплених територіях лежать жорстокість і груба сила, прагнення використати перебування військ у колонії для наживи й особистого збагачення. Подібно до Панурга, Дон Кіхота, Санчо Панси, Тартюфа і Дон Жуана, Тартарен виявився образом надзвичайно типовим.

Він вийшов за межі епохи А. Доде і став втіленням певних негативних рис людського характеру.

Події франко-пруської війни 1870 р., які розвіяли монархістські симпатії А. Доде, спонукали письменника звернутися до проблем сучасності. Про це свідчать його твори «Листи відсутньому» (1871), «Понеділкові оповіді» (1873), «Робер Ельмон. Щоденник самітника» (1874). Доде дедалі більше зацікавлюється соціальними проблемами. У «Понеділкових оповідях» він з гіркотою і презирством розповів про зрадницькі дії французького генералітету («Партія в більярд»), чиновництва («Сон кольмарського судді»), фальшивий патріотизм французької буржуазії («Облога Тараскона»). І водночас письменник з гордістю зобразив протистих людей з народу, справжніх патріотів, які не схилилися перед пруськими завойовниками («Останній урок», «Поганий зуав», «Прапороносець»).

Актуальні проблеми сучасної письменникові дійсності посідають чільне місце і в романах, що їх почав писати А. Доде. Розклад буржуазної родини під впливом грошових розрахунків, хижачький егоїзм, що панує там, письменник показав у романі «Фромон-молодший і Ріслер-старший» (1874). У романі «Джек» (1876) розказана драматична історія короткого життя і загибелі робітника Джека, талановитого юнака, який не витримує каторжних умов праці.

У 70-х роках А. Доде часто зустрічався зі своїми видатними сучасниками — Г. Флобером, Е. Золя, Е. Гонкурром. Ці зустрічі мали безпосередній вплив на Доде, адже кожний з цих письменників по-своєму намагався якнайширше відтворити французьку дійсність кінця XIX сторіччя.

Вже перші романи А. Доде свідчили про прагнення письменника ставити в центрі своїх творів суспільні проблеми. Чільне місце щодо багатоплановості поставлених у ньому суспільних проблем належить роману

«Набоб» (1877). Використавши особисті спостереження, А. Доде особливо підкреслює суперечності своєї доби, зокрема лицемірство й підступність дій можновладців, які, вдаючись до псевдопатріотичної фрази і показної доброрядності, намагаються приховати свої темні справи. Втіленням авантюризму в політиці постає друга після імператора постать герцога де Морні, якого ненавидить народ. Але в центрі уваги письменника — образ Бернара Жансуле, колишнього злидаря, що розбагатів на спекуляціях. Письменник показує, як за законами конкуренції, що панує в буржуазному світі, Жансуле-Набоб змушений вступити в боротьбу з досвідченішими ділками, як він не може протистояти їм і врешті гине.

У наступних романах А. Доде і далі звертатиметься до окремих злободенних суспільно-політичних проблем свого часу. Так, актуальним виявився роман «Королі у вигнанні» (1879), що відобразив суспільну атмосферу початку Третьої республіки. Тут знайшли притулок вигнані своїми народами королі. Хоч часом письменник і виявляє до них свої симпатії, але загальне значення твору полягало в тому, що автор показав приреченість монархізму. За цю суперечливість у зображенні коронованих вигнанців А. Доде досить різко критикували як легітимісти, так і республіканці.

Роман «Нума Руместан» (1881) був присвячений політичним проблемам. В образі Нуми письменник зобразив поширений тип буржуазного ділка-політикана, позбавленого будь-яких моральних принципів. Облудний, підступний і зрадливий, Нума приваблює своїх прихильників пустопорожніми промовама і демагогічними обіцянками, яких ніколи не виконує.

Гнівну реакцію католицької церкви викликав антирелігійний роман А. Доде «Євангелістка» (1883), у якому він викрив розтлінний вплив релігії на людину. Життерадісна, енергійна Еліна Еусен під впливом

фанатиків однієї з релігійних сект відмовляється від свого щастя і перетворюється на хворобливо-похмуру проповідницю. Важливим у цьому творі було те, що автор показав ненависть робітничого люду до церковних фанатиків.

В романі «Сафо» (1884) поставлено одну з найбільш проблем буржуазного суспільства — проблему проституції. Драматична історія Фанні Легран, талановитої молодої жінки, здатної на глибоке й щире почуття, набуває типових для французької дійсності рис. Письменник протиставляє Фанні вихованого в буржуазних традиціях юнака Госсена, не здатного зрозуміти благородства і глибини почуттів самовідданої жінки.

Не забував А. Доде і про свого улюбленого тарасконського героя. У 1885 р. в'явився другий роман — «Тартарен на Альпах». Розповідаючи про нові комічні та дивовижні подвиги марнославною тарасконця, автор примушує його зустрічатися з туристами-аристократами, що заповнили Швейцарію. На фоні цих бундючних, схожих на манекени представників вишуканого товариства Тартарен надзвичайно виграє завдяки своїй невтомній енергії, жвавості й оптимізму.

Цікавили А. Доде також проблеми науки, до яких він побіжно не раз звертався у своїх попередніх творах. Роман «Безсмертний» (1888) від початку до кінця присвячений цьому питанню. З нещадною іронією висміяв він Французьку академію, що вже в давніх часів прославилася консерватизмом і реакційністю своїх сорока членів, так званих «безсмертних», у число яких ніколи, як правило, не входили по-справжньому видатні вчені й письменники. Ці академіки в силу своєї страшної обмеженості нездатні були займатися справжньою наукою. Зображений автором Леонар Астьє-Рею — один із них. Він став символом повного

занепаду буржуазної науки, її остаточного розриву з дійсністю.

1890 року А. Доде закінчив свою трилогію про Тартарена. На відміну від попередніх творів, у яких герой повертався додому переможцем під оплески тарасконців, цього разу він не тільки зазнає цілковитої поразки, а й потрапляє на лаву підсудних. В основу роману письменник поклав гучний процес над групою авантюристів, пов'язаний з шахрайською колонізацією одного з тихоокеанських островів. У романі «Порт-Тараскон» Тартарен очолює експедицію по колонізації подібного острова і перетворюється на ділка-політикана. У цьому творі письменник з надзвичайною гостротою викриває колоніальні авантюри своєї країни, їхню героїзацію деякими авторами проколоніалістських романів. Тартарен Тарасконський став символом дуже поширеного серед буржуазних політиків розриву між словом і ділом, і в цьому виявилось політичне значення цього образу. Саме так тлумачив його В. І. Ленін, говорячи про «Тартаренів нашого ліквідаторства».

Цим твором, власне, закінчилася еволюція Доде-романіста. 90-і роки у французькій літературі минули під знаком посилення декадентських настроїв. Настрої ці позначилися і на творчості цього письменника-реаліста. Його останні твори: повість «Роза і Нінетта» (1891), романи «Маленька парафія» (1895), «Опора родни» (опублікований посмертно, 1898) — сповнені моралізаторства, свідчать про нерозуміння автором тих змін, що сталися в політичному житті Франції.

Альффонс Доде помер раптово 15 грудня 1897 року.

В історію французької літератури А. Доде увійшов як чудовий оповідач життєвих історій, талановитий художник, творець безсмертного образу Тартарена.

Вадим Пащенко

ПРИМІТКИ

С. 5. *Савояр* — житель Савойї, провінції у Французьких Альпах, на кордоні з Італією і Швейцарією. Хлопчики-савояри блукали по країні як чистильники черевиків та музиканти.

С. 8. *...виття тхорів...*— У Франції приручені тхори використовувалися під час полювання на кролів.

С. 10. *Німрод і Соломон* — біблійні персонажі. Німрод — цар Вавілонії (Халдеї), славетний мисливець; Соломон — цар Ізраїльсько-Іудейського царства, уславився своєю мудрістю. Їхні імена стали загальними назвами.

С. 11. *«Роберт Диявол»* — опера французького і німецького композитора Джакомо Мейєрбера (1719—1864), написана в 1831 р. на лібретто французьких поетів-драматургів Е. Скріба (1791—1861) і К. Делавіня (1793—1843). Мається на увазі арія, з якою сіцилійська принцеса Ізабелла звертається до свого нареченого Роберта, сина посланця Сатани й норманської королеви.

С. 13. *...місцевого лорда Сеймура...*— Англійський лорд Генрі Сеймур (1805—1859) все життя прожив у Франції, заснував паризький Жокей-клуб; прославився своїми дивацтвами та чудернацькими витівками.

С. 15. *...під прапором тигра...*— У середньовічному Китаї військові з'єднання розрізнялися за емблемами на прапорах.

С. 18. *...гідний пера Лукіана або ж Сент-Евремона.*— Лукіан (бл. 120—бл. 190) — давньогрецький письменник, розробив жанр сатиричного діалогу; цей жанр був поширений у XVI—XVIII ст., його використовував у своїй творчості французький письменник Шарль де Сент-Евремон (бл. 1615—1703).

С. 21. *...стародавній храм у Німі...*— Нім — місто за 30 км на захід від Тараскона, де збереглося кілька

римських архітектурних споруд, в тому числі храм, т. зв. Квадратний дім (16 р. до н. е.).

С. 26. *Камбіз* — Камбіз II, перський цар (кінець VI ст. до н. е.), завоював Єгипет, але по дорозі назад загинув у пустелі.

С. 27. *...книжками... Мунго Парка, Кайе, доктора Лівінгстона та Анрі Дювер'є...* — Мунго Парк (1771—1806) — шотландський мандрівник, обійшов пішки Центральну Африку, втонув у Нігері (кн. «Подорож по Центральній Африці», 1798). Кайє Рене (1799—1838) — французький дослідник, першим з європейців досяг у 1828 р. м. Тімбукту на Нігері (сучасна республіка Малі), видав докладний опис своєї подорожі. Лівінгстон Девід (1813—1873) — видатний шотландський дослідник Центральної Африки, автор двох книг про експедиції до Південної Африки і вздовж річки Замбезі. Анрі Дювер'є (1840—1892) — французький дослідник Сахари, автор книги «Північні туареги» (1864).

...з двома білими камінчиками в роті... — Видатний давньогрецький оратор Демосфен (бл. 384—322 р. до н. е.), щоб позбутися недорікуватості, нібито закладав за щоку камінець, який мав нагадувати йому про його ваду. Тартарен не розумів мети цієї вправи.

С. 28. *Жюль Жерар* (1817—1864) — французький офіцер експедиційного корпусу в Алжирі, мисливець на левів (кн. «Полювання на левів»).

С. 35. *...учасник африканської кампанії 1830 року.* — У 1830 р. почалася французька колоніальна агресія проти Алжіру; експедиційний корпус під командуванням генерала Бурмона захопив місто Алжир і кілька селищ на узбережжі, перетворивши їх на плацдарм для подальшого завоювання країни.

С. 36. *...спокійний і лагідний, мов Сократ, коли пив цикугу...* — У 399 р. до н. е. давньогрецький філософ і мислитель-мораліст Сократ (нар. бл. 470 р. до н. е.)

був несправедливо засуджений афінським судом до смерті. У присутності своїх учнів він спокійно випив келих приготованої йому отрути — цикути, втішаючи їх і описуючи повільну дію отрути на його організм.

С. 38. *Жан Барг* (1651—1702), *Дюге-Труен Рене* (1673—1736) — французькі моряки.

С. 41. *Равель П'єр-Альфред* (1814—1881) — відомий французький комедійний актор, грав у паризькому театрі «Пале-Рояль».

Жіль Пере — актор театру «Водевіль».

С. 44. *...Сервантес під киями алжирських наглядачів...* — У 1575 р. Сервантес, повертаючись з Італії до Іспанії, потрапив до рук алжирських піратів і п'ять років пробув у полоні. Алжир на той час був найбільшим у світі рипком рабів.

С. 45. *...латиною Пурсоньяка...* — Тобто героя комедії Мольєра «Пан де Пурсоньяк» (1670).

Макадамова бруківка — дорога, вимощена щєбінкою; названа за ім'ям винахідника, англійця Мак-Адама (1756—1836).

С. 52. *Дуро* — назва старовинної срібної провансальської монети.

С. 53. *Вань, Пантен* — містечка поблизу Парижа.

С. 58. *Бюльє* — паризька танцювальна зала; *Казино* — паризький гральний дім.

С. 60. *Мазаріні Джуліо* (1602—1661) — кардинал і міністр Франції; за походженням сіцилієць.

С. 65. *...як Ганнібал у Капуї...* — Карфагенський полководець Ганнібал (246—183 р. до н. е.), перейшовши Альпи, розгромив римські легіони у битвах під Требією (218 р. до н. е.), біля Тразіменського озера (217 р. до н. е.), під Каннами (216 р. до н. е.), але, замість того щоб рушити в похід на Рим, зупинився на відпочинок у місті Капуї, внаслідок чого карфагенські воюки втратили боєздатність.

С. 72. *...«алжирські залізниці»...* — Після завоювання

Алжіру французький уряд почав роздавати приватним компаніям права на концесії і грошові позики на будівництво залізниць, пошт тощо, але здебільшого будівництво не провадилося, а гроші використовувалися на інші потреби.

С. 76. *Бомбонель Шарль-Лоран* (1816—1890) — відомий французький мисливець, автор книги про полювання на пантер.

С. 77. *Шассен Жак* (1821—1871) — відомий французький мисливець.

С. 81. *...капелюх Геслера...*— Намісник австрійського імператора Герман Геслер (XIV ст.) встановив у швейцарських кантонах Швіц і Урі тиранічну владу; він примушував швейцарців вклонятися своєму капелюху, повішеному на жердині.

С. 84. *Дуар* — алжирське селище.

...суміш Авраама й Зузу...— Гобто поєднання біблійної патріархальності арабів з французьким солдафонством. (Зузу — прізвисько зуава, французького піхотинця в Алжірі).

Башага — вождь племені, що перебував на службі у колоніальних властей.

С. 85. *Кадій* — суддя у арабів.

П'ятнадцяте серпня — день народження Наполеона I, офіційне свято у Французькій імперії; в цей день відбувалося нагородження орденами Почесного легіону.

...як Ісав — своє первородство...— За біблійною легендою, Ісав продав молодшому братові Якову право первородства за миску сочевичної юшки.

Кайд — старійшина роду в арабів.

Генерал Юсуф (1805—1866) — французький генерал; малим хлопцем потрапив у полон до турків і виховувався серед них, але в 1830 р. перейшов на бік французів і брав участь у завоюванні Алжіру.

Ага — арабський сановник.

С. 86. *Новий міст* — міститься в центрі Парижа.

С. 88. ...*Христос у Гефсиманському саду*... — За біблійною легендою, в ніч перед судилищем Христос молився у Гефсиманському саду, поблизу Єрусалима.

С. 107. ...*пісенька його рідного півдня*... «*Півночі вірнице, хай, графине, знов...*» — Слова пісні належать популярному провансальському поетові Фредеріку Містралю (1830—1914).

С. 110. *Сен-Бернарські монастирі* — засновані 982 р. Бернаром де Мантоном; один з них стоїть на перевалі Великий Сен-Бернар (між Італією і Швейцарією) на висоті 2473 м, другий — на перевалі Малий Сен-Бернар (на кордоні Франції і Швейцарії) на висоті 2188 м.

С. 116. *Тіберій* (42 р. до н. е.— 37 р. н. е.) — римський імператор з 14 р. н. е. *Каракалла* (186—217) — римський імператор з 211 р.

С. 118. ...*оселитися... у вольсків*... — Римський патрицій і полководець Гай Марцій Коріолан (V ст. до н. е.), невдоволений політикою Риму, перейшов на бік його ворогів — племені вольсків.

Вімпер Едвард (1840—1911) — англійський альпініст, дослідник Анд і Гренландії.

Тіндаль Джон (1820—1893) — ірландський фізик, вивчав льодовики в Альпах і відкрив їхній рух.

Стефан д'Арв — псевдонім французького географа і ентографа Каміля де Катлена, автора книг про Південну Францію, Італію і Швейцарію, зокрема «Звіту про наукове сходження на Монблан у серпні 1861 р.»

С. 122. *Тюренн Анрі де ля Тур д'Овернь* (1611—1675) — вікоонт, маршал Франції; здобув кілька перемог над баварцями та іспанцями завдяки спритним маневрам та несподіваним ударам.

С. 123. *Пісарро Франсіско* (1470/75—1541) — іспанський конкістадор, брав участь у завоюванні Панами і Перу, підкорив державу інків, заснував місто Ліма.

С. 134. *Ульстер* — довге пальто з цупкої тканини.

С. 140. *Фен* — теплий і сухий гірський вітер.

С. 141. «*Вінкельрід*». — Пароплав, названий ім'ям легендарного швейцарського героя XIV ст. Арнольда Вінкельрїда, який ціною власного життя забезпечив перемогу повсталих швейцарців над австрійськими військами.

С. 142. *Компанія Кука* — туристська фірма, заснована 1832 р. американським ділком Томасом Куком (1806—1892).

С. 143. ...*Мельхталъ, Фюрст та Штауффахер* заприсяглися визволити свою вітчизну. — За легендою, представники підлеглих Австрії швейцарських кантонів Унтервальден, Урі і Швіц зібралися в ніч з 7 на 8 листопада 1307 р. на лісовій галявині в ущелині Рютлі (каптон Урі) й заприсяглися звільнити Швейцарію від австрійського ярма.

...*стрибнув... з Геслерового човна Вільгельм Телль*. — За легендою, Вільгельм Телль відмовився вклонитися Геслеровому капелюху, і, щоб покарати його за непослух, намісник звелів йому збити стрілою яблуко з голови свого сина. Вправний стрілець, Телль влучив у яблуко, але він заприсягнувся вбити Геслера стрілою, яку заховав за пазухою. Геслер наказав заарештувати Телля, але йому пощастило втекти, вистрибнувши на прибережну скелю з човна, в якому його везли до в'язниці. Незабаром Телль убив Геслера, і це стало сигналом до повстання швейцарців.

...*великої драми...* — Тобто драми Фрідріха Шіллера (1759—1805) «Вільгельм Телль» (1804).

С. 145. ...*на майдані в Альтдорфі*... — Тобто в головному місті кантону Урі.

С. 147. *Саксон Граматик* (1140 — бл. 1208) — датський хроніст-літописець.

С. 157. ...*ветеран часів Карла X*... — З XVII ст. наймапі швейцарські гвардійці охороняли французьких королів. З 1815 р. традицію було відповлено, і швей-

царські найманці охороняли Людовіка XVIII і Карла X — до Липневої революції 1830 р.

С. 161. *...між Дувром і Кале...*— Тобто між Англією і Францією через протоку Па-де-Кале. Доде натякає на brutальне поводження, яке приписували англійським туристам.

С. 168. *...член братства святого Губерта...*— Святий Губерт вважався покровителем мисливців.

С. 180. *Дюгазон Роза (1755—1821)* — видатна співачка паризької Комічної опери. Її ім'я успадковували актриси цього театру, що з успіхом виступали в ролях, які виконувала Дюгазон.

С. 182. *Верцінгеторікс* (бл. 72—46 р. до н. е.) — ватажок повстання галлів проти римлян у 52 р. до н. е. Зазнавши поразки, він потрапив у полон і був страчений у Римі під час тріумфу Юлія Цезаря. Відомостей про його зовнішність не збереглося, але на пам'ятнику скульптора Франсуа Мілле (1865) він зображений вусатим.

...загибелі «Медузи»...— Французький корабель «Медуза» зазнав аварії 2 липня 1816 р. за 80 км від західного узбережжя Африки. З 149 матросів і пасажирів, що рятувалися на величезному плоті, через 12 днів живих лишилося тільки 15 чоловік, яких підібрав бриг «Аргус».

С. 183. *...у вигляді Януса...*— Янус — давньоримське божество, покровитель мореплавців і мандрівників. Його зображували з двома обличчями, одне з яких дивилося в минуле, а друге — в майбутнє.

С. 198. *Орифлама* — квадратний червоний прапор французьких королів у XII—XV ст.

С. 199. *Спірідіон, Пласід.*— Ім'я Пласід означає «сумирний»; Спірідіон — розчарований у релігійних догматах чернець з однойменного роману Ж. Санд.

С. 207. *Полісвект* — герой однойменної трагедії (1642) П'єра Корнеля (1606—1684).

С. 211. *Ветиверія* — парфуми, виготовлені з коріння рослини, що росте в Індії.

С. 224. *Леман* — гірське озеро на південному заході Швейцарії, біля підніжжя Савойських Альп; славиться своїми чудовими краєвидами.

Бонівар Франсуа (1493—1570) — швейцарський гуманіст, брав участь у боротьбі Женєви проти герцога Савойського і за це був ув'язнений у підземеллі Шільйонського замку (1530—1536). Видатний англійський поет Джон Гордон Байрон (1788—1824) присвятив йому поему «Шільйонський в'язень» (1816); на картині французького художника Ежена Делакруа (1798—1863) Бонівар зображений у в'язниці разом із своїм умираючим братом.

С. 228. ...*абенсерагівським жестом*... — Абенсераги — могутнє мавританське плем'я (XV ст.); його історія надихнула французького письменника-романтика Франсуа-Рене де Шатобріана (1768—1848) на створення повісті «Пригоди останнього з абенсерагів» (1827).

С. 246. *Христіанія* — стародавня назва м. Осло.

Шопенгауер Артур (1788—1860) — німецький філософ, вважав навколишній світ царством страждання і недосконалості, закликав до пасивного його споглядання.

Гартман Едуард фон (1842—1906) — німецький філософ-ідеаліст, розробляв песимістичну доктрину страждання, від якого може врятувати лише небуття.

С. 265. *Германік* (15 р. до н. е.— 19 р. н. е.) — небіж імператора Тіберія, римський консул і полководець; переможець германських племен, очолюваних Армінієм; користувався великою популярністю серед римського населення.

С. 267. ...*Каїне*... — За біблійною легендою, Каїн, старший син Адама і Єви, із заздрості вбив свого молодшого брата Авеля, за що був проклятий богом;

на його чолі з'явилися слова: «Каїне, що ти зробив із братом своїм?» («Каїнова печать»).

С. 273. ...одна з яких була поезія, а друга — правда... — Натяк на автобіографічний твір Гете «Поезія і правда. З мого життя» (1809—1830).

С. 275. ...мертву тишу Помпеї! — Помпеї — стародавнє місто в Кампанії (Південна Італія), біля підніжжя Везувію. Під час виверження вулкана в 79 р. засипане попелом. Розкопки почалися з середини XVIII ст.

С. 277. Паскаль сказав: «Треба...» — Цитата з трактату французького філософа, письменника, математика і фізика Блеза Паскаля (1623—1662) «Думки», опублікованого посмертно (1669).

Дрейфус — Йдеться не про Альфреда Дрейфуса, обвинуваченого французькою реакційною волячиною у шпигунстві на користь Німеччини (1894), а про Поля Дрейфуса, видавця «Журналу морської торгівлі й колоній».

С. 287. *Вобан Себастьян ле Претр де* (1633—1707) — маршал Франції, видатний військовий інженер, автор проектів і будівник прикордонних фортифікаційних споруд. Керував 53 облогами міст, побудував і перебудував понад 300 фортець, розробив основи мінування і підривання фортечних мурів.

С. 291. *Петро Пустельник* (1050—1115) — французький чернець, головний ініціатор першого хрестового походу, в якому сам брав участь (1096—1099).

С. 298. *Бугенвіль Луї Антуан де* (1729—1811) — французький мореплавець; у 1766—1769 рр. здійснив подорож навколо світу, відкрив багато островів Полінезії.

Дюмон-Дюрвіль Жюль-Себастьян-Сезар (1790—1842) — французький мореплавець, дослідник Нової Зеландії, Полінезії. На острові Ванікоро (Нова Гвінея) знайшов сліди експедиції Жаана-Франсуа Лаперуза (1741—1788).

С. 334. *Акведук Гарського мосту* — римський міст-водопровід, перекинутий через притоку Рони, р. Гар (19 р. н. е.). Являє собою три ряди поставлених одна на одну арок.

С. 336. *...Нестерову мудрість...*— Нестор — у грецькій міфології цар Пілосу, що на старість славився своєю мудрістю.

С. 338. *...фелібра...*— Тобто поета, «служителя муз».

С. 355. *Кук Джеймс (1728—1779)* — англійський мореплавець і дослідник, здійснив три подорожі навколо світу, зробив багато відкриттів у Тихому океані. Загинув на Гавайських островах.

...Д'Антраксто Антуан-Раймон-Жозеф де Брюні (1737—1793) — французький мореплавець, очолив першу експедицію для пошуків Лаперуза (1791). Дослідив кілька островів Полінезії і Меланезії. Помер у морі, біля о. Яви.

С. 379. *...Наполеон, коли його взяли в полон англійці й коли його покинула Марія-Луїза.*— Через місяць після поразки під Ватерлоо, 15 серпня 1815 р. Наполеон I здався в полон англійцям і був доставлений на корабель «Беллерофонт». Друга дружина Наполеона Марія-Луїза (1791—1847), дочка австрійського імператора Франца I, покинула чоловіка й повернулася до Австрії.

С. 380. *Лас-Каз Емманюель (1766—1842)* — французький історик, офіцер наполеонівської армії, супроводжував Наполеона на о. Св. Єлени, але в 1816 р. змушений був залишити його через сварку з англійським губернатором Гудсоном Лоу (1769—1844). Автор відомої книги «Меморіал Святої Єлени» (1823).

С. 383. *Бонапарт у Леобені.*— Леобен — місто в Штірії, де 1797 р. після переможного італійського походу Наполеона, тоді ще генерала Бонапарта, було укладено попередню угоду про спільні дії французів і австрійців.

С. 385. *«Нортумберленд»* — військовий корабель, на якому англійці привезли Наполеона на о. Св. Єлени.

Хіба Наполеон... не порівнював себе в Фемістоклом? — Фемістокл (бл. 525 — бл. 460 р. до н. е.) — вождь демократичного угруповання в Афінах, видатний полководець, переможець персів у морській битві біля о. Саламіну (480 р. до н. е.). Через незгоди з консервативною партією був вигнаний з Афін (472 р. до н. е.) і оселився у персів. Наполеон, зійшовши на борт «Беллерофонта», сказав: «Наче Фемістокл, я грітимусь біля вогнища англійців».

С. 387. *«Я дуже популярний в Англії».* — Тартарен казав правду: дві перші книги А. Доде про його пригоди перевидавалися в Англії кілька разів. «Порт-Тараскон» вийшов англійською мовою водночас із французьким виданням; переклад був зроблений другом А. Доде, американським письменником Генрі Джеймсом (1843—1916).

С. 402. *...мирну угоду в Кампоформіо...* — В 1797 р. була підписана угода між генералом Бонапартом і австрійцями, за якою частина Італії переходила під владу Франції.

С. 417. *Палікар* — солдат грецьких патріотичних загонів, що боролися проти Туреччини за незалежність країни.

С. 419. *Шато д'Іф* — замок, побудований французьким королем Франціском I, в'язниця для державних злочинців; стоїть на невеличкому острові за два кілометри від Марселя.

С. 426. *...жартами в дусі Пургона...* — Пургон — лікар з комедії Мольєра «Хворий, та й годі» (1673).

Вадим ПАЩЕНКО

З М І С Т

ТАРТАРЕН ТАРАСКОНСЬКИЙ

НЕЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ

ТАРТАРЕНА ТАРАСКОНСЬКОГО	5
ТАРТАРЕН НА АЛЬПАХ	100
ПОРТ-ТАРАСКОН	272

Альфонс Доде.

Біографічна довідка <i>Вадима Пащенко</i>	437
Примітки <i>Вадима Пащенко</i>	444

АЛЬФОНС ДОДЕ

Тартарен из Тараскона

Романи

Перевод с французского И. Г. Сидоренко
Серия «Зарубежная сатира и юмор», № 21

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1986

Редактор *О. В. Хатушцева*
Художник *А. П. Василенко*
Художній редактор *О. Д. Назаренко*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректори *А. Л. Алейникова,*
Т. В. Карбовнича

Информ. бланк № 2911

Здано до складання 24.07.85. Підписано
до друку 20.02.86. Формат 70×90^{1/2}.
Папір друкарський № 1. Гарнітура зви-
чайна нева. Друк високий. Умовн. друк.
арк. 16,672. Умовн. фарбовідб. 16,672.
Обл.-вид. арк. 20,049. Тираж 65 000 пр.
Зам. 5-1346. Ціна 1 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро». 252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржев-
ського, 6/8.

Доде А.

Д60 Тартарен Тарасконський: Романи / Пе-
рекл. з фр. І. Сидоренко; Біогр. дов., при-
міт. В. Пащенко.— К.: Дніпро, 1986.—
455 с. (Зарубіжна сатира і гумор, № 21).

До книги увійшла трилогія видатного французько-
го письменника (1840—1897) «Тартарен Тараскон-
ський» — «Незвичайні пригоди Тартарена Тараскон-
ського», «Тартарен на Альпах» і «Порт-Тараскон».

Д $\frac{4703000000-120}{M205(04)-86}$ 181.85

84.4 Фр-44

